BIBLIOTHECA INDICA:

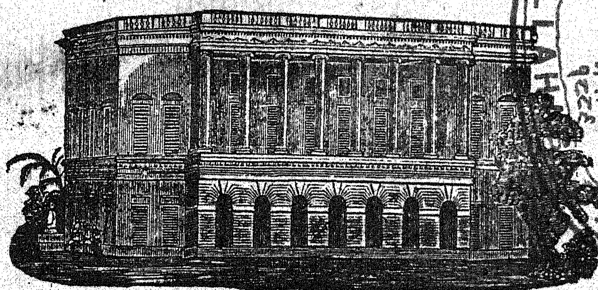
A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 257.

चतुर्वर्गचिन्तामणि ॥

CHATURVARGA-CHINTA'MANI,

BY

HEMA'DRI.

EDITED BY

PANDITA BHARATACHANDRA SI'ROMANI,

Professor of Law, Sanskrit College, Calcutta.

PART II. DA'NKHANDA.

FASCICULUS V.

CALCUTTA.

PRINTED AT THE GANES'A PRESS.

1872.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 45, Park Street.

1.—THE SOCIETY'S PUBLICATIONS.

A. Bibliotheca Indica.

Sanskrit Works complete.

Old Series, Nos. 1 to 230 demi 8vo.	Rs.	As.
The first two Lectures of the Sañhitá of the Rig Veda. Edited by Dr. E. Röer, Nos. 1 to 4, ...	2	8
Uttara Naishadha Charita, by S'ri Harsha, with a Commentary. Edited by Dr. E. Röer. 12 Fasciculi, ...	7	8
Chaitanya Chandrodaya, Nánṭaka by Kavikarṇapura. Edited by Bábu Rájendralála Mitra. 3 Fasciculi, ...	1	14
Vásavadattá, by Subandhu, with its commentary entitled Darpaṇa Edited by Professor F. E. Hall M. A. 3 Fasciculi, ..	1	14
The Márkaṇḍeya Purána. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 7 Fasciculi, ...	4	6
The Flements of Polity, by Kámandaki. Edited by Rájendralála Mitra. 2 Fasciculi, ...	1	14
New Series, Nos. 1 to 257, demi 8vo.		
The S'rauta S'útra of A'svaláyana, with the Commentary of Gárgya Náráyaṇa. Edited by Paṇḍita Rámanáráyaṇa Vidyáratna. 10 Fasciculi.	6	4
The S'añkara Vijaya of Anantánanda Giri. Edited by Paṇḍita Jayanáráyaṇa Tarkapanchánana. 3 Fasciculi, ...	1	14
Vais'eshika Dars'ana, with Commentaries of S'añkara Mis'ra &c. Edited by Paṇḍita Jayanáráyaṇa Tarkapanchánana. 5 Fasciculi,	3	2
The Nyáya Dars'ana of Gotama, with the Commentary of Vátsyáyana Edited by Paṇḍita Jayanáráyaṇa Tarkapanchánana. 3 Fasciculi,	1	14
Páli Grammer, by Kácchấyana, Edited by Dr. F. Mason. 2 Fasciculi,	1	4
The Das'a-Rúpa, with Dhanika's Commentary. Edited by Professor F. E. Hall, D. C. L. 3 Fasciculi, ...	1	14
The Aphorisms of S'áṇdilya, with the commentary af Svapnes'vara. Edited by J. R. Ballantyne, LL. D., ...	0	10
The Nárada Pancharátra. Edited by the Rev. K. M. Banerjea. 4 Fasciculi, ...	2	8
The Kaushítaki-Bráhmaṇa-Upanishad with Commentary, and a translation by E. B. Cowell. M. A. 2 Fasciculi, ...	1	4
The Kávyadars'a of S'rí Dandin. Edited with a Commentary by Pandita Premachandra Tarkavágis'a. 5 Fasciculi, ...	3	2
The Sáñkhya Sára of Vijnána Bhikshu. Edited by Dr. F. E. Hall, 1 Fasciculus, ...	0	1
The Brihat Sanhitá of Varáha-Mihira. Edited by Dr. H. Kern, 7 Fasciculi, ...	4	6

दानखण्डम् सप्तमोऽध्यायः ।

अथातिदानविधानमुच्यते ।

अथातिदानानि सतां हिताय
हेमाद्रिसूरिः प्रकटी करोति ।
दानेन येषां सकृदप्यनल्प
कल्पान्तसाक्षी वरभोगयोगः ।

कानि पुनस्तानीत्यपेक्षायां भविष्यत्पुराणे ।

त्रीण्याहुरतिदानानि गावः* पृथ्वी सरस्वती ।
नरकादुद्धरन्त्येव जपवापनदोहनैरिति ॥

अत्र यद्यपि धेनुशब्देन स्वरूपतो गौरेवाभिधीयते तथापि धेनुशब्दसाधारण्यादिऽप्रकरणे गुडधेन्वादीनामपि सन्निवेशो युक्तः तासु च क्रमेण निरूप्यमाणासु दशमी स्यात् 'स्वरूपत इति स्वरूपधेनोरन्ते स्थितत्वात् गुडधेन्वादय एव प्रथमतो निरूप्यन्ते ।

तदुक्तं मत्स्यपुराणे ।

यास्तु पापविनाशिन्यः पठ्यन्ते दशधेनवः ।
तासां स्वरूपं वक्ष्यामि नामानि च नराधिप ॥

---

* धेनुरिति पुस्तकान्तरे ।

प्रथमा गुडधेनुः स्यात् घृतधेनुस्तथापरा।
तिलधेनुस्तृतीया तु चतुर्थी जलसंज्ञिता॥
क्षीरधेनुश्च विख्याता मधुधेनुस्तथापरा।
सप्तमी शर्करा धेनु* र्दधिधेनुरथाष्टमी॥
रसधेनु* र्नवमी स्याद्दशमी स्यात् स्वरूपतः†।
एतावत्तु विधानञ्च त्वमाचक्ष्व जगत्पते॥
किं रूपं केन मन्त्रेण दातव्या तदिहोच्यताम्।

मत्स्य उवाच।

गुडधेनुविधानस्य यद्रूपमिह यत्फलम्।
तदिदानीं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापविनाशनम्॥
कृष्णाजीनं चतुर्हस्तं प्राग्ग्रीवं विन्यसेद्भुवि।
गोमयेनोपलिप्तायां दर्भानास्तीर्य्य सर्व्वतः॥
लघ्वेणकाजिनन्तद्वद्वत्सस्य परिकल्पयेत्।
प्राङ्मुखीं प्रापयेद्धेनुमुदक्पादां सवत्सकाम्॥
एणकाजिनं, कृष्णाजिनं, प्राङ्मुखीं प्राक्शिरसमित्यर्थः।
तदुत्तरेण वत्सोऽपि तथैव परिकल्पनीयः।
उत्तमा गुडधेनुः स्यात्सदा‡ भारमनुत्तमम्।
वत्सम्भारेण कुर्व्वीत भाराभ्यां मध्यमः स्मृतः॥
अर्द्धभारेण वत्सः स्यात् गृहवित्तानुसारतः।

---

* नवणस्याष्टमी तथेति पुस्तकान्तरे।

† कार्पासधेनुरिति पुस्तकान्तरे।

‡ भारचतुष्टयमिति पाठः पुस्तकान्तरे।

भाराः 'परिभाषायां व्याख्यातः' गृहवित्तानुसारत इति
इयमुत्तममध्यमादिकल्पना निजवित्तानुसारतः कर्त्तव्येत्यर्थः।

धेनुवत्सौ घृतास्यौ तौ सितसूक्ष्माम्बरावृतौ।
शुक्तिकर्णाविक्षुपादौ शुचिमुक्ताफलेक्षणौ॥
सितसूत्रसिरालौ तौ सितकम्बलकम्बलौ।
ताम्रगड्डूकपृष्ठौ तौ सितचामररोमकौ॥

गड्डूकं, ककुत्प्रदेशः।

विद्रुमभ्रूयुगोपेतौ नवनीतस्तनान्वितौ।
क्षौमपुच्छौ कांस्यदोहाविन्द्रनीलकतारकौ॥
सुवर्णशृङ्गाभरणौ राजतखुरसंयुतौ।
नानाफलमयैर्दन्तैर्घ्राणगन्धकरण्डकौ॥

'अत्र च सारतः परिमाणतश्च फलविशेष इति
यथाशक्ति सुवर्णशृङ्गादित्वमवधेयम्'।

इत्येवं रचयित्वा तु धूपदीपैरथार्चयेत्।

अथामन्त्रणमन्त्रः।

ओं या लक्ष्मीः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता।
धेनुरूपेण सा देवी मम* पापं व्यपोहतु॥
देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया।
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु॥
विष्णोर्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः।
चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्या धेनुरूपास्तु सा श्रिये॥

* शान्तिं प्रयच्छत्विति क्वचित्पाठः।

चतुर्मुखस्य या लक्ष्मी र्यालक्ष्मीर्धनदस्य च।
लक्ष्मीर्या लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे॥
स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजान्तथा।
सर्व्वपापहरा धेनुः तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे॥
एवमामन्त्र्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत्।

अत्रैष दानवाक्यप्रयोगः।

ओं अद्य अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय अमुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय इमां गुडधेनुं यथोक्तसर्व्वोपकरणवतीं यथोक्तवत्ससहितां विष्णुदैवतां अमुकसगोत्रोऽहं अमुकशर्म्मा अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे मम अमुकसगोत्राय अमुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय एतद्गुडधेनुदानप्रतिष्ठार्थं सुवर्णं दक्षिणा इदं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति दक्षिणा तु ज्ञेयोनिष्कशतं पार्थेत्यादिना परिभाषायामुक्ता ब्राह्मणस्तु पुच्छदेशे प्रतिगृह्य स्वस्ति कुर्यात्।

विधानमेतद्धेनूनां सर्व्वासामिह पठ्यते।
'सर्व्वासाम्प्रत्यक्षधेनुव्यतिरक्तानामित्यवगन्तव्यं।
तथा एतदेव विधानंस्यात्त एवोपस्कराः स्मृताः।
मन्त्रावाहनसंयुक्ताः सदा पर्व्वणि पर्व्वणि॥
यथाश्रद्धं प्रदातव्या भुक्तिमुक्ति-फलप्रदाः।
अशेषयज्ञफलदाः सर्व्वपापहराः शुभाः।
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपातेऽथवा पुनः॥
गुडधेन्वादयो देया उपरागादिपर्व्वसु॥
'अत्र घृतादिधेनुद्रव्यपरिमाणमपि गुडधेनूक्तमेव।
विधानमेतद्धेनूनां सर्व्वासामपि पठ्यते

इति सामान्येनातिदेशात्।

कुम्भाः स्युः द्रवधेनूनामितरासान्तु राशय इति तु भारचतुष्टयादिपरिमितस्य द्रवद्रव्यस्य कुम्भाधारतयावस्थापनप्रकारकथनं।

यत्तु पद्मपुराणादावेकेनैव घटेन घृतादिधेनुकथनं द्रोणमात्रेण च तिलधेनुकथनं तदेतद्धेनुप्रकारात् प्रकारान्तराभिप्रायेणेति कल्पतरुः। दानविवेकेनतु पलसहस्रपरिमाणः कुम्भ इति निर्णीतं, केचित्तु द्वादशपलाधिकानि पञ्चपलशतानि कुम्भमाहुः। तच्च पलद्वयन्तु प्रसृतिमित्यादिना परिभाषायां दर्शितं।

ततश्च यथाधिकारं व्यवस्थेति, वह्निपुराणे तु 'प्रथमा गुडधेनुः स्यादित्यादिकमभिधाय सप्तमी लवणधेनुस्तु दधिधेनुरथाष्टमी।

नवनीतेन तैलेन गन्धैः प्रोक्ता तथापरा।

रत्नैश्चान्ये महर्षय इति क्वचित् पाठः।

कुम्भाः स्यूरत्नधेनूनां द्रोणेनैव हि राशयः।
सर्व्वाः समफलाः प्रोक्ता मध्यमोत्तमकन्यसाः॥
स्वशक्तितो नृपश्रेष्ठ दरिद्रस्य चतुर्गुणाम्।
कन्यसा सेश्वराणान्तु दरिद्राणां सदोत्तमा॥
एतदेव विधानं स्यात् सर्व्वशश्च यशस्करः।
गुडधेन्वादयोदेया उपरागादिपर्व्वसु॥
कार्त्तिक्यान्तु तथा माघ्यां युगादिषु च पर्व्वसु।
समुपोष्य नरोदद्यात् सप्तम्यान्तु दिने रवेः॥
दिनत्रयं तदाहारी याति विष्णोः परं पदम्।
इह लोकेऽपि सौभाग्यमायुरारोग्यमेव च॥
वैष्णवं लोकमाप्नोति मरणे स्मरणं हरेः।

दशार्व्वुदसहस्राणि दश चाष्टौ च धर्म्मवित्।
न शोकदुःखमाप्नोति दौर्गत्यं जायते न च॥

इति गुडधेन्वादिदानविधिः।

अथ तिलधेनुदानम्।

विष्णुधर्म्मात्।

वशिष्ठ उवाच।

तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि केशवप्रीणनाय च।
दत्त्वा भवति यस्याश्च नरेन्द्र विधिरुत्तमः॥
यान्दत्त्वा ब्रह्महा गोघ्नः पितृघ्नो गुरुतल्पगः।
अगारदाही गरदः सर्व्वपापयुतोऽपि वा॥
महापातकयुक्तश्च संयुक्तश्चोपपातकैः।
मुच्यते ह्यखिलैःपापैर्विष्णुलोकञ्च गच्छति॥
अनुलिप्ते महीपृष्ठे वस्त्राजिनकुशावृते।
धेनुं तिलमयीं कृत्वा सर्व्वरत्नैरलङ्कृताम्॥
धेनुं द्रोणेन कुर्व्वीत आढकेन तु वत्सकम्।
सुवर्णशृङ्गीं रूप्यखुरीङ्गन्धघ्राणवतीं तथा॥
कुर्य्याच्च शर्कराजिह्वां गुडास्यामविकम्बलाम्।
इक्षुपादां ताम्रपृष्ठां शुचिमुक्ताफलेक्षणाम्॥
प्रशस्तपत्रश्रवणां फलदन्तवतीं शुभाम्।
स्रग्दामपुच्छां कुर्व्वीत नवनीतस्तनान्विताम्॥
सितसूत्रशिरालाञ्च सितसर्षपरोमिकाम्।
फलैर्मनोहरैर्भक्ष्यैर्म्मणिमुक्ताफलान्विताम्॥

सितवस्त्रयुगच्छन्नां घण्टाभरणभूषिताम्।
ईदृक्संस्थानसम्पन्नां कृत्वा श्रद्धासमन्वितः॥
कांस्योपदोहनां दत्त्वा केशवः प्रीयतामिति।
या लक्ष्मीः सर्व्वदेवानां या च देवेष्ववस्थिता॥
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु।
देहस्था या च रुद्राणी शङ्करस्य सदा प्रिया॥
धेनुरूपेण सा देवी मम पापं व्यपोहतु।
विष्णोर्व्वक्षसि या लक्ष्मीः स्वाहा या च विभावसोः॥
चन्द्रार्कशक्रशक्तिर्य्या धेनुरूपास्तु सा श्रिये।
चतुर्म्मुखस्य या लक्ष्मीर्या लक्ष्मीर्धनदस्य च॥
या लक्ष्मीर्लोकपालानां सा धेनुर्वरदास्तु मे।
स्वधा त्वं पितृमुख्यानां स्वाहा यज्ञभुजान्तथा॥
सर्व्वपापहरा धेनुरस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे।

वह्निपुराणेत्वयं मन्त्रः।

तिलाश्च पितृदेवत्या निर्म्मितास्त्विह गोसवे।
ब्रह्मणा तन्मयी धेनु र्दत्ता प्रीणातु केशवमिति॥
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा पूजयित्वा प्रणम्य च।
सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्तेत्युक्त्वा विसर्जयेत्॥
अनेन विधिना दत्त्वा तिलधेनुं नराधिपः।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति॥
यश्च गृह्णाति विधिवद्दीयमानां प्रमोदयेत्।
दीयमानां प्रपश्यन्ति येच संहृष्टमानसाः॥

तेऽप्यशेषाघनिर्म्मुक्ताः प्रयान्ति परमाङ्गतिं।
प्रशान्ताय सुशीलाय वेदव्रतधराय च॥
धेनुं तिलमयीं दत्त्वा न शोचति कृताकृते।
त्रिरात्रं यस्तिलाहारस्तिलधेनुप्रदो भवेत्॥
एकाहमथ तान्नत्ति तद्व्रतेनान्तरात्मना।
दानाद्विशुद्धपापस्य तस्य पुण्यकृतोनृप॥
चान्द्रायणादप्यधिकं कथितं तिलभक्षणम्॥

वाराहपुराणे।

होता उवाच।

तिलधेनुं जलधेनुं रसधेनुञ्च पार्थिव।
देहि शीघ्रं येन भवान्क्षुत्तृषावर्जितो दिवि॥
रमते यावदादित्यस्तप्यते दिवि चन्द्रमाः।
एवमुक्तस्ततोराजा विधानं पृष्टवानिदम्॥
यथा भवेत्तिलधेनोस्तच्छृणुष्व नराधिप।
चतुर्भिः सेतिकाभिस्तु प्रस्थ एकः प्रकीर्त्तितः॥
ते षोडश भवेद्धेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत्।
इक्षुदण्डमयाः पादा दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः॥
नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा।
पुच्छे स्रक्कल्पनीया स्यात् घण्टाभरणभूषिता॥
ईदृशीं कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत्।
कांस्यदोहां रूप्यखुरां पूर्व्वधेनुविधानतः॥
तिलधेनुं ततो दत्त्वा ह्यादश्यानियतः शुचिः।

आत्मानन्तारयेद्दुर्गान्नरकात्कामभाग्भवेत् ॥

'सेतिका कुडवः, सच द्वादशप्रसृतिपरिमितः।

महाभारते।

सुदक्षिणां काञ्चनचारुशृङ्गीं

कांस्योपदोहान्द्रविणोत्तरीयां।

धेनुं तिलानान्ददतो द्विजाय,

लोका वसूनां सुलभा भवन्ति ॥

तथा। धेन्वाः प्रमाणेन समप्रमाणं,

धेनुं तिलानामपिच प्रदाय।

तथा। पानीयवापीश्च यमस्य लोके,

न यातनां काचिदुपैति मर्त्यः ॥

तथा। गोमत्या विद्यया धेनुं तिलानामभिमन्त्र्य यः।

रसरत्नमयीं दद्यान्नापि शोचेत् कृताकृते ॥

गोमतीविद्यापि तत्रैव।

तद्यथा। गावोमामुपतिष्ठन्तु हेमशृङ्ग्यः पयोमुचः।

सुरभ्यः सौरभेय्यश्च सरितः सागरं यथा ॥

गावः पश्याम्यहन्नित्यं गावः पश्यन्तु मां सदा।

गावोस्माकं वयन्तासां यतोगावस्ततोवयम् ॥

एवं रात्रौ दिवा वापि समेषु विषमेषु च।

महाभयेषु च नरःकीर्त्तयन्मुच्यते भयादिति ॥

आदित्यपुराणे।

दरिद्रः खलु योदद्यात्तिलधेनुं विधानतः।

गोमयेनोपलिप्याथ तत्र धेनुं समालिखेत् ॥

तिलैराकीर्य्य सर्व्वाङ्गं तिलधेनुं प्रकल्प्य च।
खुरेषु चैव शृङ्गेषु देयं कनकमेवच।
सचेलां दक्षिणां चैव ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥
तिलधेनुं प्रयच्छेत्तु स्वर्गलोकञ्च गच्छति।
पापैः सर्वैः प्रमुच्येत कर्म्मणा मनसा कृतैः॥
तिलसंख्या च यावद्वै तावान् कोटिशतानि च।
मोदते तत्र वर्षाणां वसुलोके न संशयः॥
अथ मानुषमायाति कदाचित् कालपर्य्ययात्।
धनधान्यसमृद्धे वै जायते महतां कुले॥

इति तिलधेनुदानविधिः।

पुलस्त्यउवाच। विधानं तिलधेनोर्यत्तच्छृणुष्व नराधिप।
षोडशाढकमयीधेनुश्चतुर्भिर्वत्सको भवेत्॥
इक्षुदण्डमयाः पादाः दन्ताः पुष्पमयाः शुभाः।
नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुडमयी तथा॥
पुच्छे स्रक् कल्पनीया स्यात् घण्टाभरणभूषिता।
ईदृशीः कल्पयित्वा तु स्वर्णशृङ्गीं प्रकल्पयेत्॥
रौप्यखुरां कांस्यदोहां पूर्व्वधेनुविधानतः।
एवंविधानां तां कृत्वा ब्राह्मणाय तु दापयेत्॥
कृष्णाजिनस्थितां धेनुं वासोभिर्भूषितां शुभैः।
सूत्रेण सूत्रितां कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम्॥
सर्वौषधिसमायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत्।
अन्नं मे जायतां सद्यः पानं सर्व्वरसांस्तथा॥
कामान् सम्पादयास्माकं तिलधेनोर्द्विजार्पिता।

गृह्णामि देवि त्वां भक्त्या कुटुम्बार्थं विशेषतः ॥
भरस्व कामैर्मां सर्व्वैस्तिलधेनो नमोस्तु ते ।
एवं विधानतो दत्ता तिलधेनुर्नृपोत्तमः ॥
सर्वकामसमावाप्तिं कुरुते नात्र संशयः ।
जलधेनुस्तथैवेह कुम्भे धेनुः प्रकल्पिता ॥
दत्ता तु विधिना कामान् सद्यः सर्व्वान् प्रयच्छति ।
धेनुश्च तत्त्वतोदत्ता पौर्णमास्यां नराधिप ॥
पितॄंस्तारयते दुर्गान्नरकात् कामदा भवेत् ।
घृतधेनुस्तथा दत्ता विधानेन विचक्षणैः ॥
सर्वकामं समाप्नोति कुरुते कान्तिदा भवेत् ।
रसधेनुं तथा दत्त्वा कार्त्तिके मासि पार्थिव ॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति नित्यं सुगतिभाग्भवेत् ॥

इति पद्मपुराणोक्तः पञ्चधेनुदानविधिः ।

अगस्त्यउवाच । तिलधेनुं प्रवक्ष्यामि दुर्गा येन प्रसीदति ।
अपि दुष्कृतकर्म्मापि यान्दत्त्वा निरृणो भवेत् ॥
प्रत्यक्षा येन देवी स्यात् राज्यपुत्रसुखावहा ।
भवति न चिरेणैव तां शृणुष्व नृपोत्तम ॥
देवदेवीमनुज्ञाप्य सुस्नातो विजितेन्द्रियः ।
पूजयेत् पुष्पगन्धाद्यै र्दीपधूपविचित्रकैः ।
हुत्वा हुताशने देवीं तथा द्रोणमयीं कुरु ॥

'हुत्वा हुताशने देवी इति पूर्व्वोक्तहोमप्रकारेण देवीं प्रीणयित्वा' ।

आढकेन भवेद्वत्स सर्व्वरत्नविभूषिता ।

हेमशृङ्गीं रूप्यखुराङ्गन्धघ्राणां सुशोभनां।
मुखं गुड़मयं कार्य्यं जिह्वामन्नमयीं तथा॥
कम्बला सूक्ष्मसूत्रन्तु पादा इक्षुमयास्तथा।
ताम्रपृष्ठं भवेत्तस्या ईक्षणे मणिमौक्तिकैः॥
चारुपत्रमयौ कर्णौ दन्ताः फलमयास्तथा।
नवनीतस्तनीं कुर्यात् पुष्पमालामयीं कुरु॥
पुच्छन्तु मणिमुक्ताभिः फलैस्ताञ्च समर्चयेत्।
सुभगस्त्रूयुगच्छन्नां चारुवस्त्रविभूषितां॥
इत्थंसंस्थानसम्पन्नां कृत्वा श्रद्धासमन्वितः।
कांस्योपदोहनां दद्याद्देवी मे प्रीयतामिति॥
मन्त्राभिमंत्रितां कृत्वा तद्भक्ताय निवेदयेत्।
यावन्ति तिलवस्त्राणां धातुमूलफलस्य च॥
विद्यन्ते च रजोविन्दून् तावत् स्वर्गे वसेन्नरः।
पितॄन् विगतपापांश्च कृत्वाधस्ताद्गतानपि॥
प्राप्य देव्याःशुभान् लोकान् स्थापयेदविचारणात्।
तस्मिंस्तु रमते वत्स यावदाचन्द्रतारकौ॥
तथा कालादिहायातो जायते पृथिवीपतिः।
इहैव तेजःसम्पन्नो बहुपुत्रः सुखान्वितः॥
पुनर्देव्यां रतोनित्यं, पूजयेद्विधिनाचलं।
प्राप्य योगशतैर्यत्तत् प्राप्नोति परमं पदं॥

इति देवीपुराणोक्तस्तिलधेनुदानविधिः।

सनत्कुमार उवाच।

अतः परंप्रवक्ष्यामि तिलधेनुविधिं क्रमात्।

पूर्व्वोक्तमण्डलं कुर्य्याच्छिवपूजाञ्च पश्चिमे ॥
तस्याग्रे मध्यतो भूमौ पद्ममालिख्य शोभनं ।
वस्त्रैराच्छादितं पद्मं तन्मध्ये विन्यसेद्बुधः ॥

पूर्व्वोक्तमण्डलं, लिङ्गतुलापुरुषदानविहितमण्डलं तस्य मण्डलस्य पश्चिमे प्राङ्मुखः शिवः पूज्यः शिवस्य पुरतो मण्डलस्य मध्यभागे शालिचूर्णादिना पद्मं विलिख्य वस्त्रैराच्छाद्य तत्र तिल-पुष्पं न्यसेदित्यन्वयः ॥

त्रिलपुष्पन्तु कृत्वा तु हैमं पुष्पं विनिक्षिपेत् ।
त्रिंशन्निष्केण कर्त्तव्यं तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ॥
पञ्चनिष्केण कर्त्तव्यं-तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

तिलपुष्पं, द्रोणादिपरिमिततिलराशिमयं,

पद्मिनी पुष्पं कृत्वा तत्र वस्त्राद्याच्छन्ने हेमपद्मं न्यसेत्
तस्याग्रे कारये द्विद्वान् पद्मं तिलमयं शुभं ।
अब्जं द्रोणेन कर्त्तव्यमथ भारेण कारयेत् ॥

वस्त्रैराच्छाद्य तन्मध्ये स्वर्णपद्मं विनिक्षिपेदितिकामिकोक्तिः ।

तमाराध्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
पद्मस्योत्तरदिग्भागे विप्रानेकादश न्यसेत् ॥
तानभ्यर्च्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
आच्छाद्य उत्तमं शृङ्गं विप्रेभ्यो दापयेत् क्रमात् ॥
उष्णीषं च प्रदातव्यं कुण्डलैश्च विभूषयेत् ।
हेमाङ्गुलीयकन्दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो विधानतः ॥
एकादशैव वस्त्राणि तेषामग्रे प्रकीर्य्य च ।

तेषु वस्त्रेषु निक्षिप्य तिलखारीं पृथक् पृथक् ॥
कांस्यपात्रं शतपलं विभिद्यैकादशांशकं ।
इक्षुदण्डाश्च दातव्यास्तत्र तत्र पृथक् पृथक् ॥
गोशृङ्गे च हिरण्ये च द्विनिष्केण तु कारयेत् ।
राजतेन तु कुर्व्वीत खुरं निष्कद्वयेन तु ॥
एवं पृथक् पृथक् दत्त्वा तत्तिलेषु विनिक्षिपेत् ।

'षोड़शद्रोणा खारी, कांस्यपात्रं दोहनम् शतस्यैकादशांशकं प्रत्येकं प्रत्येकं नवपलमित्यर्थः, तत्तिलेषु विनिक्षिपेदिति,

एवं हेमशृङ्गादीनि प्रत्येकं तिलखार्य्यां, निक्षिप्य स्वर्णशृङ्गाद्युपेतास्तिलमध्ये धेनवः कल्पनीया इति रुद्रैकादशकमन्त्रैर्विप्रेभ्योदापयेत् ।

तथा पद्मस्य पूर्व्वदिग्भागे रवीन् द्वादश पूजितान् ।
एतेनैव तु मार्गेण तांश्च श्रद्धासमन्वितः ॥
द्वादशादित्यमन्त्रेण दापयेद्देवमेव च ।
पूर्व्वदक्षिणदिग्भागे द्विजान् षोड़श संस्थितान्
मूर्त्तिविद्येशैर्म्मन्त्रैश्च दापयेत् पूर्व्ववत् पुनः ।

अत्र पद्मोत्तरदिग्भागे एकादश विप्रा रुद्ररूपाः पूज्याः तभ्यः प्रागुक्तमेकादशधा स्थितं तिलखार्य्यादि देयं ।

मन्त्रस्तु ये देवासोदिव्येकादशस्थेत्यादिः ।

तथा पद्मस्य पूर्वदिग्भागे द्वादश विप्रानादित्यरूपानर्च्चयेत् । तभ्योऽपि कांस्यपात्रं शतपलं द्वादशधा विभज्य पूर्व्ववत् सुवर्णशृङ्गादियुतां प्रत्येकं तिलखारीं दद्यात् ।

मन्त्रश्च, यज्ञोदेवानामित्यादित्यलिङ्गकः ।

तथा पद्मस्य दक्षिणे भागे षोडश विप्रान् मूर्त्तिविघ्नेशरूपानर्च्चयेत्।

मूर्त्तयोभवादिका अष्टौ।

तद्यथा। भवः शर्व्वश्च रुद्रश्च पशुपत्युग्रसंज्ञकौ।

महादेवश्च भीमश्च ईशानश्चाष्टमः स्मृतः॥

'विघ्नेशनामानि तु गणेशदाने वक्ष्यन्ते।

तेभ्योऽपि शतपलं कांस्यपात्रं षोडशधा विभज्य पूर्व्ववत् प्रत्येकं सुवर्णशृङ्गाद्युपेतां तिलखारीन्दद्यात्।

मन्त्रस्तु भवाय देवायेत्यादि-

प्रणवादिनमोन्तेन नाम्ना कर्त्तव्यः।

यजमानेन कर्त्तव्यं सर्व्वमेतद्यथाक्रमम्।

केवलं रुद्रदानं वा आदित्येभ्योऽथवा पुनः॥

मूर्त्यादीनाञ्च वा देयं यथाविभवविस्तरम्।

पद्मं विन्यस्य रजसा शेषं वा कारयेन्नृपः॥

दक्षिणा च प्रदातव्या पञ्चनिष्केण भूषणम्।

एतच्च पद्महारादि विघ्नेशदानान्तं सर्व्वं रुद्राद्यन्यतमोद्देश्यकं वा दानं मध्यपद्ममेकमेव वा कार्य्यं।

सर्व्वंन च मध्यपद्मं गुरवे देयम्।

एवं कृत्वा विधानेन हेमाब्जं गुरवे ददेदितिवातुलोक्तेः।

सर्व्वेष्वपि पक्षेषु भूषणं पञ्चनिष्कहेम्ना कार्य्यं शिवार्चा स्नपनं होमादि च प्राग्वत्।

दक्षिणाचार्य्यलिंगादेः। तदुक्तं कामिके।

पूर्व्ववन्मण्डपं कृत्वा कुर्य्याद्वै मण्डलान्वितं।
तद्वत् पूजाञ्च होमञ्च स्नपनाद्यं तथैव च॥
पञ्चाङ्गभूषणं पञ्चनिष्केणात्र प्रकल्पयेत्।
दक्षिणां पूर्व्ववद्दद्यादनुक्तं पूर्व्ववच्चरेदिति॥
इति लिङ्गपुराणोक्तः तिलधेनुदानविधिः।
सप्तव्रीहिमयाःसप्त धेनवः परिकीर्त्तिताः।
यथा तिलमयी धेनुस्तथैवैतास्तु कारयेत्॥
यच्च व्रीहिमयी धेनुर्गोधूमा सतिला परा।
माषमुद्गमयी चैव सप्रियङ्गुश्च सप्तमी॥
उपस्करन्तु सर्व्वासु तिलधेनुवदीरितं।
एतासामेव धेनूनामङ्गानि तिलधेनुवत्॥
सप्तव्रीहिमयाः सप्त योददातीह मानवः।
स याति परमं स्थानं वायुभूतः खमूर्तिमान्॥
ब्रह्महा च सुरापश्च तस्करो गुरुतल्पगः।
धेनुदानेन पूतोऽसौ याति विष्णोः परम्पदं॥
इति विश्वामित्रप्रोक्तः सप्तव्रीहिधेनुदानविधिः।

अथ घृतधेनुदानविधिः।

वशिष्ठ उवाच। तिलाभावे तथा दद्यात् घृतधेनुं यतव्रतः।
येन भूप विधानेन तदिहैकमनाः शृणु॥
वासुदेवं जगन्नाथं घृतक्षीराभिषेचनात्।
संपूज्य पूर्व्ववत् पुष्पैर्गन्ध पुष्पादिभिर्नरः॥
अहोरात्रोषितोनाम्ना अभिष्टूय घृतार्च्चिषं।
'घृतार्च्चिषे जगन्नाथाय देवाय नम इति मनुः।

गव्यस्य सर्प्पिषः कुम्भं पुष्पमालादिभूषितं।
कांस्यापिधानसंयुक्तं सितवस्त्रयुगेन च॥
हिरण्यगर्भसहितं मणिविद्रुममौक्तिकैः।

अत्र पलसहस्रपरिमाणः कुम्भः।

द्वादशपलाधिकानि पञ्चपलशतानीति केचित्।
तदेतत् परिभाषायामुपवर्णितं।
कांस्यापिधानसहितं, कांस्यपात्रापिहितं।

हिरण्यगर्भसहितं, मध्यवर्त्तिना हिरण्येन सहितमित्यर्थः।
मणिविद्रुममौक्तिकैः सहितमिति शेषः।

इक्षुयष्टिमयान् पादान् खुरान् रौप्यमयांस्तथा।
सौवर्णे चाक्षिणी कुर्य्यात् शृङ्गे चागुरुकाष्ठजे॥

अत्र, सुवर्णादेरनुदितसंख्यतया यथा शक्ति विधानं।

सप्तधान्यमये पार्श्वे पत्तोर्णेन च कम्बलं।
कुर्य्यात्तुरुष्ककर्पूरैर्घ्राणं फलमयांस्तु तान्॥
तद्वच्छर्करया जिह्वां गुड़क्षीरमयं मुखं।

पत्तोर्णं धौतकौशेयं, तुरुष्कः, सिह्लकः,

क्षौमसूत्रेण लाङ्गूलं रोमाणि सितसर्षपैः।
ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्य्याच्छ्रद्धासमन्वितः॥
ईदृक्स्वरूपां सङ्कल्प्य घृतधेनुं नराधिप।
तद्वत् कल्पनया विद्वान् घृतवत्सं प्रकल्पयेत्॥

तद्वद्धेनुवत्, खुरशृङ्गादियुक्तमित्यर्थः।
सच धेनोश्चतुर्थभागेन कर्त्तव्यः।

तच्च विप्रं महाभाग मनसैव घृताक्षिपं।

कल्पयित्वा ततस्तस्मै प्रयतः प्रतिपादयेत्॥
एतां ममोपकाराय गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम।
प्रीयतां मम देवेशो घृतार्च्चिः पुरुषोत्तमः॥
इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्धेनुं नराधिप।

स्कन्दपुराणे।

अयं मन्त्रः। घृतङ्गावः प्रसूयन्ते घृतं भूम्यां प्रतिष्ठितं।
घृतमग्निश्च देवाश्च घृतं मे सम्प्रदीयतां॥

विश्वामित्रः। घृतमग्निर्घृतं सोमस्तन्मयाः सर्व्वदेवताः।
घृतधेनुप्रदानेन सर्व्वास्तुष्यन्ति देवता इति॥
घृतरत्नं सुवर्णानां सम्यक् कल्पनया कृतं।
दत्त्वैकरात्रं स्थित्वा तु घृताहारो नराधिपः॥
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यस्तथा दानफलं शृणु।
घृतक्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः॥
तेषु सर्व्वेषु लोकेषु सुपुण्येषूपजायते।
पितुरूर्द्धं नयेत् सप्त पुरुषास्तस्य येऽप्यधः॥
तांस्तेषु नृप लोकेषु स नयत्यस्तकल्मषः।
सकामानामियं व्युष्टिः कथिता नृपसत्तम॥
विष्णुलोकं नरा यान्ति निष्कामा घृतधेनुदाः।
घृतमग्निर्घृतं सोमस्तन्मयाः सर्व्वदेवताः॥
घृतं प्रयच्छता दत्ता भवन्त्यखिलदेवताः।

सुवर्णमत्र दक्षिणा।

अनुक्तदक्षिणेषु तस्य यथाशक्ति विहितत्वात्।
इति विष्णुधर्म्मोक्तो घृतधेनुदानविधिः॥

अगस्त्यउवाच । तिलाभावे प्रदातव्या सर्पिर्धेनुर्विजानता ।
स्नापयित्वा भवानीं च घृतक्षीरैर्यथाविधि ॥
पूजयेत् पुष्पमालाभिर्नैवेद्यैः सुमनोहरैः ।
आहरेत् सर्व्वद्रव्याणि उपकल्पेत तत्र तां ॥
गव्यस्य सर्प्पिषः कुम्भे पुष्पमालाविभूषिते ।
कांस्यपात्रा तथा वस्त्रैश्छादयीत विधाय तां ॥
हिरण्यगर्भसहितां मणिविद्रुममौक्तिकैः ।
पादानिक्षुमयान् कुर्य्यात् कुर्य्याद्रौप्यमयान् शफान् ॥
हैमं चक्षुस्तथा शृङ्गे कृष्णागुरुमये शुभे ।
सप्तधान्यैश्च तत्पार्श्वे पत्तोर्णेन च कम्बलं ॥
घ्राणं त्वगुरुकर्पूरैस्तनाः फलमयाः शुभाः ।
मुखञ्च गुड़क्षीरेण सितां जिह्वां प्रकल्पयेत् ॥
'सिता' शर्करा । पुच्छं क्षौममयं कार्यं रोमाणि सितसर्षपैः ।
ताम्रपृष्ठं विचित्रन्तु इष्टरूपां मनोरमां ॥
विधिना घृतवत्सञ्च कुर्य्याल्लक्षणलक्षितं ।
एतैः कृत्वा तथा नत्वा पूजयित्वा विधानतः ॥
तद्भक्ताय प्रदातव्या मङ्गला शास्त्रपारगे ।
इमां ममोपकाराय गृह्णीष्व मदनुग्रहात् ॥
प्रीयतां नन्दिनी देवी मङ्गला चर्च्चिका उमा ।
इत्युक्त्वा चार्च्चयेद्धेनुं कृत्वा नन्दां मनोनुगां ॥
अनेन विधिना देया सर्प्पिषोधेनुरुत्तमा ।
हिरण्यरत्नधेनुश्च प्रदेया विधिनामुना ॥
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।

यत्र क्षीरवहा नद्यो यत्र सर्प्पिर्वहा ह्रदाः ॥
पायसाः कर्द्दमा यत्र तस्मिंल्लोके महीयते।
तेषां स्वामित्वमाप्नोति मुदा परमया युतः ॥
दश पूर्व्वापरांस्तार्य्य आत्मानं त्वेकविंशकं।
भूयः पृथ्वीशतां याति इह लोके स मानवः ॥
सकामानामियं व्युष्टिर्द्देनोस्तावदुदाहृता।
देव्यालोकमवाप्नोति निष्कामो घृतधेनुदः ॥

इति देवीपुराणोक्तो घृतधेनुदानविधिः।

गवाभावे तथा दद्यात् घृतधेनुं प्रयत्नतः।
येन कार्य्या विधानेन तदिहैकमनाः शृणु ॥
आदित्यन्तु जगन्नाथं घृतक्षीराभिषेचनैः।
संपूज्य पूर्व्ववत् पुष्पैर्गन्धपुष्पादिभिर्नरः ॥
अहोरात्रोषितो भूत्वा अभिप्लुत्य घृतार्च्चिषा।
गव्यस्य सर्पिषः कुम्भं पुष्पमालाविभूषितं ॥
कांस्योपधानसंयुक्तं सितवस्त्रयुगेनच।
हिरण्यगर्भसहितं मणिविद्रुममौक्तिकैः ॥
इक्षुयष्टिमयाः पादाः खुरा रौप्यमयास्तथा।
सौवर्णे चाक्षिणी कुर्य्यात् शृङ्गे चागुरुकाष्ठजे ॥
सप्तधान्यमये पार्श्वे पत्त्रोर्णेन च कम्बलं।
कुर्य्यात्तुरुष्ककर्पूरं घ्राणं फलमयांस्तनान् ॥
तद्वच्छर्करया जिह्वां गुड़क्षीरमयंमुखं।
क्षौमसूत्रेण लाङ्गूलं रोमाणि सितसर्षपैः ॥
ताम्रपात्रमयं पृष्ठं कुर्य्याच्छ्रद्धासमन्वितः।

ईदृक सुरूपां सङ्कल्प्य घृतधेनुं नराधिपः।
तद्वत्कल्पनया धेनोर्घृतवत्सं प्रकल्पयेत् ॥
तच्च विप्रं महाभाग मनसैव घृतार्चिषं।
कल्पयित्वा ततस्तस्मै प्रयतः प्रतिपादयेत् ॥
इमां ममोपकाराय गृह्णीष्व त्वं द्विजोत्तम।
प्रीयतां मम देवेशो घृतार्चिर्मिहिरोत्तमः ॥
इत्युदाहृत्य विप्राय दद्याद्धेनुं नरोत्तम।
दत्त्वैकरात्रं स्थित्वा च घृताहारोनराधिपः ॥
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यस्तस्य दानफलं शृणु।
घृतक्षीरवहा नद्योयत्र पायसकर्द्दमाः ॥
तेषु लोकेषु नित्यं स सुपुख्येषु प्रमोदते।
पितुरूर्द्धं नयेत्सप्तपुरुषां स्तस्य येऽप्यधः ॥
इति श्रीआदित्यपुराणोक्तो घृतधेनुदानविधिः।

भविष्योत्तरे।

घृतधेनुविधानेन नवनीतमयीशुभा।
दातव्या नृपते धेनुर्न्यूनाधिक्यविवर्जिता ॥
मन्त्रः स एष निर्द्दिष्टो घृतधेनौ च यः स्मृतः।
शृणु पार्थ महाबाहो प्रदानफलमुत्तमं ॥
घृतक्षीरवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः।
घृतधेनुप्रदोयाति तत्र कामैः प्रपूजितः ॥
पितुरूर्द्धं नयेत्सप्त पुरुषास्तस्य ये प्यधः।
तान्श्रेष्ठेष्विह लोकेषु स नयत्यस्तकल्मषान् ॥

सकामानामियं व्युष्टिः कथिता नृपसत्तम ।
निष्कल्मषं पदं यान्ति निष्कामास्तत्प्रदायिनः ॥

आह कात्यायनः ।

अलाभे योगवां दद्यात् घृतधेनुं यथाविधि ।
दुर्गाणि तारितोधेन्वा देवनद्यां प्रमोदते ॥
घृतालाभे तु यो दद्यात्तिलधेनुं समाहितः ।
सर्व्वकामवहा नद्यः स्वं सेवन्ते दिवि स्थितं ॥
तिलालाभे तु यो दद्याज्जलधेनुं समाहितः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा ॥
घृतधेनुं नरो दद्यात्तिलधेनुं यथाक्रमं ।
जलधेनुं यथा योवै शश्वन्नच्यवते दिवः ॥
जितेन्द्रियाय शान्ताय वैष्णवाय यथाविधि ।
धेनुंदत्त्वा घृतमयीं विष्णुसालोक्यमश्नुते ॥
पितरं चैव धर्म्मात्मा पितामहमथापि वा ।
घृतधेन्वा परित्राति सप्त सप्त च सप्त च ॥

इति घृतधेनुदानविधिः ।

अथ जलधेनुदानं

वशिष्ठ उवाच ।

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया ।
देवदेवो हृषीकेशः सर्व्वगः सर्व्वभावनः ॥
जलकुम्भं नरव्याघ्र सुवर्णरजतान्वितम् ।
रत्नगर्भमशेषैस्तु ग्राम्यैर्धान्यैः समन्वितम् ॥

सितवस्त्रयुगच्छन्नं दूर्व्वापल्लवशोभितम् ।
कुष्ठ-मांसी-मुरो-शीर-वालका-मलकै-र्युतम् ॥
प्रियङ्गुपत्रसहितं सितवस्त्रोपवीतिनम् ।
सच्छत्रं स उपानत्कं दर्भविष्टरसंस्थितम् ॥
चतुर्भिः संवृतं भूप तिलपात्रैश्चतुर्दिशम् ।
स्थापितं दधिपात्रेण घृतक्षौद्रवता मुखे ॥
उपोषितः समभ्यर्च्य वासुदेवं जलेश्वरम् । *
पुष्पधूपोपहारैस्तु यथाविभवमादृतः ॥
सङ्कल्प्य जलधेनुञ्च कुम्भन्तमभिपूज्य च ।
पूजयेद्वत्सकन्तद्वत् कुम्भं जलमयं बुधः ॥
एवं संपूज्य गोविन्दं जलधेनुं सवत्सकां ।
सितवस्त्रधरः शान्तो वीतरागोविमत्सरः ॥
दद्यात् द्विजाय राजेन्द्र प्रीत्यर्थं जलशायिनः ।
जलशायी जगद्योनिः प्रीयतां मम केशवः ॥
इति चोच्चार्य्य भूनाथ विप्राय प्रतिपाद्यतां ।
अपक्वान्नाशिना स्थेयमहोरात्रमतःपरं ॥

जलकुम्भमित्यादि, कुम्भोऽत्र कलशः ।

सुवर्णरजतयोरनियतपरिमाणतया यथाशक्ति विधानं पञ्च-रत्नानि धान्यानि च परिभाषायामुक्तानि अथ यद्यपि सामान्येनो-पदेशः तथापि तत्सामान्यादितरेषु तथात्वमितिन्यायादितर धेनुवदविरुद्धधर्म्मानुष्ठानं वेदितव्यं ततश्च सुवर्णस्य शृङ्गाकृतित्वं

---

* जनेश्वरमितिक्वचित् पाठः ।

रजतस्य खुराक्ततिलं, तिलपात्राणां ताम्रपात्रमयत्वं, दधिपात्रस्य कांस्यपात्रमयत्वं, चानुसन्धेयं तथा धान्यानि पार्श्वद्वये, कुष्ठादीनि घ्राणदेशे, प्रियङ्गुपत्रं श्रवणे, यज्ञोपवीतं शिरःस्थाने स्थापयेत्। वत्सोऽपि चतुर्थांशेन धेनुवत् कार्य्यः।

क्वचित्तु पूजयेद्वत्सकं तद्वत् कृतं घृतमयं बुध इति पाठात् घृतजलयो विकल्पोऽवगम्यते, दानवाक्यन्तु पूर्व्ववत् दक्षिणा चात्र यथाशक्ति सुवर्णमिति।

अनेन विधिना दत्त्वा जलधेनुं नराधिप।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः॥
शरीरारोग्यमाबाधाप्रशमः सार्व्वकामिकः।
नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः॥
इति विष्णुधर्म्मोक्तो जलधेनुदानविधिः।

भानुरुवाच।

जलधेनुं प्रवक्ष्यामि प्रीयते दत्तया यया।
देवदेवो मयूखेशः सर्व्वगः सर्व्वभावनः॥

जलकुम्भं समानीयेत्यादि विष्णुधर्म्मतुल्यार्थं, विशेषस्तु।

ततःसंपूज्यचादित्यं जलधेनुं सवत्सकाम्॥
दद्याद्विप्राय देवाग्रे प्रीत्यर्थं मिहिरस्य तु।
आदित्यस्य जगद्योनिः प्रीयतां मिहिरः सदा॥
इति चोच्चार्य्य तां गान्तु विप्राय प्रतिपादयेत्।
अनेन विधिना यस्तु जलधेनुं महामुने॥
सर्व्वांस्तद्दानवाप्नोति यांश्च ध्यायति मानवः।

सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः पितरं सपितामहं।
प्रपितामहं यथापुर्व्वपुरुषाणां चतुष्टयं॥
आत्मानं तनयं पौत्रं तदधस्ताच्चतुष्टयं।
तारयेत् स मुनीन्द्रेह जलधेनुप्रदोनरः॥
यश्च गृह्णाति विधिवत् तस्याप्येवम्बिधाः कुले।
चतुर्द्दश तथा चैव ददतश्चानुमोदतः॥
दीयमानां प्रपश्यन्ति जलधेनुं च ये नराः।
तेप्यशेषाघनिर्म्मुक्ताः प्रयान्ति परमां गतिं॥
इति आदित्यपुराणोक्तो जलधेनुदानविधिः।

अगस्त्य उवाच।

तोयधेनुं शृणु वत्स यथादेवी प्रसीदति।
कुम्भं तोयसुसंपूर्णं रत्नवस्त्रयुगान्वितं॥
समस्तबीजसंयुक्तं दूर्व्वापल्लवशोभितं।
समस्तबीजानि, सर्व्वधान्यानि।
दूर्वाक्षतदधिशङ्खकुष्ठामलकचन्दनैः।
माल्यछत्रसमायुक्तं तिलपात्रैश्च संयुतं॥
दधिक्षीरघृतं पात्रं विधानेनोपकल्पयेत्।
वत्सकं कल्पयेत्तस्यास्तद्वत्तोयमयं बुधः॥
देवीमभ्यर्च्च्य विधिवत् सोपवासोऽथ नक्तवान्।
देवीभक्तो प्रदद्याद्यः सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्॥
जयारिसूदनी देवी देवानां भयनाशिनी।
वेदमातर्व्वरे दुर्गे सर्व्वगे सुभगे नमः॥

अनेन वत्समन्त्रेण नन्दानाम्नाभिमन्त्रयेत्।
देवी मे प्रीयतां नित्यं यथोदितफला शिवा॥
इति देवीपुराणोक्तो जलधेनुदानविधिः।

स्कन्दपुराणे।

जलधेनुं च योदद्यात्तस्य दानफलं शृणु।
प्रपां सत्रं तड़ागं वा कूपं वापि सुपुष्कलं।
कृत्वा कुम्भान् सुवर्णांश्च गन्धमाल्यैरलंकृतान्॥

'प्रपा' पानीयशाला। 'सत्रशाला' सभाजनसमाश्रया।
'सुवर्णान्, शोभनवर्णान्।

पुष्पैश्च विविधाकारैरभ्यर्च्य द्विजसत्तमान्।
भक्ष्यभोज्यैः सुतृप्तानां तिलपात्राणि दापयेत्॥
दक्षिणां पुष्कलां दद्यादेभ्यस्त्वाशंसयेत्ततः॥

एभ्यः द्विजेभ्यः।

आपः शिवास्तु सौम्याश्च तर्पयन्तु पितॄन्मम।
कामदाः कामदानाय भवन्त्वितिच वै वदेत्॥
एवं दत्त्वा तु तां धेनुं पुनः कृत्वा च वै तदा।
आवाहयेत् प्रपां देवीं ब्रह्मलोकसमर्पिणीं॥
तिलपात्राणि दत्त्वा च तथावस्त्रयुगं शुभम्।
सुवर्णस्य च सान्निध्यं फलानि विविधानि च॥
ततोदद्याच्छुचिःस्नातो ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि।
एवंविधानतोदत्त्वा ब्रह्मलोके महीयते॥

विश्वामित्रः,

शरीरारोग्यमाबाधाप्रशमः सार्व्वकालिकः।
नृणां भवति दत्तायां जलधेन्वां न संशयः॥

इति जलधेनुदानविधिः।

अथ क्षीरधेनुदानं

विनीताश्व उवाच।

क्षीरधेनुं प्रवक्ष्यामि तान्निबोध नराधिप।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे गोमयेन नरोत्तम॥
गोचर्म्ममात्रमानेन कुशानास्तीर्य्य सर्व्वतः।
तत्रोपरि महाराज न्यसेत कृष्णाजिनं बुधः॥
तत्रोपरि कुण्डलीकां गोमयेन कृतामपि।
क्षीरकुम्भं ततः स्थाप्य चतुर्थांशेन वत्सकं॥
सुवर्णमुखशृङ्गाणि चन्दनागुरुकाणि च।
प्रशस्तपत्रश्रवणां तिलपात्रोपरि न्यसेत्॥
मुखं गुड़मयं तस्या जिह्वा शर्करया तथा।
फलप्रशस्तदन्ताञ्च मुक्ताफलमयेक्षणां॥
इक्षुपादां दर्भरोमां सितकम्बलकांवलां।
ताम्रपृष्ठां कांस्यदोहां पट्टसूत्रमयी तथां॥
पुच्छञ्च नृपशार्दूल नवनीतमयस्तनीं।
स्वर्णशृङ्गां रौप्यखुरां पञ्चरत्नमयां भुवि॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्द्दिक्ष्वपि स्थापयेत्।
सप्तव्रीहिसमायुक्तां दिक्षु सर्व्वासु प्रक्षिपेत्॥

एवं लक्षणसंयुक्तां क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत्।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन गन्धपुष्पैः समर्च्चयेत्॥
धूपन्दीपादिकं कृत्वा ब्राह्मणाय निवेदयेत्।
आच्छाद्यालङ्कृतं कृत्वा मुद्रिकाकर्णमात्रकैः॥
पादुकोपानहं छत्रं दत्त्वा दानं समर्पयेत्।
अनेनैव तु मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रकल्पयेत्॥
या लक्ष्मीः सर्व्वभूतानामित्यादि नरपुङ्गव।
आप्यायस्वेति मन्त्रेण क्षीरधेनुं प्रसादयेत्॥
गृह्णामि त्वां देवि भक्त्या ग्राहको मन्त्रमुच्चरेत्।
एवंधेनुं प्रदायाथ क्षीराहारोदिनं चरेत॥
त्रिरात्रन्तु पयोभक्षो ब्राह्मणो राजसत्तम।
दीयमानां प्रपश्यन्ति ते यान्ति परमां गतिं॥
एतां हेमसहस्रेण शतेनाथ स्वशक्तितः।
शतार्द्धमथवाप्यर्द्धं, तथैवार्द्धं यथेच्छया॥
दत्त्वा धेनुं महाराज शृणु तस्यापि तत्फलं।
दिव्यं वर्षसहस्रन्तु रुद्रलोके महीयते॥
पितृपितामहैः सार्द्धं ब्रह्मणोभवनं व्रजेत्।
दिव्यं विमानमारूढ़ो दिव्यगन्धानुलेपनः॥
क्रीड़ित्वा सुचिरं कालं विष्णुलोकं स गच्छति।
द्वादशादित्यसङ्काशैर्विनानैर्वरमण्डितैः॥
गीतवादित्रनिर्घोषैरप्सरोगणसेवितैः।
तत्रोपविष्टोऽसौ राजा विष्णुसायुज्यतां व्रजेत्॥
य इदं शृणुयाद्राजन् पठेद्वा भक्तिभावितः।

सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
इति स्कन्दपुराणोक्तः क्षीरधेनुदानविधिः।

अथ दधिधेनुदानं।

विनीताश्व उवाच।

दधिधेनोर्म्महाराज विधानं शृणु साम्प्रतं।
अनुलिप्ते महीभागे गोमयेन नराधिप ॥
गोचर्म्ममात्रन्तु पुनः पुष्पप्रकरसंयुतं।
कुशैरास्तीर्य्य वसुधां कृष्णाजिनकृतास्तराम् ॥
दधिकुम्भञ्च संस्थाप्य सप्तधान्यस्य चोपरि।
चतुर्थांशेन वत्सन्तु सौवर्णमुखसंयुतम् ॥
प्रशस्तपत्रश्रवणां मुक्ताफलमयेक्षणाम्।
चन्दनागुरुशृङ्गा च मुखं वै गन्धमालिम् ॥
जिह्वा शर्करया राजन् घ्राणं श्रीखण्डकं तथा।
फलमूलमया दन्ताः सितसूत्रस्य कम्बला ॥
ताम्रपृष्ठा दर्भरोमा पुच्छं सूत्रमयं तथा।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरा नवनीतमयस्तनीं ॥
इक्षुपादां सुसंस्कृत्य सर्व्वाभरणभूषिताम्।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन पुष्पगन्धैस्तु पूजिताम् ॥
ब्राह्मणाय कुलीनाय साधुवृत्ताय धीमते।
समाधियमयुक्ताय तादृशाय प्रदापयेत् ॥
पुण्यदेशोपविष्टाय मुद्रिकाकर्णमात्रकैः।
पादुकोपानहौ छत्रं दत्त्वा मन्त्रमनुस्मरेत् ॥

दधिक्रावेतिमन्त्रेण दधिधेनुं प्रदापयेत्।
एवं दधिमयीं धेनुं दत्त्वा राजर्षिसत्तम॥
एकाहारो दिनं तिष्ठेद्दध्ना च नृपनन्दन।
यजमानो वसेद्राजन् त्रिदिनं च द्विजोत्तम॥
दीयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम्।
दशपूर्व्वान् दशपरानात्मानञ्चैकविंशकम्॥
विष्णुलोकमवाप्नोति यावदाहूतसंप्लवम्।
दाता च दापकश्चैव तेऽपि यान्ति परां गतिं॥
यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः।
मुनयो ऋषयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः।
सोऽश्वमेधफलंप्राप्य विष्णुलोकं स गच्छति॥
इति स्कान्दपुराणोक्तो दधिधेनुदानविधिः।

अथ मधुधेनुदानं।

मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्व्वपापप्रनाशिनीम्।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे॥
धेनुं मधुमयींकृत्वा संपूर्णघटपूरिताम्।
तद्वच्चतुर्थभागेन वत्सकं परिकल्पयेत्॥
सौवर्णन्तु मुखं कृत्वा शृङ्गाण्यगुरुचन्दनम्।
पृष्ठं ताम्रमयं तस्य पुच्छं सूत्रमयं तथा॥
पादास्त्विक्षुमयाः कार्य्याः सितकम्बलकम्बलाम्।
मुखं गुड़मयं कृत्वा जिह्वा शर्करयान्विता॥

मौक्तिकं नयने तस्या दन्ताः फलमयास्तथा।
दर्भरोमधरा देवी रूप्यखुरविभूषिता॥
अश्वत्थपत्रश्रवणां नवनीतमयस्तनीम्।
सर्व्वलक्षणसंयुक्तां सप्तधान्यानि दापयेत्॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्द्दिक्षु च विन्यसेत्।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन घण्टाभरणभूषिताम्॥
कांस्योपदोहनीन्दत्त्वा गन्धपुष्पैस्तु पूजिताम्।
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये॥
संक्रान्तावुपरागे च सर्व्वकालमतन्द्रिता।
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिर्द्दृष्टमात्रेण दापयेत्॥
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने।
आर्य्यावर्त्तसमुत्पन्ने वेदवेदाङ्गपारगे॥
तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तम।
पुच्छदेशोपविष्टाय गन्धधूपादिपूजिताम्॥
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मेन मुद्रिकांकर्णमात्रिकाम्।
स्वशक्त्या दक्षिणां दत्त्वा वित्तशाठ्यविवर्जितः॥
उदकपूर्व्वन्तु कर्त्तव्यं पश्चाद्दानं समर्पयेत्।
रसज्ञा सर्व्वदेवानां सर्व्वभूतहिते रता॥
प्रीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो नमोऽस्तु ते।
एवमुच्चार्य्य तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥
अहं गृह्णामि त्वां देवि कुटुम्बार्थं विशेषतः।
कामङ्कामदुघे कामान् मधुधेनो नमोस्तु ते॥
मधुवातेति मन्त्रेण प्रदाप्या यतचेतसा।

दत्त्वा धेनुं महाराज छत्रकोपानहौ तथा ॥
एवं यः कुरुते भक्त्या मधुधेनुं नराधिप।
दत्त्वा दानं पायसेन मधुना च दिनत्रयेत् ॥
ब्राह्मणोऽपि त्रिरात्रन्तु मधुपायससंयुतः।
एवं कृते तु यत्पुण्यन्तं निबोध नराधिप ॥
यत्र मधुवहा नद्यो यत्र पायसकर्द्दमाः।
ऋषयोमुनयः सिद्धास्तत्र गच्छन्ति धेनुदाः ॥
तत्र भोगान् वरान् भुङ्क्ते ब्रह्मलोके स तिष्ठति।
क्रीडित्वा सुचिरङ्कालं पुनर्म्मर्त्यमुपागतः।
स भुक्त्वा विपुलान् भोगान् विष्णुलोकञ्च गच्छति ॥
दशपूर्व्वान् दशपरानात्मानञ्चैकविंशकम्।
नयेत विष्णुसायुज्यं मधुधेनुप्रसादतः ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या श्रावयेद्वापि मानवः।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥
इति स्कन्दपुराणोक्तो मधुधेनुदानविधिः।

अथ रसधेनुदानं।

विनीताश्व उवाच।

रसधेनुं महाराज कथयामि समासतः।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे ॥
रसस्य तु घटं राजन् सम्पूर्णमैक्षवस्य च।
तद्वत् सङ्कल्पयेत् प्राज्ञश्चतुर्थांशेन वत्सकम् ॥
इक्षुदण्डमयाः पादा राजतखुरसंयुता।
सुवर्णशृङ्गाभरणा वस्त्रपुच्छा घृतस्तनी ॥

पुष्पकम्बलसंयुक्ता शर्करामुखजिह्विका ।
दन्ताः फलमयास्तस्याः पृष्टन्ताम्रमयं शुभम् ॥
पुष्परोमा तु राजेन्द्र मुक्ताफलकृतेचणां ।
सप्तव्रीहिसमायुक्तां चतुर्दिचु सदीपिकाम् ॥
सर्व्वोपस्करसंयुक्तां सर्व्वगन्धविभूषितां ।
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिचु निवेशयेत् ॥
ब्राह्मणे वेदविदुषे श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
पुराणज्ञे विशेषेण साधुवृत्ताय धीमते ॥
तादृशाय प्रदातव्या रसधेनुः कुटुम्बिने ।
दाता स्वर्गमवाप्नोति सर्व्वपापविवर्जितः ॥
दाता वा ग्राहकोवापि एकाहं रसभोजनः ।
सोमपानं भवेत्तस्य सर्व्वएवफलं भवेत् ॥
दीयमानान्तु पश्यन्ति तेऽपि यान्ति परां गतिम् ।
धेनुं च पूजयित्वाग्रे गन्ध-धूपस्रगादिभिः ॥
पूर्व्वोक्ताये च मन्त्राश्च तानेव प्रयतः स्मरेत् ।
एवमुच्चा रयित्वा तु दीयते वैद्विजोत्तमे ॥
दशपूर्व्वान् परां श्चैव आत्मानं चैक विंशकं ।
नयेत परमं स्थानं यस्मान्नावर्त्तते पुनः ॥
एषा ते कथिता राजन रसधेनुरनुत्तमा ।
ददस्व च महाराज पुण्यल्लोकानवाप्नुहि ॥
य इदं पठते नित्यं शृणुयाद्वापि भक्तितः ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो विष्णुसायुज्यतां ब्रजेत् ॥

इति स्कन्दपुराणोक्तोरसधेनुदानविधिः ।

अथ शर्कराधेनुदानं।

विनीताश्व उवाच।

तद्वच्च शर्कराधेनुं राजन् कुर्य्यात् यथार्थतः।
अनुलिप्ते महीपृष्ठे कृष्णाजिनकुशोत्तरे॥
धेनुः शर्करया राजन् सदाभारचतुष्टयम्।
उत्तमा कथ्यते सद्भिश्चतुर्थांशेन वत्सकः॥
तदर्द्धं मध्यमा प्रोक्ता चतुर्थांशेन कन्यसा।
तद्वद्वत्सं प्रकुर्व्वीत चतुर्थांशेन मानवः॥
अथवार्धेनुतः कुर्य्यादष्टांशेन तु वत्सकम्।
स्वशक्त्या कारयेद्धेनुं यथात्मानं न पीड़येत्॥
सर्व्वबीजानि संस्थाप्य चतुर्दिक्षु समन्ततः।
सौवर्णमुखशृङ्गाणि मौक्तिकैर्नयनानि च॥
गुडेन च मुखं कार्य्यं जिह्वा पिष्टमयी तथा।
कम्बलं पट्टसूत्रेण घण्टाभरणभूषिता*।
इक्षुपादा रौप्यखुरा नवनीतमयस्तना॥
प्रशस्तपत्रश्रवणा सितचामरभूषिता।
पञ्चरत्नसमायुक्ता दर्भरोमसमन्विता॥
कांस्योपदोहना सम्यक् गन्धपुष्पैःसमन्विता।
ईद्टक्विधानसंयुक्ता वस्त्रैराच्छादितोपरि॥
गन्धपुष्पैरलंकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत्।
श्रोत्रियाय दरिद्राय साधुवृत्ताय धीमते॥
वेदवेदाङ्गविदुषे विशेषेणाग्निहोत्रिणे।

* कण्ठाभरण संयुता इति पाठः पुस्तकान्तरे।

अनुसूयवे प्रदातव्या न मत्सरयुताय वै ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतिपाते च षण्मुख।
येषु पुण्येषु कालेषु यदृच्छावापि दापयेत् ॥
सत्पात्रन्तु द्विजं दृष्ट्वा स्वागतं श्रोत्रियं गृहे।
तादृशाय प्रदातव्या पूच्छदेशे निवेदयेत् ॥
पूर्व्वामुखस्थितोदाता अथवा तु उदङ्मुखः।
धेनुं पूर्व्वमुखीङ्कृत्वा वत्समुत्तरतो न्यसेत् ॥
दानकाले तु ये मन्त्रास्तान् पठित्वा समर्च्चयेत्।
आच्छाद्य चैव तं विप्रं मुद्रिकाकर्णवेष्टकैः ॥
स्वशक्त्या दक्षिणां दद्यात् गन्धपुष्पं सचन्दनम्।
धेनुं समर्पयेत्तस्य मुखञ्च न विलोकयेत् ॥
एकाहं शर्कराहारो ब्राह्मणस्त्रिदिनं वसेत्।
सर्व्वपापहरा धेनुः सर्व्वकामप्रदायिनी ॥
सर्व्वकामसमृद्धस्तु जायते नात्र संशयः।
दीयमानां प्रपश्यन्ति तेऽपि यान्ति पराङ्गतिम् ॥
य इदं शृणुयाद्भक्त्या पठते वापि मानवः।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यो विष्णुलोकं सगच्छति ॥

इति स्कान्दपुराणोक्तः शर्कराधेनुदानविधिः।

अथ कार्पासधेनुदानविधिः।

वराह उवाच।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि धेनुं कार्पासकीं शुभाम्।
विश्वस्य गुह्यगुप्त्यर्थं ब्रह्मणा वांशुकङ्कृतम्*

*ब्रह्मणाच स्वयं कृतमिति क्वचित् पाठः।

कार्पाससूलस्तच्चापि तेनासावुत्तमः स्मृतः ।
साच कार्पासभारेण धेनुःश्रेष्ठा प्रकीर्त्तिता ॥
मध्यमा च तदर्द्धेन तस्याप्यर्द्धेन कन्यसा ।
पूर्व्ववद्वस्त्रधान्यञ्च हिरण्यञ्च तथैव च ॥
वत्सकन्तु चतुर्थांशे दानमन्त्रोविधीयते ।
कुर्व्वीत पूर्व्ववद्वत्सं वस्त्रधान्याद्युपस्करम् ॥

पूर्व्ववदिति, वराहपुराणोक्ततिलधेनुवदित्यर्थः ।

हेम कुन्देन्दुदेवेश चीरार्णव समुद्भवे ।
सोमप्रिये सुधेन्वाख्ये सौरभेयि नमोऽस्तुते ॥
इत्तियमिन्दुनाथाय शशांकायामृतायच ।
अत्रिनेत्रप्रजाताय सोमराजाय वै नमः ॥

दानमन्त्रः ।

यस्त्वेवं परया भक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
स याति सोमलोकन्तु * सोमेन सह मोदते ॥
नरोगी न ज्वरी कुष्ठी कुले तस्य प्रजायते ।
पुत्रदारसमोपेतो जीवेच्च शरदांशतं ॥

इति वराहपुराणोक्तः कार्पासधेनुदानविधिः ।

अथ लवणधेनुदानम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कृष्ण कृष्ण महाबाहो सर्व्वशास्त्रविशारद ।
कथयस्व हि दानानामुत्तमं यत् प्रकीर्त्तितम् ॥

---

* चन्द्रलोकन्तिति क्वचित् पाठः ।

येन दत्तेन दत्तानि सर्व्वाण्यपि भवन्त्युत ।
सर्व्वकामसमृद्धश्च सर्व्वपापक्षयो भवेत् ।
प्रायश्चित्तविशुद्धश्च तन्मे कथय सुव्रत ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि लवणस्येह कल्पितां ।
गोमयेनोपलिप्ते तु दर्भसंस्तरसंस्थितां ॥
आविकञ्चर्म्म विन्यस्य पूर्वाशाभिमुखां स्थिताम् ।
वस्त्रेणाच्छादितां कृत्वा धेनुं कुर्व्वीत मध्यगां ॥
आढकेनैव कुर्व्वीत बहुवित्तोऽल्पवानपि ।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां इक्षुपादां फलस्तनीं ॥
कार्य्या शर्करया जिह्वा गन्धघ्राणवती तथा ।
समुद्रोदरजां शुक्तिं कर्णौ च परिविष्टयेत् ॥*
शृङ्गे चन्दनकाष्ठाभ्यां मौक्तिके चाक्षिणी शुभे ।
कपोलौ सक्तुपिण्डाभ्यां यवानास्ये प्रदापयेत् ॥
कम्बलं पट्टसूत्रेण ग्रीवायां कविका तथा ।
पृष्ठे वै ताम्रपात्रन्तु अपाने गुडपिण्डकाम् ॥
लाङ्गूले कम्बलं दद्यात् रसान् क्षीरप्रदेशतः ।
योनिप्रदेशे च मधु सर्व्वतस्तु फलान्वितां ॥
एवं सम्यक् परिस्थाप्य लवणस्य कृतां च गां ।
स्थापयेत् वत्सकञ्चापि चतुर्भागेन मानवः ॥
एवं धेनुं समभ्यर्च्य माल्यवस्त्रविभूषणैः ।

* परिकल्पयेदिति पुस्तकान्तरे ।

स्नात्वा देवार्च्चनं कुर्य्याद्ब्राह्मणानभिपूज्य च ॥
कृत्वा प्रदक्षिणञ्चापि पुत्रभार्य्यासमन्वितः।
ब्राह्मणाय सुशीलाय वृत्तयुक्ताय वै नृप ॥
दद्यात् पर्व्वसु सर्व्वेषु मन्त्रेणानेन मानवः।
लवणे वै रसाः सर्व्वे लवणे सर्व्वदेवताः ॥
सर्व्वदेवीमयि देवि लवणाख्ये नमोऽस्तु ते।
एवमुच्चार्य्य मन्त्रान्ते विप्राय प्रतिपादयेत् ॥
सम्यक् प्रदक्षिणं कृत्वा दक्षिणासहितं नृप।
प्रदक्षिणा मही तेन कृता भवति भारत ॥
सर्व्वदानानि दत्तानि सर्व्वतीर्थफलानि च।
सर्व्वे रसाः सर्व्वमन्त्राः सर्व्वमेतच्चराचरं ॥
सौभाग्यञ्च परां वृद्धिं शरीरारोग्यसम्पदः।
नृणां भवति दत्त्वा तु रसधेनुं न संशयः ॥
स्वर्गे च नियतं वासो यावदाहूतसंप्लवं ॥
पट्टोर्णकम्बलगलां लवणोद्भवेन
कृत्वा फलस्तनवतीमविचर्म्म पृष्ठे।
दत्त्वा द्विजाय विधिवद्रसधेनुमेतां
लोकं गवां सकलसौख्ययुतं प्रयाति ॥
इति भविष्यत्पुराणोक्तलवणधेनुदानविधिः।

अथ कर्पूरादिधेनुदानं।

कर्पूरधेनुं वक्ष्यामि सर्व्वगन्धमयीं शुभां।
यान्दत्वा सर्व्वगन्धास्तु प्रदत्ताः स्युर्म्महीपते ॥

चन्द्रग्रहे वाथ भानोः कार्त्तिक्यां विषुवत्यथ ।
द्वादश्यामयने पुण्ये दद्यात् कर्पूरगां विभो ॥
ब्राह्मणाय दरिद्राय शीलवृत्तपराय च ।*
अमावास्यीर्थे नेत्रन्तु शङ्खशुक्लाम्बरं शुभं ॥
कार्य्या चतुष्पला धेनुः पलमात्रस्तु वत्सकः ।
अथवा पलिका धेनुर्वत्सः कार्य्यस्तु कार्षिकः ॥
सुवर्णशृङ्गा रौप्यखुरा पुच्छं कुङ्कुमसम्भवम् ।
मृगनाभिमया दन्ता ग्रन्थिपर्णमयं मुखं ॥
अक्षिणी सिह्लकमये कर्णौ चागुरुकाष्ठजौ ।
देवदारुमयं पुच्छं गुदं गुग्गुलसम्भवं ॥
कुष्ठं कपोलकं प्रोक्तं उशीरं चर्म्म चैव तु ।
उदरे चन्दनं दद्यात् खुराग्रे नखमेव च ॥
एवं संकल्प्य कर्पूराख्यधेनुं वस्त्रेण पूजितां ।
विप्रं संपूज्य कर्पूरां वस्त्रयुग्मेन चैव हि ॥
कर्पूरधेनुं विप्रेश गृहाण मां सुपूजितां ।
पुष्पगन्धस्थिता सा मे कमला प्रीयतामिति ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण दानं विप्राय दापयेत् ।
दत्त्वा धेनुमिमां राजन् गन्धर्व्वाणां समोभवेत् ॥
कल्पत्रयं वसेत् स्वर्गे राजराजो भवेदिह ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति गौरीलोके महीयते ॥
तथा सर्व्वकामप्रदा धेनुः शर्करायाः प्रकीर्त्तिता ।
सर्व्वपापहरा चैव तस्माद्दद्यात्समाहितः ॥

* श्रुतवृत्तरतायचेति क्वचित् पाठः ।

गुडधेनुवदत्रापि मन्त्रावाहनपूजनं ।
दत्त्वा फलमयीं धेनुं कामानां फलभाग्भवेत् ॥
तथा कास्तूरिकां धेनुं श्रद्धावित्तसमन्वितः ।
पात्रे दद्यान्नृपश्रेष्ठ मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥

इति विष्णुधर्म्मोक्तः कर्पूरादिधेनुदानविधिः ।

अथ सुवर्णधेनुदानं ।

श्रीभगवानुवाच ।

कथयामि रहस्यन्ते दानधर्म्मोपबृंहितं ।
सुवर्णधेनुसम्बन्धि सर्व्वपापोपशान्तिदं ॥
यद्ब्रह्मणापि राजेन्द्र विहितं विष्णुना पुरा ।
तत्ते विस्तरतो राजन् कथयाम्यनुपूर्व्वशः ॥
सुवर्णस्य सुवर्णस्य शुद्धस्य परिकल्पितां ।

एकः सुवर्णशब्दः, हिरण्यवचनः, परः परिमाणवचनः ।

रौप्यवत्सकसंयुक्तां मुक्ताफलविभूषितां ।
प्रवालशृङ्गोपयुतां पद्मरागाक्षिशालिनीं ॥
घृतपात्रस्तनवतीं कर्पूरागुरुनासिकाम् ।
शर्कंरारसनोपेतां सृष्टान्नमुखसंमितां ॥
शङ्खशृङ्गान्तरां शुक्तिललाटस्थानकल्पितां ।
फलदन्तां वस्त्रयुग्मपार्श्वां चौमसुकम्बलां ॥
इक्षुपादां नालिकेरश्रवणां गुडजानुकाम् ।
पञ्चगव्यापानवतीं कांस्यपृष्ठसमन्विताम् ॥
सुपट्टसूत्रलाङ्गूलां सप्तधान्यसमन्विताम् ।

फलपुष्पसमोपेतां छत्रोपानत्समन्विताम् ।
सुवर्णधेनुं विप्राय प्रतिपादयेद्दशीन्नरः ॥
हिरण्यरेताः पुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः ।
तप्तहेमच्छविः स्रष्टा विश्वात्मा प्रीयतामिति ॥
अनेनैव तु मन्त्रेण धेनोर्द्दानं प्रकीर्त्तितं ।
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयम् ॥
कुलानान्तु सहस्रन्तु स्वर्गं नयति तद्बुधः ।
किमन्यैर्व्वहुभिर्दानै पर्य्याप्तं हेमधेनुना ॥
सुवर्णधेनुं दत्त्वा हि कृतकृत्यो भवेन्नरः ।
हिरण्यगर्भो भगवान् प्रीयतामिति कीर्त्तयेत् ॥
उपवासविशुद्धात्मा दद्यात् सोमरविग्रहे ।
रक्षः पिशाचास्तद्गेहं न पश्यन्ति नराधिप ॥
कार्त्तिक्यां प्रयतो दद्याद्द्वादश्यां कार्त्तिकस्य तु ।
दत्त्वा तत्पदमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
इति विष्णुधर्म्मोक्तः सुवर्णधेनुदानविधिः ।

अगस्त्य उवाच ।

मनुना यं विधिं कृत्वा प्राप्ता लोका अनुत्तमाः ।
ब्रवीमि तदहं हेमधेनुदानविधिं नृप ।
शुभां हेममयीङ्गाञ्च कारयेद्राजतान् खुरान् ॥

शुभां शुद्धसुवर्णैस्तु घटितान्, अत्र सुवर्णपरिमाणचतुर्थांश वत्सनिर्माणादिरनुक्ताङ्गोपसंहारः, पूर्व्वोक्तसुवर्णधेनोरवगन्तव्यः ।

तां वस्त्रप्रावृतां कृत्वा प्राप्नुयाल्लोकमुत्तमम् ।

विचित्रचित्रपुष्पैश्च गन्धधूपविलेपनैः।
तथा क्षमापयेद्देवीं ताङ्गान्तत्र समर्पयेत्॥
देवि त्वदीयादादेशात्तवभक्तेषु दीयते।
पुनस्तां विप्रराजाय दापयेच्छिवभाविने॥

शिवभाविने, शिवध्यायिने।

अक्षय्यफलकामेन प्रायश्चित्तविशुद्धये।
मनुना चीर्णमेतद्धि सम्पतेयु नराः किल॥
सप्तपूर्व्वापरान्वंशान् रुद्रकिल्बिषसंस्थितान्।
उद्धृत्य वानयेद्वत्स देवीलोकमनुत्तमम्॥
इति देवीपुराणोक्तो हेमधेनुदानविधिः।

वह्निपुराणात्। सुवर्णधेनुश्चाप्यत्र सुवर्णाश्च चतुर्द्दश।
सुनिर्णिक्तसुवर्णैश्च सप्तभिर्मध्यमा स्मृता॥
चतुर्भिः कन्यसा प्रोक्ता चतुर्थांशेन वत्सकः।
गुडधेनुविधानेन दत्ता सर्व्वफलप्रदा॥

विश्वामित्रः।

हिरण्यरेताःपुरुषः पुराणः कृष्णपिङ्गलः।
रत्नहेमच्छविः स्रष्टा विश्वात्मा प्रीयतामिति॥
हिरण्यगर्भोभगवान् प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्।
सुवर्णधेनुन्दत्त्वा च कृतकृत्योभवेन्नरः॥

इति सुवर्णधेनुदानविधिः।

अथाह वृद्धगौतमः।

धेनुं स्वर्णमयीं कुर्य्यात् पूर्वेण विधिना ततः।

सुवर्णशृङ्गीं रत्नाढ्यां तथारौप्यखुरामपि ॥
तथा च तर्णकं कुर्य्यादष्टभागेन पूर्व्ववत् ।
ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं वैष्णवं च कुटुम्बिनं ॥
आचारवन्तं धर्म्मिष्ठं द्विजशुश्रूषणोद्यतं ।
गृहमाहूय विधिवत् पूजयेत् पूर्व्ववच्च तं ॥
यथा विभवतोभक्त्या होमः पूर्व्ववदेव हि ।
मन्त्रैस्तु वैष्णवैः सम्यक् पालाशसमिधस्तथा ॥
होमान्ते तां प्रदद्याच्च मन्त्रेणानेन मेहवान् ।
चक्रं सुदर्शनं यस्य राजतेजस्तथैव हि ॥
प्रमेहं हरतु क्षिप्रं विष्णुर्गरुडवाहनः ।
दानमन्त्रः । दानं प्रमेहरोगघ्नमेतत् कार्य्यं मनीषिभिः ।
कृतेनानेन शाम्यन्ति प्रमेहा दारुणा अपि ॥
अत्र पूर्ववदिति राजतवृषभदानवदिति ज्ञेयं ।

इति प्रमेहघ्नसुवर्णधेनुदानविधिः ।

अथाह बौद्धायनः ।

सौवर्णीं गां प्रकुर्व्वीत पलेनार्द्धेन वा पुनः ।
वित्तशाठ्यं न कुर्व्वीत कुर्वन्नैवं फलं भवेत् ॥
रत्नशृङ्गीं रौप्यखुरां नानावस्त्रैरलङ्कृतां ।
ग्रहाणामुपरि स्थाप्य नव धान्यानि विन्यसेत् ॥
होमस्तु पूर्व्ववत्कार्य्योगोविन्दप्रीतये हितः ।
एवं विष्णुव्रतद्विर्विष्णोर्नुकमितिक्रमात् ॥
समिदाज्यचरुं हुत्वा पूर्णाहुत्यन्तएव हि ।

ततस्तांतु शुची रोगी ब्राह्मणं वेदपारगं॥
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं कुलीनं धर्म्मवादिनं।
वृद्धं ज्ञानोपसम्पन्नमनुद्वेगकरं नृणां॥
भक्त्या स्वयं समानीय पूजयेत् प्रीतिपूर्व्वकं।
अङ्गुलीयकपात्राद्यै रुपानच्छत्रकैरपि।
मन्त्रेणानेन तां पात्रे दद्याद्रोगी यतात्मवान्॥
गोविन्दं मनसा ध्यायन् गवां मध्ये स्थितं शिशुं।
बर्हापीडकसंयुक्तं वेणुवादनतत्परं॥
गोपीजनैः परिवृतं वन्यपुष्पावतंसकं।

गोविन्द गोपीजनवल्लभेश
कंसासुरघ्न त्रिदशेन्द्रवन्द्य।
गोदानतृप्तः कुरु मे दयालो
अर्शोविनाशं क्षयितारिवर्गः॥

दानमन्त्रः। दानेनानेन नियतमर्शसां जायते क्षयः।
तस्मात् कुर्य्यात् प्रयत्नेन सुखार्थं ह्येतदर्शसो॥

इत्यर्शोघ्नसुवर्णधेनुदानविधिः।

अथ वायुपुराणे।

चतुर्व्विधाच या वन्ध्या भवेद्वत्सवियोजनात्।
वक्ष्ये तस्याः प्रतीकारन्तत्स्वरूपं निबोध मे॥
हिरण्येन यथा शक्त्या सवत्सां कारयेद्दृढां।
धेनुं पलेन वत्सञ्च पादेन गुरुरब्रवीत्॥
धेनुं रौप्यखुरां रत्नं तस्याः पुच्छे नियोजयेत्।

घण्टाङ्गले च बध्नीयात्सवत्सां प्राङ्मुखः शुचिः ॥
चन्दनागुरुकर्पूरैर्गन्धमाल्यैः सुशोभनैः।
उपचारैः षोडशभिर्नैवेद्यं पायसम्भवेत् ॥
मोदकं च तथा पूपं गुडं लवणमेव च।
जीरकं तु सुविस्तीर्णे सूर्पे वेणुमये दृढे ॥
धेनोरेकं प्रदातव्यं ब्राह्मणस्तोषु चैव हि।
षड़ष्टौ दश वा दद्यात् तदनन्तरमेव च ॥
ब्राह्मणं सर्व्वशास्त्रार्थकुशलं धर्म्मवेदिनं।
विद्याविनयसम्पन्नं शान्तं चैव जितेन्द्रियं ॥
अलोलुपं सर्व्वजनप्रियं कल्मषवर्ज्जितं।
आहूय भक्त्या सम्पूज्य वस्त्राद्यैर्गन्धपुष्पकैः ॥
तेनैव कारयेत् पूजामाहतो धेनुवत्सयोः।
होमं च कारयेत् तत्र समिदाज्यचरूत्कटम् ॥
सोमोधेनुमिति मन्त्रं समुच्चार्य्य ततः पुनः।
प्राङ्मुखायोपविष्टाय प्रदद्यात्तामुदङ्मुखः ॥
मन्त्रेणानेन विधिवत् पुच्छे हस्तं विधाय च।
धेनुर्याङ्गिरसः सा तु वशिष्ठे सुरभी च या ॥
दुहिता या तथा भानोरग्नेश्च वरुणस्य च।
याश्च गावः प्रवर्त्तन्ते वनेषूपवनेषु च ॥
प्रीणन्तु ता मम सदा पुत्रपौत्रप्रदाः सुखं।
प्रयच्छति दिवारात्रमविच्छेदञ्च सन्ततेः ॥
दानमन्त्रः। एवं दत्त्वा तु तद्दानं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥

इति बन्ध्यात्वहरसुवर्णधेनुदानविधिः।

तथा । प्रस्विन्नपाणिपादःस्यात् योहरेत रसादिकं ।
वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं दानहोमादिकर्म्मणा ॥
पलार्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथवा पुनः ।
कुर्य्याद्धेनुं सुवर्णेन वत्सस्तत्पादतो भवेत् ॥
एवं कृत्वा तु तां धेनुं वस्त्रेणावेष्ट्य शोभनां ।
गुड़स्योपरि संस्थाप्य पूजयेद्गन्धधूपकैः ॥
गुड़स्य च परीमाणं चत्वारिंशत्पलं भवेत् ॥
यद्वा तदर्द्धमेव स्याद्यथाविभवमेव वा ।
हव्यकव्यादि च घृतदधिक्षीरचतुष्टयं ॥
पादेष्वेकैकशः स्थाप्य पूर्व्वदक्षिणतः क्रमात् ।
शृङ्गाणि च पुनस्तस्याः कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ॥
एवं विधाय तां धेनुं आचार्य्यः स्वर्णरूपिणीं ।
होमं समारभेत् कुण्डे स्थण्डिले वाथ पूजिते ॥
अग्निप्रणयनं कृत्वा ह्याचार्य्यः सर्व्ववेदवित् ।
धर्म्मज्ञो यज्ञवेदस्तु कुशलः क्रोधवर्जितः ॥
अनुद्वेगकरोनृणां पुराणार्थविदङ्गवित् ।
समिदाज्यतिलैश्चापि मन्त्रैरेभिः क्रमेण तु ।
आयंगौरितिमन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते ॥
शोभिद्योयदिमन्त्रेण आज्यहोमोबुधैः सह ।
तिलहोमोव्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रकं ॥
एवं होमं च निर्व्वर्त्य निर्यातस्याभिषेचनं ।
अग्नेः पूर्व्वोत्तरे देशे स्थापयेत् कुम्भमव्रणं ॥
श्वेतेन वाससा चैव मृत्तिकां गुग्गुलं तथा ।

गोरोचना सम्भवे च पञ्चभङ्गसमिद्युते॥
मन्त्रै रथापोहिष्ठेति तिसृभिस्तन्तु रोगिणं।
हिरण्यवर्णइति च पावमानेन चैव हि॥
शन्नोवातानुवाकेन शान्तिं प्रथममेव हि।
कृत्वाभिषेचनं कुर्य्यात् शुक्लाम्बरधरस्य तु॥
आहुतीनां च सम्पातैः पाणिपादौ च लेपयेत्।
ततस्तां पूजयेद्धेनुं रोगी गन्धाक्षतादिभिः।
गावएव सुरभय इतिमन्त्रेण भक्तितः॥
आचार्य्यायाथ तां दद्यात् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः।
मन्त्रेणानेन विधिवत्पूजितायां न संशयः॥
आदित्यस्य सुता यास्तु देवानां याश्च धेनवः।
पितॄणामपि यक्षाणां गन्धर्व्वाणां च सर्व्वशः॥
यक्षाणां गुह्यकानां तु वशिष्ठसुरभिस्तथा।
एतास्तुष्टा मम क्षिप्रन्धेनोरस्याः प्रदानतः॥
रसचौर्य्येण यज्जातं वैरूप्यं पाणिपादयोः।
तत्सर्व्वं नाशयन्त्याशु धेनवः सर्व्वतोषिताः॥
दानमन्त्रः। अनेन विधिना स्वर्णधेनुदानं करोति यः।
पूर्व्वकर्म्मविपाकोत्थं दुःखं सर्व्वं प्रणश्यति॥
दक्षिणां ब्राह्मणे दद्याद्यथाशक्त्याथ भक्तितः।
ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि बन्धूनपि च भोजयेत्॥
स्वयं स्नात्वा च भुञ्जीत मृष्टाहारैस्तु संयतः।
दानेनानेन नियतं पादप्रस्वेदजां रुजं।
जयन्ति रोगिणः कार्य्यं पादप्रस्वेदिना ततः॥

इति पादप्रस्वेदन्नसुवर्णधेनुदानविधिः।

अथ स्वरूपतो गोदानं महाभारते।

दानानामिह सर्व्वेषां गवां दानं विशिष्यते।

गावः श्रेष्ठा पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः॥

ऋते दधिघृताभ्यां च नेह यज्ञः प्रवर्त्तते।

तेन यज्ञमशेषं हि गोमूलं सम्प्रचक्षते॥

गावोधिकास्तपस्विभ्यः सदा सर्व्वेभ्य एव च।

तस्मान्महेश्वरोदेवस्तदेताभिः सह स्थितः॥

पयसा हविषा दध्ना शकृताप्यथ चर्म्मणा।

अस्थिभिश्चोपकुर्व्वन्ति बालैः शृङ्गैश्च भारत॥

गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत।

कीर्त्तनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव॥

गवां प्रशस्यते वीर सर्व्वपापहरं परं।

गावोलक्ष्म्याः सदा मूलङ्गोषु पाप्मा न विद्यते॥

स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ।

गावो यज्ञप्रणेत्र्योवै तथा यज्ञस्य गोर्मुखं॥

अमृतं ह्यक्षयं दिव्यं क्षरन्ति च वहन्ति च।

अमृतायतनं चैताः सर्व्वलोकनमस्कृताः॥

न गोदानात्परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः।

सा गौर्न्यायार्ज्जिता दत्त्वा कृत्स्नन्तारयते कुलं॥

अमृतं वै गवां क्षीरमित्युवाच प्रजापतिः।

तस्माद्ददाति यो धेनुममृतत्वं स गच्छति॥

लिङ्गपुराणे। अग्न्यागाराणि विप्राणां देवतायतनानि च।

पूज्यन्ते शक्रता यासां किं देयमधिकं ततः॥

देवलः। विमानवरमारूढो दिव्याभरणभूषितः।
योगन्तुं वाञ्छति स्वर्गं स गोदानं प्रयच्छतु॥
दानमप्यधिकं धेनोर्व्विद्यते वा समम्भुवि।
नियतं त्रिदशैर्व्यासः कल्पितोऽस्यास्तु विग्रहे॥

भविष्यत् पुराणे।

ब्रह्मोवाच।

आदित्यदुहिता गौर्हि पृथीयं परिकीर्त्तिता।
श्रेयोऽर्थं सर्व्वलोकानामुत्पन्ना क्रतुसिद्धये॥
ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतं।
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति॥
गोभ्यो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभ्योदेवाः समुत्थिताः।
गोभ्यो वेदाः समुत्तीर्णाः सषड़ङ्गपदक्रमाः॥
शृङ्गमूले गवां नित्यं ब्रह्मविष्णू समाश्रितौ।
शृङ्गाग्रे सर्व्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च॥
शिरोमध्ये महादेवः सर्व्वभूतमयः स्थितः।
ललाटाग्रे स्थिता देवी नासावंशे च षण्मुखः॥
काम्बलिश्वतरौ नागौ नासापुटसुपालितौ।
कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करौ॥
दन्तेषु वायवः सर्वे जिह्वायां वरुणः स्थितः।
सरस्वती च हुंकारे यमयक्षौ च गण्डयोः।
सन्ध्याद्वयं तयोष्ठाभ्यां ग्रीवामिन्द्रः समाश्रितः॥

इति पादप्रस्वेदन्नसुवर्णधेनुदानविधिः।

अथ स्वरूपतो गोदानं महाभारते।

दानानामिह सर्व्वेषां गवां दानं विशिष्यते।

गावःश्रेष्ठा पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः॥

ऋते दधिघृताभ्यां च नेह यज्ञः प्रवर्त्तते।

तेन यज्ञमशेषं हि गोमूलं सम्प्रचक्षते॥

गावोधिकास्तपस्विभ्यः सदा सर्व्वेभ्य एव च।

तस्मान्महेश्वरोदेवस्तदेताभिः सह स्थितः॥

पयसा हविषा दध्ना शकृताप्यथ चर्म्मणा।

अस्थिभिश्चोपकुर्व्वन्ति बालैः शृङ्गैश्च भारत॥

गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किञ्चिदिहाच्युत।

कीर्त्तनं श्रवणं दानं दर्शनं चापि पार्थिव॥

गवां प्रशस्यते वीर सर्व्वपापहरं परं।

गावोलक्ष्म्याः सदा मूलङ्गोषु पाप्मा न विद्यते॥

स्वाहाकारवषट्कारौ गोषु नित्यं प्रतिष्ठितौ।

गावो यज्ञप्रणेत्र्योवै तथा यज्ञस्य गौर्मुखं॥

अमृतं ह्यक्षयं दिव्यं रक्षन्ति च वहन्ति च।

अमृतायतनं चैताः सर्व्वलोकनमस्कृताः॥

न गोदानात्परं दानं किञ्चिदस्तीति मे मतिः।

सा गौर्न्यायार्ज्जिता दत्त्वा कृत्स्नन्तारयते कुलं॥

अमृतं वै गवां क्षीरमित्युवाच प्रजापतिः।

तस्माद्ददाति यो धेनुममृतत्वं स गच्छति॥

लिङ्गपुराणे। अग्न्यागाराणि विप्राणां देवतायतनानि च।

पूज्यन्ते महता यासां किं देयमधिकं ततः ॥

देवलः । विमानवरमारूढो दिव्याभरणभूषितः ।

योगन्तुं वाञ्छति स्वर्गं स गोदानं प्रयच्छतु ॥

दानमप्यधिकं धेनोर्व्विद्यते वा समम्भुवि ।

नियतं त्रिदशैर्व्वासः कल्पितोऽस्यास्तु विग्रहे ॥

भविष्यत् पुराणे ।

ब्रह्मोवाच ।

आदित्यदुहिता गौर्हि पृथीयं परिकीर्त्तिता ।

श्रेयोऽर्थं सर्व्वलोकानामुत्पन्ना क्रतुसिद्धये ॥

ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतं ।

एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति ॥

गोभ्यो यज्ञाः प्रवर्त्तन्ते गोभ्यो देवाः समुत्थिताः ।

गोभ्यो वेदाः समुद्गीर्णाः सषड़ङ्गपदक्रमाः ॥

शृङ्गमूले गवां नित्यं ब्रह्मविष्णू समाश्रितौ ।

शृङ्गाग्रे सर्व्वतीर्थानि स्थावराणि चराणि च ॥

शिरोमध्ये महादेवः सर्व्वभूतमयः स्थितः ।

ललाटाग्रे स्थिता देवी नासावंशे च षण्मुखः ॥

कम्बलेश्वतरौ नागौ नासापुटसुपालितौ ।

कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषोः शशिभास्करौ ॥

दन्तेषु वायवः सर्वे जिह्वायां वरुणः स्थितः ।

सरस्वती च हुंकारे यमयक्षौ च गण्डयोः ।

सन्ध्याद्वयं तयोष्ठाभ्यां ग्रीवामिन्द्रः समाश्रितः ॥

रक्षांसि कच्छदेशे तु साध्याश्चोरसि संस्थिताः॥
चतुष्पात् सकलोधर्म्मः स्वयं जङ्घासु संस्थितः।
खुरमध्ये तु गन्धर्व्वाः खुराग्रेषु च पन्नगाः॥
खुराणां पश्चिमाग्रेषु गणाश्चाप्सरसां स्थिताः।
रुद्राश्चैकादश पृष्ठे वसवः सर्व्वसन्धिषु॥
श्रोणीतटस्थाः पितरः सोमोलाङ्गूलमाश्रितः।
आदित्यरश्मयोबालाः पिण्डीभूता व्यवस्थिताः॥
साक्षाद्गङ्गा च गोमूत्रे गोमये यमुना स्थिता।
क्षीरे सरस्वती देवी नर्म्मदा दधिसंस्थिताः॥
हुताशनः स्वयं सर्पिर्ब्राह्मणानां गुरुः परः।
अष्टाविंशतिदेवानां कोटयोरोमसु संस्थिताः॥
उदरे पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानना।
चत्वारः सागराःपूर्णा गवां ये तु पयोधराः॥
एतद्भिः कथितं सर्व्वं यथा गोषु प्रतिष्ठितं।
जगद्वै देवशार्दूल सदेवासुरमानवं॥

स्कन्दपुराणे।

तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये
पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि।
दुह्यन्ति वाह्यन्ति पुनन्ति पापं
गवां रसैर्जीवति जीवलोकः॥
तुष्टास्तु गावः शमयन्ति पापं
दत्तास्तु गावस्त्रिदिवन्नयन्ति।

संरच्चिताश्चोपनयन्ति वित्तं
गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥
शष्पंसमश्नाति ददाति नित्यं
पापापहं मित्रविवर्द्धनं च ।
स एव चार्थ्यः परिभुज्यते च
गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥
तृणानि शुष्काणि वने चरित्वा
पीत्वापि तोयान्यमृतं स्रवन्ति ।
यन्नामयाद्याश्च पुनन्ति लोकान्
गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित् ॥

हारीतः । बहुक्षीराश्च योगा वै ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
उत्तारयेत्स आत्मानं सप्त सप्त कुलानि च ॥

देवलः । सुशीलां लक्षणवतीं युवतिं वत्ससंयुतां ।
बहुदुग्धवतीं स्निग्धां धेनुं दद्याद्विचक्षणः ॥

वेदव्यासः । यश्चात्मविक्रयं कृत्वा गाः क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
आत्मविक्रयतुल्यास्ताः शाश्वतीः वृद्धकौशिकः ॥

तथा । संग्रामेष्वर्जयित्वा तु यो वै गाः सम्प्रयच्छति ।
यावतीः स्पर्शयेद्गावः स तावत्फलमश्नुते ॥

तावदिति पूर्वोक्ततावद्गोरोमसम्मित ।
'संवत्सरं' स्वर्गफलमित्यर्थः ।
यो वैद्यूते धनं जित्वा क्रीत्वा गाः संप्रयच्छति ।
स दिव्यमयुतं शक्र वर्षाणां फलमश्नुते ॥
'अन्तर्जाताः', सुक्रयज्ञानलब्धाः

पणक्रीता निर्जिताश्चौकजाश्च।
कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताश्च द्वारैरेतैर्गोविशेषाः प्रशस्ताः ॥

अन्तर्जाता गर्भिण्य इति भारतपदप्रकाशकारः।

सुक्रयलब्धाः यथामूल्यक्रयप्राप्ताः, पणक्रीताः भृतिलब्धाः, निर्जिता युद्धादिना औकजाः, गृहजाताः कृच्छ्रोत्सृष्टाः पोषणाभ्यागताइति, व्याध्यादिकृच्छ्राक्रान्ताः सत्यः स्वामिना यास्त्यक्ताः स्वयं च पोषणं कृत्वा लब्धाः।

कृष्टा दुष्टा दुर्व्वला व्याधिताच
न दातव्या याच मूल्यैरदत्तैः।
क्लेशैर्विप्रंया फलैः संयुनक्ति
तस्यावीर्याश्चाफलाश्चापि लोकाः ॥

मूल्यैरदत्तैः स्वीकृतेति शेषः।

तथा। न कृशां पापवत्सां वा वन्ध्यांरोगान्वितां तथा।
न व्यंगामपरिश्रान्तां दद्याद्गां ब्राह्मणाय वै ॥
योदद्यादुपयुक्तार्थां जीर्णान्धेनुञ्च निष्फलाम्।
तमः संप्रविशेद्दाता द्विजं क्लेशेन योजयेत् ॥

ब्रह्मपुराणे।

पीतोदकां जग्धतृणां दुग्धदोषां निरिन्द्रियाम्।
उन्मत्तामङ्गहीनाञ्च मृतवत्सां महाशनां ॥
केशवालपुरीषास्थिक्रव्यादां सन्धिनीं खलाम्।
पुटधेनुं यमलसूञ्चित्यं व्रणयितस्तनीं ॥
न दद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च सदोषं वृषभन्तथा।
पीतोदकां जग्धतृणामिति, हृद्बलोपलक्षणपराम्।

दुग्धचोषां, स्वकीयस्तनपायिनीं, महाशनाम्
बहुभक्षां, पुटधेनुं बाल्यावस्थैव या गर्भिणी

विश्वामित्रः।

नैकशृङ्गाञ्च निःशृङ्गां स्फुटिताक्षीं चलत्खुराम्।
न दद्यात् त्रिस्तनीञ्चैव गां शुभामेव दापयेत्॥

महाभारते।

अम्बरीषोगवां दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः प्रतापवान्।
अर्व्बुदानि दशैकञ्च सराष्ट्रोऽभ्यपतद्दिवम्॥
दत्त्वा शतसहस्रन्तु गवां राजा प्रसेनजित्।
सवत्सानां महातेजा गतोल्लोकाननुत्तमान्॥
तथा। प्रासादा यत्र सौवर्णाः शय्या रत्नोज्ज्वलास्तथा।
वराश्चाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति गोप्रदाः॥
गोप्रदोनरकन्नैति पयः पीत्वाम्बुजज्ज्वलम्।
विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन् विराजते॥
तञ्चारुवेषाः सुश्रोण्यः शतशोवरयोषितः।
रमयन्ति विमानस्थं दिव्याभरणभूषिताः॥
वेणूनां वल्लकीनाञ्च नूपुराणाञ्च निःस्वनैः।
हासैश्च हरिणाक्षीणां सुप्तः सन् प्रतिबुध्यते॥
यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा
स्तावन्ति वर्षाणि महीयते स्वः।
स्वर्गाच्युतश्चापि ततस्त्रिलोके
कुले समुत्पत्स्यति गोमतां सः॥

विष्णुः। गोप्रदानेन स्वर्गमाप्नोति दशधेनुप्रदोगोलोकं शत-प्रदश्च ब्रह्मलोकं।

जाबालः।

होमार्थमग्निहोत्रस्य योगान्दद्यादयाचिताम्।
त्रिर्व्वित्तपूर्णा पृथिवी तेन दत्ता न संशयः॥

याज्ञवल्क्यः।

यथाकथञ्चिद्दत्त्वा गां धेनुं वाधेनुमेव वा।
अरोगामपरिक्लिष्टां दाता स्वर्गे महीयते॥

अङ्गिराः। गौरेकस्यैव दातव्या श्रोत्रियस्य विशेषतः।
सा हि तारयते पूर्व्वान् सप्त सप्त च सप्त च॥

नन्दिपुराणे।

अपात्रे सा तु गौर्दत्ता दातारन्नरकं नयेत्।
कुलैकविंशत्यायुक्तं ग्रहीतारञ्च तारयेत्॥
विधिना च यदा दत्ता पात्रे धेनुः सदक्षिणा।
तदा तारयते जन्तून् कुलानामयुतैः शतैः॥
पात्राख्याध्यात्मिका मुख्या सुशुद्धाश्चाग्निहोत्रिणः।
देवताश्च तथा मुख्या गोदानं ह्येतदुत्तमं॥

महाभारते।

वृत्तिग्लानं सीदति चाति मात्रम्
कव्यार्थं चाहोमहेतोः प्रसूत्यां।
गुर्व्वर्थे वा बालसंवृद्धये वा
धेनुन्दद्याद्देशकालो विशिष्टः॥

प्रसुत्यां सोमयागे, ।

तथा न वधार्थं प्रदातव्या न कीनाशे न नास्तिके ।
गोजीवे न च दातव्या तथा गौः पुरुषर्षभ ॥

'कीनाशो' हलवाहकः, ।

आत्रेयः । सीदते बहुभृत्याय श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
अतिथिप्रियाय दान्ताय देया धेनुर्गुडान्विता ॥
अकुलीनाय मूर्खाय लुब्धाय पिशुनाय च ।
हव्यकव्यव्यपेताय गौर्न देया कथञ्चन ॥

अथ दानविधिः ।

विश्वामित्रः । प्राङ्मुखीं गामवस्थाप्य सवत्सान्तां सुपूजितां ।
पुच्छदेशे तु दाता वै स्नातो बद्धशिखो भवेत् ॥
उदङ्मुखस्तु विप्रः स्यात्पात्रलक्षणलक्षितः ।
आज्यपात्रं करे कृत्वा कनकेन समन्वितं ॥
निक्षिप्य पुच्छं तस्मिंस्तु घृतदिग्धं प्रगृह्य च ।
सतिलं विप्रपाणिन्तु प्रागग्रन्तु निधापयेत् ॥
सतिलं स कुशञ्चापि गृहीत्वा दानमाचरेत् ।
अनेनैव तु मन्त्रेण पात्रहस्तो जलं क्षिपेत् ॥
यज्ञसाधनभूता या विश्वस्याघप्रनाशिनी ।
विश्वरूपः परोदेवः प्रीयतामनया गवा ॥
अनुव्रज्य तु तां धेनुं ब्राह्मणेन समन्वितां ।
गोमतीन्तु ततो विद्यां जपेत प्रयतः शुचिः ॥
उद्दिश्याथ वासुदेवं प्रीयतामिति चानघ ।

पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य तोयमप्सु विनिक्षिपेत् ॥
जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातनः।
अनन्तभोगशयनः प्रीयतां परमः पिता ॥

गोमतीमाह यमः।

गावः सुरभयोनित्यं गावोगुग्गुलगन्धिकाः।
गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावःस्वस्त्ययनं महत् ॥
अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमं।
पावनं सर्व्वभूतानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥
हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान्दिवि।
ऋषीणामग्निहोतॄणां गावो होमप्रतिष्ठिकाः॥
सर्व्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम्।
गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥
गावः सर्व्वस्य लोकस्य गावोधन्याः सवाहनाः।
नमोगोभ्य श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एवच ॥
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः।
ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम् ॥
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्टति।

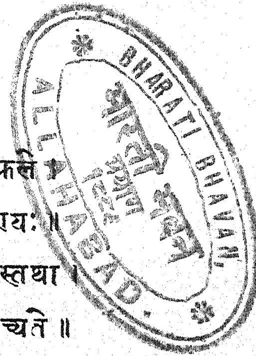
अन्यापि गोमती, महाभारतोक्ता तिलधेनुदाने दर्शिता।
ततश्चानयोर्विकल्पानुष्ठानमिति।
सर्व्वगोदानसाधारणं मन्त्रमाह वशिष्ठः॥

घृतक्षीरप्रदा गावो घृतयोन्यो घृतोद्भवाः।
घृतनद्यो घृतावर्त्तास्ता मे सन्तु सदा गृहे ॥

घृतं मे हृदये नित्यं घृतं नाभ्यां प्रतिष्ठितं।
घृतं मे सर्व्वतश्चैव घृतं मे मनसि स्थितम्॥
गावोममाग्रतोनित्यं गावः पृष्ठत एव च।
गावोमे सर्व्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम्॥
इत्याचम्य जपन् सायं प्रातश्च पुरुषः सदा।
यदह्ना कुरुते पापं तस्मात्सपरिमुच्यते॥

दक्षिणाचात्र सुवर्णं।

यदाह वशिष्ठः।

सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाफलं।
सुवर्णं परमं ह्यायुर्दक्षिणार्थे न संशयः॥
गोप्रदानन्तारयते सप्त पूर्व्वान् नरांस्तथा।
सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्विगुणमुच्यते॥
सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा।
सुवर्णं पावनं प्राहुः परिमाणं परन्तथा॥

अत्र सुवर्णशब्दस्य हिरण्यपर्य्यायत्वे यथाशक्त्यानुष्ठानं अपरेत्वाहुः सकृदुच्चरितसुवर्णशब्दावगतपरिमाणार्थपरित्यागानुपपत्तेः सुवर्णशब्दस्य प्राहुरित्यादिक्रियाकर्म्मभूततया द्वितीयान्तत्वेन लिङ्गविशेषनिर्द्धारणाच्च परिमाणार्थतैव न्याय्येति एवं च सत्यनियतानुष्ठानप्रसङ्गभङ्गः तथापरिमाणपरन्तथेत्येतदपि समञ्जसं स्यात्।

अत्र केचित्चोदयन्ति।

एतदेव विधानं स्यात्तएवोपस्कराः स्मृताः।

विधानमेतद्धेनूनां सर्व्वासामपि पठ्यते।

इति वचनात् प्रत्यक्षधेनोरपि सकलगुड़धेनुधर्म्मप्राप्तौ शुक्ति-कर्णक्षुपादादित्वमाचरणीयमिति तदसत् दशमी स्यात् स्वरूपत इति स्वरूपशब्द एव सवत्साङ्गीरूप धारिणीमुपकरणादिविहीना-न्धेनुमवगमयन् शुक्त्यादिमयीं कर्णादिप्रतिकृतिकृतिं निवारयति सर्व्वशब्दश्च प्रकृतापेक्षोपि स्वरूपधेनुवर्जमवतिष्ठते तस्मात् तत् स्वरूपधेन्वागुडधेनोरितिकर्त्तव्यता कर्त्तव्येति वक्ष्यमाणसुवर्णशृ-ङ्गिकाविधिस्तु भिन्न एवेति सर्व्वमनवद्यं।

इति गोदानविधिः।

अथ स्कन्दपुराणे।

सवत्सां कांस्यदोहनां हेमशृङ्गीं रूप्यखुराम्।
दुकूलक्षौमवासितां शय्यास्तरणसम्पन्नाम्॥
बहुपुष्पफलैर्युतां ब्राह्मणान् तर्पयित्वातु।
यो नरोगां प्रयच्छेत्तु गन्धमाल्यैरलङ्कृतां।
देवैरध्यासितां तां तु सर्वैस्तद्वद्द्वयेन तु॥
मृदुबन्धेन वध्नीयात्ततः सूक्ष्मेन रज्जुना।
कुशान् सुवर्णबीजानि तिलाः सिद्धार्थकास्तथा॥
प्रदद्यात्तान्ततोद्विश्च मन्त्रेणानेन सुव्रत।
सर्व्वदेवमयीं दोग्ध्रीं सर्व्वलोकमयीं तथा॥
सर्व्वलोकनिमित्ताद्यां सर्व्वदेवनमस्कृतां।
प्रयच्छामि महासत्त्वामक्षयाय शुभामिति॥

एवं स दत्त्वा योगान्तु यत्र यत्र प्रजायते ।
तत्र तत्र गता सा तान् जन्तूंस्तारयते भयात् ॥
सर्व्वलोकान्तरे गत्वा रमते च यथानरः ।
स तथा मानवोजातो गोसहस्री महाबलः ॥
रूपवान् धनवांश्चैव बहुपुत्रश्च जायते ।

कात्यायनः ।

शीलोपपन्नां सवनोत्तरीयां
कांस्योपदोहां कनकान्तशृङ्गीं ।
विप्राय दत्त्वा भगवन् प्रियाय
प्रयाति लोकानमृतान् सुपुण्यान् ॥

संवर्त्तः । योददाति शफैरौप्यैर्हेमशृङ्गीमरोगिणीं ।
सवत्सां वस्त्रसंयुक्तां सुशीलां गां पयस्विनीं ॥
यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया दिवङ्गतः ।
तावतो वत्सरानास्ते स नरोब्रह्मणोन्तिके ॥

देवलः । चामीकरमये शृङ्गे कृते रौप्यमयाः खुराः ।
कांस्यजं दोहनं पृष्ठं ताम्रं वस्त्रयुगान्विता ॥
पुष्पमालावृता धूपघण्टाचामरमण्डिता ।
दीयते पुच्छदेशेन श्रद्धया दक्षिणान्विता ।
दत्त्वैवं दत्तभोगाढ्योदिव्यस्त्रीवृन्दसंवृतः ।
गोवत्सरोमतुल्यानि वर्षाणि दिवि मोदते ॥

इति हेमशृङ्गीदानविधिः ।

नन्दिपुराणे।

योग्यां सुपरिपूर्णाङ्गीं हेमशृङ्गीमकोपनां।
सुशीलां राजतैः पादैश्चित्रवस्त्रसुसंवृतां॥
सलोहपात्रां कुतपे निविष्टचरणां तथा।

कुतपोऽत्र नेपालकम्बलः।

स दक्षिणां प्रदद्यात्तां सोऽक्षयं स्वर्गमाप्नुयात्॥
गवि रोमाणि यावन्ति प्रसूतिकुलसंस्थितः।
तावन्त्यब्दानि वसति स्वर्गे दाता न संशयः॥

इत्यपरहेमशृङ्गीदानविधिः।

एतच्छतगुणं पुण्यं कपिलादानतः स्मृतम्।

अथ मत्स्यपुराणे।

दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः।
पञ्चाशत्पलिकं कांस्यन्ताम्रं वापि तथैव च॥
दाता स्यात् स्वर्गमाप्नोति यावदाहूतसंप्लवं।

'पञ्चपलानि' रौप्यस्येति विज्ञेयं।

ताम्रं पृष्ठे कांस्यं दोहनं।

आच्छादनार्थं वासोयुगं सुवर्णदक्षिणेत्यपि बोद्धव्यं।

इति कनकशृङ्गीदानविधिः।

ब्रह्मपुराणे।

गान्दद्यादिदरिद्राय विप्राय गृहमेधिने।
सुवर्णालङ्कृतशृङ्गीं वस्त्रघण्टासमन्विताम्॥

प्रत्यग्रां त्रिसमृद्धां तु ललाटतटतर्पणां।
राजतक्षुरचरणां मुक्तालाङ्गूलभूषितां॥
कांस्योपदोहां-त्वमाश्च लवणादितृणोदकैः।
गवां पुच्छं गृहीत्वा च ससुवर्णेन पाणिना॥
गृहस्थोवेदविद्विप्रोदापयेत् तत्प्रतिग्रहं।
भोगसौख्यप्रदाश्चैता गोमाता पापनाशिनी॥
कृष्णा स्वर्गप्रदा ज्ञेया गौरी च कुलवर्द्धनी।
रक्ता रूपप्रदा ज्ञेया पीता दारिद्र्यघातिनी॥
पुत्रप्रदा कृष्णसारी नीला धर्म्मविवर्द्धनी।
कपिला सर्व्वपापघ्नी नानावर्णा च मोक्षदा॥

प्रत्यग्रा नववयस्का, त्रिसमृद्धा शीलक्षीरप्रसवगुणयुक्ता, लवणादितृणोदकैस्तृप्तेति सर्वदा लवणादिषु तुष्टेत्यर्थः।

इति सुवर्णशृङ्गीदानविधिः।

आदित्यपुराणे।

कृष्णाङ्गान्ददते यस्तु पट्टछन्नां स्वलङ्कृतां।
घण्टामालाकुलां कृत्वा पुष्पैश्चैवाप्यरस्कृतां॥
विधिवच्च द्विजातिभ्यो यमलोकं न पश्यति।
आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं दाता कामांश्च मानसान्॥
श्वेताङ्गान्ददते यस्तु दिव्यं रत्नैरलङ्कृतां।
घण्टामालाकुलां कृत्वा पुष्पैश्चैवाप्यलङ्कृतां॥
मुखे धूपः प्रदातव्यो घृतेनास्यञ्च पूरयेत्।
सुवर्णशृङ्गाभरणा तथा रौप्यखुरा शुभा॥

पट्टछन्ना शुभाचैव दातव्या ध्यानयोगिने।
यस्तु दद्याच्च गां श्वेतां तस्य पुण्यफलं शृणु॥
जन्मप्रभृति यत् पापं मातृकं पैतृकं च यत्।
कुलोद्भतस्य हस्तस्य तत्क्षणादेव नश्यति॥
गान्ददानीह इत्येव वाचा पृथेत सर्व्वशः।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः॥
नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते सोमलोकं व्रजन्ति ते।
गौरीं चैव प्रयच्छेत्तु यस्तु गां वै नरः शुचिः॥
अहोरात्रोषितश्चैव कृतशौचोनरः सदा।
सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषितां॥
घण्टामालाकुलां चैव गन्धपुष्पैरलङ्कृतां।
कुतपञ्चास्तरेत् प्राञ्चो मुखे धूपं प्रदापयेत्॥
भक्ष्यभोज्यान्नपानेन ब्राह्मणान् भोजयेच्छुभान्।
गान्ददानीह इत्येव वाचा पृथेत सर्व्वशः॥
मातृकं पैतृकं चैव यच्चान्यद्दुष्कृतं भवेत्।
पापञ्च तस्य तत् सर्व्वं दहत्यग्निरिवेन्धनम्॥
वर्षकोटिसहस्रन्तु पुमान् स दिवि मोदते।
दासीदासैरलङ्कारैस्तूयते सर्व्वजन्तुभिः॥
अरोगश्चैव जायेत तेजस्वी च भवेन्नरः।
नीलवर्णाच्च गान्दद्याद्दोगध्रीं शीलगुणान्विताम्।
सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषिताम्॥
पट्टच्छन्नां शुभां सौम्यां घण्टादामैरलङ्कृताम्।
पञ्चरङ्गेण सूत्रेण गणवेष्टनशोभिताम्॥

रुद्रस्य प्रमुखे देया विष्णोश्च ब्रह्मणश्च ह।
गां ददानीह इत्येववाचा पूयेत सर्व्वशः॥
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते नीलां गां ददते तु यः॥
वर्षकोटिसहस्राणि लोके तिष्ठति वारुणे।
दधिक्षीरवहा नद्यो वर्त्तन्ते सर्व्वतः सदा॥
घृतशैलाः प्रपद्यन्ते नवनीतस्य पर्व्वताः।
कृषिभागी बहुधनो दुर्भिक्षञ्च न पश्यति॥

इति नानागोदानविधिः।

महाभारते। समानवत्सां कपिलां धेनुं दत्त्वा पयस्विनीम्।
सुव्रतां वस्त्रसम्पन्नां ब्रह्मलोके महीयते॥

समानवत्सां समानवर्णवत्सां।

रोहिणीन्तुल्यवत्सां च धेनुं दद्यात्पयस्विनीं।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां इन्द्रलोके महीयते॥
समानवत्सां शबलां धेनुं दत्त्वा* पयस्विनीं।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां सोमलोके महीयते॥

'शबला, कार्व्वुरा।

समानवत्सां कृष्णान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां अग्निलोके महीयते॥
वातरेणुसुवर्णान्तु सवत्सां कामदोहिनीं।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वायुलोके महीयते॥

* श्वेताग्निति क्वचित् पाठः।

समानवत्सां धूम्रान्तु धेनुं दत्त्वा पयस्विनीं।
सुव्रतां वस्त्रसंयुक्तां यमलोके महीयते॥
अर्घ्यां हेमसवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम्।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां वारुणं* लोकमश्नुते॥
अर्घ्यां, गौः, कामदोहनां अनायासदोहाम्।
हिरण्यवर्णां पिङ्गाचीं सवत्सां कामदोहनाम्।
प्रदाय वस्त्रसम्वीतां कौवेरं लोकमाप्नुयात्॥
पलालधूमवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम्।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां पितृलोके महीयते॥
सवत्सां पीवरीन्दत्त्वा सितकण्ठीमलङ्कृताम्।
वैश्वदेवमसम्बाधं स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्यते॥

सितकण्ठीं कृष्णगलां।

समानवत्सां गौरीन्तु धेनुन्दत्त्वा पयस्विनीं।
सुव्रतां वस्त्रसंवीतां वसूनां लोकमश्नुते॥

'सुव्रता, सुखदोह्या।

पाण्डुकम्बलवर्णान्तु सवत्सां कामदोहनाम्।
प्रदाय वस्त्रसंवीतां साध्यानां लोकमश्नुते॥
वत्सोपपन्नान्नीलाङ्गीं सर्व्वरत्नसमन्विताम्।
गन्धर्वाप्सरसां लोकान् दत्त्वा प्राप्नोति मानवः॥
गं.प्रदानरतोयाति पीत्वा जलदसञ्चयान्।
विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन् विराजते॥

* कौरवमिति क्वचित् पाठः।

तच्चारुवेषाः सुश्रोण्यः सहस्रं वरयोषितः ।
रमयन्ति नरश्रेष्ठं गोप्रदानरतन्नरम् ॥

इति समानवत्सगोदानविधिः ।

आदित्य पुराणे ।

कपिलां ये प्रयच्छन्ति चेलच्छन्नां स्वलङ्कृताम् ।
सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषिताम् ॥
श्वेतवस्त्रपरिच्छन्नां घण्टास्वनरवैर्युताम् ॥

घण्टास्वनरवैः, घण्टाशब्दकोलाहलैः ।

सहस्रं योगवान्दत्त्वा कपिलाञ्चापि सुव्रत ।
सममेव पुरे प्राह ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः ॥
यावन्ति रोमकूपाणि कपिलाङ्गे भवन्ति हि ।
तावत्कोटिसहस्राणि वर्षाणां दिवि मोदते ॥
रुक्मशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषिताम् ।
कांस्योपदोहनां धेनुं दत्त्वच्छन्नामलङ्कृताम् ॥
दत्त्वा द्विजेन्द्राय नरः स्वर्गलोके महीयते ।
दशधेनुप्रदानेन तुल्यैका कपिला मता ॥

याज्ञवल्क्यः ।

हेमशृङ्गी शफैरौप्यैः सुशीलां वस्त्रसंयुतां ।
सकांस्यपात्रा दातव्या क्षीरिणी गौः सदक्षिणा ॥
दातास्याः स्वर्गमाप्नोति वत्सरान् रोमसंमितान् ।
कपिलाचेत्तारयति भूयस्त्वासप्तमं कुलम् ॥

व्यासः । रुक्मशृङ्गीं रौप्यखुरां वस्त्रकांस्योपदोहनाम् ।

सवत्सां कपिलान्दत्त्वा वंशान् सप्त समुद्धरेत् ॥
यावन्ति तस्या रोमाणि सवत्साया भवन्ति हि।
सुरभीलोकमासाद्य रमते तावतीः समाः॥

लोकोत्तरे।

घण्टाचामरसंयुक्ता किङ्किणीजालमण्डिता।
दिव्यवस्त्रसमायुक्ता हेमदर्पणभूषिता॥
पयस्विनी सुशीला च तरुणी वत्सकान्विता।
कपिलैवं प्रदातव्या शिवस्याग्रे विधानतः॥

दानमन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे।

कपिले सर्व्वभूतानां पूजनीयासि रोहिणि।
तीर्थदेवमयी यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

इति कपिलादानविधिः।

कूर्म्मपुराणात्।

दशसौवर्णिके शृङ्गे खुराः पञ्चपलान्विताः।
पञ्चाशत्पलिकन्ताम्रं कांस्यं चैतावदेव तु॥
वस्त्रन्तु त्रिगुणन्देव्वा दक्षिणा च चतुर्गुणा।
एतैरलङ्कृतां धेनुं घण्टाभरणभूषिताम्॥
कपिलां विप्रमुख्याय दत्त्वा मोक्षमवाप्नुयात्।
द्विगुणोपस्करोपेता महती कपिला स्मृता॥
दत्त्वा सा विप्रमुख्याय स्वर्गमोक्षफलप्रदा।
सप्तजन्मकृतात्पापान्मुच्यते दशसंयुतान्॥

यानन्यान् प्रार्थते कामांस्तांस्तान् प्राप्नोति मानवः ।
अन्ते स्वर्गापवर्गौ च फलमाप्नोत्यसंशयः ॥

इति कपिलादानविधिः ।

अथ देवतोद्देशेन गोदानं ।

लिङ्गपुराणे ।

देवदक्षिणदिग्भागे धेनुः कार्य्या उदङ्मुखी ।
प्राङ्मुखं वत्सकं कृत्वा ब्राह्मणं च उदङ्मुखम् ॥
प्राङ्मुखो यजमानस्तु पूजयेद्ब्राह्मणं ततः ।
कोदादितिचमंन्त्रेण गृह्णीयाद्ब्राह्मणः स्वयम् ॥

देवोऽत्र महेश्वरः ।

एवंविधानतो दत्त्वा याति दाता शिवालयं ।
तत्र भुक्त्वाक्षयान् भोगानन्ते ब्रह्मेति शाश्वतम् ।

देवीपुराणे ।

नीलां वा यदि वा श्वेतां पाटलां कपिलामपि ।
सदुग्धां वत्सलाञ्चैव सुखदोहां सुगान्नृप ॥
आदाय विधिवद्देवीं पूजयेच्छुभपङ्कजैः ।
धूपन्तु पञ्चनिर्य्यासन्तुरुष्कागुरुचन्दनम् ॥
दत्त्वा तु मन्त्रपूर्व्वन्तु नैवेद्यमुपकल्पयेत् ।
पायसं घृतसंयुक्तं चामयेच्च तथा तु ताम् ॥
द्विजाय शिवभक्ताय सवत्साङ्गां निवेदयेत् ।
सहेमवस्त्रकांस्याञ्च महापुण्यमवाप्नुयात् ॥

यावत्तद्रोमसंख्यानं तावद्देव्या पुरम्वसेत्।
इहैव गतपापोऽसौ जायते नृपसत्तम॥

विष्णुधर्म्मे मान्धाता उवाच।

ब्राह्मणः प्रीणनार्थाय केशवस्य शिवस्य च।
यानि दानानि देयानि तान्याचक्ष्व द्विजोत्तम॥
येन चैव विधानेन दानं पुंसः सुखावहम्।
ऐहिकामुष्मिकाप्तिञ्च करोति न विहन्यते॥

वसिष्ठ उवाच।

गोदानमादौ वक्ष्यामि प्रत्यक्षक्रमयोगतः।
येनचैव विधानेन धेनुं नाधिकविस्तरम्॥
पुण्यन्दिनमथासाद्य स्नात्वातर्प्य पितॄंस्तथा।
कृतोपवासः सम्प्राश्य पञ्चगव्यं नरेश्वर॥
घृतक्षीराभिषेकञ्च कृत्वा विष्णोः शिवस्य च।
तमभ्यर्च्च्य यथान्यायं पुष्पादिभिरनुक्रमात्॥
उदङ्मुखीं प्राङ्मुखीं वा गृष्टिं कृत्वा पयस्विनीं।

'गृष्टिः' सकृत्प्रसूतेत्यर्थः।

सपुत्रां वस्त्रसंवीतां सितयज्ञोपवीतिनीम्।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां सुवर्णोपरि संस्थिताम्॥
शक्तितोदक्षिणायुक्तां ब्राह्मणाय निवेदयेत्।
गावो ममाग्रतः सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः॥
गावो मे हृदये सन्तु गवां मध्ये वसाम्यहम्।

प्रदक्षिणं ततः कृत्वा धेनुं द्विजवरञ्च तम्॥
इमां नः प्रतिगृह्णीष्व धेनुर्दत्ता मया तव।
स मे पापापनोदाय गोविन्दः प्रीयतामिति॥

वह्निपुराणे तु

अयमधिको मन्त्रः।

या धेनुः काश्यपस्यासीदत्रेर्व्वा गौतमस्य च।
साभिकामफला देवि इह लोके परत्र चेति॥
एवमुच्चार्य्य तं विप्रं गोविन्दं नृप कल्पयेत्।
अनुव्रजेत्तु गच्छन्तं पदान्यष्टौ नराधिप॥
अनेन विधिना धेनुं यो विप्राय प्रयच्छति।
सर्व्वकामसमृद्धात्मा विष्णुलोकं स गच्छति॥
सप्तावरान् सप्तपरानात्मानञ्चैव मानवः।
सप्तजन्मकृतात्पापान्मोचयत्यवनीपते॥
पदे पदेऽश्वमेधस्य गोसवस्य च मानवः।
फलमाप्नोति राजेन्द्र दत्ताग्रैवञ्जगौ हरिः॥
सर्व्वकामदुघा सम्यक् सर्व्वकालेषु पार्थिव।
भवत्यथो पापहरा यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश॥
सर्व्वेषामेव पापानां कृतानामविजानता।
प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तमनुतापोपबृंहितम्॥
सर्व्वेषामेव देवानामेकजन्मानुगं फलम्।
हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम्॥
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्चान्यैश्च मानवैः।

लोकाः कामदुघाः प्राप्ता दत्त्वैतद्विधिना नृप ॥
गोभ्योऽधिकं जगति नापरमस्ति किञ्चि-
द्दानम् पवित्रमिति शास्त्रविदोवदन्ति ।
ताः सम्प्रदैः सुरसदश्च समीहमानै-
र्देया सदैव विधिना द्विजपुङ्गवेभ्यः ।

इति देवतोद्देशेन गोदानविधिः ।

अथ देवताभ्यो गोदानम् ।

स्कन्दपुराणे ।

शिवाय विष्णवे चापि यस्तु दद्यात्पयस्विनीम् ।
धेनुं स्नानोपहारार्थं स परं ब्रह्म गच्छति ॥

भविष्यत्पुराणे ।

सौरीं सूर्य्याय योदद्यात्तरुणीञ्च पयस्विनीम् ।
तेन दत्तं भवेत्सर्व्वं जगत् स्थावरजङ्गमम् ॥
'सौरी, सूर्य्यसुता धेनुरित्यर्थः ।
स्नानाग्निकार्य्यमुद्दिश्य सुरूपां सुपयस्विनीम् ।
कुलीनां कपिलान्दत्वा दत्तं भवति गोशतम् ॥
य एवं गामलङ्कृत्य दद्यात् सूर्य्याय मानवः ।
सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत् ॥
तथा। योदद्यादुभयमुखीं सौरभेयीं दिवाकरे ।
सप्तद्वीपां महीं दत्त्वा यत् फलं तदवाप्नुयात् ॥
पादद्वयं शिरोर्द्धञ्च यदा स्यादेव निर्गतम् ।
तदा सा पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानना ॥

अथ वृषभैकादशीदानम्।

शिवधर्म्मात्।

दश गावः स वृषभा वृषभैकादशी स्मृता।
शिवाय विनिवेद्यैवं विशुद्धेनान्तरात्मना॥
रुद्रैकादशतुल्यात्मा बलभोगादिभिर्गुणैः।
शिवादिसर्व्वलोकेषु यथेष्टं मोदते वशी॥

भविष्यत्पुराणे।

दश गावः स वृषभा वृषभैकादशश्च ताः।
सूर्य्याय विनिवेद्येह यत्फलं लभते शृणु॥
द्वादशादित्यतुल्यात्मा अणिमादिर्गुणैर्युतः।
सौरादिसर्व्वलोकेषु यथेष्टं मोदते दिवि॥

अथ वृषभाधिकगोशतदानं।

शिवधर्म्मोत्तरात्।

वृषभं गोशतं दद्याच्छिवायातीव शोभनम्।
त्रिःसप्तकुलजैः सार्द्धं शृणु यत् फलमाप्नुयात्॥
सूर्य्यकोटिप्रतीकाशैर्व्विमानैः सार्व्वकामिकैः*।
अनेकयानसंख्यानैरसुरासुरपूजितैः॥
शतरुद्रबलोपेतो वीरभद्र इवापरः।
गत्वा शिवपुरन्दिव्यमशेषाधिपतिर्भवेत्॥

भविष्यत्पुराणे।

सवृषं गोशतं दत्त्वा भास्कराय नराधिप।

* सार्व्वभौमिकैरिति क्वचित् पाठः।

त्रिः सप्तकुलजैः सार्द्धं शृणु यत्फलमाप्नुयात्॥
सूर्य्यकोटिप्रतीकाशैर्दिवाकर इवापरः।
गत्वादित्यपुरं रम्यं क्रीड़ते सूर्य्यवन्नृपः॥
भुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् प्रलये सर्व्वदेहिनाम्।
मोहकञ्चुकमुत्सृज्य विशत्यादित्यमण्डलम्॥
सर्व्वज्ञः सूर्य्यपरमः शुद्धस्वात्मनि संस्थितः।
सर्व्वगः परिपूर्णत्वात् सूर्य्यवद्दीप्तिमान् भवेत्*॥

इति दैवतागोदानविधिः।

अथ त्रिरात्रगोदानविधिः।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

हेमशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषणाम्।
अहताम्बरसंवीतां तथाकांस्योपदोहनाम्॥
त्रिरात्रं स्थण्डिले सुप्त्वा त्रिरात्रं गोरसाशनः।
तृप्तान्तु तर्पिते दत्त्वा वाससा संवृते द्विजे॥
सदक्षिणा महाभाग त्रिरात्रं गोरसैस्ततः।
प्राणसन्धारणङ्कृत्वा शिवलोके† महीयते॥
यावन्ति धेनोरोमाणि तावद्वर्षाणि मानवः।
दत्त्वैवं कपिलां विप्राः प्राप्नोत्यभ्यधिकं फलम्॥

महाभारते।

---

* सूर्य्यवद्दीप्तिमाप्नुयादिति क्वचित्पाठः।

† गवां लोके इति क्वचित् पाठः।

तिस्रोरात्रीस्त्वद्भिरुपोष्य भूमौ
तृप्ता गावः स्तर्पितेभ्यः प्रदेयाः ।
वत्सैः पीताः सुप्रजाः सोपचारा
स्त्र्यहं दत्त्वा गोरसैर्व्वर्त्तितव्यं ॥

तथा। द्विजातिमभिसत्कृत्य श्वःकल्यमुपवेद्य च ।
प्रदानार्थे नियुञ्जीत रोहिणीं नियतव्रतः ॥

श्वःकल्यमुपवेद्य प्रातःकाल उपस्थानं कर्त्तव्य इति ज्ञापयित्वा, आह्वानञ्च प्रयुञ्जीत समङ्गे बहुले इति ।

प्रविश्य च गवां मध्यमिमां श्रुतिमुदाहरेत् ।

गौर्मे माता वृषभश्च पिता मे
दिवं शर्म्म मे प्रतिष्ठा प्रपद्ये ।
प्रपद्यैकां सर्व्वरीमुष्यगोषु
मुनिर्व्वाणीमुत्सृजे गोप्रदाने ॥

समतामिति वै गोभिः समसख्यः समव्रतः ।
एकात्म्यगमनात्सद्यः कल्मषात् विप्रमुच्यते ॥
उत्सृष्टवृषवत्सा हि प्रदेया सूर्य्यदर्शने ।

उत्सृष्टौ त्यक्तौ वृषवत्सौ यया सा तथा,

ऊर्ज्जस्विन्य ऊर्ज्जमेधाश्च यज्ञो
गर्भो अमृतस्य प्रतिष्ठा क्षितौ
प्रवाहाः पुण्यभावाः प्राजापत्याः
सर्व्वमित्यर्थवादः श्रुतौहि सः ॥
गावोममैनः प्रमुदन्तु सौर्य्या
स्तथा सौम्याः स्वर्गयानाय सन्तु ।

आहूता मे ददतश्चाश्रयन्तु।
तथा मुक्ताः सन्तु सर्व्वाशिषो मे॥
शेषोत्सर्गे कर्म्मभिर्द्देहमोक्षे
सरस्वत्यः श्रेयसि सम्प्रवृत्ताः।
यूयन्नित्यं पुण्यकर्म्मोपवत्यः।
दिश त्वं मे गतिमिष्टां प्रपन्नाः॥
या वै यूयं सोऽहमाद्यैकभावो।
युष्मान् दत्त्वा चाहमात्मप्रदाता॥
नमस्कृता मन एवोपपन्नाः।
संरक्षध्वं सौम्यरूपोग्ररूपाः॥
एवन्तस्याग्रे पूर्व्वमर्द्धं वदेद्वै।
गवां दाता विधिवत् पूर्व्वदृष्ट्या॥
प्रतिभूयाच्छेषमर्द्धं द्विजातिः
प्रतिगृह्णन् गोप्रदाने विधिज्ञः॥

पूर्व्वमर्द्धं, यावैयूयमित्यादिकं।
गां ददानीति वक्तव्यमर्घ्यं मुस्रावसुप्रदत्।
उधस्या नमितव्याच वैष्णवीतिच चोदनात्।
नाम संकीर्त्तयेत्तस्या यथासंख्यं यथोत्तरं॥
फलषट्त्रिंशदष्टौ च सहस्राणि च विंशति।
एवमेतान् गणान् वुद्धा गवादीनां यथा क्रमं॥
गोप्रदाता समाप्नोति समस्तानष्टमेक्रमे।
'अर्घ्यं' अर्घार्हं, 'उस्रावसु, गोधनं प्रदत्,
प्रददत्, उधस्यं क्षीरं तद्युक्ता उधस्या

अष्टमे क्रमे, गवि दत्तायां गच्छन्त्यामष्टमे पदे।

गोदः शीलां निर्भयस्वार्घदाता
नस्योतौ वै वसुदाता च कामी।
उषस्योढाभारं नयस्व विद्वान्।
विख्यातास्ते वैष्णवाश्चन्द्रलोकाः।
गां वै दत्त्वा गोव्रती स्यात्त्रिरात्रं
निशां चैकां सम्बसेतेह ताभिः॥
काम्याष्टम्यां वर्त्तितव्यं त्रिरात्रं
गवां रसैर्वा शकृता प्रस्नवैर्व्वा।
वेदव्रती स्यादृषभप्रदाने
वेदावाप्तिर्गोयुगस्य प्रदाने॥
तथा, गवां विधि मासाद्य यज्वा
लोकानग्रान् विन्दते नाविधिज्ञः।

वसुदा द्रव्यदाः।

'कामी, काम्यफलवान्।

'उधस्योढा, उषस्यावाहयिता गायत्र्या इत्यर्थः।

'काम्याष्टमी, रोहिणीयुक्ताष्टमी। रसैर्दध्यादिभिः।

'प्रस्नवैः, क्षीरैः।

'वेदव्रती, वेदव्रतफलवान्।

'गवांयज्वा, गोप्रदाता।

कामान् सर्व्वान् पार्थिवानेकसंस्थान्।
योवै दद्यात् कामदुग्धाञ्च धेनुं।

सम्यक्तास्त्वर्द्धव्यकव्योघवत्य
स्तासामुक्तं आयसं संप्रदानं ॥
न चाग्निष्ठायाव्रतायोपकुर्य्यात्
नाशान्ताय नच वञ्चवुद्धये।
गुह्योह्ययं सर्व्वलोकस्य धर्म्मा
नेमान् धर्म्मान्यत्र तत्र प्रकल्पयेत् ॥

इति त्रिरात्रगोदानविधिः।

अथाह वृद्धगौतमः।

धेनुं पयस्विनीं कृत्वा घण्टाभरणभूषितां।
हेमशृङ्गीं रौप्यखुरां वासोभिर्वेष्टितां नरः ॥
नवधान्यैः समायुक्तामेकैकं द्रोणपञ्चकं।
सहिरण्यां तु तां दद्यात् ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
अलोलुपाय शान्ताय धर्म्मज्ञाय विशेषतः।
होमश्च पूर्व्ववत् कार्य्यः समिदाज्यचरूत्कटं ॥
पूर्व्ववदिति रूप्यवृषभदानवदित्यर्थः।
तस्मै हुतव्रती दद्यात् पूजितायांगुलीयकैः।
गां कृष्णां कृष्णरूपायमन्त्रेणानेन रोगवान् ॥
देवकीपुत्र चाणूरकंसारिष्टविनाशनः।
नाशय ग्रहणीं कृष्ण गोपीजनमनोत्सवः ॥
दानमन्त्रः। कृतेनानेन दानेन ग्रहणीशान्तिमृच्छति।
तस्मादेतत्तु कर्त्तव्यं ग्रहणीरोगिणा सदा।
इति ग्रहणीहरधेनुदानविधिः ॥

तथा । धेनुं पयस्विनीं दाता लोहितां हेमशृङ्गिकां ।
तथा रूप्यखुरां रक्तवस्त्रेण समलङ्कृतां ।
ब्राह्मणायाग्निवर्णाय दद्यात्सत्कृत्य मानवः ॥
पलेन वा पलार्द्धेन तदर्द्धेनाथवा पुनः ।
सुवर्णेन युतां शुभ्रां यद्वा स्वविभवेन तु ॥
द्विजोत्तमाय श्रेष्ठाय सर्व्वशास्त्रार्थवेदिने ।
धेनुन्तामतिसंहृष्टो मन्त्रेणानेन भक्तितः ॥
गावोमे हृदये सन्तु गावोमे सन्तु पृष्ठतः ।
देवानायातु सुरभी कृपयासृग्दरं मम ॥

दानमन्त्रः ।

विनाशयत्वदोदानमपि दीर्घमसृग्दरम् ।
तेनेदं यत्नतः कुर्य्यादसृग्दरगदार्द्दितः ॥
इति असृग्दरनाशनधेनुदानविधिः ।

अथ वैतरणीगोदानं ।

आह व्यासः ।

आसन्नमृत्युना देया गौः सवत्सा तु पूर्व्ववत् ।
तदभावे तु गौरेव नरकोद्धरणाय वै ॥
पूर्व्ववत्, सुवर्णशृङ्गिकाविधिना ।
तदा यदि न शक्नोति दातुं वैतरणीं तु गां ।
शक्तोऽन्यो ऽरुक् तदा दद्याच्छ्रेयोदद्यात् मृतस्य च ॥
अरुक्, रोगरहितः ।

अथ दानमन्त्रः।

यमद्वारे महाघोरे* कृष्णा वैतरणी नदी।
तां ततुं गां ददाम्येतां तुभ्यं वैतरणीमिति॥

ब्रह्मवैवर्त्ते युधिष्ठिर उवाच।

यमद्वारे महाघोरे या सा वैतरणी नदी।
किंरूपा किंप्रमाणा सा कथं सा गर्हिता किल॥
कथं तस्याः प्रमुच्यन्ते केषां वासस्तु सन्ततं।
केषां तथानुकूला सा एतद्विस्तरतोवद॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच।

या सा वैतरणी नाम यमद्वारे महानदी।
तस्याः प्रमाणं रूपं च शृणु सर्व्वभयावहं॥
शतयोजनविस्तीर्णा पृथुले सा महासरित्।
अगाधानन्तरूपा सा दृष्टमात्रात् भयावहा॥
पूयशोणिततोया सा मांसकर्द्दमनिर्म्मिता।
कृमिभिः सङ्कुलं भूयं वज्रतुण्डैरयोमुखैः॥
शिशुमारैश्च मकरैर्वज्रकर्त्तरिसंयुतैः।
अन्यैश्च जलजैर्घोरैर्युक्ता सा मर्म्मभेदिभिः॥
पतन्ति तत्र वै मर्त्यास्क्रन्दमानाः सुदारुणाः।
हा भ्रातः पुत्र तातेति प्रलपन्तो मुहुर्म्मुहुः॥
चिरमन्तर्निमज्जन्ति ग्लानिं गच्छन्ति देहिनः।
चतुर्विधैः प्राणिगणैर्द्दृष्टव्या सा महानदी॥

* तप्ता इति क्वचित् पाठः।

तरन्ति तस्या दानेन अन्यथा तु पतन्ति ते ।
धार्म्मिका दानशीलाश्च तां तरन्ति नरोत्तम ॥
सानुकूला भवेद्येन नदी वैतरणी नृणां ।
तत् शृणुष्व नरव्याघ्र कथ्यमानं युधिष्ठिर ॥
अयने विषुवे पुण्ये व्यतीपाते दिनक्षये ।
अन्येषु पुण्यकालेषु दीयते दानमादरात् ॥
पाटलामथवा कृष्णां कुर्य्याद्वैतरणीं शुभां ।
सुवर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां कांस्यपात्रसुदोहनां ॥
कृष्णवस्त्रयुगच्छन्नां सप्तधान्यसमन्वितां ।
कार्पासद्रोणशिखरे आसीनां ताम्रभाजने ॥
यमं हैमं प्रकुर्य्याद्वै लोहदण्डसमन्वितं ।
महामहिषमारूढमूढपाशङ्करे परे ॥
इक्षुदण्डमयं बद्धा उडपं पट्टबन्धनैः ।
उडूपोपरि तां धेनुं सूर्य्यदेहसमुद्भवां ॥
कृत्वा प्रकाशयेद्विद्वान् छत्रोपानद्दसंयुतां ।

सप्तधान्यानि द्रोणश्च, परिभाषायां व्याख्यातानि उडूपं क्षुद्रनौका ।

इममुच्चारयेत् मन्त्रं संगृह्योदकमण्डलं ।
यमद्वारे महाघोरे दृष्ट्वा वैतरणीं नदीं ॥
तर्त्तुंकामोददाम्येनां तुभ्यं वैतरणीं च गां ।

अधिवासनमन्त्रः ।

ओं विष्णुरूप द्विजश्रेष्ठ भूदेवपंक्तिपावन ।

सदक्षिणा मया तुभ्यं दत्ता वैतरणी नदी ॥

दानमन्त्रः। धर्म्मराजं च विप्रं च धेनुं वैतरणीं तथा।
सर्व्वं प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
पुच्छं संगृह्य तद्धेनोरग्रे कृत्वा च ब्राह्मणं।
धेनुके त्वं प्रतिक्षस्व यमद्वारे महालये।
उत्तितीर्षुरहं देवि वैतरण्यै नमो नमः ॥

अनुव्रजनमन्त्रः।

अनुव्रजेच्च गच्छन्तं सर्व्वं तस्य गृहे नयेत्।
एवं कृते महीपाल सा रसरित् सुखदा भवेत् ॥
तरते च तया धेन्वा सा सरिज्जलवाहिनी।
सर्वाह्लादानवाप्नोति ये दिव्या ये च मानुषाः।
रोगी तु रोगनिर्म्मुक्तः तथैवोपरमेत् स्मृतिः ॥

इतीदमुक्तं तव धर्म्मसूनोः
पुण्यं मया वैतरणीप्रदानं।
शृणोति भक्त्या पठती ह सम्यक्
स याति विष्णोः पदमप्रमेयं ॥

इति वैतरणीधेनुदानविधिः।

अथोभयतोमुखीदानं।

स्कान्दपुराणे।

प्रसूयमानां योगां च दद्यादुभयतोमुखीं।
यथोक्तेन विधानेन स जातिस्मरतां लभेत् ॥

नन्दिपुराणे।

यश्चोभयमुखीं दद्याद्गां विप्रे वेदवादिनि।
देवाय वाप्यभीष्टाय स कुलान्येकविंशतिः॥
समुद्धृत्य नरस्तिष्ठेन्नरकात् ब्रह्मणोऽन्तिके।
युगानि रोमतुल्यानि यदि श्रद्धापरो नरः॥

याज्ञवल्क्यः। सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीं।
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूर्व्वेण विधिना ददत्॥

पूर्व्वेण विधिना,हेमशृङ्गीशफैरौप्यैरित्यादिना प्रत्यक्षधेनूक्तेन,

विष्णुः।

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति तामलङ्कृत्य ससुवर्णां विप्राय दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति।

अत्र गाथा भवति।

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीं।
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति श्रद्दधानः समाहितः॥

महाभारते।

यावदर्द्धंप्रसूता गौस्तावत्सा पृथिवी स्मृता।
पृथिवी तेन दत्ता स्यात्तादृशीं गां ददाति यः॥

देवलः। यावद्वत्समुखा योनौ नयायाद्गर्भनिष्कृतिः।
यावन्न जायते धेनुस्तावद्भूः सचराचरा॥
अलङ्कृत्योक्तविधिना सुवर्णत्रिपलान्विता।
दातव्या द्विपला मध्या पलाढ्या कन्यसा मता॥
दत्त्वेमां पुरुषः स्वर्गे वसत्यमरपूजितः।

गोवत्सरोमतुल्यानि युगानीप्सितभोगभाक् ॥

मत्स्यपुराणे।

रुक्मशृङ्गीं रौप्यखुरां मुक्तालाङ्गूलभूषितां।
कांस्योपदोहनां राजन् सवत्सां द्विजपुङ्गवे ॥
प्रसूयमानां योदद्याद्धेनुं द्रविणसंयुतां।

द्रविणं अत्र दक्षिणारूपं, तच्च भूरिदक्षिणा इत्यग्रेऽभिधाना-दनल्पं प्रदेयं।

यावद्वत्सोयोनिगतोयावद्गर्भं न मुञ्चति।
तावद्गौः पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानना ॥
प्रसूयमानां योदद्याद्धेनुं द्रविणसंयुताम्।
ससमुद्रगुहा भूमिः सशैलवनकानना ॥
चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः।
यावन्ति धेनुरोमाणि वत्सस्य च नराधिप ॥
तावत् संख्यान् युगगणान् देवलोके महीयते।
पितॄन् पितामहांश्चैव तथैव प्रपितामहान् ॥
उद्धरिष्यत्यसन्देहो नरकाद्भूरिदक्षिणः।
घृतक्षीरवहाः कुल्याः दधिपायसकर्द्दमाः ॥
यत्र तत्र गतिस्तस्य भवेच्चेप्सितकामदा।
गोलोकः सुलभस्तस्य ब्रह्मलोकस्य पार्थिवः ॥

स्त्रियश्च तं चन्द्रसमानवक्ता
प्रतप्तजांबूनदतुल्यवर्णाः।
महानितम्बस्तनमध्यवृत्ता*।

---

* नमाढ्ति क्वचित् पाठः।

भजन्त्यजस्रं नलिनाभनेत्राः ॥

वराह पुराणे ।

सुवर्णशृङ्गीं यः कृत्वा रौप्ययुक्तां खुरेऽथ वा ।
ब्राह्मणस्य करे दत्वा सुवर्णं रौप्यमेव वा ।
कपिलाया स्तदापुच्छं ब्राह्मणस्य करेन्यसेत् ।
उदकञ्च करे दत्वा वाचयेत् श्रद्धयान्वितः ॥
ससमुद्रवना तेन सशैलवनकानना ।
रत्नपूर्णा भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
पृथिवीदानतुल्येन दानेनैतेन मानवः ।
तारितैर्याति पितृभिर्विष्णाख्यं पदमव्ययं ॥
ब्रह्मस्वहारको गोघ्नोभ्रूणहा पाकभेदकः ।
महापातकयुक्तोऽपि वञ्चको ब्रह्मदूषकः ॥
निन्दको ब्राह्मणानां च तेषां कर्म्माभिदूषकः ।
एवं पातकयुक्तोऽपि गवां दानेन शुद्ध्यति ॥
यश्चोभयमुखीं दद्यात् प्रसूतकनकावृतां ।
तद्दिने पायसाहारः पयसा वापि वाहयेत् ॥
सुवर्णस्य सहस्रेण तदर्द्धेनापि तामिति ।
तस्याप्यर्द्धं शतं वाथ पञ्चाशच्च ततोऽर्द्धकं ॥
यथा शक्त्या प्रदातव्यं वित्तशाठ्यविवर्जितं ।
इमां गृहाणोभयमुखीं गवां स्नाता-ममास्तु वै ॥
मम वंशविशुद्धस्य सदा स्वस्तिकरी भव ।
इरावती धेनुमती च जप्त्वादेवस्येनात्त दनन्तरं ॥
प्रतिगृह्णामि त्वां धेनुं कुटुम्बार्थं विशेषतः ।

स्वस्ति भवतु ते नित्यं रुद्रमातर्नमोनमः॥
द्यौस्ते प्रतिददामि पृथिवी ते प्रतिगृह्णामि।
क इदं कस्मादादिति जपेन्मन्त्रं वसुन्धरे॥
विसृजेत् ब्राह्मणं देवि गाञ्च तस्य गृहं नयेत्।

उभयशिरसं दद्यादित्यनुवृत्तौ च्यवनः।

तस्याः प्रदानकाला प्रसवकालोनान्यं कालं प्रतीक्षते

व्यतीपात-विषुवा-यन-षडशीति-मुख-विष्णुपदी-ग्रहणान्ताः सर्व्वएव पुण्यकालाः तदैव यत्र चार्द्धप्रसूता तत्र स्नातो ब्राह्मणं ब्रूयात् श्रुत-शील-सत्य-शौच-वृत्त-जातिक्रिया-द्यैर्गुणैरुपेतं च कालेन प्रणिपत्य ब्रूयाद् दहमतीवार्त्तोभीतोऽस्मादगाधादपारात् संसारार्णवात् समुत्तारयामि दशापरान् दशपरानात्मानञ्च च स्वामिन् भवन्तं दानपात्रमासाद्य स चानुग्रहबुद्ध्या नार्थलिप्सया गृह्णीत दाता च तामनुमन्त्रयेत् त्वं महीमवनिं विश्वधेनुः कइदं कस्माद इति गृहीतायां दक्षिणेन पाणिना वत्समाकर्षयेत् गर्भंतु सर्व्वेषामवेदमिति जपेत् निष्कान्तेऽग्निमुपसमाधाय देवान् पितॄन् नदीः पर्व्वतान् वनस्पतीन्नदधीन्नागानोषधीस्तर्पयंस्तैस्तैर्म्मन्त्रैस्तेषां मन्त्रपदानि भवन्ति येदेवासो दिव्येकादशस्थाः उशन्तस्त्वानिधीमहि इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति अद्रिभिः सुतोमतिभिश्च नोक्षिते वनस्पते शतवत्सो विरोह समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यादहिर्विभोगैः पर्य्येति राहुं मधुवाताऋतायत इति मन्त्राः तदनु पार्थिवीभिः पृथिवीं तर्पयेदतैर्द्यावापृथिवी पूर्व्वं चित्तं ये मही द्यौ पृथिवी च नः उर्व्वं पृथ्वी बहुले दरे अन्ते गौरीर्मिमाय सलिलानि तक्षतीत्यादिभिश्चतुरशीत्याज्याहुतीर्जुहोति ब्राह्मणान् भोजयेत्

स्वस्त्ययनं वाचयीत अथास्य कर्म्मणो व्युष्टिमुदाहरन्ति अभक्ष्य-भक्ष्यमपेयपायिनं ब्रह्मघ्नं पितृघ्नं सद्यएव पुनाति उपाध्यायिनीं सुतां मित्रभार्य्यां मातरं मातृष्वसारं मातुलानीं भगिनीं भागिनेयीं शिष्यजायां धात्रीमन्यामप्यगम्यां गत्वोभयशिरसंस-परिकरां ब्राह्मणाय दद्यात् परिकरोस्याः सुवर्णं रूप्यं रत्नादि क्षेत्राणि ग्रामाणि वा धान्यानि वस्त्राणि लवणाद्याश्चन्दनाद्या गन्धाःशतं गवां तदर्द्धमर्द्धं वा सर्व्वस्वम्वा सहतया ब्राह्मणाय दद्यात् महापातक मुक्तये, विमुक्तये।

इति उभयतो मुखीदानविधिः।

अथ गोदानप्रसङ्गेन वृषभदानमप्यभिधीयते।

तत्र स्कन्दपुराणे।

उत्पाद्य सस्यानि तृणञ्चरन्ति
तदेव भूयःसकलं वहन्ति।
नभारखिन्नाः प्रवदन्ति किञ्चित्
अहो वृषैर्जीवति जीवलोकः॥

ब्रह्मपुराणे।

पुरा निर्म्मितवान् ब्रह्मा वृषभं धर्म्मरूपिणं।
श्वेतवर्णं चतुष्पादं सत्वैकगुणधारणात्॥
धर्म्म इत्याह धर्म्मः स धर्म्मेण विधृताः प्रजाः।
प्रजा धरत्ययं भूमौ धर्म्ममूर्त्तिर्वृषो यतः॥
अतो वृषभदानेन दत्तं स्यात्सचराचरं।
कृत्वा तत्पार्श्वतस्तत्र छत्रोपानहकम्बलं॥

वृषं संपूज्य पुष्पाद्यैर्वित्तशाठ्यात्तते नरः।
श्रद्धया चैव योदद्यात्तन्नमुञ्चति धर्म्मराट्॥
सर्व्वसस्यैः सुखैश्चैव दातारं योजयत्यसौ।

आदित्यपुराणे।

यो वै ददात्यनड्वाहं सुशीलं साधुवाहिनं।
उभयोः पार्श्वयोर्दत्त्वाछत्रोपानद्दकम्बलं॥
शीलवेदाङ्गसम्पन्ने हृष्टे शिष्टे द्विजे नरः।
पुण्येच जन्मनक्षत्रे अयने विषुवेषु च॥
दत्त्वा तस्य अनड्वाहं सर्व्वरत्नैरलङ्कृतं।
दत्त्वा तस्य अनड्वाहं तस्मिं स्थाने महामुने॥
क्षुत्पिपासाद्दितस्यापि अग्रतः प्रतिपद्यते।
दत्त्वा प्रजापतेर्लोकान्विशोकः प्रतिपद्यते इति॥

कण्ठं प्रलम्बगलकंवलं तथा
अनड्वाहं ब्राह्मणायाथ धुर्य्यं
दत्त्वायुवानं वलिनं विनीतं।
हलस्यवोढारमनन्तवीर्य्यं
प्राप्नोति लोकान्दशधेनुदस्य॥

स्कन्दपुराणे।

निवेद्य सद्गुणोपेतमनड्वाहं शिवाश्रये।
दशधेनुप्रदानस्य फलं शोभनमाप्नुयात्॥

वृहस्पतिः।

वेदव्रतीस्याद्वृषभप्रदाने वेदावाप्तिर्गोयुतस्य प्रदाने।

देवलः।

वृषयुग्मं वृषं वापि दत्त्वा गच्छेत् सुरालयं।
भुङ्क्ते मन्वन्तरं भोगान् द्विगुणान् युग्मलाङ्गली॥
अनड्वाहौ तु योदद्याद्द्विजे सीरेण संयुतौ।
अलङ्कृत्य यथा शक्त्या सुवाहौ शुभलक्षणौ॥
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सर्व्वकामसमन्वितः।
वर्षाणि वसति स्वर्गे रोमसंख्याप्रमाणतः॥
यो ददाति बलीवर्द्दमुक्तेन विधिना शुभं।
अव्यङ्गं गोप्रदानाच्च भुङ्क्ते दशगुणं फलं॥

महाभारते।

युवानमिन्द्रियोपेतं शतेन सह यूथपं।
गवेन्द्रं ब्राह्मणेन्द्राय भूरिशृङ्गमलङ्कृतं॥
ऋषभं ये प्रयच्छन्ति श्रोत्रियाय परन्तप।
ऐश्वर्य्यन्तेऽभिजायन्ते जायमानान् पुनः पुनः॥
शतेन, स्त्रीगवीनामिति शेषः।
भूरिशृङ्गं, सुवर्णशृङ्गं।

यमः।

दान्तन्धुरन्धरं दत्त्वा छत्रोपानहसंयुतं।
दशधेनुप्रदानाच्च यत् फलन्तत्समश्नुते॥
भविष्योत्तरात् युधिष्ठिर उवाच।
युष्मत्वाक्यामृतमिदं शृण्वानोऽहं जनार्द्दन।
न तृप्तिमधिगच्छामि जातङ्कौतूहलं हि मे॥

गोपतिः किल गोविन्दस्त्रिषुलोकेषु विश्रुतः।
गोवृषस्य प्रदानेन त्रैलोक्यमभिनन्दति ॥
तन्मे वृषभदानस्य फलं वैकथयाच्युत ॥

श्रीकृष्णउवाच।

वृषदानफलं दिव्यं शृणुष्व कथयामि ते।
पवित्रं पावनं चैव सर्व्वदानोत्तमन्तथा ॥
दशधेनुसमोऽनड्वानेकश्चैव धुरन्धरः।
दशधेनुप्रदानाद्धि वृषएको विशिष्यते ॥
वृषभस्यापि पुष्टाङ्गोह्यरोगः पाण्डुनन्दन।
युवा भद्रः सुशीलश्च सर्व्वदोषविवर्जितः ॥
धुरन्धरःस्थापयति एकएव कुलंमहत्।
त्राता* भवति संसारेनात्र कार्य्या विचारणा ॥
अलङ्कृत्य वृषं शान्तं पुण्ये ऽह्नि समुपस्थिते।
रौप्यलाङ्गूलसंयुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं शृणुष्व वदामि ते।
धर्म्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः ॥
अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः।
दत्त्वैवं दक्षिणायुक्तं प्रणिपत्य विसर्जयेत् ॥
सप्तजन्मकृतं पापं वाङ्मनःकायकर्म्मणा।
तत्सर्व्वं विलयं याति गोदानसुकृतेन वै ॥
यानं वृषभसंयुक्तं दीप्यमानं सुशोभितं।

---

* भ्रातादृति पुस्तकान्तरे पाठः।

आरुह्य कामगन्दिव्यं स्वर्लोकमधिरोहति ॥
यावन्ति तस्य रोमाणि गोवृषस्य महीपते ।
तावद्वर्षसहस्राणि गवां लोके महीयते ॥
गोलोकादवतीर्णस्तु इहलोके द्विजायते* ।
सत्रयाजी महातेजाः सर्व्वब्राह्मणपूजितः ॥

ओजस्विनं भरसहं दृढ़कन्धरञ्च
यच्छन्ति ये वृषमशेषगुणोपपन्नं ।
दत्तेन यद्भवति गोदशकेन पुण्यं
सत्यं भवन्ति भुवि तत्फलभागिनस्ते ॥

इति वृषदान विधिः ।

सनत्कुमार उवाच ।

हिरण्यवृषदानं च कथयामि समासतः ।
वृषरूपं हिरण्येन सहस्रेणाथ कारयेत् ॥
तदर्द्धेनाथवा धीमांस्तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।
अष्टोत्तरशतेनापि वृषभं धर्म्मरूपिणं ॥

अत्र तु पात्रपरिमाणविशेषस्य हिरण्यस्य सहस्रादिसंख्यया-व्यवच्छेदः कर्त्तुं न शक्यत इति पूर्व्वप्रक्रान्तनिष्कशब्देनाकाङ्क्षापूरणीया लिङ्गपुराणोक्तदानेषु निष्कैरेव व्यवहारदर्शनाच्च ।

ललाटेकारयेत्पुण्ड्रमर्द्धचन्द्रं कलाकृतिं ।
स्फटिकेन तु कर्त्तव्याः खुराश्च रजतेन च ॥

पुण्ड्रं तिलकं, स्फटिकं, खुरा रजतेन विधेयाः,

* द्विजोभवेदिति क्वचित्पाठः ।

ग्रीवान्तु पद्मरागेण ककुद्गोमेदकेन च।
ग्रीवायां घण्टावलयं रत्नचित्रं तु कारयेत्॥
वृषाण्कङ्कारयेत्तत्र किङ्किणीकृतपन्नगं।
पूर्व्वोक्तदेशकाले च वेदिकोपरिमण्डले॥

वृषाङ्को, महेश्वरः।

तन्मूर्त्तिलक्षणमाह विश्वकर्म्मा।
त्रिनेत्रस्तु चतुर्बाहुर्जटामण्डलमण्डितः।
शूलखट्वाङ्गवरदाभयपाणिर्महेश्वर इति॥

पूर्व्वोक्तदेशकालइत्यत्र, देश-काल-कुण्ड-मण्डप-वेदिकादि-लिङ्गपुराणोक्तं तुलापुरुषदानविहितं वेदितव्यं।

वृषञ्च स्थापयेत्तत्र पश्चिमामुखमग्रतः।
ईश्वरं पूजयेद्भक्त्या वृषारूढं वृषध्वजं॥
वृषेन्द्रं पूज्य गायत्र्या नमस्कृत्य समाहितः।

ओं तीक्ष्णशृङ्गाय विद्महे धर्म्मपादाय धीमहि तन्नोवृषःप्रचोदयात्

इति वृषगायत्री।

मन्त्रेणानेन संपूज्यो वृषोधर्म्मविवृद्धये।
होतव्यञ्च घृताद्यैश्च यथाविभवविस्तरं॥
वृषःसम्पूज्य दातव्यो ब्राह्मणेभ्यःशिवाय च।
दक्षिणाचैव दातव्या यथावित्तानुसारतः॥
एतद्यः कुरुते भक्त्या वृषदानमनुत्तमं।
शिवस्यानुचरोभूत्वा सुचिरन्तत्र मोदते॥

प्रत्यङ्मुखञ्च वृषभं शिवाग्रतःस्थापयेत् ।

शिवस्य तत्पश्चिमे स्थापनात् ।

तदुक्तं वातुले

वृषाङ्गे परितःकार्य्यं किङ्किणीवलयं शुभम् ।
ईश्वरंपूजयेत्पश्चात्पश्चिमान्दिशमाश्रितं ॥
पूजयित्वा विधानेन वृषयागन्तु कारयेत् इति ।

शिवायचेति, चकारःसमुच्चये ।

कामिकेत्वेकाग्निपक्षोपि ।

समिदाज्यचरूपेतमेकमग्निमथापिवेति ।

दक्षिणादिकं प्राग्वत् ।

इति लिङ्गपुराणोक्तो हिरण्यवृषदानविधिः ।

अम्बरीष उवाच ।

यत्सूर्य्येण समाख्यातं दानंसर्व्वसुखावहं ।
ईश्वराणाञ्च निःस्वानां तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥

वसिष्ठ उवाच ।

येनेश्वरोहरिद्रोवा करोति विधिना नृप ।
दानंसर्व्वगुणोपेतं तच्छृणुष्व यथा तथा ॥
भारादौ त्रिपलान्तञ्च वृषं कृत्वा विधानतः ।
युतं धेन्वाथवा दद्याच्छक्तितोनृपसत्तम ॥
या मया धेनवः प्रोक्तावृषास्तावन्त एव हि ।
हरये ता नियोज्याः स्युर्हरायच तथा वृषाः ॥

सर्व्वभावात्ततोराजन् तिलपात्राणि नित्यशः।
सर्व्वपापविनाशाय दीयते नृपसत्तमः॥
गोमयेन समालिप्ते पट्टवस्त्रसमावृते।
वृषं हेममयं तत्र रौप्यं वा रत्नसंयुतं॥
तस्य नीलमये शृङ्गे मौक्तिके चक्षुषी रदाः।
द्वात्रिंशत्कुम्भवस्त्राणि विद्रुमौष्ठौ च नासिका॥
मरकतं विनिर्द्दिष्टं कर्णौ वै हरिताश्मके।
पद्मरागस्य वै पादा खुरा रौप्यमयाः शुभाः* ॥
राजतानि च रोमाणि चौमवस्त्रेण कम्बलं।
पादेन पुच्छमुद्दिष्टं सर्व्वेषामप्ययं विधिः॥
वृषणौ स्फटिकस्यापि लिङ्गे मणिः प्रकीर्त्तितः।
तथा धेनुर्यथानड्वान् सुवर्णस्य तु कारयेत्॥
अभीष्टदेवतापूजां कुर्व्वीत तदनन्तरं।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं द्विजाय निवेदयेत्॥
यौवृषोयज्ञदानेऽभूच्छतानीकस्य निष्कलः।
जातरूपमयं सोऽयं तारिता मां न संशयः॥
एतस्य विभवाद्दानं भक्त्या यः प्रतिपादयेत्।
पृथुले वाप्यशक्ते वा तदनन्तफलं स्मृतं।
निःस्वोवाप्येवमेवं हि कृत्वा दानमतन्द्रितः॥
तत्फलं समवाप्नोति स्वल्पदानान्न संशयः।

इति वह्निपुराणोक्तो हेमवृषदानविधिः।

---

* स्मृताइति पुस्तकान्तरे।

सनत्कुमार उवाच।

आषाढ़पौर्णमास्यां तु कार्त्तिके वाथ फाल्गुने।
श्रद्दधानैर्जितक्रोधैर्देयमेतद्यथाविधि॥
जाम्बूनदस्य शुद्धस्य पलैस्त्रिंशतिभिस्तथा।
तदर्द्धमर्द्धेन तथा यथाशक्त्या पलैस्त्रिभिः॥
द्वाभ्यामेकेन वा कार्यो वृषः सर्व्वाङ्गशोभनः।
पलादूनो न कर्त्तव्यो दुःखशोकभयावहः॥
मण्डपं कारयेद्दिव्यं परार्द्धग्रपट्टनिर्म्मितम्।
तन्मध्ये तन्दुलैः शुक्लैर्मण्डलं कारयेच्छुभं।
ततः प्रभाते विमले समुत्थाय जितेन्द्रियः।
शुक्लाम्बरधरःस्नातः शुक्लमाल्यानुलेपनः।
कृतनित्यक्रियः शुक्लमालारत्नविभूषितः॥
नरो वा यदि वा नारी दिव्यभोगाभिलाषिणी।
सितवस्त्रयुगच्छन्नं स्थापयित्वा ततो वृषं॥
सौवर्णमण्डपे तस्मिन् सुवर्णैर्व्वहुभिश्चितं।
चन्दनागुरुकर्पूरैः सुमनोभिस्तथा सितैः॥
संपूजयेत्ततः सम्यक् मन्त्रैः पौराणसम्भवैः।
नमस्ते जगदाधार प्रियः पुण्यकृतामसि॥
त्वद्विहीने जगत्यस्मिन्नकश्चिच्छुभमश्नुते।
नमस्ते धर्म्मराजाय वृषरूपधराय वै॥
त्वं मामुद्धर देवेश दुर्गसंसारसागरात्।
यशः कीर्त्तिर्द्धनं धान्यं यदन्यदपि संस्थितं॥
तत्तत्प्रयच्छ देवेश परत्र च शुभां गतिं।

इति संपूज्य विधिवत्तं देवं वृषरूपिणं ॥
नैवेद्यं संस्तरे तत्र हविषा निर्म्मितं शुभं ।
कालोद्भवं मूलफलं सर्व्वं देवसमन्ततः ॥
हविषान्नेन भुञ्जीत भोजयित्वा ततो द्विजान् ।
सायाह्ने तु ततः कुर्य्यात्पुष्पगृहमनुत्तमं ॥
सितपुष्पैः शुभैर्गन्धैर्लुब्धमधुकराकुलैः ।
फलमूलानि चान्यानि दीपाःशुक्लदशान्विताः ॥
घृतपूर्णास्तु कर्त्तव्याः संप्रद्योतितमण्डपाः ।
रात्रौ जागरणं कार्य्यं देवदेवस्य सन्निधौ ॥
वारमुख्याः समा नार्य्यो गान्धर्वान् श्रुतिसौख्यदान् ।
गीतवादित्रशब्देन ब्रह्मघोषरवेण च ।
नर्म्मालापैश्च नृत्यैश्च गमयेत्तां निशान्ततः ॥
अरुणोदयवेलायां समुत्थाय जितेन्द्रियः ।
पूजयित्वा द्विजांस्तत्र गोहिरण्यैर्नरोत्तम ॥
वृषरूपं ततो धर्म्मं प्रीयतां वृषभध्वज ।
इत्युच्चार्य्य परं मन्त्रमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
दत्त्वा दानमिदं सम्यक् विधिनानेन पार्थिव ।
कुर्य्याद्दिग्विजयं विप्रो वेदकर्म्म समाचरेत्* ॥
वैश्यः समुद्रगमनं शूद्रः कर्म्म यथेप्सितं ।
फाल्गुन्यामथवा दद्याद्दानमेतन्नरोत्तम ॥
रौद्रं कर्म्म विनिर्द्दिष्टं ब्रह्मणा शङ्करस्य हि ।

---

* समारभे दिति पुस्तकान्तरे ।

इति गारुड़पुराणोक्तः सुवर्ण-
वृषदान विधिः।

अथ रूप्य वृषदानं।

अथ कुष्ठहरं वक्ष्ये वृषदानमनुत्तमं।
यत्कार्य्यं कुष्ठरोगार्त्तैः शरीरसुखकारकं॥
पलैस्त्रिभिस्तु कुर्व्वीत द्वाभ्यामेकेन वा पुनः।
राजतं वृषभं शुभ्रं हेमशृङ्गखुरन्तथा॥
महेश्वरेणोमया च कुर्व्वीत तमधिष्ठितं।
सौवर्णे प्रतिमे द्वेच पूर्व्वोक्तेन क्रमेण तु॥
यथा विभवमानेन वित्तशाठ्यं न कारयेत्।
पलाष्टके कांस्यपात्रे स्थापयेत्ते विचक्षणः॥
श्वेतपुष्पैरक्षताभिः श्वेतवस्त्रैरलङ्कृतम्।
ब्राह्मणं विद्यासम्पन्नं स्वाचारं संयतेन्द्रियं॥
सर्व्वशास्त्रप्रवक्तारं प्रतिग्रहपराङ्मुखं।
दान्तं कुलीनं धर्म्मज्ञमनुद्वेगकरं नृणां॥
क्रोधलोभविहीनञ्च सर्व्वशास्त्रार्थकोविदं।
गृहमाहूय भक्त्या तं यथा विधि समर्च्चयेत्॥
केयूरकटकैर्वस्त्रै र्माल्यैश्चैवाङ्गुलीयकैः।
होमञ्च पूर्व्ववत् कुर्य्यात् मन्त्रै र्माहेश्वरैस्तथा॥
उदङ्मुखोपविष्टाय महादेवस्य सन्निधौ।
प्राङ्मुखोव्याधितो दद्यान्मन्त्रेणानेन धर्म्मवित्॥
अष्टमूर्त्तिर्महेशानः कृपया वृषभध्वजः।
श्वेतमौदुम्बरं सर्व्वमथवाचित्रमेव च॥

त्वग्दोषजनितं यच्च मण्डलान्यथवानघ।
सर्व्वं कर्म्म विपाकोत्थं पार्व्वतीनाथ सर्व्वग॥
कुष्ठहा भव सर्व्वेश रक्ष मां पार्व्वतीपते।
इति वायुपुराणोक्तो रूप्यवृषदान विधिः।

आह बौधायनः।

शुक्लपक्षस्य चाष्टम्यां द्वादश्यामथवा पुनः।
पलेन कुर्य्याद्वृषभं सान्द्रलोम सुराजतम्॥
हेमशृङ्गं सुवर्णाक्षं रत्नपुष्पशुभाननं।
महेश्वरेणोमया च सौवर्णेन ह्यधिष्ठितं॥
अथाविभवतस्तत्र परिमाणं विधीयते।
उमामहेश्वररूपमत्र निरन्तरोक्त वृषदानवदवधेयं।
पलाष्टके ताम्रपात्रे वस्त्रेणावेष्टय भक्तितः।
देवस्यैकं वृषस्यैकं पार्व्वत्याश्चैकमेव हि॥
श्वेतपुष्पै रक्षताभिः कुङ्कुमागुरुचन्दनैः।
पूजयेन्मूलमन्त्रेण तिलहोमञ्च कारयेत्॥
अष्टोत्तरशतं चाज्यमिश्रेण चार्घ्यकेण तु।
आचार्य्यो वित्तसम्पन्नः स्वाचारः संयतेन्द्रियः॥
सर्व्वशास्त्रार्थवक्ताच शान्तोदान्तस्तथैवच।
धर्म्मप्रवीणोधिषणस्त्वनुद्वेगकरोनृणाम्॥
वृषदानप्रयोगज्ञो हरोमाभ्यामधिष्ठितम्।
वृषभं घण्टिकोपेतं दद्याद्ग्रैवेयभूषितम्॥
उदङ्मुखोपविष्टाय महादेवस्य सन्निधौ।

प्राङ्मुखो व्याधितो भक्त्या मन्त्रेणानेन संयतः।
अष्टमूर्त्ते महेशान कृपया वृषभध्वज।
उदुम्बरं वाजिनं वा दण्डमण्डलकन्तथा॥
त्वग्दोषजनितं यच्च पूर्व्वकर्म्मविपाकिनः।
इह कर्म्मोद्भवं वापि मातृदोषेण वा पुनः॥
पितृदोषेण वा सर्व्वं रक्तदोषोद्भवं तथा।
विनाशय शरीरोत्थं पार्व्वतीप्रिय शङ्कर॥
वृषभस्य प्रदानेन शुभाभ्याधिष्ठितस्य हि।

दानमन्त्रः।

ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि भक्त्या परमया युतः॥
कृतेनानेन कुष्ठानि ब्रजन्ति विलयं ध्रुवं।
तस्मात् कुष्ठाभिभूतानां करणीयमिदं जगुः॥

इत्यपररौप्यवृषदानविधिः॥

गारुड़पुराणे।

पलाष्टकेन रौप्येण कृत्वा वृषभमुत्तमं।
मुक्ताफलैरलङ्कुर्य्यात् पद्मरागैः शुशोभनैः॥
सुवर्णतिलकोपेतं चारुचामरभूषितं।
गत्वा शिवालयं सम्यक् पूजां कृत्वा शिवे ततः॥
रुद्राध्यायं जपित्वा तु सषड़ङ्गरहस्यकं।
होमश्च शिवमन्त्रेण तिलाज्येन विधीयते॥
अथाहूय द्विजवरं वेदवेदाङ्गपारगं।

वस्त्रालङ्कारमाल्याद्यैः पूजयित्वा शिवं ततः ॥ १६

उमापते त्रिलोकेश जगत्कारणकारण।

स्ववाहनप्रदानेन प्रीतोभव नमोस्तु ते ॥

मन्त्रेणानेन तन्दद्याद्धेमदक्षिणयान्वितं।

दानस्यास्य प्रदानेन शिवलोके महीयते ॥

इति तृतीयरूप्यवृषदानविधिः।

स्कान्दपुराणे।

रौप्यानड्वाहदानेन नरो यानेन गच्छति।

अक्षयाल्लभते लोकानिन्द्रेण सह मोदते ॥

त्रिंशत्पलात् समारभ्य पलत्रितयमन्ततः।

वृषं रूप्यमयं कृत्वा सर्व्वरत्नैरलङ्कृतं ॥

क्षौमवस्त्रपरिच्छन्नं धान्यविन्यासभूषितं।

यथोक्तकाले पात्राय पवित्रायोपपादयेत् ॥

एवं कृत्वा नरोदानं सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्।

दानमन्त्रमिमं प्राज्ञो दानकाले समुच्चरेत् ॥

धर्म्मस्त्वं वृषरूपेण जगदानन्दकारकः।

अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमतः पाहि सनातनः ॥

एवं ददाति यो भक्त्या कलधौतमयं वृषं।

सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो देववद्दिवि मोदते ॥

इति चतुर्थरूप्यवृषदान विधिः।

अथ भूमिदानाख्यमतिदानमारभ्यते तत्र महाभारते।

भीष्म उवाच।

अतिदानेषु सर्व्वेषु पृथिवीदानमुच्यते।
अचलाह्यक्षया भूमि र्दोग्धि कामाननुत्तमान्॥
दोग्धि वासांसि रत्नानि पशून् व्रीहियवांस्तथा।
भूमिदः सर्व्वभूतेषु शाश्वतीरेधते समाः॥
यावद्भूमेरायुरिति तावद्भूमिद एधते।
न भूमिदानादस्तीह परं किञ्चित् युधिष्ठिर॥
भूमिमेव ददुः पूर्व्वं ये भूमिं भुञ्जतेऽधुना।
स्वकर्म्मणोपजीवन्ति नरा इह परत्र च॥
य एतां दक्षिणां दद्यात् पृथिवीं पृथिवीपतिः।
पुनश्च जननं प्राप्य स भवेत् पृथिवीपतिः॥
संग्रामे वा तनुंजह्यात् दद्याद्वा* पृथिवीमिमां।
इत्येतां क्षत्रबन्धूनां वदन्ति परमाशिषं॥
पुनाति दत्ता पृथिवी दातारमिति सत्तम।
अपि पापसमाचारं ब्रह्मघ्नमपि वानृतं॥
सैव पापात् तारयति सैव पापात् प्रमुञ्चति।
अपि पापकृतां राज्ञां प्रतिगृह्णन्ति साधवः॥
पृथिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनं ह्येतदुत्तमं।
नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देव्याः सनातनं॥
दानं वा प्यथवादानं नामास्याः परमं शिवं।
यः साधोर्भूमिमादत्ते न भूमिं विन्दते हि सः॥

---

* जह्याद्वेति वा पाठः।

भूमिं दत्त्वा तु साधुभ्यो विन्दते भूमिमेव हि।
यस्य विप्रानुशासन्ति साधोर्भूमिं सदैव हि॥
न तस्य शत्रवो राज्ञः प्रशासन्ति वसुन्धरां।
यत्किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो वृत्तिकर्षितः॥
अपि गोचर्ममात्रेण भूमिदानेन पूयते।
येऽपि सङ्कीर्णकर्माणो राजानो रौद्रकर्मिणः॥
तेभ्यः पवित्रमाख्येयं भूमिदानमनुत्तमं।
अल्पान्तरमिदं शश्वत् पुराणा मेनिरे जनाः॥
योयजेताश्वमेधेन दद्याद्वा साधवे मह।
सुवर्णं रजतं वस्त्रं मणिमुक्तावसनि च॥
सर्व्वमेतत् महीपाल ददाति वसुधान्ददत्।
सागरान् सरितः शैलान् काननानि च सर्व्वशः॥
सर्व्वमेतन्नरश्रेष्ठ ददाति वसुधां ददत्।
ओषधीःक्षीरसम्पन्ना नगान् पुष्पफलान्वितान्॥
काननान्युपशैलांश्च ददाति वसुधां ददत्।
अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वाच स्वाप्तदक्षिणैः॥
न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्नुते।
तपो यज्ञः श्रुतं शील-मलोभः सत्यवादिता॥
गुरुदैवतपूजा च नातिवर्त्तन्ति भूमिदं।
भर्तुर्निःश्रेयसे युक्तास्त्यक्तात्मानो रणे हताः॥
ब्रह्मलोकगताः सन्तु नातिक्रामन्ति भूमिदं।
यथा जननी क्षीरेण स्वपुत्रं भरते सदा॥
अनुगृह्णाति दातारं तथा सर्व्वरसैर्म्मही।

मृत्योर्वै किंकरो दण्डस्तापो वह्नेः सुदारुणः॥
घोराश्च वारुणाः पाशा नोपसर्पन्ति भूमिदम्।
पितॄंश्च पितृलोकस्थान्देवलोकेऽथ देवताः॥
सन्तर्पयति शान्तात्मा यो ददाति वसुन्धरां।
क्लिश्यमानाय चात्यर्थं वृत्तिग्लानाय सीदते॥
भूमिं वृत्तिकरीं दत्त्वा सत्री भवति मानवः।
यथा धावति गौर्व्वत्सं चरन्ति सततं पयः॥
एवमेव महाभाग भूमिर्भरति भूमिदम्।
फालकृष्टां महीन्दत्वा सबीजां सफलामपि॥
उद्यानं शरणं वापि तथा भवति कामदं।
यथा चन्द्रमसोवृद्धिरहन्यहनि जायते॥
तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्ये विवर्द्धते।
अत्र गाथां भूमिकृतां कीर्त्तयन्ति पुराविदः॥
यां श्रुत्वा जामदग्न्येन दत्ता भूः कश्यपाय वै।
नृपा ददति मामेव मां दत्त्वा मामवाप्स्यथ॥
अस्मिन् लोके परे चैव ततश्चाजनने पुनः।
य इमां व्याहृतीं देव ब्राह्मणीं ब्रह्मसंस्थितां॥
श्राद्धस्य क्रियमाणस्य ब्रह्मभूयं स गच्छति।
कृत्यया वाभिशस्तानां दुरिष्टशमनं महत्॥
प्रायश्चित्तं महीन्दत्त्वा पुनात्युभयतो दश।
यो ब्राह्मण इमं वेद वेदवादन्तथैव च॥
प्रकृतिः सर्व्वभूतानां भूमिर्वै शाश्वती मता।
अभिषिच्यैव नृपतिं श्रावयेदिममागमम्॥

यथा श्रुत्वा महीन्द्रयानादद्यात्साधुतश्च तां।
स कुलीनः स पुरुषः स बन्धुः स च पुण्यकृत्॥
स च दाता स विक्रान्तो यो ददाति वसुन्धरां।
आदित्या इव दीप्यन्ते तेजसा भुवि मानवाः॥
ददन्ति वसुधां स्फीतां ये वेदविदुषे द्विजे।
यथा बीजानि रोहन्ति प्रकीर्णानि महीतले॥
यथाकामाः प्ररोहन्ति भूमिदानसमार्जिताः।
आदित्यो वरुणो विष्णुः ब्रह्मा सोमो हुताशनः॥
शूलपाणिश्च भगवान् अभिनन्दन्ति भूमिदं।
सौवर्णा यत्र प्रासादा वासोधाराश्च कामदाः॥
गन्धर्वाप्सरसो यत्र तत्र गच्छन्ति भूमिदाः
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्।
वृहस्पतेश्च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर॥
इष्ट्वा क्रतुशतेनाथ महता दक्षिणावता।
मघवान् वाग्मिनां श्रेष्ठं पप्रच्छेदं वृहस्पतिम्॥

इन्द्र उवाच।

भगवन् केन दानेन स्वर्गतः सुखमेधते।
यदक्षय्यमहार्घ्यञ्च तं ब्रूहि वदताम्बर॥
इत्युक्तः स सुरेन्द्रेण ततो देवपुरोहितः।
वृहस्पतिर्वृहत्तेजाः प्रत्युवाच पुरन्दरम्॥

वृहस्पतिरुवाच।

सुवर्णदानं गोदानं भूमिदानञ्च वृत्रहन्।

ददाति यो महाप्राज्ञः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
न भूमिदानाद्देवेन्द्र परं किञ्चिदिति प्रभो ।
वशिष्ठमभिमन्यामि यथाप्राहुर्म्मनीषिणः ॥
पञ्च पूर्व्वादिपुरुषाः षट् येच वसुधाङ्गताः ।
एकादश ददद्भूमिं पवित्रातीह मानवः ॥
रत्नोपकीर्णां वसुधां यो ददाति पुरन्दर ।
स मुक्तः सर्व्वकलुषैः स्वर्गलोके महीयते ॥
महीं स्फीतां ददद्राजा सर्व्वकामगुणान्वितां ।
राजाधिराजो भवति तद्दानमनुत्तमम् ॥
सर्व्वकामसमायुक्तां काश्यपिं यः प्रयच्छति ।
सर्व्वभूतानि मन्यन्ते मान्ददातीति वासव ॥
सर्व्वकामदुघां भूमिं सर्व्वकामपुरोगमां ।
ददातीह सहस्राच्च स स्वर्गं याति मानवः ॥
मधु-सर्पिः-प्रवाहिन्यः पयो-दधि-वहास्तथा ।
सरितस्तर्पयन्तीह सुरेन्द्र वसुधाप्रदं ॥
भूमिप्रदानान्नृपतिर्म्मुच्यते सर्व्वकिल्बिषात् ।
न हि भूमिप्रदानेन दानमन्यद्विशिष्यते ॥
पुण्यां मृदुरसां भूमिं यो ददाति पुरन्दर ।
न तस्य लोकाः क्षीयन्ते भूमिदानगुणार्ज्जिताः ॥
सर्व्वथा पार्थिवेनेह सततं भूतिमिच्छता ।
भूर्द्देया विधिवच्छक्र पात्रे सुखमभीप्सता ॥
अपि कृत्वा नरः पापं भूमिन्दत्त्वा द्विजातये ।
समुत्सृजति तत्पापं जीर्णान्त्वचमिवोरगः ॥

सागराः सरितः शैलास्तीर्थानि विविधानि च ।
एतानि भूमिदानस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीं ॥
तस्मात् प्राप्यैव मेधावी दद्याद्विप्राय पार्थिव ।
न भूमिपतिना भूमिरधिष्ठेया कथञ्चन ॥
अग्निष्टोमप्रभृतिभिरिष्ट्वा, यज्ञैः सदक्षिणैः ।
न तत्फलमवाप्नोति भूमिदानाद्यदश्नुते ॥
दाता दशानुगृह्णाति दश हन्ति तथा क्षिपन् ।
पूर्वदत्तां हरन् भूमिं नरकायोपगच्छति ॥
न ददाति प्रतिश्रुत्य दत्त्वा वा हरते तु यः ।
तौ च द्वौ वारुणैः पाशैस्तप्येते मृत्युशासनात् ॥
विन्ध्याटवीष्वतोयासु शुष्ककोटरवासिनः ।
कृष्णसर्पास्तु जायन्ते ये हरन्ति वसुन्धरां ॥
पतन्त्यश्रूणि रुदतां दीनानामवसीदताम् ।
ब्राह्मणानां हृते क्षेत्रे हन्युस्त्रिपुरुषं कुलम् ॥
आहिताग्निं समादाय कृशभृत्यं प्रियातिथिं ।
वसुधां ये प्रयच्छन्ति नोपसर्पन्ति ते यमम् ॥
तथा । इक्षुभिः सततां भूमिं यव-गोधूम-शालिनीं ।
गोश्वावाहनसम्पूर्णां बहुवीर्य्यसमार्जितां ॥
बीजगर्भान्ददद्भूमिं सर्व्वरत्नपरिच्छदां ।
अक्षयाल्लभते लोकान् भूमिस्वं हि तस्य तत् ॥
विधूय कल्मषं सर्व्वं राजा स्यात् सम्मतः सतां ।
लोके महीयते सद्भिर्यो ददाति वसुन्धरां ॥
यथाप्सु पतितः शक्र तैलबिन्दुः प्रसर्पति ।

तथा भूमिकृतं दानं सस्ये सस्येऽभिवर्द्धते ॥
नृत्य-गीतपरा-नार्य्यो दिव्यमालाविभूषिताः ।
उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र सदा भूमिप्रदन्नरं ॥
मोदते च सुखं स्वर्गे देवगन्धर्व्वपूजितः ।
यो ददाति महीं सम्यक् विधिनेह द्विजातये ॥
शतमप्सरसाञ्चैव दिव्यमालां विभूषितां ।
उपतिष्ठन्ति देवेन्द्र ब्रह्मलोके धराप्रदं ॥
उपतिष्ठन्ति भूतानि सदा भूमिप्रदन्नरम् ।
शङ्खं भद्रासनं छत्रं धराश्वा वरवारणाः ॥
भूमिदानस्य पुष्पाणि हिरण्यनिचयास्तथा ।
आज्ञा सदाप्रतिहता जयशब्दो भवत्यथ ॥
भूमिदानस्य पुष्पाणि फलं स्वर्गः पुरन्दर ।
हिरण्यपुष्पाश्चौषध्यः कुश-काञ्चन-शाद्वलाः ॥
अमृतप्रसवां भूमिं प्राप्नोति पुरुषो ददत् ।
नास्ति भूमिसमं दानं नास्ति यज्ञसमो गुरुः ॥
नास्ति सत्यपरो धर्म्मो नास्ति दानसमो निधिः ।
एतदाङ्गिरसीं कृत्वा वासवो वसुधामिमां ॥
वसुरत्नसमाकीर्णां ददावाङ्गिरसे तदा ॥
य इदं श्रावयेच्छ्राद्धे भूमिदानस्य संस्तवं ।
न तस्य रक्षसाम्भागो नासुराणां भवत्युत ॥
अक्षयञ्च भवेद्दत्तं पितृभ्यस्य न संशयः ।
देवलः । श्रेष्ठाच्छ्रेष्ठतरं प्रोक्तं भूमिदानं द्विजातिभिः ॥
तद्दत्वा पुरुषः स्वर्गे पूज्यते त्रिदशोत्तमैः ।

वाञ्छन्ति पितरोप्येवं स्वर्गलोके व्यवस्थिताः॥
यद्यस्मत्कुलजः कश्चित् भवत्यवनिदानकृत्।
नरकस्था मरुल्लोके स्वर्गस्थाः परमं पदम्॥
यथा वयमतीता ये व्रजामस्तत्प्रभावतः।
किमत्र चित्रं दातारं यत्समुद्धरते धरा॥
प्रतिग्रहग्रहीतारमपि तारयति द्विजम्।
न तद्यज्ञैर्व्रतैर्दानैर्दाल्टभिः फलमाप्यते॥
अपि यद्दत्तया भूम्या दण्डत्रितयमात्रया।
यद्दानन्दीयते किञ्चित् परत्र स्यादिहैव हि॥
भूदानेन पुनः सर्व्वदानानां प्राप्यते फलम्।
ते धन्यास्ते सुकृतिनः कृतार्थास्ते न संशयः॥
सत्पात्राय प्रदत्तं यैर्भूदानं विधिना नरैः।

विष्णुधर्म्मोत्तरे हंसउवाच।

हस्तमात्रन्तु यो दद्याद्भुवः पुरुषसत्तमः।
तेनैव ध्रुवमायाति भूमिदानफलं नरः॥
गोचर्म्ममात्रान्तान्दत्त्वा वसूनां लोकमाप्नुयात्।
शाकभूमिं नरोदत्त्वा लोकमाङ्गिरसं लभेत्॥
आरामभूमिं दत्त्वा च मारुतं लोकमाप्नुयात्।
जलाशयार्थं यो दद्याद्वारुणं लोकमाप्नुयात्॥
यस्य देवस्य वेश्मार्थं तस्य देवस्य सोऽश्नुते।
उद्यानभूमिं दत्त्वा च गन्धर्व्वैः सह मोदते॥
रत्नाकरभुवं दत्त्वा शक्रलोके महीयते।

अन्येषामाकरभुवं लोकानां यः प्रयच्छति ॥
तस्यापि गतिरुद्दिष्टा लोके हौताशने द्विजाः ।
धान्याकरभुवं दत्त्वा नागपृष्ठे महीयते ॥
अञ्जनाकरभूमिञ्च यः प्रयच्छति वै द्विजाः ।
पितृभिर्यमलोकस्थः पूज्यतेऽसौ नरोत्तमः ॥
लवणाकरभूमिञ्च सोमलोके महीयते ।
ओषधाकरभूमिञ्च अश्वलोके महीयते ॥
शिखीशस्यप्ररोहान्तु भुवं दत्त्वा नरोत्तमः ।
साध्यानां लोकमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ।
इन्धनाकरभूमिञ्च वह्निलोके महीयते ॥
सर्व्वदानभुवं दत्त्वा रुद्रलोके महीयते ।
केदारभूमिं धर्म्मज्ञः यः प्रयच्छति धर्म्मतः ॥
महत्पुण्यमवाप्नोति ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ।
इक्षुभूमिं नरो दत्त्वा शालिभूमिमथापि वा ॥
सोमलोकमवाप्नोति सर्व्वकामांश्च विन्दति ।
गुल्मपुष्पलताकीर्णां यो भुवं संप्रयच्छति ॥
विमाने नन्दनेसोऽथ क्रीडत्यप्सरसाङ्गणैः ।
पुष्पदं फलदं वृक्षं दधन्तीं पृथिवीं ददत् ॥
स्वर्गलोकपरिभ्रष्टो नगराधिपतिर्भवेत् ।
ब्राह्मणाय गृहं दत्त्वा वसूनां* लोकमश्नुते ॥
सारामभूमिदो विप्रः क्रीड़ते नन्दने वने ।
ग्रामप्रदः स्यान्नृपतिः सम्राट् नगरदो भवेत् ॥

* वायूनामितिपाठान्तरम ।

समग्रवसुधेशः स्याच्चक्रवर्त्ती च राज्यदः।
स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्च वसुन्धरां॥
अप्येकाङ्गुलमात्रां वा प्रमादाज्ञानमोहितः।
बह्वन्यब्दसहस्राणि धर्म्मेऽपि पुरुषोत्तमः॥
विष्ठायां क्रमितामेति पितृभिः सहितस्तथा।
स्वेराष्ट्रे परराष्ट्रे वा देवब्राह्मणसतक्कतां॥
चिरं नरकमाप्नोति हृत्वा भूमिपतिर्भुवम्।
भूमिं कृत्वा तु यः कुर्य्याद्देवब्राह्मणसान्नरः॥
स्वर्गलोकमवाप्नोति पुरुषोऽपि सुदारुणः।
षष्टिर्व्वर्षसहस्राणि स्वर्गे वसति भूमिदः॥
आक्षेप्ता चानुमन्ता च तावन्ति नरकं वसेत्।
पक्कसस्यां वसुमतीं योऽलङ्कृत्य प्रयच्छति॥
कामगेन विमानेन ब्रह्मलोकं स गच्छति।

भविष्यत्पुराणे।

निवर्त्तनसहस्रायां सर्व्वसस्यप्ररोहिणीं।
दद्याद्भूमिं फलोपेतां भूमिदानन्तदुच्यते॥
एकछत्रां महीं कृत्वा द्विजेभ्यः प्रतिपादयेत्।
सम्पूर्णां यो नृपः कश्चित् भूमिदानन्तदुच्यते॥

कूर्म्मपुराणे।

गोचर्म्ममात्रं भूखण्डमधिकं वा स्वशक्तितः।
त्रिधासदक्षिणं कृत्वा दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत्॥

त्रिधासदक्षिणमिति, पूर्व्वोक्तैक-द्वि-त्रिसुवर्णैः सह-दक्षिण-मित्यर्थः।

वृहस्पतिः।

अपि गोचर्म्ममात्रेण* सम्यग्दत्तेन मानवः।
धौतपापो विशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते ॥
दशहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनम्।
दश तान्येव गोचर्म्म ब्राह्मणेभ्यो ददाति यः॥
यत्किञ्चित् कुरुते पापं पुरुषो लोभमोहितः।
तत्सर्व्वं भूमिदानेन क्षिप्रमेव विनश्यति ॥

कात्यायनः।

मुच्यते ब्रह्महा गोघ्नः पितृघ्नो गुरुतल्पगः।
भूमिं सर्व्वगुणोपेतां दत्त्वा पापात् प्रमुच्यते ॥

वृद्धवसिष्ठः।

दशहस्तेन दण्डेन दशहस्तात् समन्ततः।
पञ्चाप्यधिकान्दद्यादेतद्गोचर्म्म कथ्यते ॥

मत्स्यपुराणे।

सप्तहस्तेन दण्डेन त्रिंशद्दण्डा निवर्त्तनं।
त्रिभागहीनं गोचर्म्ममानमाह प्रजापतिः॥
मानेनानेन योदद्यान्निवर्त्तनशतस्बुधः।
विधिनानेन तस्याशु क्षीयते पापसंहतिः॥
तदर्द्धमथवादद्यादपि गोचर्म्ममात्रकम्।

* गोकर्णमात्रेणेति पुस्तकान्तरे।

भवनस्थानमात्राङ्गां सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ॥
तथा। यत्किञ्चित् कुरुते पापं जन्मप्रभृति मानवः।
अपि गोचर्म्ममात्रेण भूमिदानेन शुद्ध्यति ॥
गवां शतं वृषश्चैको यत्र तिष्ठेदयन्त्रितः।
तद्धि गोचर्म्ममात्रन्तु प्राहुर्व्वेदविदो जनाः ॥

अत्रचैतेषु गोचर्म्मप्रकारेषु उत्तममध्यमाधमभावेन व्यवस्था वेदितव्या सुवर्णञ्चात्र दक्षिणा।

यदाह माण्डव्यः ॥

न हि भूमेः परं वस्तु गोः सुवर्णाच्च किञ्चन।
अतो भुवि गवि प्राज्ञैः सुवर्णं दक्षिणा मतेति ॥

भूमिदानमन्त्रस्तु।

मत्स्यपुराणे।

तथा भूमिप्रदानस्य कलान्नार्हन्ति षोडशीं।
दानान्यन्यानि मे शान्ति भूमिदानाद्भवन्निह ॥

अत्रैव प्रयोगः।

ओं अद्य अमुकस्मिन् काले अमुकस्मिन् देशे अमुकसगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकशर्म्मणे अमुकसगोत्रोहं अमुकप्रवरः अमुकशर्म्मा इमां भूमिं प्रियदत्तां विष्णुदैवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति सपुष्पं कुशतिलोदकं ब्राह्मणहस्ते निक्षिपेत् तेन च मनसा भूमिं प्रदक्षिणीकृत्य प्रतिग्रहः कार्य्यः भूमिःसमीप

चेत्साचात् प्रदक्षिणीकुर्य्यात् ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि एतद्भूमिदानप्रतिष्ठार्थं एतत्सुवर्णं दक्षिणान्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

विश्वामित्रः ।

गोचर्म्ममात्रां यः पृथ्वीं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
सर्व्वदः स तु विज्ञेयः शक्रवद्दिवि मोदते ॥
ग्रामं वा नगरं वापि विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति ।
क्षेत्रं वा सस्यसम्पन्नं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

बृहस्पतिः ।

आस्फोटयन्ति पितरः प्रगल्पन्ति पितामहाः ।
भूमिदोऽस्मत्कुले जातः सोऽस्माकन्तारयिष्यति ॥

नन्दीपुराणे ।

दत्वाच भूमिं पुरुषः सश्रेयां सस्यमेदिनीम्* ।
सुमेध्यां रम्यसंस्थानां फलवृक्षमनोरमां ॥
अनूषरामनाबाधां पात्रे बहुगुणान्विते ।
अव्यिकपुरुषाधारां दत्वा भूमिं महात्मने ॥
दशकल्पानि वसति स्वर्गे विगतपातकः ।

महाभारते ।

शीत-वाता-तपसहां गृहभूमिं सुसंस्कृताम् ।
प्रदाय सुरलोकस्थः पुन्यान्तेऽपि न चाल्यते ॥

* सस्यदायिनीमिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

तथा। प्रादेशमात्रां भूमिन्तु योदद्यादनुपस्कृताम्।
न स सीदति कृच्छ्रेण न च दुर्गाण्यपाश्नुते॥
मुदितो राजते प्राज्ञः शक्रेण सह नन्दति।
यावन्ति लाङ्गलमुखेन रजांसि भूमि-
र्भासाम्यते दुहितुरङ्गजरोमकाणि।
तावन्ति शङ्करपुरे स युगानि तिष्ठेत्
भूमिप्रदानमिह यः कुरुते मनुष्यः॥
गन्धर्व-किन्नर-सुरा-सुर-सिद्ध-सङ्घै-
राधूतचामरमुपेत्य महद्विमानं।
सम्पूज्यते पितृपितामहबन्धुयुक्तः
शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः स्यात्॥
स्वदत्तां परदत्तां वा यो हरेच्च वसुन्धराम्।
स विष्ठायां कृमिर्भूत्वा पितृभिः सह मज्जति॥

इति भूमिदानविधिः।

तत्र शिवधर्म्मात्।

यः शिवाय हलोपेतां सर्व्वसस्यप्ररोहिणीं।
महीं महीपतिर्दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु॥
यावद्दण्डा भवेद्भूमि र्मीयमाना समन्ततः।
स तावत्कल्पसंख्यानं रुद्रलोके महीयते॥
एवं सर्व्वत्र विज्ञेयं फलं दण्डप्रमाणतः।
ग्रामं खेटं पुरं क्षेत्रं विषयादि निवेदयेत्।

सर्व्वसस्यजलोपेतं सर्व्वबाधाविवर्जितम्।
ग्रामं शिवाय योदद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु॥
सर्व्वतीर्थेषु यत्पुण्यं ग्रामदानेन यत्फलम्।
सूर्य्यकोटिप्रतीकाशैर्द्दिव्यस्त्रीकोटिसंयुतः॥
संयुक्तः कोटिशोऽनेकैः सर्व्वकामसमन्वितैः।
विमानैर्ग्रामदानेन त्रिसप्तकुलसंयुतः॥
यथेष्टमैश्वरे लोके क्रीड़ते कालमक्षयम्।
पुण्यं नगरदं तस्य ग्रामदानाच्छताधिकम्॥
देशदानेन चात्यन्तं न शक्यं तत् प्रकीर्त्तितुम्।
रत्ना-न्न-पान-गो-श्वा-द्यं सर्व्वं भूमौ प्रजायते॥
तस्माद्भूमिप्रदानेन नरोभवति सर्व्वदः।

इति शिवभूमिदानविधिः।

वराहपुराणे।

विष्णवे विषयं ग्रामं ग्रामार्द्धमपि शक्तितः।
दत्त्वा क्रीडति वैकुण्ठोपकण्ठेषु निरत्ययम्॥
राजराजेश्वरः श्रीमानरोगः सुभगः सुखी।
विद्यानां पारदश्चैव जायते कीर्त्तिमानपि॥
निवर्त्तनसहस्रं यो विष्णवे विनिवेदयेत्।
सर्व्वगीर्व्वाणदेवेषु* स क्रीडति युगावधि॥
निवर्त्तनशतेनापि यः प्रीणयति केशवम्।
शतयोजनविस्तीर्णे स राजा भूतले भवेत्॥

---

* वेदेष्विति क्वचित्पाठः।

अपि गोचर्म्ममात्रां यो ददाति हरयेभुवम ।
सप्तजन्मानि राजेन्द्र स श्रीमानभिजायते ॥
विष्णवे भोगमुद्दिश्य क्षेत्रं वा गृहमेव वा ।
यो ददाति स पुण्यात्मा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥

इति विष्णवे भूमिदानं ।

भविष्यत्पुराणे ।

यः सूर्य्याय फलोपेतां सर्व्वसस्यप्ररोहिणीं ।
महीं महीपतिर्दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
भूभागाश्चैव यावन्तो भूतले भान्ति सत्तम ।
तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके* महीयते ॥
एवं सर्व्वत्र विज्ञेयं फलं द्रव्यानुसारतः ।
ग्राम-खेट-पुर-क्षेत्र-विषयादि निवेदने ॥
सर्व्वसस्यफलोपेतं सर्व्वशत्रुविवर्जितं ।
ग्रामं सूर्य्याय योदद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
सर्व्वतीर्थेषु यत्पुण्यं सर्व्वव्रतेषु यत्फलं ।
सर्व्वदानेषु यत्पुण्यं ग्रामदानेन तल्लभेत् ॥
सूर्य्यकोटिप्रतीकाशैर्दिव्यस्त्रीकोटिसंकुलैः ।
नानारत्नसमाकीर्णैः नानाकारसमन्वितैः ॥
विमानैर्ग्रामदानेन त्रिःसप्तकुलसंवृतः ।
यथेष्टं सर्व्वलोकेतु क्रीडते कालमक्षयं ॥
पुण्यं नगरदानस्य ग्रामदानशतद्वयं ।

* सूर्य्यलोके इति क्वचित्पाठः ।

देशदाने तदानन्त्यं फलमाहुर्मनीषिणः ॥

इति भानुभूमिदानं ।

अथ विद्यादानाख्यमतिदानमारभ्यते ।

तत्रादित्यपुराणे ।

त्रीणि तुल्यप्रदानानि त्रीणि तुल्यफलानि च ।
सर्व्वकामदुघा नूनं गावः पृथ्वी सरस्वती ।

नन्दिपुराणे ॥

यस्तु पुण्यपरो मर्त्त्योजिगीषुः कीर्त्तिसाधकः ।
सविधानेन वै दद्याद्विद्यां विविधकामदां ॥
नित्यं विद्याप्रदानं वै सर्व्वकामगुणाधिकं ।
यतेत पात्रे सन्त्यक्तुं रहस्यं चैतदुत्तमं ॥
उद्दिश्य देवतां दत्तं प्रदानं यत्र कुत्रचित् ।
तस्याः समस्तपुण्यस्य फलं केन निरूप्यते ॥

गारुडपुराणे ।

दानानामुत्तमन्दानं विद्यादानं विदुर्व्बुधाः ।
आहुः समस्तविद्यानां श्रियमेवाधिदैवतं ॥
यथा वरिष्ठो देवानां विष्णुः कारणपूरुषः ।
यथा च योषित्प्रवरा कमला पङ्कजालया ॥
*आहुर्व्बलवतां श्रेष्ठो यथाज्योतिष्मतां रविः ।

* वायुर्व्बलवतामिति क्वचित्पाठः ।

जलाशयानां प्रवरो यथायं सरितां पतिः।
तथा विद्याप्रदः श्रेष्ठो गरीयांश्च गरीयसां॥
पुण्यस्यापि स सर्व्वत्र यश्च विद्यां प्रयच्छति।
इहामुत्रसुखक्षेममाहुर्विद्याधनं धनं॥
विद्ययामलया युक्तो विमुक्तिं याति संयमी।
विद्यया च सुखं गच्छेद्विद्यया च परां गतिं॥
विद्या प्रतिष्ठा भूतानां विद्यायोनिश्च देवता।
तस्माद्विद्याप्रदो लोके सर्व्वदः प्रोच्यते बुधैः॥

बृहस्पतिः।

सहस्रमेव धेनूनां शतं चानडुहा समं।
दशानडुत्समं यानन्दशयानसमो हयः॥
दशवाजिसमा कन्या भूमिदानञ्च तत्समं।
भूमिदानात्समं नास्ति विद्यादानं ततोऽधिकं॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

विद्या कामदुघा धेनुर्व्विद्या चक्षुरनुत्तमं।
विद्यादानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति॥
विद्यावान् सर्व्वकामानां भाजनं पुरुषो भवेत्।
तस्माद्विद्या हि ददता सर्व्वं दत्तं भवेदिह॥
पराध्यापनशक्तो हि पुरुषस्तु यदश्नुते।
तपस्तत्परमन्तस्य ब्रह्मलोकसमं स्मृतं॥
दानानामुत्तमं लोके तपसश्च तथोत्तमं।
विद्यादानं महाभागः सर्व्वकामफलप्रदं॥

देवीपुराणे ।

विद्याविवेकवोधेन शुभाशुभविचारणात् ।
विन्दते सर्व्वकामाप्तिं यस्माद्विद्या परा मता ॥
विद्यादानात्परं दानं त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ।
येन दत्तेन चाप्नोति शिवं परमकारणम् ॥
तथा सिद्धान्तमोक्षशास्त्राणि वेदाः स्वर्गादिसाधकाः ।
वेदाङ्गानीतिहासाश्च देया धर्म्मविवृद्धये ॥
गारुडं वालतन्त्रञ्च भूततन्त्राणि भैरव ।
शास्त्राणां पाठनाद्दानान्मातरः फलदा नृणां ॥
ज्योतिषं वैद्यशास्त्राणि कलाः काव्यं शुभागमाः ।
दानादारोग्यमाप्नोति गान्धर्व्वं लभते पदं* ।
विद्यया वर्त्तते लोको धर्म्माधर्म्मञ्च विन्दति ॥
विद्या तस्मात् सदा देया दृष्टादृष्टफलार्थिभिः ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

धर्म्मशास्त्रप्रदानेन धर्म्मेण सह मोदते ।
सिद्धान्तानां प्रदानेन मोक्षं प्राप्नोति वैदिकम्† ॥
शास्त्राणि दत्वा चान्यानि नरः स्वर्गे महीयते ।

नन्दिपुराणे ।

विद्याश्चतुर्दश प्रोक्ताः क्रमेण तु यथास्थितिः ।

---

* फलमिति क्वचित्पाठः ।

† मोक्षमाप्नोत्यसंशयमिति क्वचित् पुस्तके ।

षड़ङ्गाश्चतुरोवेदा धर्म्मशास्त्रं पुरातनं॥
मीमांसा तर्कमपि च एता विद्याश्चतुर्द्दश।

धर्म्मशास्त्रं, स्मृतयः।

पुरातनं, पुराणम्।

आसामेवान्तरोत्पन्नाः परा विद्याः सहस्रशः।
आयुर्व्वेदः सस्यवेदोवहुभेदः प्रकीर्त्तितः॥

सस्यवेदः, कृषिशास्त्रं।

सर्व्वात्मा चात्मविद्या च संसारभयनाशिनी।
सर्व्वदुःखान्तकरणी सर्व्वपापप्रणाशनी॥
एता विद्याः समाख्याता बहुभेदोपभेदजाः।
कलाविद्यास्तथाचान्याः शिल्पविद्यास्तथापराः॥
शिल्पविद्या, प्रतिमादिनिर्म्माणशास्त्रं।
सर्व्वा एता महाभागाः सर्व्वाः सर्व्वार्थसाधकाः॥
मताश्च तारतम्येन विशिष्टफलसाधिकाः।
आत्मविद्या प्रधाना तु तथायुर्वेदसंहिताः॥
धर्म्माधर्म्मप्रणयिनी कलाः शिल्पार्थसाधिकाः।
सस्यविद्या च वितता एता विद्या महाफलाः॥
धर्म्माधर्म्मप्रणयिनी धर्म्माधर्म्मप्रसाधिका।
ययैको जीवति प्राणी कयापि किल कुत्रचित्॥
अप्रधानापि सा विद्या कुलानां शतमुद्धरेत्।

अप्रधाना, अवान्तरविद्या ।

यापि साप्यवबोधत्वाद्विद्या वै यत्र कुत्रचित् ।
प्रयास्यत्यत्तयाल्लोकान्विधिना वाविधानतः ॥

अवबोधत्वादवबोधहेतुत्वात् प्रयास्यतीत्यन्तर्भावितो ण्यर्थः तेन प्रयापयिष्यतीत्यर्थः ।

शिल्पविद्यां नरोदत्त्वा यान्ति वै ब्रह्मणोऽन्तिकं ।
कलाविद्यां नरो दत्त्वा वैष्णवं लोकमाप्नुयात् ॥
कल्पमेकं न सन्देहः स्वर्गभोगसमन्वितः ।
सस्यविद्यां नरो दत्त्वा तृप्तिमान् कामसंयुतः ॥
प्रजापतिपुरं गच्छेन्नरकात्तारयेत् पितॄन् ।
आयुर्वेदं नरोदत्त्वा लोकान् प्राप्नोति निर्म्मलान् ॥
अश्विनोर्दिव्यकामाद्यान् दिव्यमन्वन्तरं नरः ।
तर्कविद्यां नरो दत्त्वा वारुणं लोकमाप्नुयात् ॥*
मीमांसान्तु बुधे दत्त्वा शास्त्रमिन्दुपुरे वसेत् ।
धर्म्मशास्त्रं नरो दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ॥
दशमन्वन्तरान्मर्त्यस्तारयेन्नरकात् पितॄन् ।
वेदविद्यां नरो दत्त्वा स्वर्गलोकत्रयं वसेत् ॥
आत्मविद्याञ्च यो दद्यात् तस्य सङ्ख्या न शक्यते ।
पुण्यस्य गदितुं सम्यगपि वर्षशतायुतैः ॥
एतावच्छक्यते वक्तुं यत्कल्पायुतमुत्तमं ।
सत्यलोके वसेन्मर्त्यो यत्र ब्रह्मा वसेत्प्रभुः ॥

---

* स्वर्गे कल्पत्रयमिति क्वचित् पाठः ॥

अप्येकं निरुजीकृत्य जन्तुं यादृशतादृशं।
आयुर्वेदप्रभावेन किन्न दत्तं भवेद्भुवि॥
शस्यवेदप्रसादेन सम्पन्नाः शस्यशालयः।
किं न नाम कृतं तत्र पुण्यं भवति शाश्वतं॥
मीमांसाशास्त्रमाहात्म्यं बुद्ध्वा वै वेदनिर्णयं।
किं न नाम शुभं दातुर्यज्ञकर्म्मप्रवर्त्तनात्॥
आत्मविद्या च पौराणी धर्म्मशास्त्रात्मिका च या।
एता विद्यास्त्रयीमुख्याः सर्व्वदानक्रियाफलैः॥
धर्म्मशास्त्रं नरो बुद्ध्वा यत्किञ्चिद्धर्म्ममाश्रयेत्।
तस्य धर्म्मं शतगुणं धर्म्मशास्त्रप्रदस्य च॥
पुराणाख्यानविद्वांसः पितृदेवार्च्चने रताः।
लोकान् सर्व्वान् कामपूर्णान् यान्ति सर्व्वशुभोदयात्॥
पुराणविद्यादातारस्त्वनन्तफलभागिनः।
आत्मविद्याप्रदातारो नरा धर्म्मसमाश्रयात्॥
न पुन र्योनिनिरयं प्रविशन्ति दुरत्ययं।
उत्तीर्णाः सर्व्वपापेभ्यः सपुत्रपशुवान्धवाः॥
मुच्यन्ते निरयैर्घोरैरसंख्यैर्यातनात्मकैः।
तथा। श्लोकं प्रहेलिकां गाथामन्यथा वा शुभाषितं॥
दत्त्वा प्रीतिकरं याति लोकमप्सरसां शुभं।

वाराहपुराणे।

रामायणं भारतञ्च दत्त्वा स्वर्गे महीयते।
पुराणं तर्कशास्त्रञ्च छन्दोलङ्कारलक्षणम्॥

वेदमीमांसिकान्दत्त्वा शिवधर्म्मञ्च वै नृप ।
सप्तद्वीपपृथिव्याञ्च राजराजो भवेत्तु सः ॥
पाणिनीयं निरुक्तादि वेदाङ्गं स्मृतयस्तथा ।
दत्त्वा ज्ञानमवाप्नोति वेदान्तञ्च विशेषतः ॥
नित्यं देयानि राजेन्द्र गावः पृथ्वी सरस्वती ।

इति विद्यादानप्रशंसा ।

अथ वेददानं तावन्निरूप्यते ।

आदित्यपुराणे ।

सर्व्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
वार्य्यन्नगोमहीवासतिलकाञ्चनसर्पिषां ॥

ब्रह्मदानं, वेददानं ।

याज्ञवल्क्यः ।

सर्व्वधर्म्ममयं ब्रह्म प्रदानेभ्योऽधिकं यतः ।
तद्ददत्समवाप्नोति ब्रह्मलोकमविच्युतः ॥

महाभारते ।

योब्रूयाच्चापि शिष्याय धर्म्म्यां ब्राह्मीं सरस्वतीं ।
पृथिवीगोप्रदानाभ्यां स तुल्यं फलमश्नुते ॥

ब्राह्मी, वेदार्थानुगमा ।

तथा अधीत्यापि च यो वेदान् न्यायविद्यः प्रयच्छति ।
गुरुकर्म्मप्रशस्तोऽयं सोऽपि स्वर्गे महीयते ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

वेददानादवाप्नोति सर्व्वयज्ञफलं नरः।
उपवेदप्रदानेन गन्धर्व्वैः सह मोदते॥
वेदाङ्गानाञ्च दानेन शक्रलोकमवाप्नुयात्।

गारुड़पुराणे।

विद्यानाञ्च परा विद्या ब्रह्मविद्या समीरिता।
अतस्तद्दानतो राजन् सर्व्वदानफलं भवेत्॥
आयुःसमस्तविद्यानां वेदविद्यामनुत्तमम्।
अतस्तद्दातुरस्त्येव लाभः स्वर्गापवर्गयोः॥

देवीपुराणे।

वेदएव द्विजातीनां साधनं श्रेयसः परं।
अतःस्वाध्यापनाभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति॥
तमेव शीलयेत् प्राज्ञः शिष्येभ्यस्तं प्रदापयेत्।
तदभ्यासप्रदानाभ्यां तत् किं यन्नाधिगच्छति॥
अङ्गोपाङ्गसमायुक्तं यो वेद वेदतत्त्वशः।
न स लिप्यति पापेन ददन्मोक्षमवाप्नुयात्॥

तथा मनुरुवाच।

किं वेदरूपं मानञ्च उपाङ्गसङ्ख्याभेदतः।
अङ्गानि चैव वेदानां तन्नो ब्रूहि सनातन॥

ब्रह्मोवाच।

ओंकारप्रभवा वेदा गायत्री वेदसम्भवा।

षड़ङ्गास्ते समाख्याता सहोपाङ्गास्तथैव च ॥
छन्दोलक्षणसंयुक्ता मातृकागर्भजाः स्मृताः ।
एकएव भवेद्वेदश्चतुर्व्वेदः पुनः कृतः ॥
शाखार्थमल्पयुक्तानां* ग्रहणायातिविस्तरात् ।
सन्विभक्ता मया वत्स ऋग्यजुःसामाथर्व्वकाः ॥
तत्र भेदास्तु ऋग्वेदे दशचैव प्रकीर्त्तिताः ।
आस्तयाः† साङ्गचर्चाश्च आवका चर्च्चकास्तथा ॥
आवणीयावक्रमाषाःषट्क्रमाःषड़नुक्रमाः ।
दण्डाश्चेति समासेन पुनरेकैव पारणाः ॥
शाखाश्च त्रिविधा भूप शाकला-याष्क-माण्डुकाः ।
तेषामध्यापनं प्रोक्तं मण्डलानि च सप्ततिः ॥
चर्च्चानां परिसङ्ख्या तु चतुर्व्विंशत्कृतानि च ।
ऋचां दशसहस्राणि ऋचां पञ्चशतानि च ।
ऋचामशीतिः पादश्च एतत् पारणमुच्यते ।
ऋग्वेदे तु भवेत्संख्या यजुर्वेदस्य श्रूयताम् ॥
षडशीतिर्विभेदेन मया भिन्नाःशिवाज्ञया ।
दशधा चरकास्तत्र कारकाहारिद्रवीयाः,
कठाः प्राच्यठाश्चैव कपिष्ठलकठास्तथा ।
नारायणीयाः श्वेताः श्वेताश्वतरमैत्रायणाः ॥
पुनः सप्त विभेदेन मैत्रायण्याः प्रकीर्त्तिताः ।
मानवा दुन्दुभा वाराहा छागेया हारिद्रवीयाः,

---

* शाखार्थमल्पसत्वानामिति क्वचित्पाठः ।

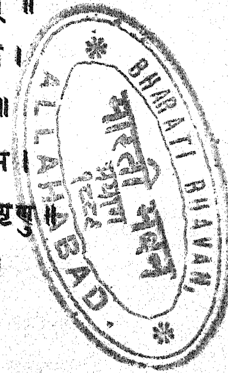
† अस्तया इति क्वचित्पाठः ।

श्यामाः श्यामायनीयाश्च तेषामध्ययनमुच्यते।
अष्टादशसहस्राणि पाठाविदविदोविदन्॥
द्विगुणं पादपारीया स्त्रिगुणं क्रमपारगाः।
षडङ्गानि यदाधीते स षडङ्गविदुच्यते॥
शिक्षाकल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषम्।
षडङ्गानि भवन्त्येतान् उपाङ्गानि शृणुष्व भो॥
प्रतिपदमनुपदं छन्दोभाषासमन्वितम्।
मीमांसा-न्यायतर्कश्च उपाङ्गाः परिकीर्त्तिताः॥
परिशिष्टाश्च संख्याता अष्टादश शृणुष्व तान्।

यूपलक्षणं छागलक्षणं प्रतिष्ठा-नुवाकसंख्या-चरणव्यूह-श्राद्ध-कल्पसूत्राणि परिषदृग्यजुषमिष्टकापूरणं प्रवराध्यायो-

ल्कशास्त्रं क्रतुसंख्या निगमा यज्ञपार्श्वहोतृकम्।
व्रतञ्च प्रसवोत्थानकूर्म्मलक्षणसंयुतम्।
कथिताः परिशिष्टास्तु द्व्यूनविंशतिसंख्यया॥
कठानां पुनर्य्यान्याहुश्चत्वारिंशच्चतुर्य्युतान्।
प्राच्योदीच्या निरुक्ताश्च वाजसनेयास्तु पञ्च च।
दशभेदविभिन्नाश्च द्रष्टव्या मुनिपुङ्गव॥
जाबालाबौधेयाकान्वामाध्यन्दिनाश्चशापेयाः।
सुपायिनः कपालाख्याः पौण्ड्रवसावटिकाः॥
परमा रविकाः पराशरा ऋद्ग्राबौधायनीयाः।
आयोध्या आयोधेयाश्च तेषामध्ययनानिच॥
द्विसहस्रे शतन्यूने वेदे वाजसनेयके।
ऋग्गणोयं प्रसंख्यातस्ततोन्यानि यजूंषिच॥

एतत्प्रमाणं यजुषांहि केवलं ।
सखिलं सशुक्रियं परिसंख्यातं ब्राह्मणम् ।
चतुर्गुणन्तु जानीयात्तैत्तिरीया द्विधा पुनः ॥
ऋषयाः खाण्डिकेयाश्च खण्डिकाः पञ्चधा पुनः ।
कालेया बौधायनीया हिरण्यकेशास्तथैवच ॥
भारद्वाजापस्तम्बाश्च तेषां भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।
अध्ययनं सौमिकञ्चैव प्रवचनीयं तथापरम् ॥
सामवेदस्तु विस्तीर्णः सहस्रभेदशः पुरा ।
अनध्यायेष्वधीयन्ते तदा इन्द्रेण धीमता ॥
वज्रेण निहताः शेषास्तान्वच्मि शृणु सत्तम ।
रामायणीयाः कौथुमास्तत्र भेदान् पुनः शृणु ॥
रामायणीयाः सप्तैव सुग्राह्यास्तपताम्बर ।
कालवेया महाकालवयालाङ्गलवैद्युताः ॥
कौथुमानामपि सप्त असुरावानरायणाः ।
प्रजालाहैनभृत्याश्च परियोग्याः परिकायनाः ॥
अध्ययनमपि तेषां केषान्तु यथावत् कथितं शृणु ।
अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च चतुर्दश ॥
अष्टौ शतानि नवतीः दश सवालखिल्यकाः ।
ससुपर्णाश्च प्रख्याश्च एतं सामगणं विदुः ॥
अथो अथर्व्ववेदस्य नवभेदा भवन्ति हि ।
पिप्पलादा बर्हदाश्च भूतायनाः कातयस्तथा ॥
जज्जला ब्रह्मवेदाश्च शौनकी कनखी तथा ।
वेदऋषिश्चौरविद्या तेषामध्ययनं शृण ॥

पञ्चकल्पा भवन्ति।

नक्षत्रकल्पोवैतानः संहिताविधिः आङ्गिरसं।

शान्तिकल्पश्च अथर्वणो भवन्ति ह।

सर्व्वेषामेव वेदानामुपवेदान् शृणुष्व तान्।

ऋग्वेदस्यायुर्वेदो यजुर्व्वेदो धनुस्तथा॥

सामवेदस्य गान्धर्वमर्थशास्त्राण्यथर्व्वणः।

ऋग्वेदस्यात्रेयं गोत्रं सोमं देवं विदुर्बुधाः॥

काश्यपञ्च यजुर्व्वेदं रुद्रदेवन्तु तं विदुः।

सामवेदोपि गोत्रेण भारद्वाजः-पुरन्दरम्॥

अधिदैवं विजानीयात् वैतानन्तु अथर्व्वणे।

ब्रह्मदेवं विजानीयाद्रूपाख्यस्मात् शृणुष्व भो॥

ऋग्वेदः पद्मपत्राक्षः प्रलम्बजठरः शुचिः।

भक्तग्रीवः कुञ्चितकेशश्मश्रुः प्रमाणेनापि वितस्ती॥

पञ्चराजत मौक्तिकजोऽथ पूज्योवरप्रदो भक्तियुतो द्विजाय।

यजुर्व्वेदः पिङ्गलाक्षःक्षाममध्यस्थूलगलकपोलस्ताम्रायतवर्णः, क्षणाचरणः प्रसारेन् पददीर्घत्वेन,

चित्रे लिङ्गेऽथवा पूज्यः सर्व्वकामानवाप्नुयात्।

सामवेदोनित्यं क्षणाचरणः प्रसारेन् पददीर्घत्वेन,

चित्रे लिङ्गेथवा पूज्यः सर्व्वकामानवाप्नुयात्।

सामवेदो नित्यस्रग्वी सुव्रतः शुचिः,

शुचिवासा क्षमी दान्तश्च महादण्डीकाचरणनयन।

आदित्यवर्णो वर्णेन षडरत्निमात्रः,

ताम्रेवाथ मणौ देवः पूजितः शुभदो भवेत्।

अथर्व्ववेदस्तीक्ष्णदण्डः कामरूपी विश्वात्मा विरक्तजङ्घ ज्वालः ।

क्षुद्रकर्म्मा शास्त्रकृती स्थायी नीलोत्पल वर्णोवर्णेन स्वदार-तुष्टः ।

परस्त्रीष्ववशः पद्मरागे वाथ प्रपूजयेत् ।
सर्व्वकामानवाप्नोति अथर्व्वविहितानि च ।
य एतं नामरूपन्तु गोत्रवेदप्रमाणजम् ॥
वर्णं वर्णञ्च यो विद्यात् स पुण्यफलभाग्भवेत् ।

गारुडपुराणे ।

अथ दानविधिं वक्ष्ये रहस्यं परमं मतं ।
यं विधाय नरोघोरान्निरयान्नोपसर्पति ॥
आम्नायरूपाणि विधाय सम्यक्
हैमानि पूर्व्वोदितलक्षणानि ।
विशुद्धमानामणिभूषितानि
ऋगादिवेदक्रमतो निवेश्य ॥
ऋग्वेदादिलक्षणं, महाभूतघटदाने दर्शितं,
वासांसि देयानि यथाक्रमेण
पीतानि शुक्लान्यथ लोहितानि ।
नीलानिचैवं कुसुमानि दत्त्वा
संपूज्य गन्धाक्षतधूपदीपैः ॥
आमोदिमोदकयुतं घृतपायसञ्च,

सक्षौद्रमन्नमथ यूपघृतं क्रमेण।
तेभ्यो निवेद्य प्रथितं विधिवत् प्रणम्य।
सम्यक् प्रदक्षिणविधिं विदधीत विद्वान्॥
तेषां पूजाविधिः कार्य्योगायत्र्या धीमताम्बर।
व्याहृत्य व्याहृतीःकुर्य्यादावाहनविसर्ज्जने॥
मन्त्रैरेतैस्ततः कुर्य्यादमीषामनुमन्त्रणम्।
ऋग्वेद पद्मपत्राक्ष रक्ष रक्ष त्रिपाशुभम्॥
शरणं त्वां प्रपन्नोऽस्मि देहि मे हितमद्भुतं।
यजुर्वेद नमस्तेऽस्तु लोकत्राणपरायण:॥
त्वत्प्रसादेन मे क्षेमाः निखिलाः सन्तु सन्ततं॥
सामवेद महाबाहो त्वं हि साक्षादधोक्षजः।
प्रसादसुमुखीभूत्वा कृपयानुगृहाण मां॥
अथर्व्वन् सर्व्वभूतानां त्वदायत्ते हिताहिते।
शान्तिं कुरुष्व देवेश पुष्टिमिष्टां प्रयच्छत॥
इति सम्प्रार्थ्य देवेशान् विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत्।
प्रदद्यादेकमेकस्मिन् सुवर्णत्रिपलान्वितं॥
दद्यादेकपलोपेतमेकैकमिह दुर्व्वलः।
अथ स्वशक्तितो वापि दानमेषां विधीयते॥
एतदेव प्रमाणं स्यात्तेषां मूर्त्तिविनिर्म्मितौ।
अनधीतवतो वेदान्-वेददानविधिस्त्वयं॥
सदाध्ययनयुक्तस्य शिष्याध्यापकमेव हि।
स्वयं शुचिः शुचीन् विप्रान् प्रातःस्नातो यतेन्द्रियः॥
दर्भानादाय पाणौ तु पाठयेत्तां तथाविधान्।

अनध्यायान् परिहरन् नीचानश्रावयन्नपि॥
एवं विधानतो यस्तु ऋचमेकां प्रयच्छति।
त्रिवित्तपूर्णसम्पूर्णा तेन दत्ता मही भवेत्॥
न तत् कल्पसहस्रेण गदितुं शक्यते फलं॥
यद्वेददानादाप्नोति स्वल्पादपि महामते।
यावन्ति वेदगीतानि पुण्यवेदव्रतानिच॥
तावन्ति वेददानेन प्राप्नुयाद्भक्तिभावितः।
उपाध्यायस्य यो वृत्तिं दत्त्वाध्यापयते जनं॥
किं न दत्तं भवेत्तेन धर्म्मकामार्थदर्शितं।
छात्राणां भोजनाभ्यङ्गं वस्त्रं भिक्षामथापि वा॥
दत्त्वा प्राप्नोति पुरुषः सर्व्वकामान्न संशयः।
विवेकी जीवितं दीर्घं धर्म्मकामार्थमाप्नुयात्॥
सर्व्वमेव भवेद्दत्तं छात्राणां भोजने कृते।

वह्निपुराणे।

प्रातरुत्थाय यो वेदान् वेदाङ्गमपि पाठयेत्।
पृथिवीदानतुल्यं स्यात् फलं तस्य नृपोत्तम॥
योवृत्तिं पठमानानां करोत्यनुदिनं नृप।
स यज्ञफलमादत्ते दानाच्छादनभोजनैः॥

भविष्यत्पुराणे।

अपुत्रो लभते पुत्रान् निर्द्धनो धनमाप्नुयात्।
अविद्वान् विद्यां प्राप्नोति दुःखी दुःखात् प्रमुच्यते॥
सदाध्ययनयुक्तास्तु परे ब्रह्मणि लीयते।

इति वेददानविधिः॥

अथ शास्त्रदानं।

तत्र नन्दिपुराणे।

शास्त्रे यस्माज्जगत्सर्व्वं संश्रितञ्च शुभाशुभं।
तस्माच्छास्त्रं प्रयत्नेन दातव्यं शुभकर्म्मणि॥

यमः। य इमां पृथिवीं दद्यात् सर्व्वरत्नोपशोभितां।
दद्याच्छास्त्रञ्च विप्राणां तच्चैतानि च तत्समं।
तत्सर्व्वरत्नोपशोभितं
पृथिवीदानं
एतानि पूर्व्वोक्तानि दानानि तदुभयं विद्यादानसममित्यर्थः।
शास्त्रं चक्षुर्हि लोकानां स्वर्गमार्गप्रकाशकम्।
शास्त्रेण धार्य्यते नूनं त्रैलोक्यं सचराचरम्॥
योजनानां सहस्रेऽपि वर्षकोटिशतेन च।
सद्यस्तिरोहितं वस्तु शास्त्रं दर्शयितुं क्षमम्॥
अतः शास्त्रात्परन्नास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
संसारनिविडध्वान्ततरणिस्तत्प्रकीर्त्तितम्॥
दद्यादेतत्प्रयोगेण नरः सन्ततमादृतः।
किं न दत्तं भवेत्तेन शास्त्ररत्नं ददाति यः॥

तत्र सकलशास्त्रप्रधानतया धर्म्मशास्त्रप्रदानमेव तावदुच्यते।

नन्दिपुराणे।

श्रुतिः स्मृतिश्च विप्राणां चक्षुषी द्वे प्रकीर्त्तिते।
काणस्तत्रैकया हीनो द्वाभ्यामन्धः प्रकीर्त्तितः॥

तथा, धर्म्मशास्त्रं नरोदत्त्वा नाकपृष्ठे महीयते ।
दशमन्वन्तराण्यत्र्य स्तारयेन्नरकात् पितॄन् ॥
आत्मविद्याच पौराणी धर्म्मशास्त्रात्मिका च या ।
तिस्रोविद्या इमामुख्याः, सर्व्वदानक्रिया फले ॥
धर्म्मशास्त्रं नरोबुद्धा यत्किञ्चिद्धर्म्ममाश्रयेत् ।
तस्य धर्म्मः शतगुणो धर्म्मशास्त्रप्रदस्य च ॥
अतः सदा बुधैर्ज्ञेयं* धर्म्मशास्त्रं विचक्षणैः ।
न तस्य पुण्यसंख्यानं ब्रह्मापि गदितुं क्षमः ॥

अग्निपुराणे ।

कपिलानां सहस्रेण सम्यक् दत्तेन यत्फलं ।
तद्राजन् सकलं लेभे धर्म्मशास्त्रप्रदायकः ॥

तत्र धर्म्मशास्त्रप्रणेतृकथनद्वारा तदनु क्रममाहतुः शङ्ख-लिखितौ ।

स्मृतयो धर्म्मशास्त्राणि तेषां प्रणेतारोमनुः-

विष्णु-र्यम-दक्षा-ङ्गिरो-त्रि-वृहस्प-त्युशन-आपस्तम्ब-वशिष्ठ-कात्यायन-पराशर-व्यास-शङ्ख-लिखित-सम्बर्त्त-गौतम-शातातप-हारीत-याज्ञवल्क्य-प्रचेत-सादयः । आदिशब्दाच्च बुध-देवल-सोम-प्रजापति-वृद्धशातातप-पैठीनसि-छागलेय-च्यवन-मरीचि-वत्स-पारस्कर-पुलस्त्य-पुलह-क्रतु-ऋष्यशृङ्गा-त्रेया-णां ग्रहणं ।

आह पैठीनसिः ।

तेषां मन्व-ङ्गिरो-व्यास-गौतमो-लिखितो-यमः ।

---

* देयमिति वा पाठः ।

वसिष्ठ-दक्ष-संवर्त्त-शातातप-पराशराः॥
विष्णा-पस्तम्ब-हारीताः-शङ्खः कात्यायनोगुरुः।
प्रचेता-नारदो योगी बौधायन-पितामहौ॥
सुमन्तुः काश्यपो-बभ्रुः-पैठीनो व्याघ्र एव च।
सत्यव्रतो भरद्वाजो गार्ग्यः कार्ष्णाजिनिस्तथा॥
जावालिर्ज्जमदग्निश्च लौगाक्षिः ब्रह्मसम्भवः।
इति धर्म्मप्रणेतारः षड्त्रिंशदृषयः स्मृताः॥

भविष्यत्पुराणे।

षड्त्रिंशदतिरिक्ताः, स्मृतयः सन्तीति दर्शितं।
अष्टादशपुराणेषु यानि वाक्यानि पुत्रक॥
तान्यालोच्य महाबाहो तथास्मृत्यन्तरेषु च।
मन्वादिस्मृतयो याश्च षड्त्रिंशत्परिकीर्त्तिताः॥
तासां वाक्यानि क्रमशः समालोच्य ब्रवीमि त इति।

आह मनुः।

विष्णुः पराशरो-दक्षः संवर्त्त-व्यास-हारिताः।
शातातपो वशिष्ठश्च यमा-पस्तम्ब-गौतमाः॥
देवलः शङ्ख-लिलितौ-भरद्वाजोशनो-त्रयः।
शौनको याज्ञवल्क्यश्च दशाष्टौ स्मृतिकारिणः॥
तथा। भार्गवीनारदीया च वार्हस्पत्याङ्गिरस्यपि।
स्वायम्भुवस्य शास्त्रस्य चतस्रः संहिता मताः॥
अङ्गिराः। जावालि-र्नाचिकेतश्च स्कन्दो लौगाक्षि-कश्यपौ।
व्यासः सनत्कुमारश्च शतजुं-र्जनक-स्तथा॥

व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्ण्यः कपिञ्जलः ।
बौधायनः कणादश्च विश्वामित्रस्तथैव च ॥
उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः ।
यमः । एतैर्यानि प्रणीतानि धर्म्मशास्त्राणि वै पुरा ॥
तान्येवातिप्रमाणानि न हन्तव्यानि हेतुभिः ।

स्कन्दपुराणे ।

स्मृतयोधर्म्ममूलं हि धर्म्मःसर्व्वार्थसाधनं ।
अतः स्मृतिषु दत्तासु सर्व्वदानफलं लभेत् ॥
एकमेव समुद्धृत्य प्राणिनं दुःखसागरात् ।
अनन्तफलमाप्नोति किं पुनर्ज्ञानदोर्बहून् ॥
किमतः स हि धर्म्मोस्ति किं वा ज्ञानं तथाविधं ।
अन्यद्वा तत्किमस्तीह यद्वा स्मृतिषु दृश्यते ॥
अतस्तासु प्रदत्तासु ज्ञानवानभिजायते ।
पारं प्राप्य च शास्त्राणां ब्रह्मलोके महीयते ॥

इति स्मृतिदानं ।

अथ पुराणदानं तत्र नारदीये ।

वेदाः प्रतिष्ठिता देवि पुराणैर्नात्र संशयः ।
बिभेत्यल्पश्रुताद्वेदो मामयं प्रतरिष्यति ।
इतिहासपुराणैश्च क्वतोयं निश्चलः पुरा ॥
यन्न दृष्टं हि वेदेषु तद्दृष्टं स्मृतिभिः किल ।
उभाभ्यां यन्नदृष्टं हि तत्पुराणेषु गीयते ॥

मत्स्यपुराणे ।

पुराणं सर्व्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः ॥
पुराणमेकमेवासीदस्मिन् कल्पान्तरेऽनघ ।
त्रिवर्गसाधनं पुण्यं शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
निर्दग्धेषु च लोकेषु वाजिरूपेण वै मया ।
अङ्गानि चतुरो वेदाः पुराणन्यायविस्तराः ॥
मीमांसा-धर्म्मशास्त्राणि परिगृह्यात्मसात्कृतम् ।
मत्स्यरूपेण च पुनर्कल्पादावुदकार्णवे ॥
अशेषमेतत् कथितमुदकान्तर्गतेन च ।
श्रुत्वा जगाद च मुनीन् प्रतिवेदश्चतुर्म्मुखः ॥
प्रवृत्तिः सर्व्वशास्त्राणां पुराणस्याभवत्ततः ।
कालेन ग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततोनृपम् ॥
व्यासरूपमहं कृत्वा संहरामि युगे युगे* ।
चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा ॥
तदष्टादशधा कृत्वा भूर्लोकेऽस्मिन् प्रभाष्यते ।
अद्यापि देवलोके तत् शतकोटिप्रविस्तरम् ॥
तदर्थोऽत्र† चतुर्लक्षं संक्षेपेण निवेदितः‡ ।
पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते ॥
नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः ।

---

* सम्भवामि युगे युगे इति क्वचित् पाठः ।

† यद्यथालेति क्वचित् पाठः ।

‡ निवेशित इति क्वचित्पाठः ।

वाराहपुराणे।

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा।
तथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम्१ ॥
आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यन्नवमन्तथा।
दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लिङ्गमेकादशं तथा२ ॥
वाराहं द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम्।
चतुर्द्दशं वामनञ्च कौर्म्मम्पञ्चदशं तथा३ ॥
मात्स्यञ्च गारुड़ञ्चैव ब्रह्माण्डमष्टादशं तथा*।

कालिकापुराणे।

शैवं यद्वायुना प्रोक्तं वैरिञ्चिं वैष्णवं तथा।
यदिदं कालिकाख्यञ्च मूलं भागवतं स्मृतम् ॥
सौरञ्च नारदीयञ्च मार्कण्डीयञ्च वह्निजम्।
वामनं कौर्म्मं मात्स्यञ्च सप्तदशञ्च गारुड़म् ॥
ब्रह्माण्डमष्टादशं ज्ञेयं पुराणञ्च न संशयः।

सौरपुराणात्।

यदुक्तं भानुना पूर्व्वं पुत्राय मनवे द्विजाः।
तदहं संप्रवक्ष्यामि शृणुध्वं वदतो मम ॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च।
वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणं ॥
यत्नतोपपुराणानां लिखित्वा लक्षणं स्मृतं।
ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां विभूषितं ॥

* ब्रह्माण्डञ्च ततः परमिति क्वचित्पाठः।

श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्यकथायुतं।
पाद्मं द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतं॥
चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वायवीयमितिस्मृतं।
ततो भागद्वयं प्रोक्तं* भागद्वयविभूषितं॥
चतुर्भिः पर्व्वभिः प्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरं।
मार्कण्डेयमथाग्नेयं नारदीयमतः परं॥
दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लिङ्गमेकादशं स्मृतं।
भागद्वयेन लिङ्गञ्च ततो वाराहमुत्तमं॥
संयुक्तमष्टभिः खण्डैः स्कान्दञ्चैवात्र विस्तरं।
ततस्तु वामनं कौर्म्मं भागद्वयविराजितं॥
मात्स्यञ्च गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डं च ततः परं।
भागद्वयेन कथितं ब्रह्माण्डमभिसंज्ञितं॥
खिलान्युपपुराणानि यानि चोक्तानि सूरिभिः।
इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमं॥
संहिताद्वयसंयुक्तं पुण्यं शिवकथाश्रयं।
आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्य्यभाषिता॥

कूर्म्मपुराणे।

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु।
आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहमतः परं॥
तृतीयं नारदमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितं।
चतुर्थं शिवधर्म्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितं॥

* ततो भागवतं प्रोक्तमिति पुस्तकान्तरेपाठः।

दुर्व्वाससोक्तमाश्चर्य्यं नारदोक्तमतः परं ।
कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितं ॥
ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च ।
माहेश्वरं तथा शाम्बं सौरं सर्व्वार्थसञ्चयं ॥
पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवतं द्वयं ।
इदमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं कौर्म्मसंज्ञितं ॥
चतुर्द्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः ।

मत्स्यपुराणे ।

पाद्मे पुराणे या प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना ।
तच्चाष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते ॥
नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते ।
नन्दीपुराणं तल्लोकैर्व्याख्यातमिति कीर्त्त्यते ॥
यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्यति कथा न कम् ।
प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ॥
एवमादित्यसंज्ञञ्च तत्रैव परिपठ्यते ।
अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते ॥
विजानीध्वं* द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्मितं ।
पञ्चाङ्गवत्पुराणं स्यादाख्यानमितरत् स्मृतम् ॥
सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशमन्वन्तराणि च ।
वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणं ॥
ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां माहात्म्यं भुवनस्य च ।

* विनिर्गतमिति क्वचित् पाठः ।

स संहारं प्रदृश्येत पुराणं पञ्चवर्णता ॥
धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्त्यते ॥
सर्व्वेष्वपि पुराणेषु तद्विरुद्धे च यत्फलं।
सात्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः ॥
राजसेषु च महात्म्यमधिकं ब्रह्मणोविदुः।
तद्वदग्नेश्च माहात्म्यन्तामसेषु शिवस्य च ॥
सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणाञ्च निगद्यते।
तथा। अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ॥
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम्।
लक्षणैकेन तत् प्रोक्तं वेदार्थपरिबृंहितं ॥
वाल्मीकिनापि यत् प्रोक्तं रामायणाख्यमुत्तमं।
ब्रह्मणाभिहितं यच्च शतकोटिप्रविस्तरात् ॥
आहृत्य नारदेनैव वाल्मीकाय पुनः पुनः।
वाल्मीकिना च लोकेषु धर्म्मकामार्थसाधनं ॥
एवं सपादाः पञ्चैते लक्ष्यास्तेषु प्रकीर्त्तिताः।

मत्स्यपुराणे।

ऋषय ऊचुः।

पुराणसंख्यामाचक्ष्व सूत विस्तरतः क्रमात्।
दानं धर्म्ममशेषञ्च यथावदनुपूर्व्वशः ॥

सूत उवाच।

इममेव पुरा प्रश्नं नोदितः पुरुषोत्तमः।
यदुवाच सविश्वात्मा मुनयस्तन्निबोधत ॥

पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते।
नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः॥
ब्रह्मणाभिहितं पूर्व्वं यावन्मात्रं मरीचये।
ब्राह्मन्तद्दशसाहस्रं पुराणं परिकीर्त्त्यते॥
लिखित्वा तच्च योदद्याज्जलधेनुसमन्वितम्।
वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु ब्रह्मलोके महीयते॥
एतदेव यदापद्ममभूद्धैरण्मयञ्जगत्।
तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत्पाद्ममित्युच्यते बुधैः॥
पाद्मं तत् पञ्चपञ्चाशत्साहस्राणीह पठ्यते।
तत्पुराणं च योदद्यात्सुवर्णकमलान्वितम्॥
ज्यैष्ठे मासि तिलैर्युक्तं सोऽश्वमेधफलं लभेत्।
वाराहकल्पवृत्तान्तं अधिकृत्य पराशरः॥
यत्राह धर्म्मानखिलान् तद्युक्तं वैष्णवं विदुः।
[illegible]षाढे च योदद्याद्घृतधेनुसमन्वितम्॥
पौर्णमास्यां विपूतात्मा सपदं याति वारुणं।
त्रयोविंशतिसाहस्रं तत्पुराणं विदुर्ब्बुधाः॥
श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्म्मान् वायुरिहाब्रवीत्।
यत्र तद्वायवीयं स्याद्रुद्रमाहात्म्यसंयुतम्॥
चतुर्व्विंशत्सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते।
श्रावण्यां श्रावणे मासि गुड़धेनुसमन्वितं॥
योदद्याद्दधिसंयुक्तं ब्राह्मणाय कुटुम्बिने।
शिवलोके स पूतात्मा कल्पमेकं वसेन्नरः॥
यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्म्मविस्तरः।

वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ॥
सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये येस्युर्नरामराः ॥
तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते ।
लिखित्वा तच्च योदद्याद्धेमसिंहसमन्वितं ।
पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां स याति परमं पदं ॥
अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्त्तितं ।
यत्राह नारदोधर्म्मान् वृहत्कल्पाश्रितांस्त्विह ॥
पञ्चविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते ।
तदिदं पञ्चदश्यां तु योदद्याद्धेमसंयुतं ॥
उत्तमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभं ।
यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्म्माधर्म्मविचारणं ॥
पुराणं नवसाहस्रं मार्कण्डेयमिहोच्यते ।
परिलिख्य च योदद्यात्सौवर्णकरिसंयुतं ॥
कार्त्तिक्यां पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलभाग्भवेत् ।
यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ॥
वशिष्ठायाग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत् प्रचक्षते ।
लिखापयित्वा योदद्यात् हेमपद्मसमन्वितं* ॥
मार्गशीर्षे विधानेन तिलधेन्वान्वितं तथा ।
एतत् षोड़शसाहस्रं सर्व्वक्रतुफलप्रदं ॥
यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्म्मुखः ।
अघोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन जगत्पतिः ॥

---

* हेमशृङ्गसमन्वितमिति क्वचित् पाठः ।

नवमी कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणं ।
चतुर्द्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च ॥
भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यत्तदिहोच्यते ॥
तत्पौषे मासि यो दद्यात् पौर्णमास्यां विमत्सरः ।
गुडकुम्भसमायुक्तमग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च ।
सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतं ॥
यत्र ब्रह्मवराहस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः ।
तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमुच्यते ।
पुराणं ब्रह्मवैवर्त्तं यो दद्यान्माघमासि च ॥
पौर्णमास्यां स भवनं ब्रह्मलोके महीयते ।
यत्राग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो महेश्वरः ॥
धर्म्मार्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च ।
कल्पं तल्लैङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयं ॥
तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति ।
तिलधेनुसमायुक्तं स याति शिवसात्मतां ॥
महावराहस्य पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च ।
मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पस्य मुनिसत्तम ।
चतुर्व्विंशत्सहस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते ॥
विष्णुनाभिहितं क्षौण्यै तद्वाराहमिहोच्यते ॥
काञ्चनं गरुडं कृत्वा तिलधेनुसमन्वितं ।
पौर्णमास्यां मधौ दत्त्वा ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥

वराहस्य प्रसादेन* पदमाप्नोति वैष्णवं।
यत्र माहेश्वरान् धर्म्मानधिकृत्य च षण्मुखः॥
कल्पे तत्पुरुषे वृत्ते चरितैरुपवृंहितं।
स्कान्दन्नाम पुराणं तदेकाशीतिर्निगद्यते॥
सहस्राणि शतं चैकमिति मर्त्त्येषु पठ्यते।
परिलिख्य च यो दद्याद्धेमशूलसमन्वितं॥
शैवञ्च पदमाप्नोति मकरोपगमे रवेः।
त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्म्मुखः॥
त्रिवर्गमभ्यधात्तच्च वामनं परिकीर्त्तितं।
पुराणं दशसाहस्रं कूर्म्मकल्पानुगं शिवं॥
यच्छरद्विषुवे दद्याद्वैष्णवं यात्यसौ पदं।
यत्र धर्म्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले॥
माहात्म्यं कथयामास कूर्म्मरूपी जनार्द्दनः।
इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन ऋषीणां शक्रसन्निधौ॥
सप्तदशसहस्राणि लक्ष्मीकल्पानुसङ्गिकं।
योदद्यादयने कुम्भं हैमकूर्म्मसमन्वितं॥
गोसहस्रप्रदानस्य स फलं प्राप्नुयान्नरः।
श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्द्दनः॥
मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनं।
अधिकृत्याब्रवीत्सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रताः॥
तन्माहात्म्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्द्दश।
विषुवे हेममत्स्येन धेन्वा चैव समन्वितं॥

* प्रदानेनेति क्वचित् पाठः।

यो दद्यात् पृथिवी तेन दत्ता भवति वाखिला ।
यदा च गारुडे कल्पे विश्वाण्डाद्गरुडोद्भवं ॥
अधिकृत्याब्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते ।
तदष्टादश चैकञ्च सहस्राणीह पठ्यते ॥
सौवर्ण-हेममिथुनसंयुक्तं विषुवे नरः ।
यो ददाति परां सिद्धिमाप्नोति शिवसन्निधिं ॥
ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याब्रवीत्पुनः ।
तच्च द्वादशसाहस्रं ब्रह्माण्डं द्विशताधिकं ॥
भविष्याणाञ्च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः ।
तद्ब्रह्माण्डपुराणन्तु ब्रह्मणा समुदाहृतं ॥
योदद्याच्च व्यतीपाते पत्तोर्णयुगसंयुतं ।
राजसूयसहस्रस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
हेमधेन्वा युतं तच्च ब्रह्मलोकफलप्रदं ।

सौरपुराणे ।

तदेव पुराणमधिकृत्याह ।

इयं पुण्यतमाख्याता संहिता पापनाशिनी ॥
वैवस्वताय मनवे कथिता रविणा पुरा ।
दानमस्य पुराणस्य दानानामुत्तमं द्विजाः ।
योदद्याच्छिवभक्ताय ब्राह्मणाय तपस्विने ॥
यानि दानानि लोकेषु प्रसिद्धानि द्विजोत्तमाः ।
सर्व्वेषां फलमाप्नोति चतुर्द्दश्यान्न संशयः ॥
अन्यान्युपपुराणानि संहितान्यानि पर्व्वाणि ।

लिखित्वा यः प्रयच्छेत्तु स विद्यापारगो भवेत् ॥
शिवधर्म्मादिशास्त्राणि यः प्रयच्छति पुण्यधीः ।
सोऽनन्तफलमाप्नोति शिवधर्म्मप्रकाशनात् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

धर्म्मार्थ-काम-मोक्षाणां सारम्भारतमुच्यते ।
तदेकस्य प्रदानेन वेदशास्त्रप्रदो भवेत् ॥
रामायणं लिखित्वा तु यः समग्रं प्रयच्छति ।
तस्य प्रसन्ना भवति पद्मवर्ष्मैः सरस्वती ॥

वह्निपुराणे ।

पुराणं भारतं वापि रामायणमथापि वा ।
दत्त्वा यत्फलमाप्नोति न तत्सर्व्वैर्महामखैः ॥

कूर्म्मपुराणे ।

तदेव पुराणमधिकृत्याह ।

ब्राह्मी पौराणिकी चेयं संहिता पापनाशिनी ।
लिखित्वेमाञ्च योदद्याद्वैशाखे मासि सुव्रत ॥
विप्राय वेदविदुषे तस्य पुण्यं निबोधत ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः सर्व्वैश्वर्य्यसमन्वितः ॥
भुक्तातु विपुलान् भोगान् विद्यावान् धनवान् भवेत् ।

इति पुराणदानविधिः ।

अथ पुराणश्रवणदानं ।

तत्र महाभारते ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि देयानि भारत ।
वाच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन् पर्व्वणि पर्व्वणि ॥

स्वस्तिवाच्य विधानादौ ततः कार्य्यं प्रवर्त्तते।
समाप्ते पर्व्वणि ततः स्वशक्त्या तर्पयेद्द्विजान्॥
आदौ तु वाचकं पूज्य स्रग्गन्धसमन्वितम्।
विधिवद्भोजयेद्राजन् मधुपायसमुत्तमं॥
ततो मूल-फलप्रायं पायसं मधुसर्पिषी।
आस्तिके भोजयेद्राजन् दद्याच्चैव गुडोदनम्॥
अथ धूपैश्च पूपैश्च मोदकैश्च समन्वितं।
सभापर्व्वणि राजेन्द्र हविष्यं भोजयेद्द्विजान्॥
आरण्यकैर्म्मूलफलैस्तर्पयेच्च द्विजोत्तमान्।
आरण्यपर्व्वण्यासाद्य जलकुम्भान् प्रदापयेत्॥
तर्पणानि च मुख्यानि धान्यमूलफलानि च।
सर्व्वकामगुणोपेतो विप्रेभ्यस्तं प्रदापयेत्॥
विराटपर्व्वणि तथा वासांसि विविधानि च।
उद्योगे भरतश्रेष्ठ सर्व्वकामसमन्वितः।
भोजनं भोजयेद्विप्रान् गन्धमाल्यैरलङ्कृतान्॥
भीष्मपर्व्वणि राजेन्द्र दत्त्वा पानमनुत्तमं।
ततः सर्व्वगुणोपेतं अन्नन्दद्यात् सुसंस्कृतं॥
द्रोणपर्व्वणि विप्रेभ्यो भोजनं परमार्जितम्।
शराश्च देया राजेन्द्र चापान्यसिवरास्तथा॥
कर्णपर्व्वण्यपि तथा भोजनं सार्व्वकामिकम्।
विप्रेभ्यः संस्कृतं सम्यग्दद्यात्संयतमानसः॥
शल्यपर्व्वणि राजेन्द्र मोदकैः सगुडोदनैः।
सधूपैस्तर्पणैश्चैव सर्व्वमन्नं प्रदापयेत्॥

गदापर्व्वस्वपि तथा मुद्गमिश्रं प्रदापयेत्।
स्त्रीपर्व्वणि तथा रत्नैस्तर्पयेद्विधिवद्द्विजान्॥
घृतौदनं पुरस्तात्तु ऐषीके दापयेत् पुनः।
ततः सर्व्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतं॥
शान्तिपर्व्वणि च तथा हविष्यं भोजयेद्विजान्।
आश्वमेधिकमासाद्य भोजनं सार्व्वकामिकं॥
तथाश्रमनिवासे तु हविषा भोजयेद्विजान्।
मौषले सार्व्वगुणिकं गन्धमाल्यानुलेपनं॥
हरिवंशे तथा पार्थ पायसं चारुभोजनं।
पारणे पारणे राजन् यथावद्भरतर्षभ॥
समाप्य सर्व्वां प्रयतः संहितां शास्त्रकोविदः।
शुभे देशे निवेश्याथ क्षौमवस्त्रादिसंवृतं॥
शुक्लाम्बरधरस्तत्र शुचिर्भूत्वा स्वलङ्कृतः।
अर्च्चयेत्तु यथान्यायं गन्धमाल्यैः पृथक् पृथक्॥
संहितापुस्तकान् रागात् प्रयतः सुसमाहितः।
भक्ष्यैर्भोज्यैश्च पेयैश्च कौतुकैर्व्विविधैः शुभैः॥
हिरण्यञ्च सुवर्णञ्च दक्षिणां तत्र दापयेत्।
देवताः कीर्त्तयेत्सर्व्वान् नरनारायणौ तथा॥
ततो गन्धैश्च माल्यैश्च स्वलङ्कृत्य द्विजोत्तमान्।
तर्पयेद्विविधैः कामैर्दानैरत्नादिकैस्तथा॥
भुक्तवत्सु च विप्रेषु यथावत्सम्प्रचारयेत्।
वाचकं भरतश्रेष्ठ भोजयित्वा स्वलङ्कृतं॥
ब्राह्मणेषु प्रसन्नेषु प्रसन्नास्तस्य देवताः।

वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ॥
ततो विवरणं कार्य्यं संहितानां भरतर्षभ ।
इतिहाससमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्व्वशः ॥
संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारङ्गत्वा तु भारते ।
तेषां श्राद्धानि देयानि श्रुत्वा भारत भारतं ॥
ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति भक्त्या च भरतर्षभ ।
महादानानि देयानि यानानि विविधानि च ॥
गावः कांस्योपदोहाश्च कन्याश्च सुमनोहराः ।
सर्व्वकामगुणोपेता यानानि विविधानि च ॥
भवनानि विचित्राणि भूमिवासांसि काञ्चनं ।
वाहनानि च देयानि हृया मत्ताश्च वारणाः ॥
शयनं शिविकाश्चैव स्यन्दनाश्च स्वलङ्कृताः ।
यद्यद्गृहे वरं किञ्चित् किञ्चिदस्ति महद्वसु ॥
तत्र देयं द्विजातिभ्य आत्मा दासाश्च सूनवः ।
श्रद्धया परया हृद्या क्रमशः पाठपारगाः ॥
शक्तितः सुमना भूत्वा सुश्रुतश्च विमत्सरः ।
एवं करोति यो विद्वान्दानं पर्व्वप्रतिष्ठितं ॥
सर्व्वयज्ञफलं प्राप्य स देवैः सह मोदते ।
यश्चानेन प्रकारेण भारतं श्रावयेन्नरः ॥

तद्विद्यादानमाहात्म्यात् लोकानुद्धरति ह्यसौ ।

इति पुराणश्रवणदानविधिः ।

अथ सर्व्वशास्त्रसाधारणदानविधिः ।

तत्र देवीपुराणे।

विद्यादानं प्रवक्ष्यामि येन तुष्यन्ति मातरः।
लिख्यते दीयते येन विधिना तं शृणु प्रभो॥

तथा। शृण्वतां जायते भक्तिस्ततो गुरुमुपासते।
स च विद्यागमान्वक्ति विद्यायुक्त्वाश्रितो नृप॥
श्रीताडपत्रके सव्वे समे पत्रसुसञ्चिते।
विचित्रकञ्चिका पार्श्वे चर्म्मणा संपुटीकृते॥
रक्तेन वाथ कृष्णेन मृदुना रञ्जितेन च।
दृढसूत्रनिबद्धेन एवं विधिकृतेन च।
यस्तु द्वादशसाहस्त्रीं संहितामुपलेखयेत्।
ददाति चाभियुक्ताय स याति परमाङ्गतिम्॥
पूर्व्वोत्तरप्लवे देशे सर्व्वबाधाविवर्जिते।
गोमयेन शुभेनैव कुर्य्यान्मण्डलकं बुधः॥
धनुर्हस्तप्रमाणेन शुभञ्च चतुरस्त्रकम्।
तस्य मध्ये लिखेत्पद्मं सितरक्तसिताद्रिभिः॥
सर्व्वर्त्तुकामजैः पुष्पैर्भूषयेत् सर्व्वतो दिशम्।
वितानन्दापयेत् मूर्द्धि शुभञ्चित्रविचित्रितम्।
पार्श्वतोसितवस्त्रैश्च सम्यक् शोभां प्रकल्पयेत्॥
कन्दुकैरर्द्धचन्द्रैश्च दर्पणैश्चामरैस्तथा।
घण्टाकिङ्किणिशब्दैश्च सर्व्वतश्चोपकल्पयेत्॥
तस्य मध्ये न्यसेद्यन्त्रं नागदन्तमयं शुभम्।
अधः किञ्चिन्निवद्धन्तु उर्द्धतोपि सुसंयुतम॥
शोभितं दृढबन्धेन बद्धं सूत्रेण बुद्धिमान्।

तस्योर्द्धं विन्यसेद्विद्वान् पुस्तकं लिखितं शुभम्॥
आलेख्यमपि तत्रैव पूजयेद्विधिना ततः।
निरूदकैस्तथा पुष्पैः कृमिकीटविवर्जितैः॥
चन्दनेन सदर्पेण भस्मना वावधूलयेत्।

सदर्पेण, मृगमदसहितेन।

धूपश्च गुग्गुलुर्देयस्तुरुष्कागुरुमिश्रितः।
दीपमाला तथाचाग्रे नैवेद्यं विविधं पुनः॥
खाद्यं पेयं सितं लेह्यं चूष्यञ्चा विनिवेदयेत्।
पूजयेच्च दिशां पालान् लोकपालान् यथाक्रमं॥
कन्या स्त्रियश्च सम्पूज्य मातरः कल्पयेच्च वा।
पुस्तकं देवदेवीश्च विप्राणां दक्षिणां तथा॥
स्वशक्त्या चैव दातव्या नृपः पौरांश्च पूजयेत्।
तथा सम्पूजयेद्वत्स लेखकं शास्त्रपारगम्॥
छन्दोलक्षणतत्त्वज्ञं सत्कविं मधुरस्वरम्।
प्रनष्टं स्मरति ग्रन्थं श्रेष्ठं पुस्तकलेखकम्॥
नाभिसन्ततिविच्छिन्नं नच स्थूलैर्न कर्कशैः।
नन्दिनागरकैर्व्वर्णैं लेखयेच्छिवपुस्तकम॥
प्रारभ्य पञ्च वै श्लोकान् पुनः शान्तिन्तु कारयेत्।
रात्रौ जागरणं कुर्य्यात्सर्व्वप्रेक्षां प्रकल्पयेत्॥
नट-चारण-नग्नैश्च देव्याः कथनसंभवैः।

सर्व्वप्रेक्षां, सर्व्वप्रकारप्रेक्षणकं।

प्रत्यूषे पूजयेल्लोकांस्ततः सर्व्वान्विसर्ज्जयेत्॥

एकान्ते सुमनस्केन विशुद्धेन दिने दिने ।
निष्पाद्य विधिनानेन ऋच्चे तच शुभवासरे ॥

ऋच्चे, शुभनचत्रे ।

ततः पूर्वोक्तविधिना पुनः पूजां प्रकल्पयेत् ।
तथा विद्याविमानं तु सप्तपञ्चत्रिभूमिकं ॥
विचित्रवस्त्रशोभाढ्यं शुभलक्षणलक्षितं ।
कारयेत्सर्व्वतोभद्रं किङ्किणीरवकान्वितं ॥
दर्पणैरर्द्धचन्द्रैश्च घण्टा-चामरमण्डितं ।
तस्मिन् धूपं समुत्क्षिप्य सुगन्धचन्दनागुरुं ॥
तुरुष्कं* गुग्गुलं वत्स शर्करामधुमिश्रितं ।
पूजयेत् पूर्व्ववत्सर्व्वान् कन्या-स्त्री-द्विजदुःखितान् ॥
तथा तत्पुस्तकं वत्स विन्यसेद्विधिपूर्व्वकं ।
एवं कृत्वा यथा विद्याः प्रीयन्तां मातरो मम ॥
यस्यैव सक्तं तच्छास्त्रन्तं पुस्तं परिकल्पयेत् ।

यस्यैव सक्तं यस्यैव देवस्य सक्तं सम्बन्धितं पुस्तं परिकल्पयेत् पुस्तकं तं देयं परिकल्पयेत् भावयेदित्यर्थः ।

तथा तपस्विनः पूज्याः सर्व्वशास्त्रार्थपारगाः ।
शिवव्रतधरा मुख्या विष्णुधर्म्मपरायणाः ॥
महता जनसङ्घेन रथस्थं दृढ़वाहनैः ।
युवभिश्चाभितो नेयं यस्य देवस्य चागमं ॥

---

* अगुरुमिति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

सामान्यं सर्व्वतीर्थेषु* मातृणां भवनेषु च।
तस्मिन् पूजां तथा कृत्वा देवदेवस्य शूलिनः॥
समर्पयेत् प्रणम्येशं प्रीयन्तां मातरो मम।
सदाध्ययनयुक्ताय विद्यादानरताय च॥
विद्यासंग्रहयुक्ताय कृतशास्त्रश्रमाय च।
तेनैव वर्त्तते यस्तु तस्य तं विनिवेदयेत्॥
जगद्धिताय वै शान्तिं सन्धाय वाचयेत्तथा।
तेन तोयेन दातारं मूर्ध्नि सम्यक् निषेचयेत्॥
शिवं वन्दे ततः शब्दमुच्चार्य्य जगतस्तथा।
एवङ्कृते महाशान्तिर्देशस्य नगरस्य च॥
जायते नात्र सन्देहः सर्व्वबाधाः शमन्ति च।
अनेन विधिना यस्तु विद्यादानं प्रयच्छति॥
सभवेत्सर्व्वलोकानां दर्शनादघनाशनः।
मृतोऽपि गच्छति स्थानं ब्रह्म-विष्णुनमस्कृतम्॥
सप्तपूर्व्वापरान् वंशान् आत्मनः सर्व्वमेव च।
उद्धृत्य पापकलिलाद्विष्णुलोके महीयते॥
यावन्ति पत्रसंख्यानि अक्षराणि भवन्ति हि।
तावत् स विष्णुलोकेषु क्रीडते विविधैः सुखैः॥
ततः क्षितिं समायातो देव्या भक्तिपरो भवेत्।
समस्तभोगसम्पन्नो विदुषां जायते कुले॥

नन्दिपुराणे।

यदेतत् पुण्यमाख्यातं विद्यादानस्य साम्प्रतम्।

* शिवतीर्थेष्विति क्वचित् पाठः।

देश-काल-विधिश्रद्धा-पात्र-योगात्तथा बुधः॥
प्राप्नोति कोटिगुणितं फलं विद्याप्रदानतः।
गुरुमाराध्य यत्नेन विद्याव्याख्यानपारगं॥
शक्त्या भक्त्या प्रणामेन विद्यादानं समारभेत्।
तथा। विद्या च मुख्या दानानां गुरुतोऽस्य विधिस्त्वधः॥
श्रुत्वा विद्याञ्च विधिवत् श्रद्धया भावितात्मना।
सत्पात्रेभ्यस्तु तान्दद्याद्विशेषाद्गुणशालिषु॥
उपयोग्यश्च यद्यस्य तत्तस्य प्रतिपादयेत्।
सुरालयेषु सिद्धेषु यथाविभवविस्तरैः॥
दातव्यास्तु प्रयत्नेन महापुण्यफलार्थिभिः।
शुभे नक्षत्रदिवसे शुभे वापि दिनग्रहे॥
लेखयेत् पूज्य देवेशान् रुद्रब्रह्मजनार्द्दनान्।
पूर्व्वं दिग्विजितो भूत्वा लिपिज्ञो लेखकोत्तमः॥
निरोधिहस्तवाहुश्च मषीपात्रावधारणात्।
एकान्तश्चोपकरणं यस्यासौ लेखकोत्तमः॥
विद्याधारं प्रकुर्व्वीत हेमरूप्यमयं शुभम्।
नागदन्तमयं वापि शुभदारुमयं तथा॥
मनोज्ञमगुरु रम्यं श्लक्ष्णयन्त्रप्रयोगजम्।
सङ्कोचपत्रसंयुक्तं विकासेन समन्वितम्॥
नागदन्तमयः, हस्तिदन्तनिर्म्मित इत्यर्थः।
तत्र विद्यां विनिहितां कुर्य्यात् पुस्तकसंस्थिताम्॥
कुर्य्याच्च पुस्तकं तस्य लिखेद्द्वाङ्गुलविस्तृतम्।
शुभं श्लक्ष्णञ्च रम्यञ्च कृष्णं मेचकितञ्च वा॥

अथवा रक्तपद्माभं मेचकालङ्कृतं शुभम् ।
कार्पाससूत्रग्रथितं नानागन्धाधिवासितम् ॥

मेचकालङ्कृतं, मयूरार्द्धचन्द्रालङ्कृतम् ।

मषीभिश्चापि नेकाभिश्चतुर्व्वर्णाभिरेव च ।
दृढस्तम्भनयुक्ताभिर्म्मेचकैश्चाप्यनेकशः ॥

स्तम्भनं, मषीस्थैर्य्यहेतु ।

लेखनीभिश्च दिव्याभिर्हैमचित्राभिरेव च ।
बहिश्च वर्णं कुर्व्वीत पुस्तकस्य मनोरमं ॥
पीतैः रक्तैः कषायैर्व्वा सुनिबद्धं विचित्रितम् ।
रम्यं लघु सुविस्तीर्णं निग्रन्थिग्रन्थिसंयुतम् ॥
विद्याधारं ततोयत्नसंस्थितं पूर्व्वपुस्तकम् ।
गृहे मनोरमे गुप्ते सुधालेपितभित्तिके ॥
नानारागाङ्करोपेते शुद्धबिम्बमनोरमे ।
धूपामोदमनोज्ञे तु वितानकपरिस्तृते ॥
लेखको बुद्धिमान् स्नातः शुक्लपुष्पांबरोज्वलः ।
सुवर्णमुक्ताकेयूरी मुद्रिकाशोभिताङ्गुलिः ॥
सुसमिद्धे मषीभाण्डे लेखनीशास्त्रसंयुते ।
आरभेत्तूर्य्यघोषेण पूजां देवान् पितॄंस्तथा ॥
ब्राह्मणान् स्वस्तिवाच्यादौ शास्त्रञ्च श्रावयेद्बुधः ।
श्लोकपञ्चकमादौ तु दशकं वापि लेखयेत् ॥
ततो नक्षत्रयोगेन द्वितीयेऽहनि तल्लिखेत् ।
तादृशेनैव बिधिना पुण्याहैः शुभसंयुतैः ॥
ततः समाप्ते शास्त्रे तु पुनः पुण्याहसंयुतम् ।

कुर्य्यात्तदहोरात्रे च पानभोजनवस्तुभिः ॥
उभयं वापि तल्लेख्यं समीकुर्य्याच्च वाचकम्।
उभयं लेख्यं वाचयन् समीकुर्य्यादित्यर्थः ॥
ऊनाधिकैश्च संयुक्तं वर्णैर्म्मात्रादिभिस्तथा।
अनुस्वारविसर्गैश्च युक्तायुक्तैर्व्विचारयेत् ॥
शास्त्रं प्रकृतया युक्त्या पुनरुक्तं विशोधयेत्।
ऊनार्थोक्त्या प्रसङ्गस्य छन्दयोग्यतया तथा ॥
सूत्रान्तरार्थबोधेन प्रश्नोत्तरविवेकतः।
असूत्रत्वाच्च शास्त्रस्य समुदायार्थबोधतः ॥
प्रक्रान्तसूचनोद्देशैर्गदितैश्चोदितैरपि।
बह्वर्थानाञ्च शब्दानां योग्यासक्तिं परीक्ष्य तु ॥
सर्व्वशास्त्रावबोधेन कारकाद्यैरविप्लुतैः।
क्वचिच्च शब्दं वर्ज्यैव प्रकृतार्थं निरूपयेत् ॥
छन्दसाञ्चापि बुद्ध्वा तं वृत्तसं योगमीप्सितम्।
एवं विद्यां तु मेधावी शास्त्रं सत्कृत्य कृत्स्नशः ॥
शद्याद्विभवर्द्धिव्यैः सुरायतनवेश्मसु।
व्यक्तादेशलिपिन्यासं व्यक्तान्नागरमुच्यते ॥
व्यक्तदेशलिपिन्यासव्यक्तोद्देशानुसारिणी।
लिपिपत्रन्यासे, अक्षरनिर्म्माणे स तथा।
आरोप्य याने रत्नाढ्ये शुभवस्त्रपरिष्कृते।
घण्टाचामरशोभाढ्ये रत्नदण्डातपत्रिणि ॥
गजवाजिरथस्थं वा महाशोभसमन्वितम्।
पुरतो गीतनृत्येन नानावाद्यरवेण च ॥

मङ्गलैर्व्वेदनिर्घोषैर्देवाय विनिवेदयेत्।
नानारूपोपहारैश्च सम्पूज्य तु दिवौकसः॥
दत्त्वा च पुस्तकं तत्र पितॄणां धर्म्ममुद्दिशेत्।
बान्धवानाञ्च हृद्यानां अनन्तफलमिच्छया॥
ततोदत्त्वा विधानेन तां विद्यां शिवमन्दिरे।
ततश्च भक्षयेद्विप्रान् रुद्रभक्तांश्च मानवान्॥
यथाशक्ति च कर्त्तव्या उत्सवाःस्वेषु वेश्मसु।
राज्ञा तु नगरे कार्य्या ग्रामे ग्रामाधिपैस्तथा॥
गृहे गृहस्थैः कर्त्तव्य उत्सवो बन्धुभिः सह।
स्नातैः शुक्लैः समालब्धैः स्रग्विभिः सुसमाहितैः॥
प्रीतियुक्तैस्ततः श्राव्यं शास्त्रं श्रद्धासमन्वितैः।
वाचकं दक्षयेत्तत्र यथाविभवविस्तृतः॥
गुरुञ्च भक्त्या मतिमान् यथाशक्ति ह्यमायया।
ततः पुष्पैश्च धूपैश्च श्रावकान् सम्प्रपूजयेत्॥
वा याचको ब्राह्मणः प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो महामनाः।
अभ्यस्ताक्षरविन्यासो वृत्तशास्त्रविशारदः।
शब्दार्थवित् प्रगल्भश्च विनीतो मेधया पुनः॥
गीतज्ञो वाक्यसुश्राव्यः स्वरोनाविलभाषकः।
गुरुश्च धर्म्मवान् प्राज्ञः श्रुतशास्त्रो विमत्सरः॥
विप्रः प्रकृतिसंशुद्धः शुचिः स्मितमुखः सदा।
सुवृत्तो वृत्तशास्त्रज्ञः शब्दशास्त्रविशारदः*॥

---

* सर्व्वशास्त्रविशारद इति क्वचित् पुस्तके पाठः।

अभ्यस्तशास्त्रसन्दोहः प्रकृतार्थप्रवर्त्तकः।

वृत्तशास्त्रज्ञः, छन्दःशास्त्रवित्। प्रकृतार्थप्रवर्त्तकः,

प्रस्तुतार्थाभिधायिना प्रक्रमकृतव्याख्या-
पौर्वापर्य्यार्थविष्टम्भी।

अध्याय-सर्ग-विच्छेद-विभक्त्यर्थप्रयोजकः।
शास्त्रार्थपदविद्धीमान् पदश्लोकार्थबोधकः॥
समुदायप्रकीर्णार्थमुख्यशास्त्रानुषङ्गजम्।
अनचरञ्च वृत्तस्तु व्यपदिश्यार्थबोधकः॥
प्रक्रान्तादिश्च शास्त्रार्थविभागपरिनिष्ठितः।
कष्ठाभिमानगूढ़ार्थभङ्गेन च विरोधकः॥
अद्वेयवागनालस्यः श्रोतृवृत्तप्रबोधकः।
संस्कारैः संस्कृतां विद्यां प्राकृतैः प्राकृतामपि।
आलापमात्रैर्व्याख्यानैर्यश्च शिष्यान् प्रबोधयेत्।
दशाभिधानविन्यासैर्बोधयेच्चापि यो गुरुः॥
स गुरुः स पिता माता स तु चिन्तामणिः स्मृतः।
यः शास्त्रोपायमाख्याय नरकेभ्यः समुद्धरेत्॥
कस्तेन सदृशो लोके बान्धवो भुवि विद्यते।
यस्य वाग्रश्मिवृन्देन हृदयान्मथ्यते तमः॥
महासंसाररजनीभवं सोऽर्को महाद्युतिः।
नोर्जितेनास्य पारुष्येन च वैलोम्यमावहेत्॥
न चास्य व्याधिदुःखेषु मलेष्वप्रीतिकृद्भवेत्।
प्रसादयेत्तु कुपितं दुःखमग्नं समुद्धरेत्॥

रोगेभ्यश्चापि यत्नेन परित्राणेन चोद्धरेत् ॥
एवं व्याख्यां शुभां श्रुत्वा गुरुवक्त्रान्नरोत्तमः।
विधेयं चिन्तयेद्यस्तु परत्र हितकारणात् ॥
शृणुयात् श्रद्धया युक्तः प्रयतोभिमुखोगुरोः।
अनन्यसत्कथाक्षेपी निष्प्रमादो ह्यतन्द्रितः ॥
मृदुश्च संशये जाते पृच्छेद्वाक्यमुदीरयेत्।
गुरुणा चोक्तमेकान्ते श्रद्धावान्वाक्यमाश्रयेत् ॥
एतत् कृतं स्वयं कुर्य्यात् ससमिद्धाञ्जलान्वितः।

एतत्कृतं, गुरुचेष्टितं।

अप्रस्तुतकथाक्षेपं यः कुर्य्याद्यतो गुरोः ॥
स ब्रह्महत्यामाप्नोति गुरुवाक्येष्वनिश्चयः।
यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं चाप्य वाशुभं ॥
अन्यस्य जनयेत् कीर्त्तिं स गुरोर्ब्रह्महा भवेत्।
विस्मारयेच्च व्यामोहाद्योऽपि शास्त्रार्थमुत्तमं ॥
स याति नरकं घोरमक्षयं भीमदर्शनं।
यस्तु वुद्धा नरः शास्त्रं किञ्चित् कुर्य्यात् शुभाशुभं ॥
भवेत्कृतगुणं तद्वै विज्ञानेभ्योरतस्य च।
एवं विधानतो वाच्यं वाचकेन विपश्चिता ॥
तपः समात्मकं सर्व्वं स्वर्गादिफलसाधकं।
शनैर्विबोध्य वै वाच्यमध्यात्मादि च यद्भवेत् ॥
क्रुद्धोक्तियुद्धसंक्षोभं धारावर्त्तेन वाचयेत्।

धारावर्त्तेन, वेगेन।

सरागं ललितैर्वाक्यैर्वाचयेद्रसङ्गमे ॥
नानावृत्तानुरूपेण लालित्येन च वाचयेत्।
सर्गाध्याये समाप्ते च कथापर्य्यन्त एव वा ॥
प्रशब्दशब्दसंयोगे कुर्य्यादिति विरामणं।
समाप्ते वाचके भीष्म ब्रूयादेवं विचक्षणः ॥
अवधार्य्य जगच्छान्तिमन्ते शान्त्युदकं सृजेत्।
सुश्रुतं सुश्रुतं ब्रूयादस्तु वाख्यातमित्यदः ॥
लोकः प्रवर्त्ततां धर्म्मे राजावास्तु सदा जयी।
धर्म्मवान् धनसंपन्नो गुरुश्चात्र निरामयः ॥
इति प्रोच्य यथा जातं गन्तव्यं च विभावितः।
शिष्यैः परस्परं शास्त्रं चिन्तनीयं विचक्षणैः ॥
कथा-वस्तुप्रसङ्गेन नानाव्याख्यानभावनैः।
युक्तिभिश्च परैर्व्याख्यां चिह्नैश्चापि स्वयंकृतैः ॥
एवं दिने दिने व्याख्यां शृणुयान्नियतो नरः।

समग्रशास्त्रश्रवणेन पुंसः
श्रद्धाप्रधानं भवतीह चेतः।
रागश्च शास्त्रात्मकमभ्युपैति
दोषाश्च नाशं निमिषेण यान्ति ॥
यथा कथञ्चित् शृणुयान्नशास्त्र-
मश्रद्धयाचेष्टितधर्म्मसङ्गः।
ततः समाप्तावथ शास्त्रसर्गे
कथोदये चापि वितीतवुद्धिः ॥

शक्त्यार्च्चयेद्वादशकल्पमेवं
गुरुञ्च भक्त्या पितृवन्निकार्थी ।
एष विद्याप्रदानस्य प्रधानो विधिरुच्यते ।
अनेनैव विधानेन ब्राह्मणः शीलशालिनि ॥
प्रबोधयति धीयुक्तं युक्तञ्चे वेदवादिनि ।
विन्यसेत्त् शुभं शास्त्रं महापुण्यजिगीषया ॥
धनैर्व्वा विपुलैर्द्दव्यैर्गुरुं कृत्वा सुतर्पितम् ।
अध्यापयेच्छुभान् शिष्यानभिजातान् सुमेधसः ।
एवं विद्याप्रदानं तु सर्व्वदानोत्तमं स्मृतं ॥
सर्व्वदा सर्व्ववर्णानां नरकप्लवमुत्तमं ।
अनेन विधिना दत्त्वा विद्यां पुण्यपरो नरः ॥
यत्फलञ्चाश्वमेधानां शतस्य सुकृतस्य च ।
राजसूयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलं ॥
तत्फलं लभते मर्त्त्यो विद्यादानेन भाग्यवान् ।
सर्व्वसस्यसुसंपूर्णां सर्व्वरत्नोपशोभितां ॥
ब्राह्मणेभ्यो महीं दत्त्वा ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ।
यत्फलं लभते मर्त्त्यो विद्यादानेन तत् फलं ॥
यावदक्षरसंख्यानं विद्यते शास्त्रसंश्रये ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गे विद्याप्रदो भवेत् ॥
यावन्त्यः पङ्क्तयस्तत्र पुस्तके चरसंश्रिताः ।
यावच्चपत्रसंख्यानं पुस्तके विद्यते शुभं ॥
तावद्युगसहस्राणि सकुलो मोदते दिवि ।
तावतो नरकात् कुल्यानुद्धृत्य नयते दिवि ॥

यावच्च पातकन्तेन कृतं जन्मशतैरपि।
तत्सर्व्वं नश्यते तस्य विद्यादानेन देहिनः॥
स जातोमनुजो लोके स धन्यः सच कीर्त्तिमान्।
योविद्यादानसम्पर्कप्रसक्तः पुरुषोत्तमः॥
यथाविभवतो दद्यात् विद्यां शाठ्यविवर्जितः।
याति पुण्यतमान् लोकानक्षयान् भोगभूषितान्॥

वह्निपुराणे।

अम्बरीष उवाच।

गवां सुबहुधादानं भूमिदानं तथा मुने।
ब्रह्माण्डादीनि सर्व्वाणि कथितानि त्वया मम॥
इदानीं श्रोतुमिच्छामि विद्यादानफलं महत्।
विधिवद्विविधं तद्वत्कथयस्व महामुने॥

वशिष्ठ उवाच।

विद्यादानं प्रवक्ष्यामि यथातथ्यन्तवाधुना।
यथादेयं फलं यच्च तत् शृणुष्व नृपोत्तम॥
शुभेऽह्नि शुभनक्षत्रे मण्डपं शुभवेदिकम्।
चतुरस्रं वितानं वा कृत्वा तत्रोपलेपयेत्॥
गोमयेनोपलिप्ते तु पुष्पप्रकरशोभिते।
तत्र न्यस्यासनन्दिव्यं दिव्यगन्धाधिवासितं॥
संस्थाप्य पुस्तकं तत्र धर्म्मशास्त्रस्य धीमतः।
ब्राह्मणान् वेदसम्पूर्णांश्छन्दोलक्षणपारगान्॥
लिखापयित्वा यत्नेन तत्समग्रं शुभाक्षरैः।

चन्द्रसूर्य्योपरागे वा सङ्क्रान्त्ययनवासरे ॥
पुण्येऽह्नि तत् सुसम्पूज्य वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
घृतधेन्वायुतं रत्नैर्दद्याद्गुणवते ततः ॥
शास्त्रसद्भावविदुषे वाचकेति प्रियम्वदे ।
तच्छास्त्रं शृण्वतां नित्यं जनानां नाशयत्यघं ॥
दातुस्तस्माद्भवेन्नेकफलन्तच्छृणु भूपते ।
यत्पुण्यं सर्व्वतीर्थानां विधिवद्यज्वनां तथा ॥
तत्पुण्यं समवाप्नोति विधिवच्छास्त्रदः पुमान् ।

वाराहपुराणे ।

विद्यादानविधिं वक्ष्ये यथातत्त्वेन ते पुनः ।
दत्तेन तत्फलं तस्य दातुरस्य समासतः ॥
उक्ते समारम्भेत्काले निम्नोन्नतविवर्जिते ।
सुसमे भूप्रदेशे च गोमयेनोपलेपयेत् ॥
पुष्पप्रकरसम्पन्ने गीतवाद्यसमाकुले ।
अमलाञ्चतुरस्राम्वा चन्दनेनैव कारयेत् ॥
पुस्तकं तत्र संस्थाप्य गन्धपुष्पैः प्रपूजयेत् ।
सौवर्णलेखनी कार्य्या मषीभाण्डञ्च रौप्यकम् ॥
जयशब्दं समुद्घोष्य आरभेल्लेखकः सुधीः ।
विनीतश्चाप्रमत्तश्च शास्त्रनिष्पत्तिमानयेत् ॥
ब्राह्मणस्य सुवृत्तस्य वाचकस्य विजल्पतः ।
अनेन विधिना दत्त्वा दातुरन्नस्य यत्फलम् ॥
तत्फलं कोटिगुणितं पुस्तकैकप्रदायकः ।

यत्पुण्यं तीर्थयात्रृणां यत्पुण्यं यज्वनां नृणाम् ॥
तत्पुण्यं कोटिगुणितं विद्यादाने न संशयः।
कपिलानां सहस्रेण सम्यग्दत्तेन यत्फलम्।
तत्फलं समवाप्नोति पुस्तकैकप्रदानतः ॥
अथाल्पवित्तस्य श्रद्धावतो विद्यादानमभिधीयते।

तत्र देवीपुराणे।

आत्मवित्तानुसारेण विद्यादानङ्करोति यः।
असाध्यं फलमाप्नोति आढ्यतुल्यं न संशयः ॥
स्त्री वाऽनेनैव विधिना विद्यादानफलं लभेत्।
भर्त्रा चैवाननुज्ञाता विधवा च तमुद्दिशेत् ॥
विद्यार्थिने सदा दद्याद्वस्त्राभ्यङ्गञ्च भोजनम्।
छत्रिकामुदकं दीपं यस्मात्तेन विना मही ॥
लेखनीघटितं तीक्ष्णां मषीपात्रन्तु लेखनीं।
दत्त्वा तु लभते वत्स विद्यादानमनुत्तमं ॥
पुस्तकास्तरणं दत्त्वा सुप्रमाणं सुशोभनम्।
विद्यादानमवाप्नोति सूत्रबद्धञ्च बुद्धिमान् ॥
यन्त्रकं त्वासनञ्चैव दण्डासनमथापि वा।
विद्यावाचनशीलाय दत्तं भवति राज्यदं ॥
अञ्जनं नेत्रपादानां दत्तं विद्यापरायणे।
भूमीर्गृहञ्च क्षेत्रञ्च स्वर्गराज्यफलप्रदं ॥
यस्य भूम्यां स्थितो नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत्।
तस्यापि भवति स्वर्गस्तत्प्रभावान्न संशयः ॥

नन्दिपुराणे ।

येपि पत्रं मषीपात्रं लेखनी सम्पुटादिकं ।
लघुशास्त्राभियुक्ताय तेपि विद्याप्रदायिनां ॥
यान्ति लोकान् शुभान् मर्त्याः पुण्यभाजो नराधिप ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

विद्यादानमवाप्नोति प्रदानात्पुस्तकस्य च ।
शिल्पानि शिक्षयेद्यस्तु पौण्डरीकफलं लभेत् ॥
शिल्पभाण्डप्रदानेऽपि तद्विद्यादानजं फलं ।
अहितेषु प्रवृत्तस्य तथा कृत्वा निवारणं ॥
विद्यादानफलं प्रोक्तं नात्र कार्य्या विचारणा ।
पापवृत्तस्य च तथा दत्त्वा चैव परां मतिं ॥
विद्यादानफलं प्राप्य स्वर्गलोके महीयते ।
येन जीवति भाण्डेन तस्मै तद्भाण्डदायकः ॥
सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ।

स्कन्दपुराणे ।

दरिद्रः स्वानुसारेण वित्तशाठ्यविवर्जितः ।
कृत्वा विधिमिमम्भक्त्या विद्यादानफलं लभेत् ॥
यस्य यावद्भवेद्वित्तं स तस्येहानुसारितः ।
निवेद्य सुमहाभागैः शिवलोके महीयते ॥
पुस्तकास्तरणं दत्त्वा सहस्रं तत्प्रमाणतः ।
तदासनं वितानम्वा शिवलोके महीयते ॥

यावत्तद्दलसूत्राणां परिसंख्या समन्ततः।
तावद्युगसहस्राणि महाभोगानवाप्नुयात्॥
यः श्रीपर्णसमुद्भूतं निम्नखातं सुसञ्चयं।
दद्यात्सम्पुटकं कृत्वा चर्म्मणावापि निर्म्मितं॥
शिवज्ञानाभियुक्ताय तदध्ययनहेतुना।
सुश्लक्ष्णं फलकं वापि विद्यादानफलं लभेत्॥
यः सौवर्णं सुसम्पूर्णं सर्व्वरत्नोपशोभितं।
सपिधानसुमञ्जूषं विद्याकोशसमाश्रयं॥
कारयेद्वापि रौप्येण ताम्रेण चतुरस्रकं।
कांस्यारकूटलोहं वा दारुवंशादिनिर्म्मितं॥
सुकषायातिरक्तेन वर्म्मणाभिनवेन च।
अन्तर्बहिश्च मठयेत् विद्यादाननवं गृहं॥
सुदृढं कटकोपेतं दृढस्तम्भनिवेदनं।
कुर्य्यात्तालकसंयुक्तं विद्यारत्नकरण्डकम्॥
एवं वित्तानुसारेण कारयित्वा तु तं नृप।
विद्यासिंहासनं तत्र सम्पूज्य विधिवद्बुधः॥
तस्मिन् पुण्याहशब्देन विद्याकोशगृहं न्यसेत्।
एवं यः शिवविद्यायाः कुर्य्यादायतनं शुभं॥
समुक्तः पातकैः सर्व्वै र्विद्यादानफलं लभेत्।
विद्यामण्डलकं कृत्वा विद्याव्याख्यानमण्डपे॥
तत्राभ्यर्च्य शिवां विद्यां तद्व्याख्यां शृणुयात्ततः।
सोऽपि याति शिवस्थानं सर्व्वकामसमन्वितं॥
अनेन विधिना ज्ञानं यः शृणोति प्रवक्ति च।

स सम्प्राप्य श्रियं सौख्यं देहान्ते मुक्तिमाप्नुयात् ॥

नन्दिपुराणे ।

इति विद्याप्रदानस्य महाभाग्यं प्रकीर्त्तितम् ।
श्रुत्वैतत्पातकैर्म्मुच्येर्नियतं सप्तजन्मजैः ॥

देवीपुराणे ।

तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन विद्या देया सदा नरैः ।
इहैव कीर्त्तिमाप्नोति मृतोयाति पराङ्गतिम् ॥
यस्तु देव्या गृहे नित्यं विद्यादानं प्रवर्त्तयेत् ।
सभवेत्सर्व्वलोकानां पूज्यः पूज्यपदं व्रजेत् ॥

वाराहपुराणे ।

ब्रह्माद्या देवताः सर्व्वा विद्यादाने प्रतिष्ठिताः ।
धर्म्माधर्म्मं न जानन्ति विद्यादानबहिष्कृताः ॥
तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन विद्यादानं* प्रयच्छति ।
चतुर्य्युगानि राजेन्द्र एकसप्ततियावता ॥
तावद्विष्णुपुरे राजन् क्रीडते कालमक्षयम् ।
क्षितिञ्चागत्य कालान्ते राजराजोभविष्यति ॥
त्रेतायुगे धर्म्मपरो जायते च पुनः पुनः ।
कुले महति जातश्च स राजा धार्म्मिको भवेत् ॥
हस्त्यश्वरथदानानां दाता भोक्ता विमत्सरी ।
भोक्ता पुरवराणाञ्च देशानाञ्चैव कोटिशः ॥

* प्रवर्त्तत इति क्वचित्पाठः ।

रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुजोभवेत्।
पुत्रपौत्रैः परिवृतो जीवेच्च शरदां शतं॥
लेखके दक्षिणान्दद्याद्वस्त्रालङ्कारभूषणम्।
शुक्लञ्च वस्त्रयुग्मञ्च दद्याच्छास्त्रसमन्वितम्॥
लिखापयित्वा तच्छास्त्रं देयङ्गुणवते सदा।
तपस्विने धर्म्मरते परिपालनतत्परे॥
वस्त्रयुग्मेन संवीतं पुस्तकं प्रतिपादयेत्।
वाचकं पूजयेच्चैव वस्त्रालङ्कारभूषणैः॥
क्षम्यतामिति वक्तव्यं लेखकः सुसमाहितः।
अनेनैव विधानेन विद्यादानात्फलं लभेत्॥

वह्निपुराणे।

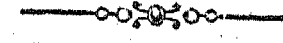
वाजपेयसहस्रस्य सम्यगिष्टस्य यत्फलम्।
तत्फलं समवाप्नोति विद्यादानान्न संशयः॥
तस्माद्देवालये नित्यं धर्म्मशास्त्रस्य वाश्रुतेः।
पठनङ्कारयेद्राजन् यदीच्छेद्धर्म्ममात्मनः॥
गो-भू-हिरण्य-वासांसि शयनान्या-सनानि च।
प्रत्यहन्तेन दत्तानि भवन्ति नृपसत्तमः॥
धर्म्माधर्म्मं न जानाति लोकोऽयं विद्यया विना।
तस्मात्सदैव धर्म्मात्मन् विद्यादानरतोभवेत्॥
वेदशास्त्ररहस्यानां यदि नैव नृपोत्तम।
ततोऽज्ञानतमोन्धस्य कावस्था जगतो भवेत्॥
ब्रह्मादयः सुराः सर्व्वे ऋषयो दग्धकिल्विषाः।

मनुष्याः पितरश्चैव विद्यादाने प्रतिष्ठिताः ॥
चतुर्युगानां राजेन्द्र एकसप्ततिसंख्यया ।
वेदशास्त्रप्रदः स्वर्गे पूज्यते सुरसत्तमः ॥
स तु कालादिहागत्य राजा भवति धार्म्मिकः ।
हस्त्य-श्व-रथ-यानाढ्यो दाता भोक्ता त्वमत्सरी ॥
रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुजः सुखी ।
पुत्रपौत्रैर्वृतः कालान्मोक्षं याति न संशयः ॥
दानं विशेषफलदं जगतीहनान्य-
द्विद्यां विहाय वदनाब्जकृताधिवासां ।
गो-भू-हिरण्य-गज-वाजि-रथादिसर्व्वं
तद्यच्छतां किमिति भूप भवेन्न दत्तं ।

इति विद्यादानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणा-
धीश्वरसकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते
चतुर्व्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे
अतिदानप्रकरणं ॥

दानखण्डम् अष्टमोऽध्यायः।

अथ दशमहादानान्युच्यन्ते।

तत्ताद्दग्विमलकुलं निरवधिविद्यानवद्याकृतिः
सम्पत्कम्पितदैन्यसैन्यनिवहामाधुर्य्यधुर्य्यागिरः।
इत्यन्योन्यजिगीषयेव गुरुतां यस्मिन् भजन्ते गुणा-
स्तेनायं विधिरुच्यते दशमहादानेषु हेमाद्रिणा॥

तत्संग्रहश्लोकास्तु कूर्म्मपुराणे।

कनकञ्च तिला-नागा-दासी-रथ-मही-गृहाः।
कन्या च कपिला धेनुर्म्महादानानि वै दश॥
तत्र प्रथमनिर्दिष्टतया सुवर्णदानमेव तावदुच्यते।

वह्निपुराणे।

राम उवाच।

क्रोधादिदं मया कर्म्म कृतं मुनिवरोत्तमाः।
कथं तस्माद्विमुच्येऽहं पापात् प्राणिवधादिकात्॥
इत्युक्ताः धर्म्मतत्त्वज्ञाः पापानाम्पावनं परं।
दानञ्चेह सुवर्णस्य ते तमूचुर्म्महर्षयः॥

एतत्पवित्रमतुलं सम्भूतमिह सुशुभः ।
शम्भोर्व्वीजं परन्तेजो अपत्यं जातवेदसः ॥
सहस्रं कार्त्तिकेयस्य रुद्रशुक्रसमुद्भवं ।
पवित्रत्वात् सुरैः सर्व्वैं धार्य्यते मुकुटादिषु ॥
अग्निस्तु देवताः सर्व्वाः सुवर्णञ्च तदात्मकम् ।
तस्मात्सुवर्णं ददता प्रीताःस्युः सर्व्वदेवताः ॥
दशपूर्व्वान् परांश्चैव नरकात्तारयन्ति ते ।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति प्रोवाचेदं वृहस्पतिः ॥
सर्व्वान्कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चनं ।
मरीचिर्भगवान् पूर्व्वं पितामहसुतोऽब्रवीत् ॥
यः सुवर्णन्नरोनित्यं ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
स चिरं विरजाविद्वान् देवत्त्रद्दिवि मोदते ॥
सर्व्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥
विद्यादानं सुवर्णन्तु यो लोभान्न प्रयच्छति ।
स सीदति च पापेन वेष्टितो नरकं व्रजेत् ॥
कृत्वापि सुमहत्पापं जातरूपं ददाति यः ।
स सद्यस्तेन पापेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
एतत् कृत्वा तु शुद्ध्यर्थं सुवर्णं देहि भार्गव ।
इत्युक्तोमुनिभिस्तैस्तु रामोधर्म्मभृताम्बरः ॥
प्रादात्सुवर्णं विप्रेभ्यस्ततः पापाद्विमुच्यते ।
तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र द्विजेभ्यो देहि काञ्चनम् ॥
विष्वक्सेनं समुद्दिश्य यदीच्छेच्छाश्वतीं गतिं ।

ब्रह्माण्डपुराणात्।

सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा।
पवित्राणां पवित्रञ्च दानानां नात्र संशयः॥
हिमवद्दुहिता पूर्व्वमुमा नाम पतिव्रता।
पूर्वजन्मनि सा चासीद्दक्षस्य तनया सती॥
दक्षकोपाच्च तत्याज सती चात्मकलेवरं।
हिमवद्दुहिता जज्ञे लोके गौरीति विश्रुता॥
दत्ता तेनापि सा तस्मै प्रणिपत्य पिनाकिने।
विवाहं कारयामास विधिवद्दुहितुस्तदा॥
वैवाहिकेन विधिना जुहावाग्निं पितामहः।
होमञ्च कुर्व्वतस्तस्य विकारी मन्मथो भवेत्॥
रूपं दृष्ट्वा तदा देव्या रेतस्कन्नं महात्मनः।
पद्मगाञ्च मृदितं तेन वहुधा समपद्यते॥
तत्रोत्पन्ना महात्मानो वालखिल्या मरीचयः।
अग्नौ च शेषमपतत् चाभूद्दानलप्रभं॥
जाज्वल्यमानन्दीप्त्या च अग्निमध्यगतं तथा।
शशंसिरे ततोदेवा दृष्ट्वा पुत्रं विभावसोः॥
जगृहुः शिरसा चैव पुण्यत्वात्ते पुटान्विताः।
ऊचुश्च देवगन्धर्व्वा मुनयश्च यतव्रताः॥
विभूषणञ्च ते देवा द्रष्टापूर्त्तं विभावसोः।
देवपत्नास्तथा चैतद्भूषणेषु न्ययोजयन्॥
एवं सुवर्णमुत्पन्नं आग्नेयं ब्राह्ममेव च।

पवित्रमपरं लोके सुवर्णेन समं क्वचित्॥
न विद्यते द्रव्यजातं दानं वा भूषणं तथा।

अत्राहबृहस्पतिः।

गृहादिके पुण्यफलं भवेन्मूल्यानुसारतः।
तस्मात्सर्व्वप्रदानानां हिरण्यमधिकं स्मृतं॥
यथा सान्तनिकादीनां हेम्ना सम्पद्यते क्रिया।
तथा न गृहदानेन हिरण्यमधिकं ततः॥

वेदव्यासः। सर्व्वान् कामान् प्रयच्छन्ति ये प्रयच्छन्ति काञ्चनं।
एतद्धि भगवानत्रिः पितामहसुतोऽब्रवीत्॥
पवित्रमथवा पुण्यं पितृणामक्षयञ्च यत्।
सुवर्णं मनुजेन्द्रेण मनुना सम्प्रकीर्त्तितं॥

मनुः। भूमिदः सर्व्वमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः।

सम्बर्त्तः। हिरण्यदोमहावृद्धिं दीर्घमायुश्च विन्दति।

विष्णुः। सुवर्णप्रदोऽग्निसालोक्यमाप्नोति।

बृहस्पतिः।

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं
भूर्वैष्णवी सूर्य्यसुताश्च गावः।
लोकास्त्रयस्तेन भवन्ति दत्ता
यः काञ्चनङ्गाञ्च महीञ्च दद्यात्॥

विश्वामित्रः।

यत्रास्ते लिखिता गेहे स्वर्णदानस्य संस्तुतिः।

रक्षो भूतपिशाचाद्यास्तन्न पश्यन्ति पार्थिव ॥

देवीपुराणे।

ज्ञात्वा मानं सुवर्णादेः पात्रेषु प्रतिपादयेत्।
कामानिष्टानवाप्नोति विधि-श्रद्धासमन्वितः ॥
वसिष्ठः। तस्मादग्निमुखाः सर्व्वदेवता इति शुश्रुमः।
ब्राह्मणो हि प्रसूतोग्निरग्नेरपि च काञ्चनं ॥
तस्माद्ये वै प्रयच्छन्ति हिरण्यं सर्व्वदैवतं।
तस्य वै वेधसो लोका गच्छतः परमां गतिं ॥
स्वर्लोके राजराज्येन सोभिषिच्येत भार्गव।

सुवर्णमित्यनुवृत्तौ कालिकापुराणे।

पूतमेतत्परं पुण्यं पुरा कायेषु नित्यशः।
धारयन्ति यतः सर्वे मङ्गलार्थमरोगतः ॥
अतः पापानि सर्व्वाणि पात्रेभ्यो विधिपूर्व्वकम्।
दत्तं पुनाति काले च देशे च हरसन्निधौ ॥
श्रूयतां येन रामेण विधिना प्राक् तपोधन।
प्रदत्तं काञ्चनं पूर्व्वं रैचीकेन महात्मना ॥
सर्व्वहैममयं यज्ञमिष्ट्वा विप्राः प्रतर्पिताः।
हैमैराभरणैः पूज्य दत्तं फलशतं तथा ॥
भूय एवं तुलान्तेन स्वयमारोप्य यत्नतः।
हेमद्वितीयपार्श्वे च द्विजातिभ्यो ददौ स्वयं ॥
भूयोपि तन्मयान्येव सूर्य्यपात्राणि तेन च।

प्रभाषादिषु तीर्थेषु ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥
गवाञ्च दशवर्षाणां विप्र कृत्वा पृथक् पृथक् ।
सहस्रं च सहस्रं च सवत्सानां सुरूपिणां ॥
बद्धा कम्बलमाक्रम्य पलान्येकादशैव तु ।
एकैकस्य पृथक्तेन दत्तं हेमन्तु तेनवै ॥
कारयित्वा सपद्मानि जातरूपमयानि च ।
भ्रमता तीर्थलिङ्गानां मूर्ध्नि दत्तानि तेनव ॥
तन्मयाभरणैः पूज्य शतशोऽथ सहस्रशः ।
सम्पूज्य तर्पिता विप्रा भूयस्तेनैव मानद ॥
पद्मांश्चैव पताकाश्च मालाश्चैव विशेषतः: ।
रुद्रादीनां नियुक्ताश्च कारयित्वा गृहे गृहे ॥
उपवीतञ्च यष्टिश्च मेखला-पादुके तथा ।
लेखनीं मषीपात्रञ्च दत्त्वा विप्रेषु तेन वै ॥
मानसोपस्करङ्कृत्स्नमासनन्धानतन्मयम् ।
द्विजेभ्यश्चैव दत्तानि कारयित्वा सहस्रशः ॥
ग्रहाणां देवतानाञ्च कृत्वा रूपाणि भूरिशः ।
न्यस्तानि विधिवत्पूज्य द्विजानाञ्चैव मन्दिरे ॥
काञ्चनीं रोदसीं पृष्ट्वा नगोदधिसमन्वितां ।
पुण्यौषधिवनैर्युक्तां ददौ विप्रेभ्य एव सः ॥
एवमाद्यैरनेकैश्च प्रकारैः कनकं पुरा ।
पापापनुत्तये दत्तं पात्रमासाद्य भूयशः ॥
श्रीमहाभारते पिण्डदानपरितुष्टस्वप्रहृष्टस्वपितृदत्तोपदेश-

कथने युधिष्ठिरं प्रति भीष्मवाक्यानि।
वेदोपनिषदे चैव सर्व्वकर्म्मसु दक्षिणा।
सर्व्वक्रतुषु चोद्दिश्य भूमिर्गावोथकाञ्चनम्॥
ततःश्रुतिस्तु परमा सुवर्णं दक्षिणेति वै॥
तदिदं सम्यगारब्धं त्वयाद्य भरतर्षभ।
किन्तु भूमेर्गवाञ्चार्थे सुवर्णन्दीयतामिति॥
एवं वयञ्च धर्म्मञ्च सर्व्वेचास्मत्पितामहाः।
तारिता वै तरिष्यन्ति पावनं परमं हि तत्॥
दश पूर्व्वान् दशैवान्यांस्तथातान् तारयन्ति ते।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्तीत्येवं मां पितरोऽब्रुवन्॥

रामं प्रति वसिष्ठवाक्यानि।

सर्व्वरत्नानि निर्म्मथ्य तेजोराशिसमन्वितम्।
सुवर्णमेभ्योविप्रेन्द्र रत्नं परमसुत्तमं॥
एतस्मात् कारणाद्देवा गन्धर्वोरगराक्षसाः।
मनुष्याश्च पिशाचाश्च प्रयता धारयन्ति तत्॥
मुकुटैरङ्गदयुतैरलङ्कारैः पृथग्विधैः।
सुवर्णविहितैस्तत्र विराजन्ते भृगूत्तम॥
तस्मात्सर्व्वपवित्रेभ्यः पवित्रं परमं स्मृतम्।
पृथिवीगाञ्च दत्त्वाऽहं तथान्यदपि किञ्चन॥
विशिष्यते सुवर्णस्य दानं परमकं विभो।
अक्षयं पावनञ्चैव सुवर्णमनुराजते॥
प्रयच्छ द्विजमुख्येभ्यः पावनं ह्येतदुत्तमं।

सुवर्णमेव सर्व्वञ्च दक्षिणासु विधीयते॥
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति सर्व्वदास्ते भवन्त्युत।

नन्दिपुराणे।

कृष्णलाः पञ्चमाषास्तु माषैः षोडशभिः स्मृतम्।
सुवर्णमेकन्तद्दानाद्दाता स्वर्गमवाप्नुयात्॥
तथा। तस्मात् स सर्व्वथा पात्रे दद्यात् कनकदक्षिणां।
अपात्रे पातयेद्दत्तं सुवर्णं नरकार्णवे॥
प्रमादतस्तु तन्नष्टं तावन्मात्रं नियोजयेत्।
अन्यथा स्तेययुक्तः स्याद्देवद्रव्ये विनाशिनि॥
दानार्थमेव तत् सृष्टं ह्यक्लिष्टं स्वर्गसाधनं॥
दानात्परं सुवर्णस्य विधिरेव न विद्यते।
सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा॥
एतत्पवित्रं परममेतत् स्वस्त्ययनं महत्।
दशपूर्व्वान् परांश्चैव तथात्मानञ्च विशांपते॥
अपि पापशतं कृत्वा दत्त्वा विप्रेषु तारयेत्।
सुवर्णं ये प्रयच्छन्ति नराः शुद्धेन चेतसा।
देवतास्तेन सन्देहः समस्ता इति नः श्रुतं॥
अग्निर्हि देवताः सर्व्वाः सुवर्णं च हुताशनं।
तस्मात्सुवर्णं ददता दत्ताः स्युःसर्व्वदेवताः॥
अग्न्यभावे च कुर्व्वन्ति वह्निस्थानेषु काञ्चनं।
सर्व्ववेदःप्रमाणज्ञाः श्रुतिशास्त्रनिदर्शनात्॥
ये त्वेनं ज्वालयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति।

दद्युर्वै व्रतमुद्दिश्य सर्व्वकामानवाप्नुयुः ॥
व्रतमुद्दिश्य, व्रतमनुसन्धायेत्यर्थः ।
सुवर्णदः स्वर्गलोके कामानिष्टान् समश्नुते ।
विराजोवरसम्बीतःपरियाति यतस्ततः ॥
विमानेनार्कवर्णेन भास्वरेण विराजितः ।
अप्सरोगणसंकीर्णेन भास्वता स्वेन तेजसा ॥
हंसवर्हिणयुक्तेन विमानेन नरोत्तम ।
दिव्यगन्धवहः स्वर्गे परिगच्छन्नितस्ततः ।
तस्मात् स्वशक्त्या दातव्यं काञ्चनं मानवैर्भुवि ॥
नातः परतरं लोके सद्यः पापविमोचनं ।
सुवर्णस्य तु शुद्धस्य स्वर्णं यस्तु प्रयच्छति ॥
बहून्यब्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।

स्कन्दपुराणे ।

सुवर्णस्य सुवर्णस्य सूवर्णं यः प्रयच्छति ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥
सुवर्णद्वितयं दत्त्वा अक्षयां गतिमाप्नुयात् ।
दत्त्वा सुवर्णस्य शतं द्विजेभ्यः श्रद्धयान्वितः ॥
ब्रह्मलोकमनुप्राप्य ब्रह्मणा सह मोदते ।

प्रथमं सुवर्णशब्देन, हिरण्यमभिधीयते
अपरेण तु तस्यैव शुद्धवर्णत्वं प्रतिपाद्यते
परिमाणविशेषः तृतीय इति ।

अत्र चायं दानवाक्यप्रयोगः ।

ओं अद्य अमुकस्मिन्देशे अमुकस्मिन् काले अमुकसगोत्राय अमुकशर्म्मणे ब्राह्मणाय अमुकसगोत्रः अमुकशर्म्मा इदं सुवर्णं अग्निदैवत्यं अमुकाय तुभ्यमहं संप्रददे नमम। ओं अमुकसगोत्रायेत्यादि एतत् सुवर्णदानप्रतिष्ठार्थं इदं सुवर्णं दक्षिणान्तुभ्यमहं संप्रददे न ममेति।

सुवर्णदाने रजतं दक्षिणेति केचित्।

अयञ्च दानमन्त्रः।

हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेम वीजं विभावसोः।
अनन्त पुण्य फलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥

कूर्मपुराणे।

पलैकं द्विगुणं वापि त्रिगुणं शक्त्यनुक्रमात्।
कनकं स्यात् सुवर्णेन द्वाभ्यां त्रिभिः सदक्षिणं॥
पलादधो वा तत् कुर्य्याद्दक्षिणा स्याद्यथारुचि।
वित्ताधिक्यात्फलाधिक्यमिति न्यायनिदर्शनात्॥

इति सुवर्णदानविधिः।

आदित्यपुराणे।

आदित्योदयसम्प्राप्ते विधिमन्त्रपुरस्कृतं।
ददाति काञ्चनं यो वै दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति सः॥
ददात्युदितमात्रे यस्तस्य पाप्मा विलीयते।
मध्याह्ने ददते रुक्मं हन्ति पापमनागतं॥

ददाति पश्चिमां सन्ध्यां यः सुवर्णं धृतव्रतः।
ब्रह्म-वाय्वग्नि-सोमानां सालोक्यमुपयाति सः॥
सुवर्णमक्षयान्दत्त्वा लोकांश्चाप्नोति पुष्कलान्।
यस्तु संज्वलयित्वाग्निमादित्योदयनं प्रति॥
दद्याद्वै व्रतमुद्दिश्य सर्व्वान् कामान् समश्नुते।
यन्देवमर्च्चयेत्तेन यस्य चैव प्रयच्छति॥
तस्य लोके निवसति नित्यश्चैव ददाति यः।

व्रतमुद्दिश्य व्रतमनुसन्धायेत्यर्थः॥

सुवर्णदः स्वर्गलोके कामानिष्टान् समश्नुते।
विरजोवरसंवीतः परियाति यतस्ततः॥
विमानेनार्कवर्णेन भास्करैस्स विराजितः।
अप्सरोगणकीर्णेन भास्वता स्वेन तेजसा॥
हंसबर्हिणयुक्तेन कामगेन नरोत्तमः।
दिव्यगन्धवहः स्वर्गे परिगच्छन्नितस्ततः॥
तस्मात्स्वशक्त्यादातव्यं काञ्चनं मानवैर्भुवि।
नातः परतरं लोके सद्यः पापविमोचनं॥
सुवर्णस्य तु शुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति।
बह्वन्यब्दसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते॥

इति नित्यसुवर्णदानविधिः।

वायुपुराणे।

हेमदानमथो वक्ष्ये यद्भूतं रेतसा मम।

अग्निगर्भं पवित्रञ्च आयुरारोग्यवर्द्धनं ॥
निष्कमात्रं पवित्रं वा तदर्द्धं पादमेव च ।
तण्डुलाढकसम्पूर्णं पात्रे पात्रान्तरे न्यसेत् ॥
अर्द्धाढ़कतिलैः पूर्णं तस्योपरि घृतान्वितं ।
तिलार्द्धमानतः पात्रं घृतेतद्धेम विन्यसेत् ॥
गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ तत्रितयं न्यसेत् ।
विप्रञ्च तद्धिरण्यञ्च शम्भुं स्मृत्वा प्रपूजयेत् ॥
आत्मच्छायां हिरण्यञ्च तिलतण्डुलमेव च ।
विलोक्य दद्याद्विप्राय शिवः सम्प्रीयतामिति ।
दद्यादनेन विधिना नित्यंमास्ययनेपि वा ।
सम्वत्सरेचामावास्यां मत्सायुज्यं परं यतः ॥
आयुरारोग्यसम्प्रीतिस्तस्मिन् काले भविष्यति ।
एवं सुवर्णदानेन नित्यं दद्यादनन्तकं ॥

इति हेमदानविधिः ।

कालिकापुराणे ।

अथायासविनिर्म्मुक्तो रुद्रोमाकलितं पदं ।
अनेन विधिना देही गदतोयाति मे शृणु ॥
गुञ्जान् गुञ्जार्द्धमात्रं वा नियतः प्रतिवासरं ।
कनकन्यस्य लिङ्गे तु व्रजेत्तत्पदमुत्तमं ॥
सर्व्वसस्यवतीं दद्याद्द्रोदसीं वा जलान्वितां ।
रोहिणीं योहरायैव गच्छेत्सोपि पदञ्च तत् ॥
महादानानि च तथा पात्रयुक्तान्यसंशयः ।

दत्त्वा भोगांश्च मोक्षञ्च प्रयात्येव न संशयः॥

अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्णं
भूर्वैष्णवी सूर्य्यसुताश्च गावः।
लोकत्रयन्तेन भवेत् प्रदत्तं
यः काञ्चनं गाञ्च महीञ्च दद्यात्।

इति शिवसुवर्णदान विधिः।

ब्रह्माण्डपुराणात्।

ऋषयःसत्रमासीना नैमिषारण्यवासिनः।
उग्रश्रवसमासीनमपृच्छञ्छौनकादयः॥
तत्तोऽस्माभिश्श्रुतानीह धर्म्माणि विविधानि च।
वयमिच्छामहे भूयः श्रोतुन्दानमनुत्तमं।
इत्येवमुक्तोमुनिभिः सूतपुत्रोमहामतिः॥
उवाच दानमाहात्म्यं शतमानमिहाद्भुतं।
नारदेन पुरापृष्टः परमेष्ठी चतुर्म्मुखः॥
यदाह दानं तत्सर्वं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तमाः।

ब्रह्मा उवाच।

शृणुष्वावहितो दानं ब्रवीमि तव नारद।
शतमानमिति प्रोक्तं सर्व्वपापप्रणाशनं॥
आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं सन्ततिप्रदं।
भुक्तिमुक्तिप्रदं सर्व्वं सर्व्वमाङ्गल्यकारणम्॥
पुण्यकालेषु सर्व्वेषु चन्द्रसूर्य्यग्रहादिषु।

नित्यं वा कारयेद्दानं जन्मर्क्षेषु विशेषतः ॥
पुण्यदेशेषु सर्व्वेषु गृहे देवालयादिषु ।
यत्र साधनसम्पत्तिस्तत्रदानं समाचरेत् ॥

गन्धेन भूमिं शकृता जलेन
आलिख्य मध्ये सिततन्दुलैश्च ।
सरोरुहं केसरभूषणाढ्यं
सकर्णिकं चाष्टदलं विलिख्य ॥
तस्मिन् हिरण्यं शतमानमात्रं
निधाय तस्योपरि तं विचिन्त्य ।
ब्रह्माणमीशङ्कमलासनस्थ-
माराध्य गन्धादिभिरादरेण ॥
विप्रं तथा वेदविदं विचिन्त्य
विरिञ्चिबुद्ध्यातु समर्च्चयित्वा ।
दद्यात् सुवर्णं शतमानमस्मै
सम्प्रीयतामात्मभूरित्युदीर्य्य ॥
योऽसौदानं शतमानं हिरण्यं
दद्यादायुः सर्व्वमेवेति चोक्तं ।
अतः कुर्य्यान्नारदैतत्सकृद्वा
नित्यं मासं हायनं शक्तितोवा ॥
जाम्बूनदं जातरूपं सुवर्णं काञ्चनं तथा ।
हिरण्यञ्चेति शक्त्यातु क्रमादेतानि नारद ।

इति शतमानदानविधिः ।

(७२)

अथाह बौद्धायनः।

शतमानमत्त्वयेण सुवर्णेन मितञ्च यत्।
तत्कांस्ये निक्षिपेत्सम्यक् तिलाढकसमन्विते॥
कांस्यपात्रपरीमाणं पलानामष्टकं विदुः।
तिलानामुपरि स्थाप्य अक्षताः शुभ्रशालयः॥
आवाहयित्वा देवेशं द्युमणिं भानुमव्ययम।
गन्धमाल्यैः सुरभिभी रक्तमाल्यैर्व्विशेषतः॥
उपचारै षोड़शभि रर्च्चयेत्भानुमव्ययम्।
अष्टाक्षरेण मन्त्रेण सावित्रेणातिभक्तितः॥
यद्वा सवितृलिङ्गेन मन्त्रे ण प्रणिपत्य तु।
ब्राह्मणाय ततः पूजां कुर्य्याद्गन्धाक्षतैः शुभैः॥
अन्यैश्च विविधैः सम्यक् स्वकुटम्बाविरोधतः।
तस्मै दान्ताय सत्कृत्य स्वाचारायात्मवेदिने॥
प्राङ्मुखाय स्वयञ्चोदङ्मुखः प्रयतमानसः।
मन्त्रेणानेन सङ्कल्प्य पापव्याधिविमुक्तये॥
पद्मोद्भवः पद्मकरः सप्ताश्वरथवाहनः।
शतमानेन दत्तेन तुष्टः सर्व्वजगद्गुरुः॥
इह जन्मनि यत्पापं अन्यजन्मनि यत् कृतम्।
तत् प्रत्ययाप्रत्ययाभ्यां तत्सर्व्वं क्षपयत्वसौ॥

दानमन्त्रः।

ततः क्षमाप्य तं विप्रं प्रणिपत्य विसर्जयेत्।
यथा प्रसन्नोभवति तथासर्व्वं प्रकल्पयेत्॥

इति पापरोगहरशतमानदानविधिः।

वह्निपुराणात्।

इन्द्र उवाच।

भगवन् सर्व्वमाख्यातं वृषदानक्रियाफलम्।
पृच्छाम्यन्यदहं पुण्यं सदाक्षयफलप्रदम्॥
दानं त्रैलोक्यनाथस्य हरप्रीतिविवर्द्धनम्।
तद्वदस्व मुने येन दत्तेनेशः प्रतुष्यति॥
दिक्पालात्माच सन्नित्यसदानन्दमयोहरिः।
तत् कथं भगवन् भक्तोभवेद्धेममयो हरिः॥
केन दानेन तपसा व्रतेन यजनेन वा॥
मुच्यते पातकाद्घोरादाजन्ममरणान्तिकात्।
कथं भवेन्नरः श्रीमान् धीमान् पुत्री प्रतापवान्॥
प्रमितायुस्तथारोग्यसकलैश्वर्य्यभाक् सुधीः।
कस्य जन्मायुतान्तेऽपि दानस्यान्तोन विद्यते॥
केन तत्पदमाप्नोति विष्णोर्य्यत्परमं पुमान्।
श्रोतुमर्होस्मि वै ब्रह्मन् वैष्णवं मन्यसे यदि॥
तत् प्रसीदाखिलं दानन्तत्त्वमाचक्ष्व मे गुरो।

ब्रह्मोवाच।

आनन्दो ब्रह्मणोरूपं नित्यं वेदेषु गीयते।
सर्व्वावासोविभुः साक्षादानन्देन व्यवस्थितः॥
तस्माद्दानमिदं पुण्यं देह्यानन्दनिधिं परम्।

विप्रायाच्युतरूपाय वर्द्धयानन्दमुत्तमम्।
दानेनानेन ते शक्र धातुत्रययुतेन च॥

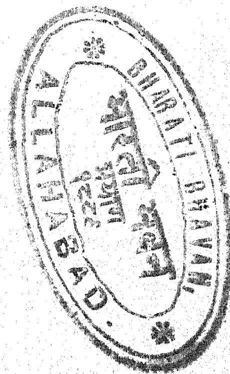
इन्द्र उवाच।

विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् दानस्यास्य महानिधेः।
यथा देयं विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम्॥

ब्रह्मोवाच।

पुण्यान्तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां
तथोपरागे शशिसूर्य्ययोर्व्वा।
चतुर्युगादिष्वयनद्वये वा
प्रबोधने प्रस्वपनेऽथ विष्णोः॥
कुर्य्यादथौदुम्बरमेव कुम्भं
हिरण्मयं भारेण यथात्मशक्त्या।
तथाविधानञ्च सुराजतं स्या-
द्धिरण्यभारेणनतु पूरयेत्तत्॥
तदर्द्धतोर्द्धेन तदर्द्धतोवा
स्वशक्तितः स्वर्णपलैः शतेन।
तदर्द्धमर्द्धेन तु वित्तशक्त्या
पलत्रयादूर्द्धमपि प्रकुर्य्यात्॥
तत्ताम्रभाण्डे कनकं निधाय
सवज्रनीलोत्पलपद्मरागं।
समुक्तवैदूर्य्यसविद्रुमञ्च
तद्राजतं पात्रमधोमुखं स्यात्॥

एवन्तु तं भद्रनिधिं सुविद्वान्
कृत्वासने प्रावरणोपयुक्ते ।
कुशोत्तरे दर्पणचामराद्यै-
स्सपादुकोपानहछत्रयुक्तं ॥
तत्क्षौमवस्त्रोत्तमयुग्मयुक्तं
संपूजयेन्मन्त्रवरैरथैतैः ।
आदौ तु पञ्चामृतमाद्यविष्णुं
संस्नाप्य संसारहरं समर्च्य ।
तथेश्वरं पावकमेव हुत्वा
आमन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तं ॥
श्रीखण्डकर्पूरसकुङ्कुमेन
पञ्चाक्षरं नाम श्रियः प्रलिख्य ।
नमस्तथोङ्कारयुतं च पार्श्वे
तद्राजते प्येवमथार्चयेत ॥
त्वया समस्तामरसिद्धयक्ष-
विद्याधरेन्द्रोरगकिंनरेन्द्रैः ।
गन्धर्व्वविद्याधरदानवेन्द्रै-
र्युतं हृतं विश्वमिदं नमस्ते ॥
समस्तसंसारकरी त्वमेव
विभोः सदानन्दमयी च माया ।
समस्तकल्याणनिधिः समाधिः ।
हरिप्रिये भद्रनिधिर्नमस्ते ।
एवं पूज्य विधानेन ततो विप्रमथार्चयेत् ।

किरीटाङ्गदनिष्काग्र्यकुण्डलाङ्गुलिभूषणैः ॥
अलङ्कृत्य हरिं यद्वत्पीताम्बरधरं ततः ।
पूजयेदच्युतं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् ॥
भूदेवोसीत्यतो नित्यं नित्यानन्दमयो हरे ।
हर मे दुष्कृतं कृष्ण कृपाकर नमोस्तु ते ॥
भूदेव भगवद्धर्म्म भवभङ्गकरेश्वर ।
भवभूतिकरोजिष्णो प्रभविष्णुर्नमोऽस्तु ते ॥
एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं द्विजं विष्णुरूपिणं ।
ततोभद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन मानवः ॥
स्वगोत्रोच्चारणेनादौ वपुर्नाम महात्मनः ।
यवदर्भतिलैः सार्द्धमुदकं संपरित्यजेत् ।
पितृसन्तारणार्थाय नित्यानन्दविवृद्धये ।
सर्व्वाघौघविनाशाय विष्णोर्दानंमया कृतं ।
तदनेन सरत्नेन धातुत्रययुतेन च ।
सक्षौमाम्बरयुक्तेन सादर्शपादुकेन च ।
आसनेन सच्छत्रेण चामरोपानहेन च ।
सदानन्दविधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ।
एवमुच्चार्य्य तन्दद्याद्द्विजाय हरिरूपिणे ।
गोप्येन विधिना दद्याद्विमसंख्या न कीर्त्तयेत् ।
प्रकीर्त्तिते कोटिगुणायुतं फलं
प्रगोपिते कल्पगुणैर्न संशयः ।
इतीदमान्याय न कीर्त्तयेत् सुधी
निधान मध्ये निहितञ्च यद्वसु ॥

एवंकृते स्यान्मनुजः कृतात्मा
तपेन्नचा स्यान्मरणं कदाचित्।
प्रयाति विष्णोः पदमव्ययं तत्
शिवात्मकानन्दमयं ससंख्या ॥
इति भद्रनिधिदानविधिः।

तस्मिन्नेव पुराणे।

गरुड़उवाच।

प्रभो प्रसीदाच्युत विश्वभावन
प्रतापनित्योसि सुरारितापन।
प्रयच्छ मे प्रश्नमहंकरोमि यत्
मुकुन्द तस्योत्तरमुत्तमं विभो ॥
कथं जगन्नाथ जने निरन्तरं
महोत्सवीस्या द्विजयी सुखी सदा।
सुसंपदानन्दपदोजरोमरो
निरामयोयेन शुभेन तं वद ॥
विभुस्तथाकर्ण्य वचो गरुत्मतः
प्रसन्नरूपः प्रतिवाक्यमाह तं।
सुपर्ण यत् प्रष्टुमिदं त्वया कृतं
शृणुष्व तत्साधु न दानतः परं।
इहाप्यमुष्मिन्नपि संभृतोनिधिः
क्वचिन्न केनापि कदाचिदाप्यते ॥
युगायुतैः कल्पशतायुतैरपि

प्रभुञ्जतोदातुरहीन हीयते।
गतिञ्च यां यामपि याति दाता
योनिं तथामुत्र तथेह वापि॥
तान्तामनुप्रैति तु दत्तमन्ते
सुश्रद्धया यद्विजपुङ्गवेभ्यः।
तस्माद्विधानं शृणु सर्व्वदानतः
प्रभावदं नित्यफलप्रदञ्च॥
ऐश्वर्य्यदं मोक्षदमक्षयं य
द्दातु स्वयोभूतमनेकरत्नं।

कारयेत्कार्त्तिकान्तेवा माघ्यां वा माधवेऽपि वा।
अयने विषुवे वापि मन्वादिषु युगादिषु।
चन्द्रसूर्य्योपरागे वा स्वशक्त्योदुम्बरद्रुटम्॥
पिधानं राजतं तद्वत्मध्ये सौवर्णमुत्सृजेत्।
नानारत्नवरापूर्णं नानानानाभिरावृतं॥
हेमराजतताम्रोत्थैःसवित्तैरपि पूरितम्।
नानानानशतामूर्द्धमयुतादपि शक्तितः॥

एकोनानाशब्दो, बहुप्रकारवचनः
द्वितीयं नानेति महाराष्ट्रभाषायां नाणकं-
ततश्च नानारूपनाणकैःपूरयेदित्यर्थः।

शक्त्यापलसहस्रेण शतेनार्द्धशतेन वा।
तदर्द्धार्द्धेन वा राजन् पलाद्धीनं न कारयेत्।
कार्य्यन्तद्विजितं हेम्ना वित्तशाठ्यमकुर्व्वता।
राजतेनाथ ताम्रेण रत्नैर्व्वावस्त्रसंवृतं।

धान्यनानोपरि स्थाप्य* कल्पोक्तैरर्चयेत् पदैः ।
पौराणिकं पुरस्कृत्य स्वयं वा तदनुज्ञया ॥
कृतक्रियोऽग्निसान्निध्ये विष्णोरीशस्य वाण्डज ।
इमं समुच्चरेन्मन्त्रं कुशपाणिः प्रसन्नधीः ॥
ओँ नमः सर्व्वदानन्दसर्व्वसम्पत्तिवर्द्धन ।
वर्द्धयास्मान् समृद्धेह आयुषा यशसा श्रिया ॥
नमस्तेऽनन्तसन्तान सदानन्द सदोदय ।
सदोदितं कुरुष्वेह सन्तत्या मां धनायुषा ॥
नमो नमः पद्मनिधे धनेश
शतक्रतो शङ्कर नैर्ऋतेश ।
शमन्नयास्मद्दुरितं दुरिष्ट-
मभीष्टदो मे भव शङ्करेश ॥
नमो नमः पाशधराप्रमेय
नमोस्तु रामाय सुनामधेय ।
नमः समीराय हुताशनाय
नमोस्त्वनन्ताय कजासनाय ॥
नमः सुरश्रेष्ठ हरीश्वराय
नमोऽस्तु सावित्रि शिवे श्रियेति ।
सरस्वति प्रीतिरतिक्रियेति
सतुष्टिःपुष्टिस्मृति-शान्ति-कीर्त्ते ॥
सर्व्वामराणां निधिरप्रमेय
त्वमेव पितृ-मुनि-रीश्वराणां ।

* नानाधान्योपरिस्थाप्यइति क्वचित्पाठः ।

आधारभूतोसि चराचरस्य
विश्वस्य यस्मात् प्रणतोह्यतस्त्वां ॥
नमोस्तु सौन्दर्य्यनिधिः सुरेन्द्रः
नमोऽस्तु गाम्भीर्य्यनिधिःसमुद्र ।
नमो नमः कान्तिनिधान इन्दो-
स्तेजोनिधे त्वां प्रणतोऽस्मि भानो ॥

नमः पद्माय भद्राय नमस्ते स्वस्तिकाय च ।
नमः शंखाय मणये मणिभद्राय ते नमः ॥
नमो नन्दिविवर्त्ताय नन्दावर्त्ताय वर्त्तिने ।
नमः कटककर्णाय कण्ठावर्त्ताय ते नमः ॥
नमो नन्दप्रतिष्ठाय नमो हेमप्रियाय च ।
नमो हिरण्यगर्भाय नित्यानन्दाय ते नमः ॥
एवं पूज्य विधानेन नित्यानन्दनिधिं सुधीः ।
ससिद्धार्थकदूर्व्वाभिः सकुशा-चत-चन्दनैः ॥
तिललाजैःसमं पुष्पं भूमावुदकमुत्सृजेत् ।
मन्त्रेणानेन विधिवत्कालोक्तेन खगेश्वर ॥
अद्येह पुण्यकालेऽस्मिन् द्विज-देवा-ग्निसन्निधौ ।
यशःश्रेयोऽभिवृद्धर्य्यै मातापित्रोस्तथात्मनः ॥
पुराण-न्याय-मीमांसा-वेद-वादिभ्य एव च ।
नमो विद्याविधायिभ्यो नानागोत्रेभ्य एव च ॥
विप्रेभ्योऽनेकधर्म्मभ्यो नित्यानन्दकरं* परम् ।

---

* नित्यानन्दनिधिमिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

अहं सम्प्रददे तेभ्यो नानानानाव्रतेन च ॥
सस्वर्णरौप्यताम्रेण सरत्नेन सवाससा ।
सोपस्करेण पुरुषो ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मकः ॥
प्रीयतां निधिदानेन श्रीयज्ञपुरुषोऽच्युतः ।
एवमुत्सृज्य उदकं विप्रेभ्यः प्रतिपादयेत् ॥
संविभज्य यथाशास्त्रं न कञ्चिदपमानयेत् ।
महादानमिदं यस्मात्तस्मादेकोपि नार्हति ॥
अथान्ये केचिदिच्छन्ति समस्तविधिपारगाः ।
यज्ञदानव्रतानां वा सोप्येकोऽर्हति तद्गृहे ॥
एवं यः कुरुते दानं नित्यानन्दनिधेः परम् ।
एवं सम्पदमाप्नोति स संसारे निरन्तरम् ॥
दानानामप्यशेषाणामनन्तफलमुच्यते ।
नित्यानन्दविधानस्य प्रदानादपवर्गभाक् ॥
यश्चैवं सकृदन्नैव सदानन्दविधानकृत् ।
स करोत्यसकृद्राज्यमक्षये वेधसः पदे ॥
यथा कथञ्चिदत्वेति स्वकर्मगुणसंचयः* ।
तदाखिलमहोराज्यं प्राप्नोति व्रतसंज्ञके ॥
पुनः स्वधर्मसंयुक्तो राज्यं कृत्वा सहानुगः ।
प्राप्नोति पदमैशानं नित्यमक्षयमव्ययं ॥
तस्मादेत्य पुनाराज्यं लभेत् वैद्याधरे पदे ।
आकल्पमप्यनल्पश्रीः श्रीनिधानप्रदानतः ॥

---

* सञ्चय इति क्वचित् पाठः ।

पुनः प्रयाति कल्पान्ते वैष्णवं पदमव्ययं।
गत्वापि योगिनो यत्र प्राप्नुवन्ति पुनः परं॥
एतद्भद्रनिधानाख्यमाख्यातं वैनतेय ते।
मया प्रीत्या प्रयत्नेन* किमन्यत् कथयामि ते॥
नित्यानन्द निधेर्दानान्नित्यानन्दोऽभिजायते।
यः कुर्यात् सोच्युतायुः स्याद्दीर्घसन्तानमाप्नुयात्॥
यस्तु संकीर्त्तयेद्भक्त्या यः शृणोति समाहितः।
सदीर्घमायुराप्नोति मुच्यते सर्व्वकिल्बिषैः॥

इमं खगेन्द्र गदितं दयितं महतां
तव मयाद्भुततमं शमनं त्वघसां।
सुलभमवाप्य काञ्चनमिहाचरते
पदमुपैति वैष्णवमहो सुलभं॥

इत्यानन्दनिधिदानविधिः।

अथ स्कन्दपुराणे।

यः प्रयच्छति विप्राय रजतं वापि निर्म्मलं।
स विधूयाशु पापानि स्वर्गलोके महीयते।
रूपवान् सुभगः श्रीमानिह लोके च जायते॥

मत्स्यपुराणे।

पितॄणां राजतं पात्रं अथवा रजतान्वितं।
शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत्पितृवल्लभं।

* प्रसन्नेनेति क्वचित् पुस्तकान्तरे।

अमङ्गलञ्च यज्ञेषु देवकार्य्ये च वर्जितं ।
रजतं दक्षिणामाहुः पितृकार्य्येषु सर्व्वदा ॥

इतिरजतदानविधिः ।

अथाश्वदानविधिः ।

तत्र स्कन्दपुराणे ।

अश्वं यस्तु प्रयच्छेद्वै हेमचित्रं सुलक्षणं ।
स तेन कर्म्मणा देवि गान्धर्व्वं लोकमश्नुते ।

महाभारते । सर्व्वोपकरणोपेतं युवानं दोषवर्जितं ।
योऽश्वं ददाति विप्राय स्वर्गलोके महीयते ॥

तथा । यावन्ति रोमाणि हये भवन्ति हि नरेश्वर ।
तावतो वाजिदा लोकान् प्राप्नुवन्तीह पुष्कलान् ।

कालिका पुराणे ।

अश्वं वा यदि वा युग्मं शोभने वाथ पादुके ।
ददाति यः प्रदानं वै ब्राह्मणेभ्यः सुसंयतः ॥
तस्य दिव्यानि यानानि रथा ध्वजपताकिनः ।
दुष्टः पन्था न चैवेह भविष्यति कदाचन ॥

कूर्म्मपुराणे ।

अश्वं तन्मूल्यमथवा कनीयोमध्यमोत्तमं ।
दद्याद्वित्तानुसारेण तारागणपरिच्छदं ॥

तारागण इति, तारानुकार्य्यश्चालङ्कारविशेषः ।

शफैः पञ्चपलै रौप्यैः सुवर्णालङ्कृतं क्रमात् ।

सदक्षिणं सवस्त्रञ्च ब्राह्मणायाग्निहोत्रिणे।
स्वर्णदः प्राप्नुयात् स्वर्गमश्वसालोक्यमश्वदः।
श्रद्धा देशश्च कालश्च सर्व्वदानेषु शस्यते॥

दानमन्त्रस्तु मत्स्यपुराणे।

उच्चैःश्रवास्त्वमश्वानां राज्ञां विजयकारकः।
सूर्य्यवाहं नमस्तुभ्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे॥
कनीयस्त्वादित्रैविध्यं सुवर्णदानवदवधेयं।

इत्यश्वदानं।

गारुड़ पुराणे।

ब्रह्महत्यादिपापानि उपपापानि यानि च।
तानि सर्व्वाणि नश्यन्ति हयमेधेन निश्चितं॥
न कलौ क्रियते यज्ञोह्यश्वमेधोऽपि गोसवः।
नरमेधोऽक्षता नारी देवरात् पुत्रसन्ततिः।
गर्हितं सप्तकं ह्येतत् राजसूयं कमण्डलुः॥
अश्वमेधमखं यस्तु कलौ कर्तुमनीश्वरः।
अश्वदानन्तु तेनेह कर्त्तव्यं विधिपूर्व्वकं॥
विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा।
श्वेतमश्वं शुभं स्नातं हेमपर्य्याणभूषितं॥
रौप्यैस्तु कटकैः शुद्धैः करिदन्तोपशोभितं।
वज्रनेत्रं खुरैस्ताम्रैः चौमपुच्छं सुवाससं॥
शुभ्रेण पटकेनैव संवृतं स्वायुधान्वितं।

धान्यरत्नोपरिस्थन्तु वद्धकच्चं सुपट्टकं ॥
एवं सुतेजसञ्चाश्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।
सुरूपाय सुवृत्ताय विदुषे च सुबुद्धये ।
दातव्यो मन्त्रमुख्याय दातव्यो भास्कराय च ॥
मन्वादौ च युगादौ च अयने विषुवे तथा ।
चन्द्र-सूर्य्यग्रहे चैवमश्वं दत्त्वा सुखी भवेत् ॥

अथ पूजामन्त्रः ।

मार्त्तण्डाय सुवेगाय काश्यपाय त्रिमूर्त्तये ।
जगद्बीजाय सूर्य्याय त्रिवेदाय नमस्तु ते ॥

अत्र अमुकसगोत्रायेत्यादि इमं अश्वं सुवर्णन्तिकालङ्कृतं ललाटं ग्रैवेयकसुपर्याणान्वितं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतं, रौप्यकटक-रत्नोपशोभितं वज्रनेत्रं ताम्रखुरं चौमपुच्छं सुवाससं शुभ्रपट्ट-कसंवृतं स्वायुधान्वितं धान्यरत्नोपरिस्थितं वद्धकच्चं सुपट्टकं स्वर्गकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे अमुकगोत्रायेत्यादि एतदश्वदान प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे ।

एवं समुच्चरेन्मन्त्रं कर्णे दद्यात्तिलोदकं ।
महार्णवे समुत्पन्न उच्चैःश्रवसपुत्रक ॥
मया त्वं विप्रमुख्याय दत्तो हय सुखी भव ।
इमं विप्र नमस्तुभ्यं अश्वन्ते प्रतिपादितम् ॥
प्रतिगृह्णीष्व विप्रेन्द्र मया दत्तं सुशोभनम् ।
कर्णे समर्पणं कृत्वा विप्रहस्ते जलं क्षिपेत् ॥
पश्चादश्वपुरी गच्छेत् पदानां सप्तसप्ततिं ।

भास्करं मनसि ध्यात्वा आलोक्य स्वगृहं व्रजेत् ॥
श्वेतमश्वन्तु यो दद्यात् फलं दशगुणं लभेत्।
वडवाञ्च तथा दत्त्वा तुल्यमेव फलं लभेत् ॥
एवंकृते नरव्याघ्र सूर्य्यलोकं व्रजेन्नरः।
ब्रह्महत्यादिपापानि तथान्यानि बहून्यपि।
तानि सर्व्वाणि नश्यन्ति दत्त्वा ह्यश्वं विधानतः॥
त्रिंशत्पूर्वांस्त्रिंशदपरांस्त्रिंशच्चैव परावरान्।
सम्यक् दत्त्वा श्वदःपुत्रो नरकादुद्धरेत्पितॄन् ॥
नृत्यन्ति पितरः स्वर्गे वलन्ति च हसन्ति च।
वाजिप्रदः कलौ जात स्ततो वैमानिका वयं।
वाजिप्रदेन पुत्रेण उद्धृता नरकार्णवात् ॥
हयदानफलं ह्येतद्यल्लोका अक्षया नृणां।

इति श्वेताश्वदानविधिः।

आदित्य पुराणे।

दुर्व्वासा उवाच।

दानधर्म्मास्त्वया देव प्रोक्ता विस्तरतो मम।
अश्वानाञ्चैव नागानां दानञ्चैव दिवाकर ॥

भानुरुवाच।

तपः-शील-गुणोपेते पात्रे वेदस्य पारगे।
सुभगे परिपूर्णाङ्गे अग्निहोत्रपरायणे ॥
परिपूर्णाङ्गमुदितमुदासीनसमप्रभं।

सुविभक्तं सुकेशन्तं सुखचामं सुशोभनं॥
सर्व्वालङ्कारशोभाढ्यं दिव्यस्रगनुलेपितं।
सर्व्वोपकरणैर्युक्तं सर्व्वलक्षणसंयुतं॥
दन्तेषु मुक्तिकास्तस्य प्रवालमधरौष्ठयोः।
दद्याद्वज्रन्तु नेत्राभ्यां वैदूर्य्यं चाप्यसंभवे॥
हेमरूप्यञ्च हस्ताभ्यां ताम्रं पादेषु विन्यसेत्।
अण्डजैर्नाण्डजैर्व्वस्त्रैर्विचित्रैः परिवेष्टयेत्॥
सुगन्धैश्चैव गन्धैश्च पुष्पैश्चापि विभूषयेत्।
वाहनाधिपतिं श्रीमान् यथेष्टं विनिवेदयेत्॥
आदित्याभिमुखं कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत्।
विविधैर्भक्ष्यभोज्यैश्च बलिं तत्रोपकल्पयेत्॥
भोजयेत् तत्र विप्रांस्तु सूर्य्यभक्तान्विशेषतः।
प्रीयतां मिहिरो नित्यं भुक्ताचोत्थापयेत् द्विजान्॥
अनेन विधिना कुर्य्यादश्वदानं महामुने।
यावन्ति देहरोमाणि तस्य सूतिश्च यावती।
तावद्युगसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते॥

इत्यपरोश्वदानविधिः।

अथ शिवधर्म्मात्।

शिवायाश्वमलंकृत्य यः पर्व्वणि निवेदयेत्।
सोऽश्वमेधस्य यज्ञस्य फलमष्टगुणं लभेत्॥

इति शिवाश्वदानविधिः।

अथ तिलदानमुच्यते।

आदित्यपुराणे।

दुर्व्वासा उवाच।

कथन्तिलाः समुत्पन्नाः कथञ्च अवतारिताः।
एवं मे संशयं देव छेत्तुमर्हस्यशेषतः॥

भानुरुवाच।

शृणुष्वावहितो विप्र सर्व्वं वच्याम्यशेषतः।
पुरा कृतयुगे विप्र पितरः सर्व्वं आगताः॥
तपश्चरन्ति विपुलन्तिलार्थं नात्र संशयः।
दिव्यं वर्षसहस्रन्तु निराहारास्तपस्विनः॥
तपः कुर्व्वन्ति विपुलन्तिलार्थं मुनिसत्तमाः।
तदा परिवृताः सर्व्वैर्देवैश्चैव विशेषतः॥
प्रजापतिः पितृपतिः साचादेव पितामहः।
परितुष्टोऽस्मि वो दद्मि ब्रूत यच्चेष्टितं हि वः॥

पितर ऊचुः।

तिलान् दद महाभाग काङ्क्षितान् वै न संशयः।
तिलैर्व्विना न जीवामो नातिलस्तिष्ठते दिवि॥

पितामह उवाच।

गच्छध्वं वै तिलादत्ताः सर्व्वेषां वो द्विजोत्तमाः।
परितुष्टाश्च पितरस्तिललाभात् प्रजापते॥

तिलान् यस्तु प्रयच्छेत पितृणाञ्च विशेषतः ।
अग्निष्टोमसहस्रस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
वैशाख्यां पौर्णमास्यां वा तिलान् क्षौद्रेण संयुतान् ।
यः प्रयच्छेद्द्विजाग्र्येभ्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
कृषिभागी बहुधनो जायते नात्र संशयः ।
धर्म्मराजाय च तिलान् दत्त्वा चैवेह मानवः ।
यमलोकं न पश्यन्ति ब्रह्मलोकं ब्रजन्ति ते ॥
ज्यैष्ठे मासि तिलान्दत्त्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्व्वसत्वसमाकीर्णं नरकं न स पश्यति ॥
सर्व्वकामैः स यजते यस्तिलैर्यजते पितॄन् ।
न चाकामेन दातव्यन्तिलैः श्राद्धं कथञ्चन ॥
महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृतास्तिलाः ।
ततो दिव्यङ्गताभावं प्रदानेषु तिलाः प्रभोः ॥
पौष्टिका रूपकाश्चैव तथा पापविनाशनाः ।
तस्मात्सर्व्वप्रदानेभ्यस्तिलदानं विशिष्यते ॥
आपस्तम्बश्च मेधावी शङ्खश्च लिखितस्तथा ।
महर्षिर्गौतमश्चापि तिलदाने सदा रताः ॥
तिलहोमरता विप्राः सर्व्वे संयतमैथुनाः ।
सर्व्वेषामेव दानानां तिलदानं परं स्मृतं ।
अक्षयं सर्व्वदानानां तिलदानमिहोच्यते ॥

महाभारते ।

तिलाःपवित्रमतुलं प्रवदन्ति महर्षयः।
प्रदाने यत्फलं तेषां तन्मे ब्रूहि पितामह॥

भीष्म उवाच।

सर्व्वेषा मेव दानानां तिलदानं परं स्मृतं।
सर्व्वपापहरं तद्धि पवित्रं स्वर्गमेव च॥

मत्स्यपुराणे।

विष्णोर्देहसमुद्भूताः कुशाः कृष्णतिलास्तथा।
धर्म्मस्य रक्षणायालमेतत् प्राहुर्दिवौकसः॥

व्यासः।

महर्षेः कश्यपस्यैते गात्रेभ्यः प्रसृताः पुरा।
ते च दिव्यं गता भावं प्रदानेषु तिलाःस्मृताः॥
तिला भक्षयितव्याश्च होतव्याश्च विधानतः।
विप्रेभ्यश्च प्रदातव्याः श्रेयस्कामैर्नरैरिह॥

सम्वर्त्तः।

नित्ये नैमित्तिके काम्ये तिलान् दत्त्वा स्वशक्तितः।
प्रजावान् पुत्रवान्नित्यं धनवान् जायते नरः॥

वशिष्ठ उवाच।

नित्यं दाता तिलानाञ्च नरः स्वर्गे महीयते।

महाभारते।

ददतो जुह्वतश्चैव हरतः प्रतिगृह्णतः।
तिले तिले तिलद्रोणसौवर्णानां युधिष्ठिर॥
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं।
ब्राह्मणस्य च सम्वादं यमस्य च महात्मनः॥
मध्यदेशे महाग्रामो ब्राह्मणानां वभूव ह।
गङ्गायमुनयोर्म्मध्ये यामुनस्य गिरेरधः॥
विद्वांसस्तत्र भूयिष्ठा ब्राह्मणाश्चावसन् सदा।
अथ प्राह यमः कञ्चित् पुरुषं कृष्णपिङ्गलं॥
रक्ताक्षमूर्द्धरोमाणं काकजंघाक्षिनासिकं।
गच्छ त्वं ब्राह्मणं ग्रामं गत्वा ब्राह्मणमानय॥
अगस्तिगोत्रं तं विप्रं नामतश्चापि शाल्मलिं।
समे निविष्टं विद्वांसमध्यापकसमावृतं॥
सामान्यमानयेथास्त्वं सगोत्रं तस्य पार्श्वतः।
स हि तादृग्गुणित्वेन तुल्योऽध्ययनजन्मना॥
आकृत्या च तथा वृत्तैः समस्तेनैव धीमता।
तमानय यथोद्दिष्टं पूजा कार्य्या हितस्य मे॥
स गत्वा प्रतिकूलं तच्चकार यमशासनं।
तमाक्रम्यानयामास प्रतिषिद्धोऽयं मे नयः॥
तस्मै यमः समुत्थाय पूजां कृत्वा च धर्म्मवित्।
प्रोवाच नीयतामेष सभामानीयतामिति॥
एवमुक्ते तु वचने धर्म्मराजेन स द्विजः।
उवाच धर्म्मराजन्तं निविष्टो गमनेन वै॥
यो मे कालो भवेच्छेषस्ते वसेयं त्वया सह।

यम उवाच।

गच्छ विप्र त्वमद्यैव निलयं त्वं महामुने।
ब्रूहि वादं यथास्वैरं करवाणि किमच्युत॥

ब्राह्मण उवाच।

यत् कृत्वा सुमहत् पुण्यं स्वर्गे स्यां ब्रूहि तन्मम।
सर्व्वस्य हि प्रमाणं त्वं धर्म्माधर्म्मविनिश्चये॥
शृणु तत्त्वेन विप्रर्षे प्रदानविधिमुत्तमं।
तिलाः परमकं दानं पुण्यं चैवेह शाश्वतं॥
तिलाः पवित्रमतुलं प्रवदन्ति महर्षयः।
तान् प्रयच्छस्व विप्रेभ्यो विधिदृष्टेन कर्म्मणा॥
वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च अयने चोत्तरायने।
तिला भक्षयितव्याश्च सदात्मालम्भनञ्च तैः॥
कार्य्यं सततमग्निर्वै श्रेयःसर्व्वात्मना गृहे।
तिलान् श्राद्धे प्रशंसन्ति दानमेतदनुत्तमं॥
तिला नित्यं प्रदातव्या यथाशक्ति द्विजर्षभ।
नित्यदानात् सर्व्वकामफलं निर्व्वर्त्तयेत् पुनः॥
शृणु धर्म्मरहस्यञ्च यदद्य कथयामि ते।
तिलाः पवित्रमतुलं मा तेऽभूदत्र संशयः।
तिलेभ्यः प्राप्यते स्वर्गः स्वर्गान्मोक्षस्तथैव च॥

विष्णुधर्म्मे।

तिला गावो हिरण्यञ्च अन्नं कन्या वसुन्धरा।

दत्तान्येतानि विधिवत्तारयन्ति महाभयात् ॥

तथा। मूलर्च्चगे शशधरे माघे मासि प्रजापते।
एकादश्यां कृष्णपक्षे सोपवासो जितेन्द्रियः।
द्वादश्यान्तु तिलान्दत्त्वा सर्व्वपापात् प्रमुच्यते ॥
तिलोद्वर्त्ती तिलस्नायी तिलहोमी तिलोदकी।
तिलदाता च भोक्ता च षट्तिलाः पापनाशनाः ॥
असकृत् षट्तिली भूत्वा सर्वपापविवर्जितः।
त्रिंशद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

कूर्म्मपुराणे।

कृष्णाजिने तिलान्दत्त्वा सुवर्णं मधु-सर्पिषी।
द्रोणैकं वाससाछन्नं त्रिधा तद्वत्सदक्षिणां ॥

त्रिधेति हीन-मध्यमो-त्तमभेदेन द्रोणैकं द्रोणद्वितयं द्रोण-त्रितयञ्चेति तद्वत् सदक्षिणमिति क्रमादेक-द्वि-त्रि-सुवर्णदक्षिणा सहितमित्यर्थः।

आहिताग्नौ द्विजे दत्त्वा सर्व्वन्तरति दुष्कृतं।

इदञ्चात्र दानवाक्यं।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि एवं कृष्णाजिनस्थितं सुवर्णं मधुसर्पिर्युतं वस्त्रछन्नन्तिलद्रोणं सर्वपापक्षयकामस्तुभ्यमहं सम्प्र-ददे न ममेति। ओं अद्यअमुक सगोत्रायेत्यादि एतत्तिल-दानप्रतिष्ठार्थमिदं सुवर्णं दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति।

इति तिलदानविधिः।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

मृगं तिलमयं कृत्वा सुवर्णरजतान्वितं ।
दद्यात् कम्बलसंस्तीर्णं कृष्णमार्गाजिनेन वा ॥
सर्व्वकामसमृद्धेन विमानेन दिवं व्रजेत् ।
कालत्रयादिहागत्य राजराजो भवेत् पुनः ॥

इति तिलमृगदानविधिः ।

स्कन्दपुराणे ।

तिलपात्राणि यो दद्याद्विप्रेभ्यः श्रद्धयान्वितः ।
अमावास्यां समासाद्य नियतः सुसमाहितः ॥
स पितॄंस्तारयित्वाशु नरकान्नरपुङ्गव ।
पितृलोकं समाप्नोति स चिरं सुखमश्नुते ॥

अत्रिः ।

तिलपात्रन्तु सम्पूर्णं यो दद्यात् सुसमाहितः ।
ध्रुवं स गच्छति स्वर्गं नरो वै नात्र संशयः ॥
यमः । तिलपात्रञ्च यो दद्यात् प्रत्यहं वाथ पर्व्वणि ।
सदक्षिणं सत्वभावात् हृदि कृत्वा जनार्द्दनं ।
नाशयेत्त्रिविधं पापं धर्म्मस्य वचनं तथा ॥

ब्रह्मपुराणे ।

ताम्रपात्रं तिलैः पूर्णं प्रस्थमात्रैर्द्विजाय तु ।
सहिरण्यञ्च यो दद्याच्छ्रद्धा-वित्तानुसारतः ॥
सर्व्वपापविशुद्धात्मा लभते तु पराङ्गतिं ।

अत्रेदं दानवाक्यं ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इदं तिलपूर्णं ताम्रपात्रं स-सुवर्णं अशेषपापक्षयकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न मम ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि एतत्तिलताम्रपात्रदानप्रति-ष्ठार्थं इदं सुवर्णं दक्षिणां तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

इति तिलपात्रदानविधिः ।

अथाह विष्णुः ।

ताम्रपात्रे तिलान् कृत्वा पले षोडशकल्पिते ।
सहिरण्ये स्वशक्त्या वा विप्राय प्रतिपादयेत् ।
नाशयेत् त्रिविधं पापं वाङ्मनःकायसम्भवं ॥

कूर्म्मपुराणे ।

तिलपूर्णं ताम्रपात्रं सहिरण्यं द्विजातये ।
प्रातर्दत्त्वा तु विधिवद्दुःस्वप्नं प्रतिहन्ति सः ॥
तिलपात्रं त्रिधा प्रोक्तं कनिष्ठो-त्तम-मध्यमं ।
ताम्रपात्रं दशपलं जघन्यञ्च प्रकीर्त्तितं ॥
द्विगुणं मध्यमे प्रोक्तं त्रिगुणं चोत्तरे स्मृतं ।
स्वर्णमेकं जघन्यन्तु द्विगुणं मध्यमे क्षिपेत् ॥
त्रिगुणं चोत्तमे तद्वत् सुवर्णं परिकीर्त्तितं ।
सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा सर्व्वपापक्षयो भवेत् ॥

इति महातिलपात्रदानविधिः ।

पितामह उवाच।

शृणुध्वन्देवताः सर्व्वा ऋषयश्च तपोधनाः।
मुक्ता भवन्ति येनेह मानवा मातृजादृणात्॥
यज्ञं सौत्रामणिं कर्त्तुं यदि शक्तिर्न विद्यते।
महासरस्तथावापीं कूपं कर्तुञ्च दीर्घिकां॥
एवं कृते मातृऋणान्मुक्तो भवति मानवः।
सदक्षिणं कांस्यपात्रमथ दत्त्वा प्रमुच्यते॥

ऋषय ऊचुः।

भगवन् कांस्यपात्रस्य विधिं सम्यक् प्रकीर्त्तय।
यत् प्रमाणं यत्स्वरूपं यस्मिन् काले च दीयते॥
यादृशाय च दातव्यं दानमेतद्द्विजातये।
यादृशेन च दातव्यं न दद्याद्यादृशाय च॥

पितामह उवाच।

शुद्धकांस्यस्य पात्रस्य प्रमाणं पञ्चविंशतिः।
पलानामत्र निर्द्दिष्टं तिलानां प्रस्थसप्तकं॥
सुवर्णमाषाश्चत्वारः पात्रोपरि विधारयेत्।
वस्त्रेण वेष्टयेत् पात्रं प्रधानेन सुभक्तितः॥
स्नानं कृत्वा निम्नगादौ पितॄन् देवांश्च तर्पयेत्।
ततोभिपूजयेच्छम्भुं शङ्करं हरिमेव च॥
गोमयेनाथ संलिप्य गृहमध्यञ्च सर्व्वतः।
लिखेत् पद्मं द्वादशारं कुङ्कुमेनाथ चन्दनैः॥

ततोर्वह्निं स्थापयित्वा होमं कुर्य्याद्यवैस्तिलैः ।
तत्र पात्रं प्रतिष्ठाप्य पूजयेद्भक्तिसंयुतः ॥
गन्ध-चन्दन-पुष्पाद्यैर्धूप-दीपैश्च शोभितम् ।
ततो ब्राह्मणमाहूय बहुश्रुत्यं सुसंयतम् ॥
परस्त्रीवर्ज्जकं शान्तमलङ्कृत्य यथाविधि ।
दाम्भिकं वर्जयेन्नित्यं परस्त्रीरतिलालसम् ॥
क्षुद्रं मत्सरशीलञ्च ब्रह्मभ्रष्टमशौचकम् ।
पादौ प्रक्षाल्य विधिवन्मातृश्राद्धं समाचरेत् ॥
तत्र सम्पूजयेद्विप्रं पुष्प-धूप-विलेपनैः ।
वस्त्राणि परिधाप्योऽसौ सुभव्यानि मृदूनि च ॥
अलङ्कृत्य यथाशक्त्या माघ्यां वा मृतवासरे ।

मृतवासर इति, यस्मिन् दिने माता मृता भवति सम्मृत-वासरः ।

ग्रहणे रवि-सोमाभ्यां संक्रान्तिषु युगादिषु ।
तथान्यदपि यद्दत्तं माघ्यामुद्दिश्य मातरम् ।
तदक्षयफलं सर्व्वं पुरा प्राह महेश्वरः ॥
जीवन्तीं भूषयेद्वस्त्रैर्भोज्यैरपि विभूषणैः ।
मृतामुद्दिश्य दातव्यं माघ्यां सर्व्वं स्वशक्तितः ॥
अमावास्यां यथा दत्तं पितॄणाञ्च पुरा मया ।
यथा माघ्यां मया दत्ता मातॄणां नात्र संशयः ॥
दत्तं जप्तं हुतं स्नानं विधिवत्तर्पणं कृतम् ।
तदक्षयफलं सर्व्वं जायते मुक्तिरेव च ॥

विप्रं सम्पूजयित्वा तु तत्पात्रं तस्य दापयेत्।
प्रणम्य विधिवद्भक्त्या मन्त्रमेतमुदीरयेत्॥
कांस्यपात्रं मया दत्तं मातुरानृण्यकाङ्क्षया।
भगवन्वचनात्तुभ्यं यथा मुक्ति स्तथा वद॥
दशमासांश्च उदरे जनन्याः संस्थितेन मे।
क्लेशिता बाल्यभावे च स्तनपानाद्द्विजोत्तमः॥
गूथ-मूत्रादिसंलेपलिप्ता यच्च कृता मया।
भवतो वचनादद्य मम मुक्तिर्भवेद्दृणात्॥
कांस्यपात्रं सुवर्णञ्च तिलान् वस्त्राणि दक्षिणां।
सप्तधान्यं मया दत्तमृणान्मुक्तिर्भवेन्मम॥
कांस्यपात्रप्रदानेन तत्वज्ञानंशरीरकम्।
तथा हेमप्रदानेन परमात्मानमव्ययम्॥
आच्छादनन्तु ब्रह्माण्डं गुह्यमेतत्सनातनं।
विप्राच्छादनदानेन परमात्मा सुपूजितः॥
तिलसंख्याकृतं दुःखं जनन्या मम सेवितम्।
तिलदानप्रभावेन कृतमुक्तो भवाम्यहम्॥
फलादिखचितं कृत्वा तज्जलेन विभूषितम्।
एवमुत्क्रामतः पात्रं प्रदद्याद्ब्राह्मणाय च॥
ब्राह्मणेन ततो वाच्यं जननीसम्भवादृणात्।
मुक्तस्त्वं पात्रदानेन महेश्वरवचो यथा॥
दत्त्वा विप्रस्य पात्रन्तु होमं कुर्य्यात् प्रयत्नतः।
सोपस्करं सताम्बूलं क्षमाप्य विप्रं विसर्जयेत्॥
अन्येषामपि विप्राणां भोजनादि प्रदापयेत्।

भक्त्या शक्त्या ससम्मानं पूज्य विप्रान् प्रयत्नतः ॥
एवं कृते ततो देवाहणान्मुक्तिर्न संशयः ।
जननीसम्भवादस्मान्नान्यथा क्वचिदेव हि ॥
पुरामातृवधोद्भूतपापशङ्कितचेतसा ।
जामदग्न्येन रामेण प्रदत्तं कांस्यभाजनम् ॥
वशिष्ठस्तनयान् हत्वा विश्वामित्रेण धीमता ।
पुरा दानमिदं दत्तं पातकव्रतशान्तये ॥
अकृत्वा मातृवचनं पन्नगैः शाप संयुतैः ।
कैश्चिच्छङ्कापरैर्भूत्वा माता पश्चात् प्रसादिता ॥
शापतो निष्कृतिं ब्रूहि न वाक्यं यत्कृतं तव ।
शापोभि भवते देवि नानृणानां दुरात्मनाम् ॥
कथयामास सा तेभ्यः कांस्यपात्रं सविस्तरम् ।
दत्त्वा दानं विनिर्मुक्तो भविष्यति न संशयः ॥
भुजङ्गैस्तत् कृतं सर्व्वं मातृवाक्येन गर्हितैः ।
कांस्यपात्रप्रदानन्तु पापमुक्तास्ततोऽभवन् ॥
विधानं कांस्यपात्रस्य सर्व्वमेतन्मयोदितम् ।
अन्यथा किन्तरिष्यन्ति ऋणान्मातृसमुद्भवात् ॥

वशिष्ठ उवाच ।

इति श्रुत्वा ततो देवा कश्यपाद्या महर्षयः ।
प्रजग्मुः स्वान्यधिष्ठानि हर्षयुक्ता महौजसः ॥
इति ते सर्व्वमाख्यातं पात्रदानं महीपते ।
कुरु सर्व्वं प्रयत्नेन मावज्ञां क्वचिदेव हि ॥

इत्यादित्य पुराणोक्तं कांस्यपात्रदानविधिः।

आह यमः।

सर्व्वपातकसङ्घातः कामतो वाप्यकामतः।
शुद्धिं तस्य प्रवक्ष्यामि स्वर्गसाधनमेव च॥
शुक्लैः कृष्णैर्यथा लब्धैर्द्वात्रिंशदङ्गुलोत्थितः।
राशिस्तिलैः समे देशे कर्त्तव्यः पुरुषायतः॥
यथाविभवविस्तारं यदि वा शक्तितो नरैः।
प्रतिमाष्टाङ्गुला स्थाप्या सौवर्णी तत्र माधवी॥

माधवमूर्त्तिस्तु, नारदीये।

आरभ्य वामोर्द्धकरादपसव्यक्रमेण तु।
शङ्खं चक्रं गदां पद्मं दधानो माधवः स्मृतः॥
क्षौद्रेण पयसा दध्ना घृतेनापूरयेद्घटान्।
स्थापयेत्तत्र तं रूक्मं पुष्पस्रग्वस्त्रभूषितान्॥
भक्त्या वाभ्यर्च्चा तत्सर्व्वं ब्राह्मणे श्रोत्रियेऽर्थिनि।
दद्यात् माघेऽथ वैशाखे विषुवे चोत्तरायणे॥
अज्ञानाद्यदिवा मोहाल्लोभाद्दा जन्म-जन्मनि।
अर्जितं यन्मया किञ्चिदुष्कृतं मधुसूदन।
तत्सर्व्वं विलयं यातु दानेनानेन माधव॥
एवमुच्चार्य्य तत्सर्व्वं ब्राह्मणाय निवेदयेत्।
यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥

इति तिलराशिदानविधिः।

अथ महाभारते।

यम उवाच।

सर्व्वयज्ञेषु यत्पुण्यं सर्व्वदानेषु यत्फलम्।
यद्दत्वा लभते विप्र तद्दानं कथयामि ते॥
रहस्यं सर्व्वदानानां कथ्यमानं मया शृणु।
पुण्येऽस्मिन् भारते वर्षे देवानामपि दुर्लभम्॥
तिलपद्ममितिख्यातं सुरा-सुरनमस्कृतम्।
माघमासे तु सम्प्राप्ते शुक्लपक्षे द्विजोत्तम॥
गोमयं मण्डलं कृत्वा चतुरस्रं महामते।
नवं वस्त्रं समास्तीर्य्य कृष्णाजिनसमन्वितम्॥
द्रोणावरांस्तिलांस्तत्र निधाय वसनोपरि।
पद्ममष्टदलं कृत्वा शुभं तत् कर्णिकोपरि॥
निष्कत्रयं सुवर्णस्य स्थापयेच्च ततोपरि।
श्रीनिवासं जगन्नाथं भुक्ति-मुक्तिप्रदायकम्॥
ध्यायेच्चतुर्भुजं देवं प्रणतार्त्तिहरं हरिं।
हिरण्यगर्भममृतं श्रीगर्भं परतः परं॥
शङ्ख-चक्र-गदा-पाणिं पीतवाससमच्युतम्।
श्रीवत्साङ्कञ्जगद्बीजं सर्व्वकारणकारणम्॥
कविं पुराणं विश्वेशं पुण्डरीकनिभेक्षणं।
आसीनं कर्णिकामध्ये सर्व्वशक्तिसमन्वितम्॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा नमस्कृत्य पुनः पुनः।
पूजयेत्परमेशानं श्रद्धावित्तानुसारतः॥

इन्द्रनीलमहानीलमणिमुक्ताफलादिभिः।
आराधय यथाशक्त्या देवदेवं जनार्द्दनं॥
गन्ध-पुष्पैस्तथा दीपैर्नैवेद्यैश्च मनोरमैः।
चीरान्नैर्घृतपक्वैश्च फलैर्द्दिव्यैरनेकधा॥
पुष्पाणां प्रकरैश्चैव गीत-नृत्यादिभिस्तथा।
इत्थमाराध्य देवेशं ताम्बूलं विनिवेदयेत्॥
पञ्चसौगन्धिकोपेतं श्रद्धापूतेन चेतसा।
तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं दध्याढकमतः परम्॥
स्थापयेत्पार्श्वतस्तस्य धान्यपात्राणि षोडश।
एवमाराध्य तत्पद्मं तिलद्रोणमयं शुभं॥
एकरात्रं द्विरात्रं वा त्रिरात्र मथवा द्विज।
तिलाहारी भवेत्पूर्व्वं मुपवासमथापि वा॥
कुर्य्यात् स्वकार्य्यशुद्ध्यर्थं वासुदेवमनुस्मरन्।
ततो दद्याच्च तत्पद्मं शुचिर्भूत्वा समाहितः॥
विज्ञातकुल-शीलाय ब्राह्मणाय कुटुम्बिने।
जितेन्द्रियाय शान्ताय प्रसन्नायात्मवेदिने।
राग-द्वेषविहीनाय वैष्णवाय विशेषतः॥
एतद्गुणान्वितायैवं यथायोगं यथाक्रमं॥
दातव्यं तत् प्रयत्नेन तिलपद्मं विधानतः।
प्रीयतां माधवो देव इत्युक्त्वा तमनुस्मरन्॥
हिरण्यगर्भ देवेश पद्मनाभ जनार्द्दन।
हिरण्याक्ष गुणाधार सर्व्वाधारधरेश्वर॥
धनधान्यसमृद्धञ्च सर्व्वसम्पत्समन्वितम्।

पुत्रपौत्रादिसंयुक्तं दासी-दास-समन्वितम् ॥
आरोग्यञ्च सुमन्त्रञ्च सर्व्वदुःखविवर्जितम् ।
कुरु मां परमोदारं भक्तोयमिति चिन्तयन् ॥
इत्थं प्रसाद्य देवेशं वासुदेवं सनातनं ।
दद्यात्तिलमयं पद्मं सर्व्वकामसमृद्धये ॥
ब्राह्मणश्चापि गृह्णीयाद्वाचयेत्तु प्रतिग्रहं ।
कोदात् कस्मा अदादिति वैदिकं मन्त्रमुच्चरेत् ॥
एवन्तिलमयं पद्मं योददाति विधानतः ।
सर्व्वसत्वसमाकीर्णं नरकं स न पश्यति ॥
स्वयम्भवति पूतात्मा पितॄनथ पितामहान् ।
प्रपितामहांश्च धर्म्मात्मा तारयत्यखिलं कुलं ॥
धर्म्मार्थी धर्म्ममाप्नोति धनार्थी धनमाप्नुयात् ।
मोक्षार्थी मोक्षमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
पातकी मुच्यते पापात् पितृघ्नो गुरुतल्पगः ।
सर्व्वपापरतोवापि मुच्यते नात्र संशयः ॥
इच्छन्ति पितरः पुत्रान् पौत्रांस्तद्वंशसंभवान् ।
अस्मद्वंशभवः कश्चित्तिलपद्मं प्रदास्यति ॥
यस्तु राजा धनपतिः समृद्धोतीवधार्म्मिकः ।
आराध्य विप्रं विधिना वस्त्रालङ्कारभूषणैः ॥
वाहनादिभीरत्नैश्च ग्रामक्षेत्रादिकैस्तथा ।
यत्फलं जायते तस्य द्विज दानपरस्य च ।
परिच्छन्नं भवेत्तन्तु नात्र कार्य्या विचारणा ॥
यस्त्विमं विविधद्दद्यात् तिलपद्मञ्च धार्म्मिकः ।

तस्य दानफलं यत्स्यान्न तस्यान्तोऽत्र विद्यते ॥

इति तिलपद्मदानविधिः।

लिङ्गपुराणे।

अथान्यत्परमं वक्ष्ये अल्पद्रव्यं महाफलं।
द्रव्यमन्त्रोपसंयुक्तो कालेह्यस्य विधिः स्मृतः ॥

काल इति देशस्याप्युपलक्षणं तेन यत्र यदा च द्रव्यलाभसत्पात्रयोर्लाभस्तावेवैतस्य देशकालौ न पूर्वोक्तावित्यर्थः।

सर्व्वत्र सर्व्वकाले च कर्त्तव्यमिह कथ्यते ॥

इतिकामिकोक्तत्वात्।

गोमयालेपिते देशे अम्बराणि प्रकीर्य्य च।
तन्मध्ये निक्षिपेद्धीमांस्तिलभारत्रयं शुभं ॥
पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिकाकेसरान्वितं।
दशनिष्केण तत् कार्य्यं तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ॥
तिलमध्ये न्यसेत्पद्मं पद्ममध्ये महेश्वरं।
आराध्य विधिवद्देवं वामादीनि प्रपूजयेत् ॥
शक्तिरूपं सुवर्णेन त्रिनिष्केण तु कारयेत्।
तासाञ्च पुरतः कार्य्या विद्येशाः प्रविभागशः ॥
पूर्व्वोक्त हेममानेन विद्येशानपि कारयेत्।
तानभ्यर्च्य विधानेन गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥

पद्ममध्ये, महेश्वरमिति, सहस्रशतादिनिष्कनिर्म्मितं शि

पद्ममध्ये विन्यस्य तदर्द्धमानहेमकृतां मनोन्मनीं शिवस्य वाम-भागे न्यसेत् । तदुत्तरे तदर्द्धेन कारयेत् मनोन्मनीमिति

कामिकोक्तेः ।

तत्परितोऽष्टौ वामादिशक्तीः पूजयेत् तद्यथा ।
वामा ज्येष्ठा तथा रौद्री काला विकरणी तथा ।
वालप्रथमनी देवी दमनीच यथाक्रममिति ॥

तद्बाह्ये विद्येशानर्च्चयेत् ते च यथा ।

अथानन्तश्च शूक्ष्मश्च शिवश्चाप्येकनेत्रकः ।
एकरुद्रस्त्रिमूर्त्तिश्च श्रीकण्ठश्च शिखण्डिक इति ॥

पूर्व्वोक्तहेममानेन, त्रिनिष्केणेत्यर्थः । प्रविभागश्च इति, पूर्व्व-त्रापि सम्बध्यते तेन वामादिशक्तीनां विद्येशानाञ्च रूपं प्रत्येकं निष्कत्रयेण कार्य्यं, तत्र महेशरूपमुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने ।

मनोन्मनीवामादीनान्तु लिङ्गे ।
सर्व्वाश्च द्विभुजा देव्यो वालभास्करसन्निभाः ।
पद्मशङ्खधराः शान्ता रक्तस्रग्वस्त्रभूषिताः इति ॥
विद्येशानान्तु गणेशदाने वक्ष्यते ।

इत्यपरतिलपद्मदानं ।

वायुपुराणात् ।

अथातः सम्प्रवक्ष्यामि तिलपद्मस्य लक्षणं ।
यत् कृत्वा सर्व्वपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

विषुवे ग्रहणे वापि व्यतीपाते दिनक्षये।
अयने जन्मनक्षत्रे कृष्णपक्षे चतुर्द्दशी॥
एषु कालेषु देशेषु पुण्येष्वायतनेषु च।
तिलानान्द्रोणमात्रेण नववस्त्रे सुशोभने॥
पद्ममष्टदलं कुर्य्यात् कर्णिकादलशोभिते।
तस्मिन् पद्मं सुवर्णेन पलमात्रेण कल्पितं॥
पलार्द्धेनार्द्धपादेन कर्णिकोपरि शोभितं।
विन्यसेत्तत्र देवेशमावाह्य शशिशेखरं॥
पाण्डुराङ्गं चतुर्बाहुं कृत्तिवाससमीश्वरं।
अर्च्चयेत् पुण्डरीकैश्च पद्मैर्व्वा शतपत्रकैः॥
धूपञ्च गुग्गुलं दद्यात् घृताक्तं परमेष्टिनः।
एवमभ्यर्च्च देवेशं कृत्वा चैव प्रदक्षिणं॥
ततोविप्रं समाहूय पुण्यकाल उपस्थिते।
यथादेवं तथा विप्रमर्च्चयित्वा विधानतः॥
मूलमन्त्रेण कर्त्तव्यं सर्व्वमेवार्च्चनादिकं।
इमं मन्त्रं ततः प्रोक्ता तस्मै विप्राय दापयेत्॥
एतत्तिलमयं पद्ममत्र संनिहितोहरः*।
एतत् प्रदानादनिशं शिवः संप्रीयतामिति॥
यथासौ भगवान्देवः सर्व्वभूतान्तरस्थितः।
तेन सत्येन मे पापं विलयं यातु सर्व्वतः॥
एवं यस्तिलपद्मस्य विधानं सम्यगाचरेत्।

---

* मन्त्रमिति क्वचित् पुस्तकेपाठः।

सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः स याति शिवमन्दिरं ॥
तत्र कल्पशतं साद्धं शिववन्मोदते सुखं ।
यत्किञ्चित् कुरुते पापं कर्म्मणा मनसा गिरा ।
तिलपद्मप्रदानेन तत् सर्व्वं क्षयमेष्यति ॥

इति तृतीयं तिलपद्मदानं ।

आह बौधायनः ।

सौवर्णं कारयेत् पद्मं पलेनार्द्धपलेन वा ।
यथा स्वशक्त्या मतिमान् दृढमष्टदलं शुभं ॥
वित्तशाठ्यं न कुर्व्वीत भवेन्निष्फलमन्यथा ।
द्रोणे तिलाधिके वापि ताम्रपात्रं जलावृतं ॥
तस्य मध्ये तु तं पद्मं निदध्यात् कुङ्कुमान्वितं ।
ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं दरिद्रं चाग्निहोत्रिणं ॥
आहूय गन्धमाल्याद्यैर्व्विधिना चातिभक्तितः ।
ततः स्वर्णमयं पद्मं दद्यान्मन्त्रेण संयुतं ॥
खगःपूषा पतङ्गोऽसौ द्वादशात्मा त्रयीतनुः ।
पद्मेनानेन दत्तेन प्रीतस्तरणिरस्तु मे ॥

दानमन्त्रः ।

कृतेनानेन मनुजो मूत्रकृच्छ्रात् प्रमुच्यते ।
मूत्रकृच्छ्रातुरस्तस्मादेतत् कुर्य्यात् प्रयत्नतः ।
मूत्रकृच्छ्ररोगहरं तिलपद्मदानं ।

वायुपुराणे।

क्षये तु राजतं पद्मं ब्राह्मणाय निवेदयेत्।
तिलाढकोपरि न्यस्तं कांस्यमये दृढे॥
पलेनाथ तदर्द्धेन यथाशक्त्याथ वा कृतं।
निधाय तत्र पद्मन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥
पद्मेन राजतेनेह प्रदानादब्जिनेत्रज।
जातं कर्म्मविपाकेन क्षयं नाशय मे ऽनघ॥

दानमन्त्रः।

कृत्वैवं क्षयरोगी तु शीघ्रं रोगात् प्रमुच्यते॥

इति क्षयरोगहरं तिलपद्मदानविधिः।

आह बौधायनः।

सुवर्णेन तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः।
पद्मन्तु कारयेच्छुभ्रं व्यक्तमष्टदलं शुभं॥
मध्ये तु कर्णिकां कुर्य्याद्राजतेन च नालकं।
पद्ममेवं विधं कुर्य्यात् स्थाप्यं द्रोणतिलोपरि॥
वस्त्रेणावेष्ट्य परया भक्त्या प्रयतमानसः।
ब्राह्मणं ज्ञानवृत्तस्थं स्वाचारं संयतेन्द्रियं॥
पद्मदानप्रयोगज्ञं आदित्येऽहनि कारयेत्।
आहूय विप्रवर्य्यं तं पूजयेद्वस्त्रपूर्व्वकं॥
आज्येन च तिलैर्होमः कार्य्यश्चाष्टोत्तरंशतं।
पद्मे नावाहयेद्देवं भास्करं ग्रहनायकं॥

एह्येहि भगवन् देव पद्मेऽस्मिन् सन्निधिं कुरु ।
नयोतनो द्वादशात्मन् सर्व्वप्राणिहितायच ॥

आवाहनमन्त्रः ।

आवाह्य तस्मिन् देवेशं पूजयेद्रक्तचन्दनैः ।
पुष्पैश्वरक्तरपरैः कुंकुमागुरुचन्दनैः ॥
नैवेद्यं पायसं दद्यादलाभे चीरमेवच ।
मन्त्रेणानेन विधिवद्दद्यात् पद्मं सिताम्बरं ॥
भगवन् सूर्य्य भूतेश द्युमणे लोकनायक ।
रक्तवर्णः प्रतापेन्द्र रक्तस्त्रैलोक्यपावनः ॥
सत्पात्राय मया दत्तं मम जन्मनिचैवहि ।
औषधादि तु तत् सर्व्वं नाशमायात्तु दानतः ॥
ततः प्रदचिणी कृत्य ब्राह्मणं विनयान्वितः ।
पायसं गुड़संमिश्रं भोजनाय प्रदापयेत् ॥
ततः स्नात्वा मङ्गलेन पुण्याहेन तु भक्तितः ।
भर्त्तारं देववन्मत्वे भुञ्जीत घृतपायसं ॥
एवं कृतेन दानेन नाशं याति न संशयः ।
संपन्नौषधदानेन रक्तशूलमुपार्ज्जितं ॥
रक्तशूलयुजा नार्य्या दानं कार्य्यमिदं ततः ।

इति रक्तशूलघ्नं तिलपद्मदानं ।

आह गौतमः ।

गवां यः पीडनं कुर्य्यान्नरो रोधनबन्धनैः ।

दद्रुरोगी सति कण्डुयुक्तो भवति सर्व्वदा॥
वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं पद्मदानादिकर्म्मणा।
व्यावहारिकनिष्केण पद्मं कुर्य्यात सुशोभनं॥
नालञ्च राजतं कुर्य्यात्तदर्द्धेनापि कण्ठकं।
मध्ये रत्नं प्रदातव्यं तदलाभे च मौक्तिकं॥
श्रीगन्धकुङ्कुमाभ्याञ्च प्रक्षाल्य ह्यनुलेपयेत्।
तण्डुलोपरि संस्थाप्य वस्त्रयुक्तं तिलेषुवा॥
तेषामपि परिमाणं द्रोणत्रितयमिष्यते।
तदलाभे द्वयं ग्राह्यमथवा स्वस्य शक्तितः॥
उपचारैः षोडशभिरर्च्चयेत् मूलमन्त्रतः।
आवाहयेच्च देवेशं भास्करं सूर्य्यमण्डलात्॥
देव देव जगन्नाथ द्युमणे लोकपावन।
लोकानां चक्षुःसूर्य्य त्वं पद्मेऽस्मिन् सन्निधिङ्कुरु॥

आवाहन मन्त्रः।

एवमावाह्य सूर्य्यन्तं भानुं सर्व्वजनप्रियं।
उपचारैः षोडशभिरर्च्चयेत् मूलमन्त्रतः॥
होमञ्चापि प्रकुर्व्वीत आग्नेय्यान्दिशि तस्य तु।
समिदाज्यतिलैःसम्यगाचार्य्यः सर्व्वशास्त्रवित्॥
सूर्य्यन्तेचक्षुर्म्मन्त्रेण समिद्धोमं प्रकल्पयेत्।
आज्यहोमं प्रकुर्व्वीत हंसः शुचिसदित्यपि॥
व्याहृत्या च तिलैःहोमं कुर्य्यात्त्वयुतसंख्यया।
समिदाज्यैश्चाष्टशतमष्टाविंशतिमेव वा॥

हुत्वा चाहुतिसम्पातान् पात्रे चास्मिन्विनिक्षिपेत् ।
तेन गात्राणि चाभ्यज्य दद्रुरोगार्द्दितस्य तु ।
अक्षिभ्यामनुवाकेन यथा लिङ्गञ्च वाससा ॥
मार्जयीताहतेनाथ दद्रुणो मुष्टिना तथा ।
सम्पूज्यानन्तरं भक्त्या नैवेद्यं पायसं क्षिपेत् ॥
दद्याद्रोगी तु तं पद्मं प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
मन्त्रेणानेन विधिवत्पूजितायातिभक्तितः ॥
देवदेव जगन्नाथ देवरूप परात्पर ।
जगतां परमानन्दकारक द्युमणे प्रभो ॥
प्रभाकर सुसप्ताश्व देवेशारुणसारथे ।
रोधनैर्व्वन्धनैश्चैवं वैरूप्यं यच्छरीरके ॥
पूर्व्वकर्म्मविपाकेन दद्रुकल्कादिकश्मलं ।
पद्मदानेन तुष्टस्त्वं नाशयाशु शरीरके ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं पद्मं दद्रुरोगविवर्जितः ।
विना कण्डुं विना कुष्ठं त्वग्दोषैश्च विवर्जितः ॥
जायते रूपवान् सद्य आदित्यस्य प्रभा यथा ।
जीवेद्वर्षशतं मर्त्त्यो धनधान्यसमन्वितः ॥
अनन्तरं ब्राह्मणेभ्यः पायसञ्च निवेदयेत् ।
एवं यः कुरुते दानं गौतमोक्तविधानतः ॥
रोगैरन्यैर्व्विमुक्तश्च मोदते भानुवद्भुवि ।
इति दद्रुरोगघ्नतिलपद्मदानविधिः ॥

अथ वायुपुराणे।

स्वरोपघाती वाचाञ्च हर्त्ता मूकः प्रजायते।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं येन सम्पद्यते सुखम्॥
कुर्य्यात् स्वर्णमयं पद्मं पलार्द्धार्द्धतदर्द्धतः।
यथाविभवतः सम्यग्वित्तशाठ्यं न कारयेत्॥
रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य ताम्रपात्रोपरि न्यसेत्।
ताम्रपात्रपरीमाणं पलानामष्टकं विदुः॥
यद्वा स्वविभवेनैव पूजयेद्रक्तचन्दनैः।
तिलाढकोपरि स्थाप्य पीतवस्त्रेण वेष्टयेत्॥
उपचारैः षोडशभिराचार्य्यः सर्व्वशास्त्रवित्।
धर्म्मज्ञश्च विनीतश्च दयालुः सत्यवाक् शुचिः॥
मन्त्रेणानेन विधिवत्प्राङ्मुखोऽलङ्कृतः शुचिः।
ब्रह्मणः सदनं त्वं हि विष्णोरभिजनाभिजः॥
अभिप्रीतिकरं भानोरग्नेरुद्रस्य चैवहि।
गृहाण पूजामेतां त्वं सर्व्वक्लेशविनाशकः॥

पूजामन्त्रः।

आग्नेय्यां दिशि वै होमः कर्त्तव्योमन्त्रपूर्व्वकः।
समिदाज्यतिलैश्चैव सावित्र्याष्टाचरेण तु॥
समिद्धोमं प्रकुर्व्वीत सर्व्वरोगप्रशान्तये।
आज्यहोमश्च कर्त्तव्यश्चित्रमित्यनया ऋचा॥
तिलानायातिइन्द्रेति व्याहृतीभिरथापि वा।
अग्नेरुत्तरतोभागे कलशस्थापनं भवेत्॥

पूर्वोक्तेन विधानेन चाभिषेकादि कारयेत् ।
प्रणीतामोक्षपर्य्यन्तं कर्म्म कृत्वा प्रयत्नतः ॥
अतः स्नातः शुचिः श्वेतवस्त्रो रोगी तु भूषितः ।
तस्मै हुतवते पद्मं दद्यात् स्मृत्वा चतुर्म्मुखं ॥
देवानामथ सर्व्वेषां पद्म त्वं प्रीतिकारणं ।
विशेषतो ब्रह्मणश्च सरस्वत्या हरेरपि ॥
यत् प्राग्वाचान्निरोधेन वैरूप्यं मम देहजं ।
अघभेदभवन्तीव्रन्दुःखं रोगाकरन्तथा ॥
तत्सर्व्वं नाशयन्त्वत्र ब्रह्मसूर्य्यशिवाग्नयः ।
त्रिदशाद्यो ये च देवा हविषस्तस्तथा भुवि ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं पद्मं आचार्य्यायातिभक्तितः ।
पृष्ठतस्तमनुव्रज्य ह्यघभेदाद्विमुच्यते ॥
एवं पद्मोद्भवः प्राह नारदाय महात्मने ॥

इति मूकत्वहरतिलपद्मदानविधिः ।

अथ त्रिपद्मपञ्चकदानविधिः ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि त्रिपद्ममिति विश्रुतं ।
आयुष्यं श्रीकरं पुण्यं आरोग्यं पापनाशनं ॥
माघमासे विशेषेण जन्मर्क्षेषु च कारयेत् ।
व्याधिग्रस्ते च दातव्यं दुःखप्राद्भुतदर्शने ॥

अथान्यदा भयं पश्येत्सर्व्वदोष प्रशान्तये।
भूमौ गोमयलिप्तायां तिलैराढ़कसंमितैः॥
पद्ममष्टदलं कृत्वा कर्णिकाकेसरान्वितं।
तस्मिन्विधाय सौवर्णं ततः कृत्वा सरोरुहं॥
वस्त्रेणावेष्ट्य गन्धाद्यैरर्च्चयेत् परमेष्ठिनं।
विप्रं वैतानिकं धर्म्मशास्त्रज्ञं शान्तमानसं॥
अभ्यर्च्च दापयेत्तस्मै मन्त्रमेतमुदीरयेत्।
सम्प्रीयतां मे भगवान् आत्मभूश्चतुराननः॥
दानेनानेन सर्व्वात्मा जगत्स्रष्टा जगत्पतिः।
तथान्यत्तण्डुलैरेव तृतीयं लवणेन तु।
विष्णवे स्थाणवे चेति दानमन्त्रैर्विबोधयेत्॥
सम्प्रीयतां मे भगवान् परमात्मा जगन्मयः।
दानेनानेन विश्वात्मा परमः पुरुषोत्तमः॥
सम्प्रीयतां मे भगवान् शङ्करः शङ्करोतु मे।
दानेनानेन विश्वात्मा चन्द्रार्द्धकृतशेखरः॥
इतिमन्त्रान् समुच्चार्य्य दद्यादेतान् पृथक् पृथक्।
जातरूपमयान् कृत्वा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्॥
एवं कृते तु यत्पुण्यं जायते द्विजपुङ्गवाः।
न तद्वर्णयितुं शक्यं कल्पकोटिशतैरपि॥
इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने।
उक्तं मयापि तत्सर्व्वं युष्माकं मुनिसत्तमाः॥

अत्र ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां रूपनिर्म्माणं धान्यपर्व्वतवद्द्रष्टव्यं।

इति त्रिपद्मदानविधिः।

वायुपुराणात्।

तिलदानमथो वक्ष्ये दशधा देवि साम्प्रतं।
रहस्यं सर्व्वपापघ्नं सर्व्वकल्याणकारकं॥
जन्मर्क्षेषु चतुर्द्दश्यां कृष्णायाञ्च समाचरेत्।
सन्निधौ देवदेवस्य शिवस्य परमेष्ठिनः॥
चक्रे पञ्चरजःक्लिप्ते द्वादशारं सरोरुहं।
दलैर्द्वादशभिर्युक्तं कृत्वा तस्मिन्नरञ्जकं॥
अव्रणं तिलसम्पूर्णं विन्यस्याभ्यन्तरं शिवं।
चन्द्राकारञ्च* सौवर्णं मण्डले शक्रदैवते॥
पूजयेद्गन्ध-नैवेद्य-दीप-पुष्पैः-फलैस्तथा॥

शक्रलक्षणं लोकपालप्रसङ्गेन ब्रह्माण्डदाने दर्शितं शक्रदैवतमण्डलं पार्थिवमण्डलञ्चतच्चतुष्कोणं विधेयं।

धूपं सर्जरसं कृत्वा दद्यात्तं शिवयोगिने।
भूगन्धपति-रीशानः शक्ररूपी तिलाशयः॥
न्यासोत्थं पृथिवीजातं स मत्पापं व्यपोहतु।
इति कृत्वा विनश्यन्ति पापानि क्षितिजानि च॥
भोजने यानि हिंस्यन्ते स्थावराणि चराणि च।
कण्डूतिवमने यानि शवमद्यादिगन्धयोः॥

---

* इन्द्राकारञ्चेति क्वचित्पाठः।

घ्राणे घ्राणे गवां गन्धे श्रोत्रियस्यातुरस्य च।
पुनः शिवपुरे तिष्ठेद्यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश॥
इतरेष्वपि सर्व्वेषु विधिः साधारणः स्मृतः।
विशेषेण च वक्ष्यामि तत्र तत्र शुचिस्मिते॥

इति तिलारञ्जकदानविधिः।

वायुपुराणात्॥

तिलपीठमथो वक्ष्ये सारदारुमये शुभे।
पीठे रत्निद्वयायामे तिलपूर्णे सभित्तिके।
व्योमाधिपं गणेशानरूपिणं शिवमर्च्चयेत्॥

गणेशरूपमाहात्म्यः।

चतुर्भुजोगजमुखो मूषकस्थश्च तुण्डिलः।

विषाणं चाक्षसूत्रञ्च परशुं मातुलाङ्गकं

दधानोविघ्नराजः स्यादिति॥

शुक्लैर्गन्धैश्च धूपश्च कर्पूरं धूपयेत्तथा।
क्षौमे च वाससी दद्यात् पुस्तकं तत्र विन्यसेत्॥
व्योमध्वनिपतिः शम्भो गणनाथ तिलाश्रयः।
व्योमशब्दश्रुतिप्राप्तं पापमीश व्यपोहतु॥

इतिदत्तेऽस्य नश्यन्ति पापान्याकाशजानि च॥
अनिबद्धकथोत्थानि परनिन्दाकथानि च।
कूटसाक्षिसमुत्थानि पैशुन्यजनितानि च।
वेदनिन्दा गुरोर्निन्दा तयोश्च श्रवणेन च।
हन्ति पापान्यशेषाणि तिलपीठप्रदानतः।
शिवलोके च कल्पांश्च मोदते दशपञ्च च॥

इति तिलपीठदानविधिः।

तस्मिन्नेव पुराणे।

अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि तिलदानमनुत्तमं।
पूर्व्वोक्तकल्पिते पीठे चतुःकुम्भपरिष्कृते॥
आदर्शं विमलं न्यस्य तत्र देवं मनोमयं।
विष्णुरूपधरं शम्भुं विन्यस्य परितोष्यसेत्॥

विष्णुरूपमुक्तं।

नारदेन।

तद्यथा। शङ्खचक्रगदापद्मधरो वामोर्द्ध्वबाहुतः।
विष्णुर्विधेयो भगवान् विशेषोन्यासमूर्त्तिष्विति॥
पीतवस्त्रयुगन्दिद्यु चक्रादीन्यायुधानि च।
पञ्चलोहप्रतिष्ठानि तुलसीभिः समर्च्चयेत्॥
मनोमय नमस्तेऽस्तु सौम्यरूप वृषध्वज।
मनस्कृत्यानि पापानि सर्व्वाण्याशु विनाशय॥
इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति मानसानि कृतानि वै।

परद्रोहप्रवृत्तानि कामलोभोद्भवानि च ॥
क्रोधजानि च सर्व्वाणि पापानि च विशेषतः ।
अवाच्यवाचने यानि अध्येयध्यानजानि च ॥
मदनोत्सवजातानि क्रोधोद्भूतानि यानि च ।
ध्येयान्याहृत्तवृत्तानि नश्यन्ति सकलान्यपि ॥
शिवलोके वसेद्वर्षाण्यर्व्वुदान् दश कामतः ॥

इति तिलादर्शदानविधिः ।

वायुपुराणात् ।

तिलकुम्भमयी वक्ष्ये कुम्भे पूर्व्ववदास्थिते ।
वारुणे मण्डले देवं वरुणाकारमर्च्चयेत् ।
श्वेतैः पुष्पैः फलैर्गन्धैः कर्पूरेण तु पूजयेत् ॥

वरुणलक्षणमुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने ।

"वारुणं मण्डलं प्राप्य मण्डलं" तच्च अर्द्धचन्द्राकारं कर्त्तव्यं ।
षड्रसान् परितोन्यस्य ततोमन्त्रमिमं जपेत् ॥
नमोवरुणरूपाय रसाम्बुपतये नमः ।
रसवारिनिमित्तानि यान्तु नाशमघानि मे ।
तिलकुम्भप्रदानेन प्रसीद परमेश्वर ॥
इति दत्ते विनश्यन्ति पापानि जलचारिणां ।
हिंसोद्भवानि स्नानेषु पानपाकेवगाहने ॥
रसोपादानभक्षाणां अपेयानाञ्च वाञ्छया ।

औषधञ्चापि देवेश सर्व्वं मेध्यं भविष्यति ।
शिवलोके वसेत्कल्पान् शतपञ्चदशावरान् ॥

इति तिलकुम्भदानविधिः ।

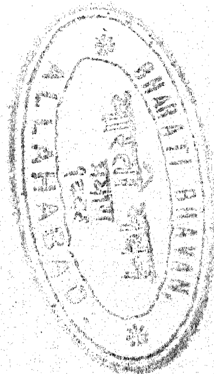
वायुपुराणात् ।

करकं तिलसम्पूर्णं मण्डले वह्निदैवते ।
शिवं वह्निवदाधाय पूजयेत् करवीरकैः ।
रक्तचन्दनगन्धेन निर्य्यासेन च धूपयेत् ॥
'वह्निदैवतमण्डलं' त्रिकोणं मण्डलमित्यर्थः ।
'शिवं वह्निवदिति' वह्निरूपिणं शिवमाधायेत्यर्थः ।

तद्वदुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने

निर्य्यासः, सर्जरसः ।

आदर्शञ्च ततोदद्याद्दीपानाञ्च चतुष्टयं ।
वह्निरूपपतिः शम्भुर्व्वह्निरूपो तिलाश्रयः ॥
तेजोरूपकृतं पापं चाक्षुषञ्च व्यपोहतु ।
इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति पापान्यग्निकृतानि च ॥
पाकहोमेषु काष्ठेषु हिंस्यन्ते यानि वह्निना ।
अङ्गारवनदाहादिसम्भवानि च यानि वै ॥
विरुद्धकरणोत्थानि रूपयोगोद्भवानि च ।
परदारपरद्रव्यपुत्रदर्शनजानि च ॥

शवादिदर्शनोत्थानि नेत्रदोषकृतानि च।
य एवं कुरुते दानं शिवभक्त्या यतव्रतः।
शिवलोके वसेद्भूप कल्पत्रयमशङ्कितः॥

इति तिलकरकदानविधिः।

वायुपुराणात्।

अतः परमहङ्कारं नाम दानं वदामि ते।
पूर्व्ववत् कल्पिते पीठे तिलानामुपरि न्यसेत्॥
राजतं मण्डलं शुद्धं विश्वगष्टाङ्गुलायतं।
तत्र देवमहंकारं पविशक्तिधराकृतिं॥
विन्यस्य राजतानन्यान् कुमारान् परितोन्यसेत्।
नैगमेशं विशाखञ्च कुमारं गुहमेव च॥
'पूर्व्ववदिति, तिलपीठदानवदित्यर्थः।
पविः वज्रं,
अहङ्कारश्च पुरुषाकृतिःद्विभुजो वज्रशक्तिधरोविधेयः।
नैगमेशादिलक्षणमुक्तं विश्वकर्म्मणा।
ततः स्कन्दग्रहा जाता दारुणा विकृताननाः।
नैगमेषमुखाः शक्तिधरा द्विबाहवस्तथेति॥
कौसुम्भे वाससी दद्यात् घण्टाञ्च परितो न्यसेत्।
कुङ्कुमं गन्धकार्य्यं स्यात्पुष्पञ्च करवीरजं॥
अहङ्कारपते देव गुहरूप दुरन्तक।
अभिमानकृताद्दोषात् सर्व्वस्मात्पाहि मां प्रभो॥

इति दत्तेऽस्य नश्यन्ति यान्यहंकारजानि तु।
पारुष्यस्त्रीनिषेध्यादिविप्रच्छन्नियजानि च।
तानि सर्व्वाणि नश्यन्ति यानि कृत्यविलङ्घनैः॥
अनात्मन्यात्मबुद्ध्या तु गृहक्षेत्रादिसङ्गमे।
अन्यानि यानि पापानि तानि नश्यन्ति सर्व्वतः॥
पापानि तानि नश्यन्ति शिवलोके वसेन्नरः।
कल्पानां शतमेकञ्च नात्र कार्य्या विचारणा॥

इति अहङ्कारदानविधिः।

ब्रह्माण्डपुराणात्।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलदानमनुत्तमं।
यद्दत्वा पुरुषः स्त्री वा वैरिञ्चिं लोकमाप्नुयात्॥
आयुरारोग्यदं पुण्यं सर्व्वपापप्रणाशनं।
शिवप्रीतिकरं नृणां पुत्रवृद्धिकरं शुभं॥
रुद्रैकादशबुद्ध्या तु विप्रानेकादशान् सुधीः।
प्राङ्मुखः प्रत्यगासीनान् गन्धादिभिरथार्च्चयेत्॥
तिलप्रस्थद्वयं पात्रे प्रत्येकं निक्षिपेत्तथा।
प्रत्येकं मण्डलं हैमं पात्रेषु विनिवेदयेत्॥
पात्राणि चैवमाराध्य शिवबुद्ध्या यथाक्रमं।
रुद्रैकादशमन्त्रैश्च दद्यादुदकपूर्व्वकं॥
रुद्रैकादशमन्त्रा, वक्ष्यमाणैर्नामभिर्नमोन्तैर्ज्ञातव्याः।

मृगव्याधश्च सर्व्वश्च नैर्ऋतिश्च महायशाः।
अजैकपादहिर्बुध्नः पिनाकी च परन्तपः॥
दहनोथेश्वरश्चैव कपाली च महाद्युतिः।
स्थाणुर्भवश्च भगवान् रुद्रा एकादश विदुः॥

इति रुद्रैकादशतिलदानविधिः।

तस्मिन्नेव पुराणे।

अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलगर्भमनुत्तमं।
यत्संप्रदानान्मनुजो दीर्घमायुरवाप्नुयात्॥
अपमृत्युजयोपायो व्याधिनिर्म्मोचणक्षमः।
तिलगर्भइतिख्यातो रहस्यः पापनाशनः॥
यदा ग्रहोपरोधःस्याज्जन्मर्क्षस्यातिदारुणः।
व्याधीनाञ्च समुत्थानमुत्पातस्यापि चोदयः॥
तिलगर्भस्तदा कार्य्यः सर्व्वदोषोपशान्तये।
निमित्तानन्तरं कुर्य्यान्नैमित्तिकविधिक्रमं॥
गोमयेनोपलिप्तायां क्षितावास्तीर्य्य वाससी।
शालीनामाढ़कं मध्ये तदर्द्धन्तण्डुलं न्यसेत्॥
तेषु पद्मं प्रविस्तीर्य्यमष्टपत्रं सुकर्णिकं।
कर्णिकायां न्यसेत्पद्मं सौवर्णं शक्तितः कृतं॥
नवरत्नानि तत्पद्मे निधातव्यानि यत्नतः।
ततस्तद्वाह्यतः शुद्धान् तिलान् कुर्य्यात् समन्ततः॥
गर्भवहासस्ता भूयः समास्तीर्य्य ततः शनैः।
गर्भन्तं योनिमन्त्रेण समाधाय यथाविधि॥

तत उपविश्य पुरुषं कृष्णकृतसुमुष्टिकं* ।
तस्याङ्गेषु न्यसेन्मन्त्रं मृत्युञ्जयमनुक्रमात् ॥
तत्र देवं विरूपाक्षमर्द्धचन्द्रविभूषणं ।
कल्पयित्वार्च्चयेत् मन्त्रं पञ्चब्रह्मभिरादरात् ॥

योनिमन्त्रः ।

स्यै यज्ञियोगर्भो यस्यै योनि र्हिरण्मयीत्यादिवाजसनेयानां प्रसिद्धः ।

मृत्युञ्जयन्यासमाह शौनकः ।
त्र्यम्बकं यजामहे शिखायां,
न्यसेत् सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनमिति हृदये.
उर्वारुकमिव बन्धनादितिबाह्वोः,
मृत्योर्मुक्षीय मामृतादिति नाभौ,
पादे गुल्फेच जङ्घोरुजघने कटिमेढ्रयोः ।
नाभौ कुक्षिद्वये पार्श्वे कक्षयोः कुचयोर्हृदि ॥
स्कन्धे कृकाटिकायाञ्च कूर्परे मणिबन्धके ।
कनिष्टानामिकामध्यातर्जन्यङ्गुष्ठपाणिषु ॥
कण्ठेऽथ चिबुके वक्त्रे नासिकाकर्णचक्षुषि ।
ललाटे मूर्ध्नि चूड़ायां वर्णान् मन्त्रस्य विन्यसेत् ॥
इति, देवीपुराणोक्तोवा मृत्युञ्जयमन्त्रन्यासो गृह्यते,

---

* कृतुकृत्सुसुष्टिकमिति क्वचित्पाठः ।

स च गारुड़पुराणोक्तनानारोगघ्नतुलापुरुषदाने द्रष्टव्यः।

पञ्च ब्रह्माणास्तत्पुरुषादिमन्त्राः

तस्य मूर्द्ध्नि पुनः पद्मं सौवर्णं पूर्व्ववत् कृतं।
विन्यसेद्दस्तमावेश्य तिलैरापूरयेत् पुनः॥
तं गर्भमत्त्वं येद्भूयश्चिन्तयित्वामृतोद्भवं।
अमृतस्राविणं चन्द्रं स्वेनमन्त्रेण मन्त्रवित्॥
ततः शतावृतं मन्त्रं मृत्युञ्जयमनुत्तमं।
तत उत्थापयेत्तस्मात् गर्भस्थानात् समाहितः॥
पुनः संप्रोक्ष्य वारुण्या पावमानीभिरेवच।
पूर्व्वं देहविनिर्म्मुक्तः शंकरोस्मीति चिन्तयेत्॥
ब्राह्मणाय विनीताय ज्ञानिने वीतमन्यवे।
ब्रह्मनिष्ठाय तत्सर्व्वं संप्रदद्यात्तिलादिकं।
प्रीयतां भगवान् शम्भुश्चन्द्रमौलिरिति ब्रूवन्॥

तत्र तिलगर्भउपवेशनं,

शङ्करोस्मीतिच ध्यानमुत्थानं, समन्त्रकं। तिलादिदानं यजमानकर्तृकं। अन्यत् सर्व्वमाचार्य्यः कुर्यात्।

अनेन विधिना यस्तु तिलगर्भं समारभेत्।
अकालमृत्युर्नभवेत्तस्य नास्त्यत्र संशयः॥
व्याधीनांविप्रमोक्षःस्यान्महतामपि निश्चयः।
ग्रहदोषाश्च नश्यन्ति प्रसीदन्ति ग्रहाः पुनः॥
उत्पातानां प्रशान्तिश्च त्रिविधानामपि क्षणात्।

त्रिविधानामपि भौमान्तरिक्षदिव्यानां ॥

तिलगर्भदानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रि-विरचिते-चतुर्व्वर्ग
चिन्तामणौ-दानखण्डे तिलगर्भदाना-
न्तानि दानानि समाप्तानि ।

दानखण्डम् नवमोऽध्यायः ।

प्रथममारभ्यते ।

अथ गजदानं ।

कूर्म्मपुराणे ।

दद्याद्गजं पुराणोक्तमूल्यं पञ्चशतानि वा ।
वित्तानुसारात् तत्रापि कनिष्ठोत्तममध्यमं ॥

पुराणोक्तं मूल्यमत्र हेममाषशतद्वयं तथास्वरूपगजदानेन सह वित्तानुसारात्त्रैविध्यं तत्र स्वरूपगजदानं उत्तमः पञ्च; पञ्चशतानीति मध्यमः, शतद्वयं कनीयानिति पञ्चशतानीत्यत्राह हेममाषाः संबध्यन्ते ।

रूप्यस्थूणालंकरणं तारागणविभूषणं ।
सदक्षिणं वित्तशक्त्या दत्त्वा विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
स्थूणा रज्जुः । तारागणो मौक्तिकादिकृतोगज ।

भूषणविशेषः ।

इति गजदानविधिः ।

अथ लिङ्गपुराणे ।

गजदानं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्व्वशः ।
द्विजाय वाथ दातव्यं देवदेवाय वा पुनः ॥
गजन्तु लक्षणोपेतं हैमं वा राजतं तु वा ।
सहस्रनिष्कमात्रेण तदर्द्धेनापि कारयेत् ॥
तदर्द्धार्द्धेन वा कुर्य्यात् सर्व्वलक्षणभूषितं ।
पूर्व्वोक्तदेशकाले च देवाय विनिवेदयेत् ॥
अष्टम्यां वा प्रदातव्यः शिवाय परमेष्ठिने ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रोत्रियायाहिताग्नये ।
शिवमुद्दिश्य दातव्यः शिवं संपूज्य पूर्व्ववत् ॥
पूर्व्ववदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानवदित्यर्थः ।
एवं यः कुरुते दानं शिवभक्तिसमन्वितः ।
स्थित्वा स्वर्गे चिरं कालं राजा गजपतिर्भवेत् ॥

इत्यपरोगजदानविधिः ।

विष्णुसंहितायां ।

कक्षारज्जुभिरायत्तं शुभासनसमन्वितं ।
मणिकाञ्चनमालाभिर्भूषितं कर्णचामरैः ॥
सूत्रखण्डैश्च पुष्पैश्च भूषितं दोषवर्जितं ।
यथालाभोपपन्नं वा यः प्रयच्छति दन्तिनं ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय स्वर्गलोके महीयते ॥
कर्म्मक्षयादिहागत्य महाराजोगणाधिपः ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तोजायते नात्र संशयः॥

अथ वातुलशास्त्रे।

गजदानमथो वक्ष्ये संक्षेपाद्विधिना शृणु।
द्विजानामेव दातव्यं देवानां प्रीतिकारकं॥
श्रीकरं परमं धन्यं बलपुष्टिविवर्द्धनं।
रोगघ्नं सन्ततिकरं जगदापद्विनाशनं॥
गजं सुलक्षणोपेतं शुद्धदेशसमुद्भवं।
युवानं रूपसम्पन्नं सर्व्वाभरणभूषितं॥
पूर्व्वोक्तदेशकालेच देवालयसमीपके।
आनीय गजराजानमैरावतकुलोद्भवं।
अभ्यर्च्च्य गन्धपुष्पाद्यै र्विप्रमुख्याय दापयेत्॥
पुण्याहं तत्र कर्त्तव्यं शिवपूजा तथैवच।
आचार्य्यपूजनं चात्र कर्त्तव्यं विधिपूर्व्वकं॥

अथ महाभारते।

हस्त्यश्वशकटादीनि यः प्रयच्छति शक्तितः।
द्विजाय सुविशिष्टाय श्रोत्रियायाहिताग्नये।
यत् फलं समवाप्नोति तन्मे निगदतः शृणु॥
षष्टिर्व्वर्षसहस्राणि षष्टिर्व्वर्षशतानि च।
भोगान् भुक्तामरपुरे राजा कालक्षयादिह॥

इदं चात्रदानवाक्यं।

"ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि।

इमं हस्तिनं कक्षारज्जुस्थिरासनसहितं काञ्चनमालाकीर्णं चामरगन्धपुष्पालंकृतं प्रजापतिदैवतं अक्षयस्वर्गकामस्तुभ्यमहं संप्रददे, नममेति, ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि । एतद्धस्तिदान प्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णं तुभ्यमहं संप्रददे न ममेति ।

इति हस्तिदानविधिः ।

अथाह बौधायनः ।

वाग्विरोधं गुरोः कृत्वा मुखरोगी भवेन्नरः ।
तस्य दानेन विहितः प्रतीकारोऽयमुच्यते ॥
सौवर्णं राजतं ताम्रं पलेनार्द्धपलेन वा ।
कारयेत् करिणं सौम्यं यथाविभतोऽथवा ॥
तस्यैव कारयेद्दन्तौ शुभ्रेण रजतेन तु ।
पुच्छब्बा मौक्तिकैः कुर्य्याद्रत्नाभ्यामक्षिणी तथा ॥
सम्वेष्ट्य पीतवस्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ।
अर्च्चयेद्धान्यराशिस्थं धान्यं द्रोणाष्टकं मतं ॥
श्रुतवृत्तोपसंपन्नं ब्राह्मणं संयतेन्द्रियं ।
दान्तं कुलीनं धर्म्मिष्ठमनुद्वेगकरं नृणां ॥
आहूय परया भक्त्या वस्त्रालङ्कारभूषणैः ।
पूजयेत् प्रयतो भूत्वा तेनैतत् कर्म्म कारयेत् ॥
समिदाज्यतिलैस्तेन होमं चापि प्रवर्त्तयेत् ॥
अग्निनाग्निं तथाधाय शुक्लं चरति च क्रमात् ।
मन्त्रा एते विनिर्द्दिष्टा इध्म आश्वत्थइष्यते ॥
कृत्वा चैवाप्रणोम्यस्ततोहस्त्यर्च्चनं भवेत् ।

स्वाचान्तः कर्म्म कृत्वाथ प्रणीतामोचनं तथा ॥
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
तस्मै हुतवते दद्यात् करिणं तं सदक्षिणं ॥
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय विशेषतः ।
सुप्रतीकगजेन्द्र त्वं सरस्वत्याभिषेचनं ॥
इन्द्रस्य वाहनं शश्वत्सर्व्वदेवैश्च पूजितं ।
दानेनानेन दत्तेन मुखरोगं विनाशय ॥

दानमन्त्रः ।

ब्राह्मणान् भोजयेदन्ते सार्द्धं भुञ्जीत बन्धुभिः ।

इति मुखरोगहरगजदानविधिः ।

अथाह वृद्धगौतमः ।

पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।
कारयेद्वाहनं हैमं चतुर्द्दन्तं तु वारणं ॥
दन्ताःस्वर्णमयाःकार्य्या रत्नैर्नानाविधैर्युताः ।
सर्व्वाभरणसंयुक्तं करिणं चोपकारकं ॥
यत्तत्सर्व्वप्रदाने तु तस्य पार्श्वे समाहितः ।
उपचारैः षोड़शभिरर्च्चयेद्गन्धपुष्पकैः ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय सर्व्वशास्त्रार्थकोविदं ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नमनुद्वेगकरं नृणां ॥
भक्त्या संपूज्य वस्त्राद्यैर्होमं तेन च कारयेत् ।
मन्त्रैःपौराणिकैः सम्यक् संहिताशास्त्रचोदितैः ॥

चत्वारो दिग्गजा ये च पुष्पदन्तादयश्च ये।
सार्व्वभौमादयो येच आहूत्यातोषयामि तान्॥
समिदाज्यतिलैर्होमो गजस्य प्रीतये भवेत्।
तस्मै हुतवते सम्यक् दृष्णिप्रीत्यर्थमादृतः॥
मन्त्रेणानेन विधिवद्दद्याद्भक्तिसमन्वितः।
प्राङ्मुखस्य व्रणीचोदङ्मुखायेन्द्रस्य वाहनं॥
ऐरावतश्चतुर्द्दन्तो गजानां नायकस्तु यः।
दिग्दन्तिनां पूज्यतमो व्रणं क्षपयतु प्रभुः॥
अनन्तरमनुव्रज्य तमाचार्य्यो मुदान्वितः।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च स्वयंभुञ्जीत वाग्यतः॥
एवं कृते व्रणाबाधात् तत्क्षणादेव सर्पति।
तेनैव व्रणिभिर्नूनं कार्य्यमारोग्यहेतवे॥

इति व्रणघ्नगजदानविधिः।

अथ देवताभ्यो गजदानं।

शिवधर्म्मात्।

निवेदयति योनागं भक्त्या स्वर्णाद्यलंकृतं।
शिवाय पर्व्वदिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु॥
स मत्तैरावतप्रख्यै र्गजैर्युक्तैः सुशोभनैः।
प्रक्रीडति महायानैः शतसंख्यैरनेकशः॥
कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च।

रुद्रलोके गतश्चान्ते भवेदिह सुराधिप ॥
चतुर्युगसहस्रान्ते स्वर्गं प्राप्य नराधिपः।
भवेदिन्द्रसमः श्रीमान् रूपवीर्य्यसमन्वितः॥

इति शिवगजदानं।

गारुड़पुराणे।

योजगन्निधये नागं प्रयच्छति महामतिः।
भद्रजातिसमुद्भूतं पद्मनाभाय शक्तितः।
कुप्यकं बलशोभाढ्यं घण्टाचामरभूषितं ॥
वरत्राङ्कुशसंयुक्तं अनेकस्वर्णभूषणम्।
नानामण्डनभूयिष्टं चारुडिण्डिमडम्बुरं ॥
कृत्वा विष्णोर्म्महापूजां कार्त्तिकैकादशीदिने।
द्वादश्यामर्पयेत्तं तु देवदेवाय चक्रिणे ॥
त्रिलोकीनाथ देवेश सर्व्वभूत कृपानिधे।
गजदानेन तुष्टस्त्वं प्रयच्छ मम वाञ्छितं॥
इत्युच्चार्य्याथ दत्वा तं प्रणिपत्य जगत्प्रभुं।
सुरेन्द्रलोकमासाद्य क्रीड़ते कालमक्षयं ॥
वर्षार्व्वुदसहस्राणि क्रीड़ित्वा सुचिरं दिवि।
ततोभूलोकमासाद्य सार्व्वभौमो नृपोभवेत ॥

इति विष्णुगजदानविधिः।

आदित्यपुराणे ॥

निवेदयति योनागं भक्त्या स्वर्णाद्यलङ्कृतं।

सूर्य्याय पर्व्वदिवसे तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
स मत्तैरावतप्रख्यैर्गजयुक्तैः सुशोभनैः ।
प्रक्रीड़ति महायानैः शतसंख्यैरनेकशः ।
सप्तद्वीपसमुद्रायां क्षितौ नरपतिर्भवेत् ॥
भुक्त्वा तु विपुलान् भोगान् प्रलये समुपस्थिते ।
सूर्य्ययोगं समासाद्य स तत्रैव प्रलीयते ॥

इति सूर्य्यगजदानविधिः ।

अथ दासीदानं ।

तत्र वह्निपुराणे ।

गृहदानं श्रुतं राजन् दासीदानं ततः शृणु ।
तव भक्त्या प्रवक्ष्यामि महासौख्यप्रदायकं ॥
चतुर्णामाश्रमाणां हि गृहस्थः श्रेष्ठ उच्यते ।
गृहस्थाच्च गृहं राजन् सुगृहे तु वरस्त्रियः ॥
अहिरण्यमदासीकमल्पान्नाद्यमगोरसं ।
गृहकृपणवृत्तीनां नरकस्यापरोविधिः ॥
अदण्डवासिकं ग्राममदासीकञ्च यद्गृहं ।
अनाज्यभोजनं यच्च वृथा तदिति मे मतिः ॥
विभ्रमाभरणा दास्यो यद्गृहं समुपासते ।
तत्रास्ते पङ्कजकरा लक्ष्मीः क्षीरोदशायिनी ॥
न तत्रास्ति गृहे शौचं न सुखं व्यावहारजं ।
यत्र कर्म्मकरी नास्ति सर्व्वकर्म्मकरी सदा ॥
किंकराणां कृतं कर्म्म न करोतीह यद्गृतं ।

यदेका कुरुते दासी गृहस्थेन धृता सती ॥
बहुलोकाकुलोऽप्यासीद्दासीदासाकुलं गृहं ।
बुद्धिर्द्धर्म्माकुला यस्य तस्य चेतः किमाकुलं ॥
यस्य भार्य्या गृहे दक्षा दासी कर्म्मस्वनुव्रता ।
भृत्याः सत्वोद्यतकरास्त्रिवर्गस्तत्र सिद्ध्यति ॥
यद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे ।
तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता ॥
एतद्विचार्य्य हृदये दासीं दद्याद्द्विजातये ।
स्थिरनक्षत्रसंयुक्ते सौम्ये सौम्यग्रहान्विते ।
दानकालं प्रशंसन्ति सन्तः पर्व्वणि वा पुनः ॥
अलङ्कृत्य यथाशक्त्या वासोभिर्भूषणैस्तथा ।
ब्राह्मणाय प्रदातव्या मन्त्रेण भक्तितस्तथा ॥
इयं दासी मया तुभ्यं श्रीमती प्रतिपादिता ।
सदा कर्म्मकरी भोग्या यथेष्टं भद्रमश्नुते* ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इमां दासीं सुवर्णालङ्कारवतीं गन्धपुष्पाद्यलङ्कृतां अक्षयसुखप्राप्तिकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे । न ममेति ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि एतद्दासीदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामेतत् सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे, न ममेति ।

पञ्चवर्षाधिका सा तु चत्वारिंशत्समावधिः ।

* भोगमश्नुते इति क्वचित्पाठः ।

दासी द्विजाय दातव्या दासदानेप्ययं विधिः ।
दत्त्वा क्षमापयेत्पश्चाद्ब्राह्मणं वस्त्रकाञ्चनैः ॥
अनुगत्वा तु सीमायां द्विजं विसर्जयेत् ततः ।
एवं दत्त्वा महाराज कृतकृत्यो भवेत्पुमान् ॥
इह लोके परे चैव सप्तजन्मान्यखण्डितः ।
गृहकर्मकरीं दद्यात्तरुणीं रूपशालिनीं ।
बहुद्रव्योपसंयुक्तां ग्रामवेश्मसमन्वितां ॥

दासीं समीक्ष्य बहुशो गृहकर्मदक्षां
यो ब्राह्मणाय कुलशीलवते ददाति ।
विद्याधराधिपतिभिस्त्वभिपूजितोऽसौ
मर्त्यः प्रयाति स्वजनैः सह विष्णुलोकं ॥

कूर्मपुराणे ।

दासीं दद्याद्यथाशक्ति मूल्येनालङ्कृतां शुभां ।
सुवर्णरजतैः सार्द्धं विधिवद्दक्षिणायुतां ॥
वित्तानुसारात्तां दत्त्वा विप्राय गृहमेधिने ।
मोदतेऽप्सरसां लोके यावत्कल्पशतत्रयं ॥

इति दासीदानविधिः ।

अथ कालोत्तरे ।

योलंकृत्य स्त्रियं शम्भोरुत्तमां विनिवेदयेत् ।
सोश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं शतगुणं लभेत् ॥

सुविनीतां स्त्रियं दासीं भृतकार्थं निवेदयेत्।
नरमेधस्य यज्ञस्य फलं शतगुणं लभेत्॥

इति शिवाय दासीदानविधिः।

अथ रथदानं।

कूर्म्मपुराणे।

रथं चतुर्ब्बलीवर्द्दैरूढं धान्यावृतन्त्रिधा।
वित्तानुसारात् सर्व्वैश्च रथोपकरणैर्युतं।
सदक्षिणञ्च विप्राय दत्त्वा शिवपुरं व्रजेत्॥

धान्यावृतमिति,

अष्टादशधान्यानि परिभाषायां व्याख्यातानि, त्रिधेति त्रिद्विएकसुवर्णदक्षिणानुसारादुत्तम मध्यम-कनिष्ठ-भेदेन-त्रैविध्यं रथोपकरणानि युगयोक्त्रप्रतोदवरत्रादीनि।

तत्र दानवाक्यं।

अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि चतुर्ब्बलीवर्द्दैर्युक्तं अष्टादशधान्यपरिवृतं सकलस्वोपस्करयुतं एतं रथं विश्वकर्म्मदैवतं निरत्ययस्वर्गादिसुखकामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति।

अमुकसगोत्रायेत्यादि एतद्रथदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति।

दानमन्त्रस्तु।

स्कन्दपुराणे ।

रथाय रथनाथाय नमस्ते विश्वकर्म्मणे ।
विश्वभूताय नाथाय अरुणाय नमो नमः ॥

गारुडपुराणे ।

गन्त्रीं तुरङ्गसंयुक्तां योददाति द्विजातये ।
सर्व्वकामसमृद्धात्मा स राजा जायते भुवि ॥

गन्त्री नाम रथविशेषः ।

सचक्राख्यां युगोपेतां मत्तवारणभूषितां ।
आस्तीर्णव्वचास्तरणां योक्त्रयुक्तां सकूवरां ॥
युक्तां चतुर्भिस्तुरगैर्द्वाभ्यां वा शक्तितो युतां ।
वलीवर्द्दयुताञ्चापि द्विजाय प्रतिपादयेत् ॥
पुण्येऽह्नि विप्रमाहूय कृत्वा वस्त्रादिभूषितां ।
सदक्षिणां यथाशक्त्या दद्यात् प्रयतमानसः ॥

दानमन्त्रः ।

गन्त्रीमिमां प्रयच्छामि विश्वकर्म्माधिदैवतां ।
दानेनानेन भगवान् प्रीयतां मे परः पुमान् ॥
एवं प्रदाय विधिवद्गन्त्रीं मन्त्रेण मानवः ।
विमानेनार्कवर्णेन देववद्दिवि मोदते ॥
इह लोके भवेद्राजा वलवान् धर्म्मवत्सलः ॥

महाभारते।

प्रदानं सर्व्वदानानां शकटस्य विशिष्यते॥
एवमाह महाभागः शाण्डिल्योभगवान् ऋषिः।
शकटं दम्यसंयुक्तं योदद्यात्तु द्विजातये।
तस्य स्वर्गे विमानन्तु सर्व्वहेममयं शुभं॥
दिव्याङ्गनाभिराकीर्णं सर्व्वरत्नविभूषितं।
उपतिष्ठति विप्रेन्द्र सर्व्वकामफलप्रदं॥

इति रथदानविधिः।

अथ रथदानप्रसङ्गेन शिविकादानमुच्यते॥

वह्निपुराणे।

वसिष्ठ उवाच।

शृणु चान्यत् महीपाल महादानमनुत्तमं।
येन वै दत्तमात्रेण मुच्यते नरकार्णवात्॥
मार्गशीर्षे शुभे पक्षे समुपोष्य हरेर्दिनं।
माघफाल्गुनयोर्व्वापि वैशाखस्य शरत्सु च।
द्वादश्यां हरिमभ्यर्च्य कलशोपरिसंस्थितं॥
शङ्ख-शार्ङ्ग-गदा-चक्र-धरं शक्त्या हिरण्मयं।
शिबिकां वक्रवंशोत्था-मृजुदारुमयीमथ॥
आनीय सन्निधिं विष्णोः शुभच्छत्रसमन्वितां।
सम्भूष्य च स तां भूषां जागरं तत्र कारयेत्॥

विद्याभिजनसम्पन्नं विदग्धं* शास्त्रवित्तमं ।
आज्ञासारं शुचिन्दक्षं कलत्रापत्यभूषितं ॥
प्रातः सभार्य्यमभ्यर्च्य वासोभिः कर्णभूषणैः ।
उपान-च्छूरिका-खड्गपट्ट-कञ्चुक-वेणिका ॥
आदर्शस्थगिकापानपात्रञ्च कांस्यभाजनं ।
चत्वारो वृषभा देया धेनवश्च सुलक्षणाः ॥
शिविकावाहनानान्तु तथैव छत्रधारिणः ।
वृत्तिर्देया तथान्नञ्च वर्षार्हं ब्राह्मणस्य च ॥
वर्षे वर्षे पुनर्देयं ब्राह्मणस्यैतदेव तु ।
वृत्तिरेव त्वसम्पत्तौ वर्षे वर्षेऽपि वार्षिकी ॥
इहामुत्रातपत्राणं कुरु केशव मे प्रभो ।
छत्रन्त्वत्प्रीतये दत्तं ब्राह्मणाय मया शुभं ॥
देव देव जगन्नाथ विश्वात्मन् दत्तयानया ।
प्रभो शिविकया देव प्रीतोभव जनार्द्दन ॥

इति दानमन्त्रः ।

दत्त्वा तु ज्ञानविदुषे सपत्नीकाय पुत्रिणे ।
सुरापःस्तेनकृत् सङ्गी ब्रह्महा गुरुतल्पगः ॥
शिविकादानमाहात्म्यात् मुच्यते पातकात् स्फुटं ।
पितृपक्षं मातृपक्षं पत्नीपक्षं तथैव च ।
आत्मानं बन्धुपक्षञ्च तारयेन्नरकार्णवात् ॥

* विद्वांसमिति क्वचित् पाठः ।

भुक्त्वा तु विपुलान् भोगानिहामुत्रसुखप्रदान्।
सपत्नीकः सपितृको विष्णुसायुज्यमश्नुते॥

इति शिविकादानविधिः।

अथ क्रमप्राप्तस्य महादानस्यातिदानप्रकरणे निरूपितत्वात् रथदानानन्तरं गृहदानमारभ्यते।

तत्र सम्वर्त्तः।

गृहदाता सुखी प्राज्ञो विदग्धः सर्व्ववस्तुषु।
प्रज्ञा-सुख-विदग्धार्थं पात्रे-देयमतोगृहं॥

वृहस्पतिः।

रसान्नोपस्करयुतं गृहं विप्राय योऽर्पयेत्।
न हीयते तस्य वंशः स्वर्गं प्राप्नोत्यनुत्तमं॥

वेदव्यासः।

सर्व्वकामैः सुसम्पूर्णं दत्त्वा वेश्म हिरण्मयं।
मुद्गलाय गतः स्वर्गं शतद्युम्नो महामतिः॥
सर्व्वरत्नं वृषाः दर्भा युवानोऽश्वाः प्रियाःस्त्रियः।
रम्यमावसथञ्चैव दत्त्वामुं लोकमाश्रितः॥

महाभारते।

नैवेशिकं सर्व्वगुणोपपन्नं
ददाति यश्चैव नरो द्विजाय।

स्वाध्यायचारित्रगुणाय राजं-
स्तस्यापि लोकाः कुरुजाङ्गलेषु ॥
वीजैरशून्यं शयनैरुपेतं
दद्याद्गृहं यः पुरुषो द्विजाय ।
सुख्याभिरामं-बहुरत्नपूर्णं
लभेदधिष्ठानवरं स राजन् ॥

तथा । यस्तु नैवेशिकं शुद्धं ब्राह्मणाय प्रयच्छति ।
त्रिंशत्कोट्योऽथ वर्षाणां स्वर्गलोके महीयते ॥
ततोवतीर्णः कालेन मानुषं लोकमागतः ।
नगराधिपतिः श्रीमान् राजराजोभवेत् ध्रुवं ॥

आह व्यासः ।

गृह-न्दीपप्रभोद्योत-शयना-सन-भाजनैः ।
उपस्करैश्च सम्पूर्णं सर्व्वधान्यप्रपूरितं ॥

सर्व्वधान्या-न्युक्तानि, उपस्कराः मञ्चक-तूलिको-पधाना-सन-कांस्यादिभाजन--दीपिका--पेषणयन्त्रधान्यादिमानभाण्ड--दण्डो-लूखल-मूषल-मृण्मयस्थाली-कलश-वारिधानी-शूर्प-व्यजन-च्छत्रो-पानह-खड्गासिपुत्रिका-सम्मार्जनी-गोबलीवर्द्दाश्च महिषी--तण्डुल-घृत-तैलपूर्णपात्र--दात्र-वस्त्र--चन्दनादिगन्धद्रव्य--ताम्बूलोपकरण-काष्ठ-चुल्ली-दास-दासीप्रभृतयः ।

ब्राह्मणाय दरिद्राय सुशीलाय ददाति यः ।
तथाध्ययनशीलाय शृणु तस्यापि यत्फलं ॥
देवैः पितृगणैर्युक्तो ब्रह्मर्षिमनुजर्षिभिः ।

त्वत्ता वर्षशतान्येव दशतिष्ठन्त्यनामयाः॥
तस्मादिह समागत्य सप्तद्वीपाधिपोभवेत्।
बहुप्रदो बहुधनो द्विजो वा वेदपारगः॥

गरुड़पुराणे।

ऐष्टकं दारवं वापि मृण्मयं वापि शक्तितः।
सर्व्वोपस्करणोपेतं योदद्याद्विपुलं गृहं॥
ब्राह्मणाय दरिद्राय विदुषेच कुटुम्बिने।
क्रीड़ित्वा सुचिरं स्वर्गे मानुष्यं लोकमागतः।
भवत्यव्याहतैश्वर्य्यः सर्व्वकामसमन्वितः॥

कूर्म्मपुराणे।

शक्तितः सर्व्ववित्तेन पूर्णं गृहमपि त्रिधा।
सदक्षिणं द्विजे दत्त्वा ब्रह्मलोकं व्रजेन्नरः॥
'सर्व्ववित्तेन, सर्व्वोपस्करेणेत्यर्थः।
'त्रिधा, पूर्व्ववदुत्तम-मध्यमा-दिभेदेन।
ब्रह्मवैवर्त्तवह्निपुराणयोः,

न गार्हस्थात्परोधर्म्मो नैव दानं गृहात्परं।
नानृतादधिकं पापं न पूज्यो ब्राह्मणात्परः॥
धनधान्यसमायुक्तं कलत्रापत्यसङ्कुलं।
गोगजाश्वगणाकीर्णं गृहं स्वर्गाद्विशिष्यते॥
यथा मातरमाश्रित्य सर्व्वे जीवन्ति जन्तवः।
एव गृहस्थमाश्रित्य सर्व्वे जीवन्ति चाश्रमाः॥

धर्म्म-मर्थञ्च कामञ्च मित्रा स्र प्रथितं यशः ।
प्राप्तकामैर्नरै राजन् सदा सेव्यो गृहाश्रमः ॥
न गृहेण विना धर्म्मोनार्थकामौ सुखन्न च ।
लोकयात्रा यशः स्वर्गः प्राप्यते राजसत्तम ॥
न स्वर्गे नापवर्गेषु नचान्येष्वपि धामसु ।
प्रसार्य्य पादौ यद्रात्रौ स्वगृहे स्वपतां सुखं ॥
दिनानि तानि गच्छन्ते यानि यान्ति गृहाश्रमे ।
अपि शाकम्पचानस्य स्वगृहे परमं सुखं ॥
इति मत्वा महाराज कारयित्वा सुशोभनं ।
भवनं ब्राह्मणे देयं महतीं भूतिमिच्छता ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

गृहं कृत्वा शुभस्तम्भं बहुचित्रं सुशोभनं ।
सप्राकारप्रतोलीकं कपाटार्गलयन्त्रितं ॥
सुधावलिप्तं चतुरं विस्तीर्णगणशोभितं ।
शुभप्रवेश-निष्काश-सुपकार्य्यादिसंयुतं ॥
मत्तवारणशोभाढ्यं गवाक्षादिविभूषितं ।
दत्त्वा द्विजातिमुख्याय न शोचति कृताकृते ॥

मत्स्यपुराणे ।

पक्केष्टकामयं कृत्वा शैलजं वापि दारुजं ।
मृण्मयं वापि भवनं शुभलक्षणसंयुतं ॥
प्रभूतबलिपुष्पाढ्यं धेन्वा चैव समन्वितं ।

अर्जुनैः सरलैः सालैरन्यैश्चैव मनोरमैः ॥
तिमिषैः सर्जवृचैश्च कदम्बैः सह वञ्जुलैः।
शुभस्थानसमुत्पन्नैर्वास्तुलचणसंयुतं ॥
स्थापनञ्च यथान्यायं भूमिश्चैव तु शोभनं।
मार्ज्जनं सिञ्चनं चैवं सन्तानीयेन कारयेत् ॥
मङ्गल्यानुपहारांश्च वास्तुविद्योदितांस्तथा।
देवतापञ्चकं तत्र चत्वारिंशत्समन्वितं।
पूजयित्वा यथान्यायं ततोदद्याद्गृहं गृही ॥

वास्तुलचणं, पञ्चचत्वारिंशद्देवता-

क्रमश्च तस्मिन्नेव पुराणे।

एकाशीतिपदङ्कृत्वा रेणुभिः कनकेन च।
पश्चात्पिष्टेनानुलिम्पेत् सूत्रेणालोड्य सर्व्वतः ॥
दशपूर्व्वापरा रेखा दश चैवोत्तरायताः।
सर्व्ववास्तुविभागेषु विज्ञेया न*वका न च ॥
एकाशीति पदङ्कृत्वा वास्तुवित्सर्व्ववास्तुषु।
पदस्थान् पूजयेद्देवांस्त्रिंश-त्पञ्चदशै-व तु।
द्वात्रिंशद्वाह्यतः पूज्याः पूज्याश्चान्तस्त्रयोदश ॥

अत्रैवं प्रयोगः।

पूर्व्वन्तावदस्थि-श्मशाना-दिरहितामनूषरां शुभवर्णगन्धादि-लक्षणान्वितां चतुरस्रां प्रागुदक्प्रवणां भूमिं परीक्ष्य गोमयादि-

* नरकायचेति क्वचित्पाठः।

नोपलिप्य तत्र सुधालिप्तानि समान्तरालानि दशसूत्राणि पातयेत् तथैव दश दक्षिणोत्तरायतानि ततश्च नवकोष्ठकासु नवपङ्क्तिषु सर्व्वमेकाशीतिपदं मण्डलं सम्पद्यते, तत्र मध्यमकोष्ठनवकमुत्सृज्य नवकमेव पदं विदध्यात् तत्पूर्व्वस्थितञ्च पार्श्वस्थितकोष्ठद्वयाभ्यामेकीकुर्य्यात् आग्नेय्यान्त्वेकमेव एवं दक्षिणपश्चिमोत्तराणि त्रीणि त्रीण्येकीकृत्य कोणेष्वेकैकं परिशिष्य ब्रह्मस्थानस्य परिधिं निष्पादयेत् बाह्यतस्त्वैशानादिकोणेष्वेककोष्ठकान्येव चत्वारि चत्वारि पदानि परिशिष्य प्राच्यादिदिक्षु कोष्ठकानि श्रेणीभूतानि पञ्च पञ्च पदानि विदध्यात् ततश्च पञ्चचत्वारिंशत्पदानि निष्पद्यन्ते ।

मध्ये नवपदस्त्वेकः चत्वारस्त्रिपदाः स्मृताः ।
विंशतिस्त्वेकपदिकास्तावन्तो द्विपदाःस्मृताः ॥
एवं प्रतिष्ठिता देवाश्चत्वारिंशच्च पञ्च च ।
नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत ॥
ईशानकोणादिसुरान् पूजयेत् क्रमशोन च ।
शिखी चैवाथ पर्ज्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ॥
सूर्य्यः सत्योभृशश्चैव आकाशोवायुरेव च ।
पूषाथ वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ ॥
गन्धर्व्वो भृङ्गराजश्च* मृगः पितृगणस्तथा ।
दौवारिकोऽथ सुग्रीवः पुष्पदन्तश्च वारुणः ॥
असुरः†श्चैव शोषश्च पापयक्ष्मावरोगकः ।

* भृगुराजश्चे ति क्वचित्पाठः ।
† असुरः शोषपापौच रोगोहि मुख्यएवच इति क्वचित् पाठः ।

भल्लाटसोमनागौ च अदितिश्च दितिस्तथा ॥
फणावान् मुख्यभल्लाटौ सोमनागौ तथापरौ।
अदितिश्च दितिश्चैव स्थाप्याः प्रणवनामभिः ॥
बहिर्द्वात्रिंशदेते तु तदन्तश्चतुरः शृणु।
आपश्चैवाथ सावित्रो जयोरुद्रस्तथैव च।
अर्य्यमा सविता चैव विवस्वान् विबुधाधिपः ॥
मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात्।
अष्टमश्चापवत्सस्तु परितो ब्रह्मणः स्मृताः ॥

अत्र तावद्द्वात्रिंशत्पदे बहिःपरिधौ प्रथममीशानकोणे शशिनं संस्थाप्य प्रदक्षिणक्रमेण पर्जन्यादिदेवां स्थापयेत् तदन्तश्चतुर इति, पर्जन्यात् पश्चिमे एककोष्ठके पदे आपः, आकाशात् पश्चिमे सावित्रः दौवारिकात् पूर्व्वस्मिन् जयः, आपः पूर्व्वस्मिन् रुद्र इति वहिः परिधिरन्तश्चतुरोदेवांस्थापयेत् परितो ब्रह्मण इति, मध्यपदस्थितस्य ब्रह्मणः पुरस्तादर्य्यमणं संस्थाप्य प्रदक्षिणक्रमेणाष्टौ देवान् स्थापयेत्।

अथोपसंहरति।

आपश्चैवापवत्सश्च पर्जन्योग्निर्दितिस्तथा।
पदिकानान्तु वर्गोयमेवं कोणेष्वशेषतः ॥
तन्मध्ये तु बहिर्व्विंशद्द्विपदास्ते तु सर्व्वतः।
अर्य्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा।
ब्रह्मणः परितोदिक्षु त्रिपदाश्चैव सर्व्वतः ॥

पदिकानामित्यादि ।

अयमेकपदानां पञ्चानां देवानामैशानकोणे वर्गः संपद्यते एवमाग्नेयादिकोणेष्वपि एकपदाः पञ्च देवता भवन्ति तन्मध्ये वहिरिति । कोणमध्ये वाह्यपरिधौ विंशतिद्विपदा भवन्ति अव-मादयश्चत्वारस्त्रिपदा मध्ये ब्रह्मा नवपदइति एवं पञ्चचत्वारिंश देवान् गन्धमाल्यादिभिः पूज्य वास्तुविद्योक्तप्रकारेण गृहारम्भं कुर्य्यात् ।

तस्मिन्नेव पुराणे ।

वास्तौ परिचिते सम्यग्वास्तु गेहे विचक्षणः ।
वास्तूपशमनं कुर्य्यात्समिद्भिर्बलिकर्म्म च ॥
जीर्णोद्धारे तथाद्याने तथाच नववेश्मनि ।
नवप्रासादभवने प्रासादपरिवर्त्तने ॥
द्वाराभिवर्त्तने तद्वत् प्रासादेषु गृहेषु च ।
वास्तूपशमनं कुर्य्यात् पूर्व्वमेव विचक्षणः ॥
एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पिष्टकैः ।
होमस्त्रिमेखले कार्य्यः कुण्डे हस्तप्रमाणके ॥
यवैःकृष्णतिलैश्चैव समिद्भिः क्षीरवृक्षजैः ।
पालाशैः खादिरैर्व्वापामार्गोदुम्बरसंभवैः ॥
कुशदूर्वामयैर्वापि मधुसर्पिःसमन्वितैः ।
कार्य्यस्तु पञ्चभि र्विप्रैर्व्विल्ववीजैरथापि वा ॥
होमान्ते भक्ष्यभोज्यैस्तु वास्तुदेशे वलिं हरेत् ।
तद्वद्विशेषनैवेद्यमिदं दद्यात्क्रमेण तु ।
ईशकोणे घृताक्तान्नत् शिखिने विनिवेदयेत् ॥

ओदनं सोत्पलं दद्यात्पर्जन्याय घृतान्वितं।
जयन्ताय ध्वजं पीतं पैष्टं कूर्म्मञ्च विन्यसेत् ॥
इन्द्राय पञ्चरत्नानि पैष्टञ्च कुलिशन्तथा।
वितानकञ्च सूर्य्याय धूपं सक्तुं तथैव च ॥
सत्याय घृतगोधूमं मत्स्यान-दद्याद्भृशाय च।
सष्कुल्यञ्चान्तरिक्षाय दद्यात् सक्तूंश्च वायवे ॥
लाजाः पूष्णे तु दातव्या वितथे चणकौदनम्।
गृहक्षताय मध्वन्नं यमाय पिशितौदनं ॥
गन्धौदनञ्च गान्धर्वे भृङ्गे मेषस्य जिह्विकां।
दौवारिके दन्तकाष्ठं पैष्टं कृष्णावलिं तथा।
मृगाय यावकं दद्यात् पितृभ्यः कृशरांस्तथा ॥
सुग्रीवे पूपकान्दद्यात् पुष्पदन्ताय पायसं।
कुशस्तम्बेन संयुक्तं तथापद्मञ्च वारुणे ॥
पैष्टं हिरण्मयं दद्यादसुराय सुरासवं।
घृतौदनञ्च शोषाय यवान्वै पापयक्ष्मणे ॥
घृतलड्डुकांस्तु रोगाय नागपुष्पं फणावते।
भक्ष्यं मुख्याय दातव्यं मुद्गौदनमतः परं ॥
भल्लाटस्थानके दद्यात् सोमाय मधुपायसं।
नागाय शालिकं पिष्टं अदित्यै लोपिकास्तथा ॥
दितेस्तु पूरिकां दद्यादित्येवं बाह्यतोवलिः।
चीरमापाय दातव्यं आपवत्साय वै दधि ॥
सावित्रे लड्डुकान्दद्यात् समरीचं कुशोदकम्।
सवितु र्गुडपूपांश्च जयाय घृतचन्दनं ॥

विवस्वते पुनर्दद्याद्रक्तचन्दनपायसं ।
हरितालोदनं दद्यादिन्द्राय घृतसंयुतं ॥
गुड़ोदनन्तु मित्राय रुद्राय घृतपायसं ।
आमपक्वन्तथा मांसं देयं स्याद्राजयक्ष्मणे ॥
पृथ्वीधराय मांसानि कुष्माण्डानि च दापयेत् ।
शर्करापायसन्दद्यादर्य्यम्णे पानमेव तु ॥
पञ्चगव्यं यवांश्चैव तिलाक्षतहविश्चरुं ।
भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं ब्रह्मणे विनिवेदयेत् ॥
एवं सम्पूजिता देवाः शान्तिं कुर्व्वन्ति ते सदा ।
सर्व्वेषां काञ्चनं दद्याद्ब्रह्मणे गां पयस्विनीं ॥
राक्षसानां बलिर्देयो मांसोदनसमन्विता ।
ईशाने नागमातृभ्यश्चरुञ्च विनिवेदयेत् ॥
मांसोदनं सरुधिरं हरिद्रौदनमेव च ।
आग्नेयीन्दिशमाश्रित्य विदार्य्यै विनिवेदयेत् ॥
दध्योदनं सरुधिरं मत्स्यखण्डैश्च संयुतं ।
पीतरक्तं बलिन्दद्यात् पूतना या तु राक्षसी ॥
वायव्ये पापराक्षस्यै मत्स्यं मांसं सुरासवं ।
पायसञ्चापि दातव्यं स्वनाम्ना सर्व्वतः क्रमात् ॥
नमस्कारानुयुक्तेन प्रणवाद्येन सर्व्वतः ।
प्राक्मांस्यौदनं स्कन्दाय दक्षिणस्यां तथापरं ॥
क्षशरापालिकादानमर्य्यम्णे मूलमन्त्रतः ।
मांसं सरुधिरं दद्यात् जृम्भकाय तु पश्चिमे ।
पिलिपिच्छये रक्तान्नपिष्टानन्तरतोपि च ॥

भक्ष्यभोज्यैर्द्दिगीशानां तन्मन्त्रैश्च बलिं हरेत्।
सर्व्वासां पायसं साज्यं यथोक्तबल्यसम्भवे ॥
तदभावे दर्भपुष्पैर्दध्यक्षतघृतैर्बलिः।
गोमयेनोपलिप्तायां मण्डलान् पूर्व्वतःक्षितौ ॥
गन्धादिपूर्व्वकं सर्व्वं भौतिकञ्च बलिं हरेत्।
भूतेभ्योऽथ पितृभ्यश्च राक्षसेभ्यो नमो नमः ॥
पिशाचेभ्योऽथ मातृभ्यो गणेभ्यश्च पृथक् पृथक्।
दिव्यान्तरिक्षभौमेभ्यः प्रणवाद्यनमोन्तकैः ॥
ततः सर्व्वौषधिस्नानं यजमानस्य कारयेत्।
द्विजांस्तु पूजयेद्भक्त्या ये चान्ये गृहमागताः।
एतद्वास्तूपशमनं कृत्वा कर्म्म समाचरेत् ॥
प्रासाद-भवनो-द्यान-प्रारम्भे परिवर्त्तने।
पुरवेश्मप्रवेशेच सर्व्वदोषोपशान्तये ॥
वास्तूपशमनं कृत्वा ततः सूत्रेण वेष्टयेत्।
रक्षोघ्नपावमानेन सूक्तेन भवनादिकं ॥
नृत्यमङ्गलवाद्यैश्च कुर्य्याद्ब्राह्मणवाचनं।
अनेन विधिना यस्तु प्रतिसम्बत्सरं बुधः ॥
गृहे वायतने कुर्य्यान्न स दुःखमवाप्नुयात्।
नच व्याधिभयन्तस्य नच बन्धुधनक्षयः।
जीवेद्वर्षशतं स्वर्गे कल्पमेकं वसेन्नरः ॥

अथ ब्रह्मवैवर्त्ते।

कारयित्वा गृहान् रम्यान् ऋतुवस्वर्कसंख्यया।

भुवनाष्टादशत्रिंशत्तत्तन्नक्षत्रसंख्यया ॥
शक्त्या तद्द्विगुणान्येव शतं यावत्सहस्रकं ।
कुड्यस्तम्भगवाक्षाद्यान्विचित्रान् बहुभूमिकान् ॥
सप्राकारप्रतोलीकान् कपाटार्गलयन्त्रकान् ।
सुधाधवलितान् रम्यान् विस्तीर्णाङ्गणवाटकान् ॥
सप्तधातुमयैर्भाण्डैः पञ्चरत्नैः समन्वितैः ।
चर्म्मकाष्ठमयैर्हस्तिदन्तवस्त्रमयैस्तथा ॥
मृण्मयोपस्कराकीर्णान् वस्त्रोपकरणान्वितान् ।
सर्व्वोपस्करसम्भारशणवल्कलराजितान् ॥
राजितांस्तृणपाषाणैः काष्ठसञ्चयसंयुतान् ।
सर्व्वधान्यसमायुक्तैः कुशूलैश्च विराजितान् ॥
गो-महिष्या-श्व-वृषभ-प्रेष्य-दासीजना-न्वितान् ।
चैत्रारामजलासन्नान् दृढान् हर्म्यवरान् शुभान् ॥
सम्पूर्णान् सप्तधान्यैश्च घृततैलगुड़ादिभिः ॥
तिल-तण्डुल-शाली-क्षु-माष-गोधूम-सर्षपैः ।
प्रियङ्गुयव-नीवार-निष्पाव-राजमुद्गकैः ॥
मसूर-चणका-वर्त्तसकुष्ठककुलोत्थकैः ।
लवणा-र्द्रक-खर्ज्जूर-द्राक्षा-जीरक-धान्यकैः ॥
हिङ्गु-कुङ्कुम-कर्पूर-स्नानद्रव्यैः सचन्दनैः ।
रूप्योपस्करपर्य्यङ्कतूलीगण्ड.पधानकैः ॥
चुल्लीच्छेदन-मन्थान-भद्रासन-कटुत्थकैः ।
पिठरो-लूखल-स्थाली-सूर्प-दर्प्पण-यन्त्रकैः ।
मुषला-सि-कृपाणी-युदण्ड-कोदण्ड-मुद्गरैः ॥

गृहटतापिकादर्वीदृषल्लोष्टकहस्तकैः।
चरकालकलोहीन्द्रदीपिकाग्निष्टिका घटी॥
कुण्डनी पेषणी तद्वदुदकुम्भप्रमार्जनी।
मञ्जूषालिञ्जरान्दोलमुख्योपस्करसंयुतान्।
शक्त्या स्वर्णसहस्रेण शतेनार्द्धार्द्धसंयुतान्॥
यथाशक्त्या रूप्ययुतान् कृतान् निर्म्मलचेतसा।
इत्येवमादिसम्पूर्णान् गृहान् दद्याद्द्विजातिषु॥

वह्निपुराणे।

कर्त्तुश्चन्द्रबलोपेते स्थिरनक्षत्रसंयुते।
शुभेऽह्नि विप्रकथिते दानकालः प्रशस्यते॥
शुक्लपक्षे तृतीयायां पूर्णिमायामथापि वा।
एवंसंभृतसम्भारं गृहं कृत्वा द्विजोत्तमान्।
कुलशीलसमायुक्तान् शतसंख्यान्निमन्त्रयेत्॥
अधीतवेदशास्त्रज्ञान् पुराणस्मृतिपारगान्।
गृहधर्म्मरतान् दान्तान् निस्वान् वहुकुटुम्बिनः।
निराश्रयांस्तथाराजंस्तेभ्यो दत्तं महाफलं॥
अलङ्कृत्य सपत्नीकान् वस्त्राभरणकुण्डलैः।
कृत्वाग्नियजनं भूयोवास्तुं पूज्य विधानतः॥
समुच्चरन्निदं दाता विदधीत गतस्मयः।
जगदीशो गृहावासो गोविन्दः प्रीयतामिति।

ब्रह्मवैवर्त्ते।

गृहाङ्गणे कारयित्वा कुण्डमेकं समेखलं।

गृहयज्ञः प्रकर्त्तव्यस्तुष्टिपुष्टिकरः सदा॥

गृहयज्ञविधानन्तु, व्रतखण्डे विलोकनीयं।

रक्षोघ्नानि च सूक्तानि पठेयुर्ब्राह्मणास्ततः।
वास्तोः पूजा प्रकर्त्तव्या दिक्पालानां बलिं क्षिपेत्॥
ततः पुण्याहघोषेण ब्राह्मणास्तेषु वेश्मसु।
प्रवेशयित्वा शय्यासु सभार्यासूपवेशयेत्॥
यजमानस्ततः प्राज्ञः शुक्लाम्बरधरः शुचिः।
यद्यस्य विहितं पूर्व्वं तत्तस्मै प्रतिपादयेत्॥

अत्रेदं दानवाक्यं।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इदं गृहं शयनासनभाजनोपस्करयुतं सर्व्वधान्यप्रपूरितं सर्व्वदैवतं अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे नममेत्युक्ता इदं गृहं गृहाणेत्यादिवक्ष्यमाणमन्त्रं पठेत्।

ओं अद्यामुकसगोत्रायेत्यादि एतद्गृहदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं हिरण्यन्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति।

दक्षिणासंख्या तु, शक्त्या स्वर्णसहस्रेणेत्यादिना दर्शितैव। प्रतिग्रहीता स्वस्तीत्युक्ताकोदादितियजुर्वेदप्रसिद्धं मन्त्रमुदाहरेत्।

इदंगृहं गृहाण त्वं सर्व्वोपस्करसंयुतं।
तव विप्र प्रसादेन ममास्त्वभिमतं फलं॥
एवमेकैकशो दत्वा प्रणिपत्य समर्पयेत्।
स्वस्तीति ब्राह्मणैर्वाच्यं कोदादितिच पूजितैः॥

वृहस्पतिस्मृतौ पुनरयं मन्त्रः।

गृहं मम विभूत्यर्थं गृहाण त्वं द्विजोत्तम।

प्रीयतां मे जगद्योनिर्व्वासुरूपी जनार्द्दन॥

मत्स्यपुराणे।

प्राप्ते दानदिने कार्य्यमैशान्यां हस्तसंमितं।
चतुरस्रं समं कुण्डमेखलायोनिभूषितं॥
पूर्व्वोत्तरे हस्तमिता च वेदी
ग्रहादिदेवेश्वरपूजनाय।
अर्च्चार्च्चनं ब्रह्मशिवाच्युतानां
सूर्य्यस्य कार्य्यं फलपुष्पगन्धैः॥
ब्रह्मादिप्रतिमालक्षणमुक्तं तुलापुरुषे।
द्वारेषु कार्य्याणि च तोरणानि
पत्रैरपि क्षीरवनस्पतीनां।
मध्ये च संस्थाप्य च पूर्णकुम्भं
स्रग्गन्धधूपाम्बररत्नयुक्तं॥
गृह्योक्तेन विधानेन कृत्वाचाग्निमुखं ततः।
गव्येन पयसा दिव्यं स्थालीपाकं चरुं श्रपेत्॥
ततश्च तच्चैव चरुं जुहोमि
मध्यस्थिताभ्यो गृहदेवताभ्यः।
वलिञ्च सम्यग्विधिसंप्रयोगात्
क्षीरेण धारापरितस्तु दद्यात्॥
ब्राह्मणं अर्च्चयेत्पूर्व्वं परितुष्टं क्षमापयेत्।
शय्यां दक्षिणभागे तु सोपधानां सदीपिकां।
सितवस्त्रैश्च संछन्नां लक्ष्मीनारायणान्वितां॥

लक्ष्मीनारायणलक्षणं देवतादानप्रकरणे लक्ष्मीनारायणदाने, वक्ष्यते, तद्रूपञ्च सुवर्णमयं यथाशक्ति निर्माय,

सिताम्बरं कुण्डलहेमभूषितं
केयूर-कण्ठाभरणा-भिरामं ।
पत्नीसमेतं च करे गृहीत्वा
दाता पठेन्मन्त्रमिमं गृहस्थः ॥
एह्येहि नारायण दिव्यरूप
सर्व्वामरैर्व्वन्दितपादपद्म ।
शुभाशुभानन्दसुधाम धीर
लक्ष्मीयुतस्त्वंहि गृहं गृहाण ॥

नमः कौस्तुभनाथाय हिरण्यकवचायच ।
क्षीरोदार्णवसुप्ताय जगद्धात्रे नमो नमः ॥
नमोहिरण्यगर्भाय जगन्नाथाय वै नमः ।
चराचरस्य जगतो गृहभूताय वै नमः ॥
भूर्लोकप्रमुखालोकास्तव देहे व्यवस्थिताः ।
नन्दन्ति यावत्कल्पान्तं तथा तस्मिन् भवान गृही ॥
त्वत्प्रसादेन देवेश पुत्रैः पौत्रैर्युतोगृही ।
पञ्चयज्ञक्रियायुक्तो वसेदाचन्द्रतारकं ॥
एवमुक्त्वा तु देवेशं सपत्नीकं द्विजोत्तमं ।
तिलप्रस्थोपरिस्थायां शय्यायामुपवेश्य च ॥
वदेदिदं ततोवाक्यं सर्व्वधान्ययुतं त्विदं ।
सर्व्वोपस्करसंयुक्तं गृहं गृह्ण द्विजोत्तम ॥
ततोपकरणं सर्व्वं दाम्पत्यस्य निवेदयेत् ।

पादुको-पानह-च्छत्र-भूषणा-सन-भाजनैः॥
सम्पन्नञ्चार्थसम्पन्नं गृहोपस्करभूषणं।
सर्व्वसम्पूर्णमेवास्तु पठित्वैवं निवेदयेत्॥

ब्रह्मवैवर्त्ते।

गृहोपकरणैस्तुल्यां दक्षिणा भवनं विना।
उपदेष्टुरपीच्छन्ति तन्मूलत्वान्महर्षयः।
सुयतीन् पूजयित्वा तु ततः स्वभवनं व्रजेत्॥
दद्यादनेन विधिना वह्न्येकमथो गृहं।
ससंख्यानियमः कार्य्यः शक्तिरत्र नियामिका॥
शीतवातातपहरं दत्त्वा तृणकुटीरकं।
इष्टान् कामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते॥
ऋग्मितं वा यजुर्मध्यसामस्वरविभूषिता।
अत्यन्तसुखलब्धेन देया ब्रह्मपुरी प्रिया॥
गो-भू-हिरण्यदानानि नियमाःसंयमास्तथा।
गृहदानस्य कौन्तेय कलां नार्हन्ति षोड़शीं॥

वह्निपुराणे।

एवं दत्त्वा गृहं राजन् सर्व्वोपस्करसंयुतं।
नरोविष्णुपुरं याति सेव्यमानोऽप्सरोगणैः॥
तत्र कल्पत्रयं भुक्त्वा भोगान् देवैः सुदुर्लभान्।
कालादिह समायातो राजा भवति धार्म्मिकः॥
पुनर्विष्णुपुरं लब्ध्वा सप्तजन्मनि पार्थिवः।
रूपसौभाग्यसम्पन्नो दीर्घायुर्निरुपद्रवः॥

पुत्रपौत्रयुतोलक्ष्म्या वियोगरहितः सुखी।
भवेन्नरो महाराज गृहं तस्मात् प्रदीयते॥

मत्स्यपुराणे।

यएवं सर्व्वसम्पन्नं पक्वेष्टं विनिदयेत्।
कल्पकोटिशतं यावत् ब्रह्मलोके महीयते॥
शैलजं दारुजं वापि योदद्याद्विधिपूर्व्वकं।
वसेत् चीरार्णवे रम्ये नारायणसमीपतः॥
मृण्मयञ्चैव योदद्याद्गृहञ्चोपस्करान्वितं।
पुरेषु लोकपालानां प्रीत्या मन्वन्तरं वसेत्॥
कलिकलुषविमुक्तः पूजितः सिद्धसङ्घै
रमरचरसालावीज्यमानोप्सऽरोभिः।
पितृशतमपि बन्धून् पुत्रपौत्रप्रपौत्रा-
नपि नरकनिमग्नांस्तारयेदेकएव॥
दिव्यभोगांस्ततो भुक्त्वा राजराजो भवेद्भुवि।
नारायणबलोपेतो नारायणपरायणः।
नारायणकथासक्तो जीवेद्वर्षशतं सुखी॥

भविष्यत्पुराणे।

यः कारयेत् सुदृढ़हर्म्यवतीं महार्घां
सत्सेवितां द्विजपुरीं सुजनोपभोग्यां।
दिव्याप्सरोभिरभिनन्दितचित्तवृत्तिः
प्राप्नोत्यसावनुपसम्पदमिन्दुमौलेः॥

इति गृहदानविधिः।

सुमन्तुरुवाच।

मृण्मयं दारुजं शैलं पक्वेष्टकमथापि वा।
कृत्वानन्तगृहंवापि यथाविभवसंभवात्॥
सर्व्वोपकरणोपेतं सर्वधान्यसमन्वितं।
सूर्यायेत्थं गृहंदत्त्वा सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्॥

इति भविष्यत्पुराणोक्तं

सूर्य्यगृहदानविधिः।

महाभारते।

तथा गवार्थे शरणं शीतवातहरं शुभं।
आसप्तमन्तारयित्वा कुलं भरतसत्तम॥

स्कन्दपुराणे।

यः कारयित्वा सुदृढं विस्तीर्णं सुसमस्थलं।
शीतवातातपहरं सिकताभिर्मृदुत्तरं॥
शरीरकण्डूतिहरंस्तंभसंभारसंकुलं।
भक्ष्यप्रकल्पितानेकतृणाधारवदण्डकं॥
अतीक्ष्णाग्रसुखस्पर्शदामनीशङ्कुसङ्कुलं।
हर्तुं धूमैश्च दंशादीन् प्रकृष्टासनमाश्रयं॥
कृतकूपनिपानादिजलाशयनिवेशनं।
अवकरतिरस्कारकारिकर्म्मकरान्वितं॥

तृणोदकादिनिर्वाहक्षमकल्पितवृत्तिकं ।
एवंविधं महारम्यं प्राकारद्वारभूषितं ।
कृत्वा गृहं गवामर्थे यः पर्व्वणि निवेदयेत् ॥
स राजराजो भवति भाग्यारोग्यसमन्वितः ।
सुरभीलोकमासाद्य दिव्यभोगसमन्वितं ॥
क्रीड़ित्वा सुचिरं कालं ततोमानुष्यमागतः ।
धनरूपसमायुक्तः कुले महति जायते ॥

इति गोगृहदानं ।

अथाश्रयदानं ।

तत्र कालिकापुराणे ।

शङ्करात्परमं नान्यदतस्तस्मै विकल्पयेत् ।
यतीनामाश्रयं वापि कृत्वा पक्षिष्टकामयम् ॥

विकल्पः ।

संकल्पः ।

सुशीलं चारुनिर्वातं परिचारसमन्वितं ।
व्याख्यामण्डपसंयुक्तमासनैर्व्विविधैर्युतं ।
पुष्पोद्यानसमायुक्तं सोदकं शङ्करालयं ।
ग्रामं दीपेन्धनाद्यर्थं ग्रेष्याणाञ्चैव वेतने ।
कौपीनोपानहाद्यर्थमाश्रये विनियोजयेत् ॥
ततोभ्यर्च्च्य यतीन् भक्त्या भोजयित्वा विशेषतः ।
बलैश्चैव प्रपूज्येशं भक्त्या तेभ्यो निवेदयेत् ॥

प्रीयतां मे महादेव-श्चन्द्रमौलिर्महेश्वरः।
इत्युक्त्वा पुण्यदिवसे दत्त्वाचैवात्र दक्षिणां॥
अनेनाश्रयदानेन सर्व्वकामयुतोनरः।
तस्मिंस्त्वमरलोकानां भोगान् गच्छेत्तदालयं॥

तदालयं।

शङ्करालयं।

शैवपुराणे।

स्थावरं जङ्गमञ्चैव द्विविधं लिङ्गमुच्यते।
प्रासादे स्थावरं कार्य्यं जङ्गमन्तु मठे हितं॥
स्थावराज्जङ्गमं श्रेष्ठमिति प्राहुर्म्महर्षयः।
दीक्षादिस्थापनञ्चैव ज्ञानक्रियाप्रकाशनं॥
जङ्गमात्तु प्रवर्त्तेत तेनाधिक्यन्तु जङ्गमे।
तस्माज्जङ्गमलिङ्गेभ्यो विद्यापीठस्य गुप्तये॥
कारयित्वा मठं दिव्यं शुद्धशैलेष्टकामयं।
शयनासनसंयुक्तं पुष्पारामादिशोभनं।
अक्षयापरयोपेतं पुण्यकाले समुत्सृजेत्॥

ब्रह्मवैवर्त्ते।

मठदानमधिकृत्याह मार्कण्डेयः।
यावत्सन्तिष्ठते भूमौ स मठे जनसेविते।
तावद्वर्षप्रमाणेन कर्त्ता च शुभभाग्भवेत्॥
यः कारयेन्मठं शैलं शिवायतनसन्निधौ।

स शैवं पदमासाद्य कल्पायुतशतं वसेत् ॥
तस्मात्पुण्यचयादेतत् पृथिवीमीश्वरप्रियः।
लभेद्दीर्घायुरारोग्यं सम्पदैश्वर्य्यसन्ततिं।
त्रेतायुगे नृपाधीशः सहस्रक्रतुकृद्भवेत् ॥
विष्णोरायतने पुण्ये सन्निधौ कारयेन्मठं।
यः सः स्यात्सकलैश्वर्य्यसम्पदामालयः सदा ॥

भगवतीपुराणे।

विजयार्थैव कर्त्तव्यं पुण्यारामममठादिकं।
सजलं कारयेत्तस्मान्मठारामादिकं नरः ॥
कृत्वा मठं प्रयत्नेन शयनासनसंयुतं।
पुण्यकाले द्विजेभ्योऽथ यतिभ्योवा निवेदयेत् ॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति निष्कामो मोक्षमाप्नुयात ॥

ब्रह्मप्रोक्ते।

मठ-म्प्रतिश्रयं-वापि सर्व्वोपकरणैर्युतं।
कारयित्वा द्विजातिभ्यः पुण्यकाले समुत्सृजेत् ॥
तस्य पुण्यकृता लोका क्षीयन्ते न कदाचन ॥

अगस्त्यः।

सर्व्वकाममवाप्नोति तस्य सम्पद्यते सदा।
देवायतनकर्त्ता च यतीनामाश्रयस्य च ॥
सत्रमण्डपकारीच क्रीडन् याति गृहोत्तमैः।

देवीपुराणे।

प्रासादमण्डपस्थे हे मठे चित्रशिलातले।
उद्धृता पट्टशालायां सर्व्वं सं पूजयन्ति ये॥
स्वरामान्तर्जलोपेतं मठं भूमित्रयोच्छ्रितं।
शान्तिधामाग्निप्रख्येन विद्याकोशजपादिभिः।
युक्तं देवाय दातव्यं सर्व्वकामप्रदायकं॥
महापापारिशमनं समस्तभूमलापहं।
राज्यायुःसुतसौभाग्यवर्द्धनं कीर्त्तनं तथा॥
विजलं नैव कुर्वन्ति मठारामविवर्ज्जितं।
सर्व्वेषां विघ्नदं कर्तुं नृपलोकभयावहं॥

तथा। देवायतनकोटिस्थं कुर्य्याद्धेमाण्डभूषणं।
एकं सर्व्वेश्वरं धाम कृतं तस्याधिकं फलं॥
गङ्गोदके च यत्पुण्यं स्नात्वा च परिकीर्त्तितं।
तत्पुण्यं स्वजनैः स्नाप्य तामीशानगतिं लभेत्॥

स्कन्दपुराणे।

मठदानमधिकृत्याह।

यः कारयेन्महद्रम्यं सुवेदीसंस्थितं मठं।
पञ्चभौमन्त्रिभौमं वा शिवज्ञानरतात्मनां॥
गुह्यापवरकैर्युक्तं मन्त्रस्थानसमन्वितं।
वास्तुविद्याविभक्तञ्च प्राकारपरिवारितं॥
धूमनिर्गमनोपेतं पूर्व्वतः सत्रमण्डलं।
गन्धपुष्पगृहं कार्य्यमैशान्यां मठसंयुतं॥
भाण्डागारञ्च कौवेर्य्यां कोष्ठागारञ्च वायवे।

जलाशयञ्च वारुण्यां वातायनसमन्वितं ॥
समित्कुशेन्धनस्थानमायुधानाञ्च नैर्ऋते ।
अभ्यागतालयञ्चैव रम्यं शय्यासमन्वितं ।
तोयाग्निदीपसम्भृतैर्युक्तं दक्षिणतो भवेत् ॥
गृहान्तराणि सर्व्वाणि सजलैः कदलीगृहैः ।
पञ्चवर्णैश्च कुसुमैः शोभितानि प्रकल्पयेत् ॥
प्राकारञ्च बहिर्द्द्यात् पञ्चहस्तप्रमाणतः ।
प्राकाराच्च बहिः कुर्य्यात् सर्व्वदिक्षु समन्ततः ॥
दिव्यं शिवाश्रयं रामं नानापुष्पोपशोभितं ।
सर्व्वर्त्तुकुसुमोपेतं नानावृक्षसमन्वितं ॥
प्रियङ्गुशिखराशोकपुत्रजीवकरिष्टकैः ।
पुन्नागवकुलैश्चैव पाटलाबिल्वचम्पकैः ॥
श्वेतमन्दारविजयैर्जातीतगरकुब्जकैः ।
सुवर्णश्वेतयूथीभिर्वर्षाम्लानकुरण्टकैः ॥
करवीरैः कर्णिकारैर्नानावर्णैरनेकशः ।
स्थानविन्यासचरितैः सन्मार्गाधारसंयुतैः ॥
वृक्षैर्व्वहुविधैर्युक्तं दिग्विदिक्षु जलान्वितं ।
सितरक्ताब्जकुसुमैर्नीलरक्तोत्पलैर्युतं ॥
लतावितानगृहकैः क्वचित् क्वचिदवस्थितैः ।
कदलैःस्तम्भखण्डैश्च दाडिमाद्यैर्विराजितं ।
इति कृत्वा बहिस्तस्य प्राकारं कारयेन्महत् ॥
कपाटगोपुरोपेतं परिखावटसंयुतं ।
तृतीयाच्च पुरादूर्द्धं विद्याव्याख्यानमण्डपं ॥

गवाक्षनिर्गमोपेतं विचित्रं परिकल्पयेत्॥
पुराच्च पञ्चमं कार्य्यं शिवस्य वसतीगृहं।
षट्हस्तमष्टहस्तं वा दारुपट्टविनिर्म्मितं॥
तत्र मृद्दारुशैलं वा स्थापयेद्विधिवच्छिवं।
सर्व्वविद्याविधातारं सर्व्वज्ञं कुलमीश्वरं॥
वृतं शिष्यप्रशिष्यैश्च व्याख्यानोद्यतपाणिकं।
पद्मासनस्थं सुश्वेतं प्रसन्नवदनं गुरुं॥
एवं शिवाश्रमं कृत्वा भक्त्या वित्तानुसारतः।
तत्प्रतिष्ठां ततः कुर्य्यात् पूजालङ्कारलक्षणां॥
विद्यादानोक्तविभवैः शोभां कृत्वा मठाग्रतः।
पञ्चभिः पञ्चगव्यैस्तं स्नाप्यैशान्यान्दिशि क्रमात्॥
स्नापयेद्गन्धतोयाद्यैः शिवशास्त्रपरिश्रुतैः।
तूर्य्यघोषैस्तमानीय स्थापयेत् पुष्पमण्डपे॥
ततश्चन्दनपुष्पाद्यैः पूजयित्वाधिवासयेत्।
जप्त्वा पञ्चविधं स्तोत्रं शिवं विज्ञापयेत्ततः॥
अद्याधिवासनं देव श्वः प्रतिष्ठा भवेत्तव।
भक्तानामनुकम्पार्थं सान्निध्यमुपकल्पयेत्॥
प्रातः संस्नाप्य देवेशं पूजयित्वा प्रवेशयेत्।
पवित्रैः स्थापयेद्वेद्यां पादादारभ्य पञ्चभिः।
ततः सुगन्धगन्धाद्यैर्लिप्त्वं शोध्यं शिवालयं॥
शिवञ्च पूजयेत्पुष्पैः स्नानवस्त्रयुगान्वितैः।
सशिष्यस्तं प्रणम्येशं गुरुर्व्याख्यां प्रवर्त्तयेत्॥
प्राङ्मुखोदङ्मुखोवापि पुण्याहार्थं शिवाग्रतः।

ततः सम्पूजयेद्भक्त्या यजमानः स्वयंगुरुं ॥
दक्षिणाभिर्विचित्राभि र्भोजनाद्यैश्च पूजयेत् ।
निवेदयेत्ततः स्थानं सर्व्वेषां शिवयोगिनां ।
सर्व्वोपकरणोपेतं प्रणिपत्य पुनः पुनः ॥
एवं यः कारयेदाढ्यः श्रीमच्छिवपुरं महत् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः शिवलोके महीयते ॥
स्वगोत्रविंशकोपेतः सभृत्यपरिवारितः ।
पुत्रमित्रादिसंयुक्तः शान्तःपुरपरिच्छदः ॥
सुविचित्रैर्म्महायानैरसंख्यैः सर्व्वकामिकैः ।
शिववत् क्रीडते भोगैरणिमादिगुणैर्युतः ॥
ततः कालेन महता विद्यादानप्रभावतः ।
ज्ञानयोगं समासाद्य तत्रैव प्रतिमुच्यते ॥
स्थपतिस्थापका वृक्षा वलीवर्द्दाश्च कर्म्मिणः ।
यान्ति रुद्रपुरं सर्व्वे तदध्यक्षाश्च ये नराः ॥
येचान्ये वृत्तिभृतकाः शिवायतनकर्म्मिणः ।
तेऽपि यान्ति मृताःस्वर्गं शिवकर्म्मानुभावतः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कारयित्वा दृढ़स्तम्भं शुभंपक्केष्टकामयं ।
मठं कमठपृष्ठाभमाभासितदिगन्तरं ।
सुधानिलिप्तं गुप्तञ्च सुखशालाविराजितं ।
दद्यादनन्तफलदं शैववैष्णवयोगिनां ।

वाराहपुराणे।

त्रिभौमं वा द्विभौमं वा कुर्य्यादथैकभूमिकं।
मठं विचित्रशालाढ्यं विराजन्मत्तवारणं॥
ध्यानाध्ययनहोमादिव्याख्यानस्थानभूषितं।
सुधया वा शिलाभिर्व्वा सममश्लिष्टभूमिकं॥
विन्यस्तपुस्तकाधारभूतनूतनसङ्कुकं।
नानाफलाकुलोद्यानराजिमण्डलमण्डितं॥
निर्म्मलस्वादुपानीयसुसम्भृतजलाश्रयं।
यतीनां पथिकानाञ्च निवासमुपसेदुषां॥
पादुकोपानहच्छत्रकौपीनेन्धनवाससां।
उपयोगिपदार्थानामन्येषामपि लब्धये॥
ग्रामं वा विपुलां भूमिं प्रदद्याच्छ्रद्धयान्वितः।
एवं समाश्रयं कृत्वा तापसानां हितावहं॥
अन्येषामपि लोकानां दुःखिनामाश्रयार्थिनां।
समाश्रयं प्रयच्छामि प्रीयतां मे जगन्निधिः॥
एवं दत्त्वा महाराजन् सुविचित्रं समाश्रयं।
अश्वमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयं॥
शिव विष्णुपुरे स्थित्वा तद्रूपबलविक्रमः।
भोगानपि बहून् भुक्ता परं निर्व्वाणमृच्छति॥
यः कारयेदितिविचित्रविशालशाल।
मालाकुलं रुचिरकुड्य वितानयुक्तं॥
दिव्याङ्गनापरिवृतोऽथ भवेन्मुरारेः।
पारे भवार्णवजलस्य स सौख्यमेति॥

इत्याश्रयदानं।

अथ प्रतिश्रयदानं।

तत्र भविष्यत्पुराणे।

प्रतिश्रये सुविस्तीर्णे कारिते सजलेन्धने।
दीनानाथजनार्थाय ततः किन्न कृतं भवेत्॥

वह्निपुराणे।

कारयित्वा दृढ़स्तम्भं शुभं पक्केष्टकामयं।
प्रतिश्रयं सुविस्तीर्णं सुभूमिं लक्षणान्वितं॥
सुधानुलिप्तं गुप्तञ्च सुखशालाविराजितं।
दद्यादनन्तफलदं शैववैष्णवयोगिनां॥
प्रतिश्रयं सुविस्तीर्णं सदन्नं सुजलान्वितं।
दीनानाथजनार्थाय कारयित्वा गृहं शुभं।
निवेदयेत् पथिस्थेभ्यः शुभद्वारं मनोहरं॥

देवीपुराणे।

शक्र उवाच।

पुरस्य पश्चिमे भागे दक्षिणेचोत्तरेऽथ वा।
पूर्व्वे वा मध्यतोवापि ये कुर्व्वन्ति प्रतिश्रयं॥
देवतास्तत्र काः स्थाप्याः का न स्थाप्या द्विजोत्तम।
दिग्विभागगतां ब्रूहि स भवेद्येन शान्तिदः॥

ब्रह्मोवाच।

दक्षिणोत्तरपूर्व्वेण पश्चिमेन सुरेश्वरः।
अथ मध्यगतःशक्रः कार्य्योऽयं तत्प्रतिश्रयः॥

यत्र श्रान्ताश्च खिन्नाश्च विश्राम्यन्ति द्विजातयः।
प्रतिश्रयस्य कर्त्तारः स्वर्गे तिष्ठन्ति ते चिरं॥
तस्मात् प्रतिश्रयः कार्य्यो दृष्टादृष्टफलार्थिभिः।
देवताधिष्ठितः शक्रः सर्व्वसौख्यप्रदोभवेत्॥
देवतानान्त्रयं प्रोक्तं चतुर्थी नोपपद्यते।
महिषघ्नीं तथा यक्षं नायकं चात्र कारयेत्॥
महिषघ्नी भवेन्मध्ये ज्येष्ठस्थाने नचान्यथा।
वामतो नायकः कार्य्यो दक्षिणे यक्षराट् तथा॥
अथवा दिग्गता कार्य्या तत्रापि कथयामि ते।
यद्द्वारं संमुखं तस्य देवीं तत्र प्रतिष्ठयेत्॥
न यक्षं नायकं कार्य्यं द्वाराभ्यां मध्यतः स्थितं।
एवं कृते फलं यत्तु वक्तुं तत्केन शक्यते।
केवलं फलमेतस्य सुखं राज्यं यशः श्रियं॥

यमः।

आसनं पादशौचञ्च दीपमन्नं प्रतिश्रयं।
ददात्येतानि यः पञ्च स यज्ञः पञ्चदक्षिणः॥
अन्नदः प्राणदोज्ञेयो रूपदोवस्त्रदः स्मृतः।
स हि सर्व्वप्रदोनाम योददाति प्रतिश्रयम्॥
अश्वमेधसहस्रस्य राजसूयशतस्य च।
पुण्डरीकसहस्रस्य योगिष्ववसथोनरः॥

विष्णुः प्रतिश्रयं तथा शय्यापादाभ्यङ्गञ्च दीपकं।
प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलं॥

दक्षः, आश्रमे च यतिर्य्यस्य विश्राम्यति मुहूर्त्तकं।

*किं तस्यान्येन धर्म्मेण कृतकृत्योहि स स्मृतः ॥
जन्मप्रभृति यत्पापं गृहस्थेन तु सञ्चितं ।
निर्म्मार्ज्जयति तत्सर्व्वं एकरात्रोषितोयतिः ॥
तथा । तपोजपैः कृशीभूतो व्याधितोऽवसथार्हकः ।
वृद्धोग्रहगृहीतश्च तथान्योविकलेन्द्रियः ॥
नीरुजश्च युवाचैव भिक्षुर्नावसथार्हकः ।
नीरुजश्च युवाचैव ब्रह्मचर्य्याद्विनश्यति ॥
ब्रह्मचर्य्याद्विनष्टस्तु कुलं गोत्रञ्च नाशयेत् ।
वसन्नवसथे भिक्षुर्मैथुनं यदि सेवते ॥
तस्यावसथनाशस्य मूलान्यपि निकृन्तति ।

वृहस्पतिः ।

आगतस्यासनन्दद्याच्छ्रान्तस्य शयनं तथा ।
तृषितस्य तु पानीयं क्षुधितस्य तु भोजनं ॥
चक्षुर्दद्यान्मनोदद्याद्वाचन्दद्याच्च सूनृतां ।
एष साधारणोधर्म्मश्चातुर्व्वर्ण्योऽब्रवीन्मनुः ॥
प्रीयते स्वागतेनाग्निरासनेन शतक्रतुः ।
पितरः पादशौचेन भोजनेन प्रजापतिः ॥

मनुविष्णुशातातपाः ।

येषामनश्नन्नतिथिःर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।
ते वै खरत्वमुष्ट्रत्वमश्वत्वं प्रतिपेदिरे ॥
यस्य चैव गृहे विप्रोवसेत्कश्चिदभोजितः ।
न तस्य देवाः पितरः हव्यं काव्यञ्च भुञ्जते ॥

---

* तस्यातिथिधर्म्मेणेति क्वचित् पाठः ।

अतिथिर्यञ्च वै ग्रामे भिक्षमाणः प्रयत्नतः।
शेते निरशनस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥
अपि शाकम्पचानस्य शिलोञ्छनापि जीवतः।
स्वदेशे परदेशे वा नातिथिर्व्विमना वसेत् ॥
एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः।
अनित्यं हि स्थितो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥

यमः।

तिथिपर्व्वोत्सवाः सर्व्वे त्यक्ता येन महात्मना।
सोऽतिथिः सर्व्वभूतानां शेषानभ्यागतान्विदुः ॥
व्रती यतिर्व्वैकरात्रं निवसन्नुच्यतेऽतिथिः।
यस्मान्नित्यं नवसति तस्मात्तमतिथिं विदुः ॥

पर्व्वाण्यमावास्यादीनि उत्सवा विवाहादयः
तिथिस्तद्व्यतिरिक्ता दीपालिकाप्रतिपदादिः।
एतान्यन्नविशेषप्राप्तिहेतूनि येन धर्म्मपरेण त्यक्तानि सोऽतिथिरित्यर्थः।

गौतमः।

असमानग्रामोऽतिथिरेकरात्रिकोऽधिवृक्षसूर्य्योपस्थायीति ॥
'एकरात्रिकः' एकरात्रवसनशीलः।
'अधिवृक्षः सूर्य्यशब्दः' सायङ्कालपरः,।

दक्षः। सुधावस्तूनि वक्ष्यामि शिष्टेच गृहमागते।
मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यन्दद्याच्चतुष्टयं ॥

सुधावस्तूनि, अनायाससम्पाद्यानि,
अभ्युत्थानमिहागच्छ पूर्व्वालापः प्रियान्वितः।

उपासनमनुव्रज्या कार्य्याण्येतानि यत्नतः ॥

'उपासनं, समीपे स्थितिः ।

ईषद्वस्तूनि चान्यानि भूमिरापस्तृणानि च ।

पादशौचं तथाभ्यङ्गमाश्रयः शयनन्तथा ॥

ईषद्वस्तुत्वं, चाल्पायाससाध्यत्वात् ।

किञ्चिद्दद्याद्यथाशक्तिर्नास्यानश्नन् गृहे वसेत् ॥

मनुः ।

आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा ।

नास्य कश्चिद्वसेद्गेहे शक्तितोनर्च्चितोऽतिथिः ॥

श्रीमार्कण्डेय पुराणे ।

कुर्य्यात् प्रतिश्रयगृहं पथिकानां हितावहं ।

निजगेहैकदेशे वा साधून् पान्थान्निवासयेत् ॥

अक्षयं पुण्यमुद्दिष्टं तस्य स्वर्गापवर्गदं ।

सर्व्वकामसमृद्धोऽसौ देववद्दिवि मोदते ॥

इति प्रतिश्रयदानं ।

अथ कन्यादानमुच्यते ।

तत्र लिङ्गपुराणे ।

कन्यादानं प्रवक्ष्यामि सर्व्वदानोत्तमोत्तमं ।

बृहस्पतिः ।

सहस्रमेव धेनूनां शतञ्चानडुहां समं ।

दशानडुत्समं यानं दशयानसमो हयः ॥

*दशयानसमा कन्या भूमिदानञ्च तत्समं ।

---

* दशवाजिसमा कन्येति क्वचित्पाठः ।

तस्मात्सर्व्वेषु दानेषु कन्यादानं विशिष्यते ॥

अत्रिः।

वालुकायाः कृतोराशिर्यावत्सप्तर्षिमण्डलं।
गते वर्षसहस्रे तु पलमेकं विशीर्य्यते ॥
क्षयश्च दृश्यते तस्याः कन्यादाने न विद्यते ॥

महाभारते।

करन्धमस्य पुत्रस्तु मरुतो नृपतिस्तथा।
कन्यामङ्गिरसे दत्त्वा दिवमाशु जगाम ह ॥
राजा मित्रसहश्चापि वशिष्ठाय महात्मने।
दमयन्तीं प्रियां दत्त्वा तया सह दिवङ्गतः ॥
मदिराश्वश्च राजर्षिर्दत्त्वा कन्यां सुमध्यमां।
हिरण्यहस्ताय गतो लोकान् देवैरभिष्टुतान् ॥
लोमपादश्च राजर्षिः शान्तां दत्त्वा सुतां प्रभुः।
ऋष्यशृङ्गाय विपुलां सर्व्वकामैरयुज्यत ॥

कश्यपः।

अग्निष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणं शतं।
लभते कन्यकां दत्त्वा मन्त्रहोमैरलङ्कृतां ॥
अनडुहां सहस्राणां दशानां धुर्य्यवाहिनां।
सुपात्रे विधिवद्दानं कन्यादानञ्च तत्समं ॥

देवलः।

तिस्रः कन्या यथान्यायं पालयित्वा निवेद्य च।
न पिता नरकं याति नारी वा स्त्रीप्रसूयिनी ॥

वशिष्ठः ।

सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलं ।
हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलं ॥

संवर्त्तः ।

अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनाशनैः ।
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥

वह्निपुराणे ।

कन्यां ये तु प्रयच्छन्ति यथाशक्त्या स्वलंकृतां ।
ब्रह्मदेयां द्विजश्रेष्ठ ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥

कूर्म्मपुराणे ।

कन्यामलङ्कृतां वित्तशक्त्या दत्त्वा सकौतुकं ।
गौरीलोकमवाप्नोति विप्राय गुणशालिने ॥

नारदीयपुराणे ।

चतुर्णामाश्रमाणान्तु गृहस्थः श्रेष्ठ उच्यते ।
गृहस्थाच्च गृहं श्रेष्ठं गृहाच्छ्रेष्ठा वरस्त्रियः ॥
तस्मात् कन्याप्रदानस्य नान्यदानैस्तुला स्मृता ।
अतः प्रदेया विद्वद्भिः कन्या सर्व्वार्थकाङ्क्षिभिः ॥

याज्ञवल्क्यः । पिता पितामहोभ्राता सकुल्यो जननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्व्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥

नारदः । पिता दद्यात् स्वयं कन्यां भ्राता वानुमते पितुः ।
मातामहो मातुलश्च सकुल्या बान्धवास्तथा ॥
माता त्वभावे सर्व्वेषां प्रकृतौ यदि वर्त्तते ।

तस्यामप्रकृतिस्थायां दद्युः कन्यां स्वजातयः ॥

स्कन्दपुराणे ।

आत्मीकृत्य सुवर्णेन परकीयान्तु कन्यकां ।
धर्म्मेण विधिना दातुमसगोत्रोऽपि युज्यते ॥

विवाहाधिकारिणमाह मनुः ।

वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमं ।
अविप्लुतब्रह्मचर्योगृहस्थाश्रममावसेत् ॥
गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजोभार्य्यां सवर्णां लक्षणान्वितां ॥

याज्ञवल्क्योपि ।

वेदं व्रतानि वा पारन्नीत्वाप्युभयमेव वा ।
अविप्लुतब्रह्मचर्य्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ॥

विश्वामित्रः ।

कन्यामलङ्कृतां दत्वा समाहूय नराधिप ।
विद्यार्थिने ब्राह्मणाय कन्यादानं तदुच्यते ॥

भविष्यत्पुराणे ।

कन्यामलङ्कृतां दद्यादनादाय नराधिप ।
द्विजाय वेदविदुषे कन्यादानं तदुच्यते ॥
दद्याद्गुणवते कन्यां नग्निकां धर्म्मचारिणीं ।
अपि नो गुणहीनाय नोपरुध्याद्रजस्वलां ॥

तथा,—कन्या देया श्रोत्रियाय ब्राह्मणाय तपस्विने ।

साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

कन्यान्तु परया भक्त्या अलङ्कृत्य प्रयत्नतः ।
कुलीनाय सुरूपाय गुणज्ञाय विशेषतः ॥
कन्यां वरयमाणाय दद्यादेष विधिः स्मृतः ।

गारुड़पुराणे ।

सुशीलाय सुवृत्ताय सुविद्याय तपस्विने ।
कन्या देया प्रयत्नेन नेतरस्मै कथञ्चन ॥

परिणेयकन्यालक्षणानि तु ।

स्कान्दपुराणे ।

सुरूपां लक्षणोपेतामव्यङ्गाङ्गीं कुलोद्भवाम् ।
कन्यां स्वात्मतोऽन्यैव धर्म्मार्थार्थी समुद्वहेत् ॥
विशालनेत्रां सुमुखीं नीलकुञ्चितमूर्द्धजाम् ।
आताम्रपाणिपादाग्रां कम्बुग्रीवां सुमध्यमां ॥
विशालजघनाञ्चारुनितम्बस्थलभूषितां ।
अस्थूलगुल्फदशनां आश्यामाधरतालुकां ॥
अपिङ्गाक्षीमकपिलामस्फुरच्चरणां शुभां ।
अस्थूलगण्डनासाग्रां शस्तामाहुर्म्मनीषिणः ।
उद्वहेत्तादृशीं कन्यां रोगदोषविवर्ज्जितां ॥

वर्ज्जनीयकन्यानि

रूपणं वह्निपुराणे ।

महान्त्यपि समृद्धानि गोजाविधनधान्यतः ।

स्त्रीसम्बन्धे दशेमानि कुलानि परिवर्ज्जयेत् ॥
हीनजातिसुपाषण्डसुजनोद्वेगकारिणां।
छद्मामयसदावाच्यश्विचिकुष्ठिकुलानि च ॥
यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न च विज्ञायते पिता।
नोपयच्छेत तां प्राज्ञः पुत्रिकाधर्म्मशङ्कया ॥

अथाह सम्बर्त्तः।

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नवमे नग्निका भवेत्।
दशमे कन्यका प्रोक्ता द्वादशे वृषली स्मृता ॥

आहाङ्गिराः।

अप्राप्तरजसा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी।
अव्यञ्जनकृताश्यामा कुचहीना तु नग्निका ॥

काश्यपः।

सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा तु कन्यका।
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे कुमारीत्यभिधीयते ॥
रोमकाले तु सम्प्राप्ते सोमोभुञ्जीत कन्यकां।
रजःकाले तु गन्धर्व्वाः शक्रस्तु कुचदर्शने ॥
तस्मादुद्वाहयेत् कन्यां यावन्नर्तुमती भवेत्।
विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैः ॥

अत्राह मनुः।

चतुर्णामपि वर्णानां प्रत्येह च हिताहितान्।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥
ब्राह्मो-दैव-स्तथाचार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः।

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोमतः ॥*
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान् कवयोविदुः ।
राक्षसं क्षत्रियस्यैवमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥
पञ्चानान्तु त्रयोधर्म्या द्वावधर्म्मौ स्थिताविह ।
पैशाचश्चासुरश्चैव न कर्त्तव्यौ कथञ्चन ॥
पृथक् पृथक् विमिश्रौ वा विवाहौ पूर्व्वनोदितौ ।
गान्धर्व्वो राक्षसश्चैव धर्म्मौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥

पैठीनसिः ।

गान्धर्व्वासुरौ राजन्यस्य, राक्षसोवैश्यस्य, पैशाचः शूद्रस्य, सर्व्वेषामार्षः प्रमाणम् ।

आह प्रचेताः ।

पैशाचःसंस्कृतप्रसूतानां प्रतिलोमजानाञ्च ।

मनुः ।

योयश्चैषां विवाहानां मनुना कीर्त्तितो गुणः ।
सम्यक् शृणुत तं विप्राः सर्व्वं कीर्त्तयतो मम ॥
दश पूर्व्वान् परान्वंश्यानात्मानञ्चैकविंशकं ।
ब्राह्मीपुत्रः सुकृतकृन्मोचयत्येनसः पितॄन् ॥
दैवोढ़ाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।
आर्षोढ़ाजः सुतस्त्रींस्त्रीन् षट्कं कायोढ़जः सुतः ॥
ब्राह्मादिषु विवाहेषु चतुर्ष्वेवानुपूर्व्वशः ।
ब्रह्मवर्च्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्मताः ॥

* अधम इति पुस्तकान्तरे पाठः ।

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः।
पर्य्याप्तभोगा धर्म्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः॥
इतरेषु च शिष्टेषु नृशंसानृतवादिनः।
जायन्ते दुर्व्विवाहेषु ब्रह्मधर्म्मद्विषः सुताः॥
अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा।
निन्दितैर्निन्दिता नृणां तस्मान्निन्द्यान् विवर्ज्जयेत्॥

अथ तेषां लक्षणानि।

तत्र विष्णुः।

आहूय गुणवते कन्यां कन्यादानं स ब्राह्मः।

बौधायनः।

श्रुतशीले विज्ञाय ब्रह्मचारिणेऽर्थिने देयेति स ब्राह्मः।

प्रचेताः।

सवर्णाय नग्निकामुदकेन दद्यात् स ब्राह्मो विवाहः।

व्यासः।

आच्छाद्यालङ्कृतां कृत्वा त्रिः परिक्रम्य पावकं।
नामगोत्रे समुद्दिश्य दद्याद्ब्राह्मोविधिस्त्वयम्॥

मनुः।

यज्ञे तु वितते सम्यक् कर्म्मकुर्व्विति ऋत्विजे।*
अलङ्कृत्य सुतादानं दैवं धर्म्मं प्रचक्षते॥
एकङ्गोमिथुनं द्वेवा वरादादाय धर्म्मतः।
कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्म्मः स उच्यते॥

* ऋत्विजे कर्म्मकुर्व्वते इति पुस्तकान्तरे पाठः।

हारीतः ।

अनिन्द्यमन्त्रैरवितर्कयन् विधिवद्वस्त्रयुगं दत्त्वा अनया सह धर्म्मश्चर्य्यतामिति प्राजापत्यः ॥

मनुः ।

सहोभौ चरतां धर्म्ममिति वाचानुभाष्य तु ।
कन्यादानं समभ्यर्च्च प्रजापत्योविधिः स्मृतः ॥
ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरोधर्म्म उच्यते ॥
इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्व्वः स च विज्ञेयो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥
हत्वा छित्वा च भित्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते ॥
सुप्तां* मत्तां रहश्छद्म कृत्वा यत्रोपनीयते ।
स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः प्रथितोऽष्टमः ॥

अथ वह्निपुराणे ।

ब्राह्मेण तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
ब्रह्मलोकं व्रजेत् क्षिप्रं ब्रह्माद्यैः पूजितः सुरैः ॥
दैवेन तु विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
भित्वा द्वारन्तु सूर्य्यस्य स्वर्गलोकञ्च गच्छति ॥
गान्धर्व्वेण विवाहेन यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
गन्धर्व्वलोकमासाद्य क्रीड़ते देववच्चिरम् ॥

---

* सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहोयत्रोपगच्छतीति पाठान्तरम् ।

शुल्केन दत्त्वा यः कन्यान्तां पश्चात्सम्यगर्च्चयेत्।
स किन्नरैश्च गन्धर्व्वैः क्रीड़ते कालमक्षयं॥

भविष्यत्पुराणे।

विलोक्य गोत्रनक्षत्रे राशिकूटादिकं शुभम्।
सुलग्ने सुमुहूर्त्ते च दद्याच्चैव यथाविधि॥
उभयस्यापि पक्षस्य मनोभ्युदयपूर्व्वकम्।
कुमार्य्यास्त्वष्टवर्षायाः शस्यते पाणिपीड़नम्॥

आह पैठीनसिः।

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते।
असवर्णास्वयं ज्ञेयो विधिरुद्वाहकर्म्मणि॥
शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया।
वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने॥

ऋष्यशृङ्गः।

वरगोत्रं समुच्चार्य्य प्रपितामहपूर्व्वकम्।
नाम सङ्कीर्त्तयेद्विद्वान् कन्यायाश्चैव मेव हि॥
तिष्ठेत्पूर्व्वमुखोदाता वरः प्रत्यङ्मुखो भवेत्।
मधुपर्कार्च्चितां चैनां तस्माद्दद्यात् सदक्षिणां।
उदपात्रं ततोगृह्य मन्त्रेणानेन दापयेत्॥
गौरीं कन्यामिमां विप्र यथाशक्ति विभूषितां।
गोत्राय शर्म्मणे तस्मै दत्तां विप्रसमाश्रयां इति॥

तुभ्यं ... सभाश्रय

इदमिह दानवाक्यं।

ओं अद्य अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्म्मणः प्रपौ-

त्राय, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्म्मणः पौत्राय, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्म्मणः पुत्राय, अमुकसगोत्राय अमुकप्रवराय अमुकशर्म्मणे वराय, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्म्मणः प्रपौत्रीं, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्म्मणः पौत्रीं, अमुकसगोत्रस्य अमुकप्रवरस्य अमुकशर्म्मणः पुत्रीं, अमुकसगोत्रां अमुकप्रवरां अमुकाभिधानामिमाङ्कन्यां सालङ्कारां प्रजापतिदैवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे। एतत्कन्यादानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं हिरण्यं सम्प्रददे न ममेत्युच्चार्य्य, दानमन्त्रं पठेत्, प्रतिग्रहीता तु प्रणवपूर्व्वं स्वस्त्युक्त्वा कोदादिति मन्त्रमुदाहरेत्।

भूमिं गावश्च दासीश्च वासांसि च स्वशक्तितः।
महिष्योवाजिनश्चैव दद्यात्स्वर्णमणीनपि॥
ततः स्वगृह्यविधिना होमाद्यं कर्म्म कारयेत्।
यथाचारं विधेयानि मङ्गल्यकुतुकानि च॥

लिङ्गपुराणे।

कन्यां लक्षणसम्पन्नां सर्व्वदोषविवर्जिताम्।
मातापित्रोस्तु सम्वादं कृत्वा दत्त्वा धनं महत्॥
आत्मीकृत्य तु संस्थाप्य वस्त्रं दत्त्वा नवं शुभम्।
भूषणैर्भूषयित्वा च गन्धमाल्यैरथार्च्चयेत्॥
निमित्तानि समीक्ष्याथ गोत्रनक्षत्रकादिकम्।
उभयोश्चित्तमालोच्य उभौ संपूज्य यत्नतः॥
दातव्या श्रोत्रियायैव ब्राह्मणाय तपस्विने।

साक्षादधीतवेदाय विधिना ब्रह्मचारिणे ॥
दासीदासासनाद्यञ्च भूषणानि विशेषतः।
क्षेत्राणिच धनं वापि तथान्यानि प्रदापयेत् ॥
यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यायाश्च तनौ पुनः।
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

वह्निपुराणे।

एवं यच्छन्ति ये कन्यां यथाशक्त्या स्वलङ्कृतां।
विवाहकाले संप्राप्ते यथोक्ते सदृशे नरे।
क्रमात्क्रमं क्रतुशतमनुपूर्व्वं लभन्ति ते ॥
श्रुत्वा कन्याप्रदानञ्च पितरः प्रपितामहाः।
विमुक्ताः सर्व्वपापेभ्यो ब्रह्मलोकं व्रजन्ति ते ॥
तथा। न मन्युङ्कारयेत्तासां पूज्याश्च सततं गृहे।
ब्रह्मादयो विशेषेण ब्रह्मभोज्यं सदा भवेत् ॥
अप्रजायाश्च कन्याया न भुञ्जीयात् कदाचन।
दौहित्रस्य मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुशोचसि ॥
महासत्त्वसमाकीर्णानास्ति ते नरकाद्भयं।
तीर्णस्त्वं सर्व्वदुःखेभ्यः परं स्वर्गमवाप्स्यसि ॥
दौहित्रस्य तु दानेन नन्दन्ति पितरः सदा।
यत् किञ्चित् कुरुते दानं तदानन्त्याय कल्पते ॥
दत्त्वा कन्यां न शोचेत क्षुधिता ताड़िता पिवा।
नानादुःखाभिभूता वा तथैवाशरणा कृशा ॥
कुर्य्यान्मन्युं न चैवास्या आगताच्चैव पोषयेत्।

शोचन्ति यामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलं ।
न भुञ्जन्ति* च यत्रैव निर्दहन्त्यप्रपूजिताः ।
तस्मादेताः सदाभ्यर्च्या भूषणाच्छादनाशनैः ॥
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सुतापुत्रस्तु सर्व्वदा ।
सन्तुष्टः स्यात्तथा पूज्यः स श्राद्धेषूत्सवेषु च ॥
यस्मिन्नेवं कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवं ।
इह कीर्त्तिर्भवेत् स्वर्गः परत्र द्विजसत्तम ॥
तिलराशिः कृतोयावद्दिवाकरसमुच्छ्रितः ।
वर्षान्ते गृह्यते तस्मात् तिल एकस्तु यावता ॥
संचयं लभते तावद्ब्रह्मलोकस्य निश्चितं ।
शतगव्यूतिमानेन सञ्चितैर्वृषरोमभिः ॥
विशीर्य्यते तुरालिङ्गं वर्षे कन्याप्रदस्तथा ।
तावत्स्वर्गं लभेत् यावत्सर्व्वलोम्नान्तु संचयः ॥
महीदातुश्च गोदातुः कन्यादातुश्च ये रथाः ।
कन्यादानानुगाः पश्चात्समं यान्ति त्रयोरथाः ॥
अयाचितप्रदातुश्च सत्यवादिन एव च ।
नित्यं स्वाध्यायशीलस्य समं यान्ति त्रयोरथाः ॥
कूकुदश्चाश्वमेधी च प्राणदाता द्विजेषु च ।
समं यान्ति रथा ह्येते त्रयोर्वै नात्र संशयः ॥
अलङ्कृत्य कन्याप्रदाता 'कूकुदः ।'
कन्यादानं दरिद्रस्य योददाति परिष्कृतं ।
पूर्त्तं धर्म्ममवाप्नोति यथावद्विधिकल्पितं ।

* न शोचन्ति चेति क्वचित्पाठः ।

तस्मात् कन्या प्रयत्नेन दातव्या श्रेय इच्छता ॥

स्कान्दपुराणे।

वैवाहिकप्रदानं वा योददाति दयापरः।
विमानेन विचित्रेण किङ्किणीजालमालिना।
महेन्द्रभवने याति सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥

इति कन्यादानविधिः।

अथ द्विजस्थापनं तत्र दक्षः।

मातापितृविहीनन्तु संस्कारोद्वहनादिभिः।
यः स्थापयति तस्येह पुण्यसंख्या न विद्यते ॥

कालिकापुराणे।

कारयित्वा तथोद्वाहं श्रोत्रियाणां कुलेषु च।
वेदवच्छीलवृत्तेषु द्विजेष्वेकादशस्तथा ॥
वातागृहाणि रम्याणि कुर्य्यादेकादशैव तु।
कारयित्वा तु धान्यैश्च विविधैश्च प्रपूरयेत् ॥
दासीगोमहिषीश्चापि शयनासनपादुकाः।
भाजनानि विचित्राणि ताम्रमृण्मयकानि च ॥
पात्राणि भोजनार्थञ्च कृत्स्नश्चोपस्करश्च यत।
लोहञ्च कनकं चैव वस्त्राणि तु विशेषतः ॥
संभृत्यैतं सुसम्भारं तद्गृहेषु नियोजयेत्।
योजयेच्चैव वृत्त्यर्थं शक्तितो वा शतं शतम् ॥
पृथक् पृथक् लाङ्गलानां निवर्त्तनशतार्द्धतः।
विषयं कर्व्वटं खेटं ग्रामं ग्रामार्द्धमेव वा ॥

योजयेत्सोममूर्त्तिञ्च चिन्तितेषु द्विजेषु वै ॥
एकादशैव तास्तत्र दाम्पत्योमाहरात्मकाः ।
विचिन्त्य परया भक्त्या तद्गृहेषु प्रवेशयेत् ॥
ग्राहयेदग्निहोत्राणि प्रवेश्यैतान् द्विजोत्तमान् ।
विधिपूर्व्वं यथान्यायमात्मनः श्रेयसे नरः ॥
अदुष्टकुलजानाञ्च विधिरेषां चिरन्तनः ।
शिवभक्त्या विभक्तानां द्विजानां कारयेत्सदा ॥
यश्च प्रेष्यान् द्विजान् मूढो योजयेद्धव्यकव्ययोः ।
न भवेत्तत्फलं तस्य वैदिकीयं श्रुतिर्ध्रुवा ॥
यज्ञदानं व्रताद्यञ्च तीर्थयात्रादिकं च यत् ।
यस्त्वेवं कारयेज्जन्तुं तेन सर्व्वमनुष्ठितम् ।
स यात्यर्कसमानाभं विमानं रत्नमालिनम् ॥
आरुह्य तत्पदं पुण्यं सुरस्त्रीभिरलङ्कृतम् ।
विमानैश्चापरैर्दिव्यैः सहस्रैः परिवारितः ॥
सर्व्वलोकगतान् भोगान् भुक्त्वा तस्मिन् प्रपद्यते ।
ज्ञात्वा स्ववित्तसामर्थ्यं एकं चोद्वाहयेद्द्विजम् ॥
तेन प्राप्नोति तत्स्थानं शिवभक्तो नरोध्रुवं ।
स्थानेन स्थानसम्प्राप्तिर्व्विधिदत्तेन जायते ॥

अथ राजस्थापनं ।

आदित्यपुराणे ॥

वृहस्पतिश्रुतौ च ।

भूमिपालं च्युतं राज्यात् यस्तु संस्थापयेत्पुनः ।
तस्य वासो मुनीन्द्रेह नाकपृष्ठे न संशयः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

भूपालं यं च्युतं राज्यात् स्वराज्ये स्थापयेत्पुनः।
स याति शक्रसालोक्यं यावच्छक्राश्चतुर्दश॥
ततो मानुष्यमासाद्य राजा भवति धार्म्मिकः।
तस्माद्दानं श्रीविहीने दातव्यं भूतिमिच्छता॥
श्रीविहीनेषु यद्दत्तं तदनन्तं प्रकीर्त्तितं।

तथा,

स्थानभ्रष्टस्य यः कुर्य्याद्भूयस्त्वारोपणं नरः।
नाकलोकमवाप्नोति चिरन्तेनेह कर्म्मणा॥

कन्यादानप्रसङ्गेन द्विजातिस्थापनमुक्तम् क्रमप्राप्तस्य कपिलादानस्य गोदानप्रकरणे निरूपितत्वात् पर्य्यवसितानि, दशमहादानानीति।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रि-विरचिते चतु-
र्व्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डे दशमहा-
दानप्रकरणं।

अथ दशमोऽध्यायः ।

अथ कृष्णाजिनदानान्यभिधीयन्ते ।

योमन्यते सततमध्वरदीक्षणेषु
क्षौमाम्बरादपि मृदूनि मृगाजिनानि ।
हेमाद्रिरेष तदशेषमशेषमुक्तं
कृष्णाजिनप्रमुखदानविधानमाह ॥

तत्संग्रहश्लोकास्तु ।

सौरपुराणे ।

कृष्णाजिनं च महिषीं मेषीञ्च दशधेनवः ।
ब्रह्मलोकप्रदायीनि तुलापुरुष एव च ॥

तत्र कृष्णाजिनदाने, यमः ।

गोभूहिरण्यसंयुक्तं मार्गमेकं ददाति यः ।
सर्व्वदुष्कृतकर्म्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ॥

मरीचिः ।

कृष्णाजिनोभयमुखीं योदद्यादाहिताग्नये ।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥

कात्यायनः।

कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी।
ये प्रयच्छन्ति विप्राय न ते शोच्याः कृताकृते॥
सर्व्वांश्च लोकांश्चरति कामचारविहङ्गमः।
आहूतसंप्लवं यावत् स्वर्गलोके महीयते॥
कृष्णाजिनसमन्दानं नचास्ति भुवनत्रये।
प्रतिग्रहोपि पापीयानिति वेदविदोविदुः॥
कृष्णाजिनन्तु योभक्त्या ब्राह्मणाय प्रयच्छति।
स तिष्ठेद्वैष्णवे लोके यावच्चन्द्रार्कतारकं॥
कृष्णाजिनन्तु यः पश्येद्दीयमानन्तु भक्तितः।
सोपि पापैः प्रमुच्येत आजन्मजनितैरपि॥
ब्रह्मणा पूर्व्वरूपन्तु कृष्णाजिनं* विनिर्म्मितम्।
संसिद्धये च यागानां श्राद्धानाञ्च सुसिद्धये॥
अह्नोरूपं सितं तस्य कृष्णं रात्रिमयं वपुः।
बहुरूपन्तु सन्ध्याया विज्ञेयं तन्नराधिप॥
कृष्णाजिनस्य सामानि शुक्लानि च ऋचस्तथा।
यजूंषि बहुरूपाणि श्रुतिरेहस्वरैन्मृगः॥
स्वेच्छया रमते यत्र स देशो याज्ञिकः स्मृतः।
इतरे म्लेच्छदेशास्तु श्रुतिधर्म्मविवर्ज्जिताः॥
न कृष्णेन विना यज्ञो न श्राद्धं न क्रिया क्वचित्।
भवन्ति धर्म्मशास्त्राणि वेदकार्य्याणि पार्थिव॥

---

* कृष्णसारमितिक्वचित् पाठः।

तद्दानं सर्व्वदानानामधिकं श्रुतिकर्म्मणाम् ॥

आह विष्णुः ।

अथ वैशाख्यां पौर्णमास्यां कृष्णमृगाजिनं सखु रंसशृङ्गं रौप्यखुरं मुक्तालाङ्गूलभूषितं कृत्वा आविकेन च वस्त्रेण प्रसारिते प्रसारयेत् तत स्तिलैः प्रच्छादयेत् सुवर्णनाभञ्च कुर्य्यादहतेन वासोयुगेन प्रच्छादयेत् सर्व्वरत्नगन्धैश्चालंकुर्य्याच्चतसृषु च दिक्षु चत्वारि तैजसानि पात्राणि क्षीर-दधि-मधु-सर्पिः-पूर्णानि निधायाहिताग्नये ब्राह्मणाय वासोयुगप्रच्छादिताय दद्यात् ।

अत्र च गाथा भवन्ति ।

यस्तु कृष्णाजिनं दद्यात् सखुरं शृङ्गसंयुतं ।
तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्व्वरत्नैरलङ्कृतं ॥
ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
चतुरन्ता* भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥
कृष्णाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी ।
ददाति यस्तु विप्राय सर्व्वन्तरति दुष्कृतं ॥

मत्स्यपुराणे ।

मनुरुवाच ।

कृष्णाजिनप्रदानस्य विधिङ्कालं ममानघ ।
ब्राह्मणं च समाचक्ष्व तत्र मे संशयो महान् ॥

---

* बहुरत्ना इति क्वचित् पाठः ।

मत्स्य उवाच।

वैशाखी पौर्णमासी च ग्रहणं शशिसूर्य्ययोः।
पौर्णमासी तु या माघे आषाढ़ी कार्त्तिकी तथा॥
उत्तरायणद्वादशी वा तस्यान्दत्तं महाफलं।
आहिताग्निर्द्दिजोयश्च तद्देयं तस्य पार्थिव॥
यथा येन विधानेन तन्मे निगदतः शृणु।
गोमयेनोपलिप्ते तु शुचौ देशे च वार्थिव॥
आदावेव समास्तोर्य्य शोभनं वस्त्रमाविकम्।
ततः सशृङ्गं सखुरमास्तरे कृष्णमार्गगं॥
कर्त्तव्यं रुक्मशृङ्गञ्च रौप्यन्दन्तं तथैव च।
लाङ्गूलं मौक्तिकैर्युक्तं तिलच्छन्नं तथैव च।
तिलैरात्मसमङ्कृत्वा वाससाच्छादयेद्बुधः॥
तिलैस्तु शिखरङ्कृत्वेति क्वचित्पाठः।
सुवर्णनाभन्तत् कुर्य्यादलङ्कुर्य्याद्विशेषतः।
रत्नैर्गन्धैर्यथाशक्त्या तस्य दिक्षु च विन्यसेत्॥
कांस्यपात्राणि चत्वारि दिक्षु दद्याद्यथाक्रमं।
मृण्मयेषु च पात्रेषु पूर्व्वादिषु क्रमेण तु।
घृतं क्षीरं दधि क्षौद्रमेवं दत्त्वा यथाविधि॥

अत्र सरत्नानि कांस्यपात्राणि चतसृषु दिक्षु विन्यसेत् अन्यानि च मृण्मयानि पात्राणि घृत-क्षीर-दधि-मधु-पूर्णानि यथाक्रमं पूर्व्वादिदिक्षु स्थापनीयानीति।

पञ्चकस्य तथाशाखामन्त्रणं कुम्भमेव च।

ब्राह्मोपस्थानकं कृत्वा शुभचित्तो निवेशयेत् ।
जीर्णवस्त्रेण पीतेन सर्व्वाङ्गानि च मार्जयेत् ॥

ब्राह्मोपस्थानकमिति दानप्रदेशाद्वाह्ये, उप समीपे स्थानं यस्य स तथेति कुम्भविशेषणं, मार्जयेदिति दानानन्तरं स्नात्वा जीर्णवस्त्रेण प्रच्छादयेदित्यर्थः ।

धातुमयानि पात्राणि पादेष्वस्य प्रदापयेत् ।
यानि काम्यानि पापानि मया लोभात् कृतानि वै ॥
लोहपात्रप्रदानेन प्रणश्यन्तु ममाशु वै ।
तिलपूर्णन्तु तत् कृत्वा वामपादे निवेशयेत् ॥
यानि पापानि काम्यानि कर्णोत्थानि कृतानि च ।
कांस्यपात्रप्रदानेन तानि नश्यन्तु मे सदा ।
मधुपूर्णन्तु तत् कृत्वा पादे वै दक्षिणे न्यसेत् ॥

एतत्पात्रद्वयं, पश्चिमपादयोः स्थापनीयं ।

परापवादपैशून्यात् पृष्ठमांसस्य भक्षणात् ।
तत्रोत्थितञ्च मे पापं ताम्रपात्रात् प्रणश्यतु ॥
कन्यानृतं गवाञ्चैव परदारप्रधर्षणं ।
रौप्यपात्रप्रदानेन क्षिप्रं नाशं प्रयान्तु मे ।
ऊर्द्धपादेत्विमे कार्य्ये ताम्रस्य रजतस्य च ॥

ऊर्द्धपादे, अग्रपादयोः एकवचनमत्राविवक्षितं ।

अत्र ताम्रपात्रं मधुपूर्णं,दक्षिणपादे रजतपात्रं, तिलपूर्णं-वामपादे स्थापनीयं ।

जन्मजन्मसहस्रेषु कृतं पापं कुबुद्धिना ।
सुवर्णपात्रदानात्तन्नाशयाशु जनार्द्दन ॥

एतच्च सुवर्णपात्रमक्षतपूर्णं मध्यदेशे स्थापयेत्।
हेममुक्ताविद्रुमञ्च दाड़िमं बीजपूरकं।
प्रशस्तपत्रं श्रवणे खुरे शृङ्गाटकानि च॥
एवं कृत्वा यथोक्तेन सर्व्वशाकफलानि च।
तत्प्रतिग्रहविद्विद्वानाहिताग्निर्द्दिजोत्तमः॥
स्नातोवस्त्रयुगच्छन्नः स्वशक्त्याचाप्यलङ्कृतः।
प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पुच्छदेशे महीपते॥
सुवर्णनाभिकं दद्यात् प्रीयतां वृषभध्वजः॥

इदमिह दानवाक्यं।

ओम् अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इदं कृष्णाजिनं कुशोपरिगत-कम्बलोपरि स्थितं, वस्त्रयुगप्रच्छादिततिलराशिं, सुवर्णशृङ्गं, रौप्य-खुरं, रौप्यदन्तं मुक्ताफललाङ्गूलं, सुवर्णनाभं पञ्चरत्नालङ्कृतं गन्ध-पुष्पान्वितं चतुर्द्दिगवस्थितघृत-क्षीर-दधि-मधु-पूर्णपात्रचतुष्टय-सहितं सकांस्यपात्रं शिवदैवतं अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे, न ममेति, अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि एतत् कृष्णाजिनदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं सुवर्णन्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति।

अनेन विधिना दद्याद्यथावत् कृष्णमार्गणं।
न स्पृश्यः स द्विजोराजन् चितियूपसमोहि सः॥
दाने च श्राद्धकालेच दूरतः परिवर्ज्जयेत्।
स्वगृहात् प्रेष्य तं विप्रं मण्डले स्नानमाचरेत्।
तद्वस्त्रं कुम्भसहितं नीत्वा क्षेप्यं चतुष्पथे॥
अहत, मपरिहितमप्रक्षालितं च वीतः, कृतपरिधानः॥

दक्षिणासंख्यातु गरुड़पुराणे।

शतनिष्कसमोपेतं तदर्द्धार्द्धमथापि वा।
अतोन्यूनं न दातव्यमधिकं फलमूर्ज्जितं॥
उत्तमन्तु शतेनैव मध्यमन्तु तदर्द्धतः।
तदर्द्धेन कनिष्ठन्तु देयं कृष्णमृगाजिनं
न वित्तशाठ्यं कुर्व्वीत फलहानेस्तु कारणात्॥

मत्स्यपुराणे।

कृतेनानेन या तुष्टि र्न सा शक्या सुरैरपि।
वक्तुञ्च नृपतिश्रेष्ठ तथाप्युद्देशतः शृणु॥
समग्रभूमिदानस्य फलं प्राप्नोति मानवः।
सर्वांस्तु लोकांश्चरति कामचारी विहङ्गमः॥
आहूतसम्प्लवं यावत्स्वर्गमाप्नोत्यसंशयं।
न पितृपुत्रमरणं वियोगं भार्य्यया सह।
धनदेशपरित्यागं नचैवेहाप्नुयात् क्वचित्॥

कृष्णाजिनं कृष्णमृगस्यचर्म्म
दत्त्वा द्विजेन्द्राय समाहिताय।
यथोक्तमेतन्मरणं न शोचेत्
प्राप्नोत्यभीष्टं मनसः फलन्तत्॥

वैष्णवपदाधिकारे।

कालिकापुराणे।

येऽपि कृष्णाजिने चैव हुत्वा वह्निं ददन्ति व।
तिलद्रोणसमायुक्तं वस्त्रयुग्मेन वेष्टितं॥

पञ्चाशीत्तमथार्द्धं वा वित्तमान् हेमसंयुतं।
सूक्ष्मयुग्मेन वस्त्रेण अन्येनाच्छादयेद्द्विजं॥
सोदकं चापरं रुक्मं सतिलं न्यस्य तत्करे।
ततः कृष्णाजिनं दद्यात्तिलद्रोणान्वितञ्च यत्॥
दत्त्वा तु भोजयेत्तत्र नत्वाचैव विसर्जयेत्।
अयने विषुवे चैव चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा॥
युगादौ वा प्रयच्छन्ति विधिना ये तु वै द्विजे।
तेपि तत्पदमासाद्य दशांशं ब्राह्मआयुषः॥
क्रीड़न्ति विविधैर्भोगैः कलारूपगुणान्विताः।
अनेन च विधानेन दशद्रोणप्रदायकः।
आब्रह्माण्डभवं कालं मोदते स पुरोत्तमे॥
योघटं पयसा पूर्णं हेमपद्मनियोजितं।
संपूज्य वस्त्रयुग्मेन दद्यात्सोपि व्रजेत् ध्रुवं॥

आदित्यपुराणे।

वैशाख्यां पूर्णमास्यां च तिलदानं ददन्ति ये।
कृष्णाजिनञ्च संपूर्णं प्रच्छाद्याष्टौ तिलस्य वै॥
स्वर्णशृङ्गं रौप्यखुरं मुक्तालाङ्गूलभूषितं।
श्वेतवस्त्रयुगोपेतं कृष्णचैलाद्यलङ्कृतं॥
लोहभाजनचतुष्कञ्च घृतक्षौद्रेण पूरितं।
दधिक्षीरं तथा चैव संपूर्णञ्च ततः परं॥
परिक्षिते गुणाधारे ब्राह्मणे सुसमाहिते।
अग्निहोत्ररते शान्ते देवद्विजपरायणे॥

नित्यस्नाते शौचपरे सर्व्वशास्त्राद्यलङ्कृते ।
तस्मै तद्दीयते दानं कृष्णाजिनमनुत्तमं ॥
सप्तद्वीपसागरां वै सशैलवनकाननां ।
पृथिवीं रत्नसंपूर्णां दत्त्वा भवति यत्फलं ।
उद्धृत्य नरकाद्घोरात् कुलान्येकोत्तरं शतं ॥
गच्छति ब्रह्मलोकञ्च विमानैश्चन्द्रसन्निभैः ।
चामरैर्धूयमानस्य गीतवंशमनोरमैः ॥
अप्सरोभिः परिवृतः पताकाध्वजसङ्कुलः ।
जयघोषश्च क्रियते तस्याग्रे सुरकिन्नरैः ॥
ब्रह्मलोकं ततः प्राप्य प्रविश्य च पुरीमिमां ।
सर्व्वरत्नोज्ज्वलां दिव्यां मुक्ताजालविभूषितां ॥
प्रवालस्तम्भशोभाढ्यां सौवर्णालङ्कृतां मुने ।
त्रिंशत्कोट्यस्तु लक्षाणि अशीत्यभ्यधिका पुरा ॥
सिंहासनोपविष्टस्तु श्वेतवस्त्रपरिच्छदः ।
वसते तत्र वै कालं यावदाभूतसंप्लवं ॥
यदि मानुषमायाति कदाचित् कालपर्य्यये ।
चतुर्व्वेदगृहे जन्म जायते महताङ्कुले ॥
रूपवान्बलवांश्चैव दीर्घायुः प्रियदर्शनः ।
वल्लभः सर्व्वनारीणां दाता भोक्ता तथैव च ॥

इति कृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ वह्निपुराणे ।

ब्रह्मा उवाच ।

विधिना केन दातव्या कृष्णाजिनयुतास्तिलाः ।

एतन्मे सर्व्वमाचच्व यदि तुष्टोसि मे प्रभो ॥

यम उवाच।

ग्रहणे अयनेचैव संक्रान्तौ सर्व्वपर्व्वसु।
युगादिषु युगान्तेषु द्वादश्यांनियतः शुचिः ॥
समुपोष्य समभ्यर्च्च्य केशवं कल्मषापहं।
द्वादश्यान्तु चतुर्द्दश्यां कृष्णायान्तु विशेषतः ॥
संलिप्य गोमयेनाथ चतुर्हस्तप्रमाणतः।
वस्त्राणि प्रस्तरेद्भूम्यामजिनं तत्र विन्यसेत् ॥
कृष्णैस्तिलैस्तु सञ्छन्नं कृत्वा तत्रोपरि न्यसेत्।
मधुसर्पिर्युतं पात्रं हैमञ्चौदुम्बरं तथा ॥
सुवर्णं प्रक्षिपेत्तत्र पलं वा त्रिपलं शतं।
शक्तितो दानमेतं हि भक्तिरेवात्र कारणं ॥
संछाद्य तच्छुभैर्वस्त्रैः पात्रं यज्ञोपवीतिनं।
कुम्भाश्चाष्टौ तथा दिक्षु सवस्त्राः पात्रसंयुताः ॥
तांस्थाप्य हवनङ्कृत्वा विधिवत्पूज्य केशवं।
कृष्णाजिनं समभ्यर्च्य ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥
कृष्णोऽस्मि कर्म्मणा कृष्ण कृष्णाजिनमतस्तिलैः।
कृष्णैर्युतं प्रतिच्छस्व कृष्णः सम्प्रीयतामिति ॥
एवं दत्त्वा द्विजेभ्यस्तु दद्यात्पश्चाच्च दक्षिणां।
तिलाहारो भवेत्तत्र ब्राह्मणान् भोजयेत्ततः ॥
एवं कृष्णाजिनन्दत्त्वा नरोविगतकल्मषः।
पितामहान् समुद्धृत्य स्वर्गं याति न संशयः ॥

तत्र भोगांश्चिरं भुक्त्वा पितृपितामहैर्वृतः ।
स नरोऽस्य प्रभावाद्धि याति विष्णोः परम्पदं ॥

इत्यपरकृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ मध्यमकृष्णाजिनदानं ।

तत्र पुलस्त्यः ।

अथातः कृष्णाजिनदानविधिं-वक्ष्यामः । कार्त्तिक्यां पौर्ण-मास्यां वैशाख्यां वा, चन्द्रसूर्य्यग्रहे विषुवत्ययनयोर्व्वा, कृष्णमृगाजिनं सखुरं सशृङ्गं अव्रणं मनोहरं हिरण्यशृङ्गं रौप्यखुरं मुक्तालाङ्गूलभूषितं अन्तर्म्मांसम्बहिर्लोम प्राक्ग्रीवं स्यात्, गोमयलिप्तायां भुवि, कुतपानाविस्तीर्य्य तस्मिन्नाविकं वस्त्रं प्रसार्य्य, तस्मिन्नजिनं हिरण्यनाभं कृत्वा, तिलैः प्रच्छाद्य तद्रूपं कृत्वा वस्त्रयुगेन तिलान् प्रच्छादयेत् चतसृषु दिक्षु चत्वारि पात्राणि ताम्ररौप्यकांस्यसौवर्णानि यथाशक्तितः पूर्व्वस्यान्दिशि क्षीर पूर्णं, दक्षिणस्यान्दिशि दधिपूर्णं, पश्चिमस्यान्दिशि घृतपूर्णम्, उत्तरस्यान्दिशि क्षौद्रपूर्णन्निदध्यात्, चतसृषु दिक्षु चरस्त्रो गृष्टीर्निदध्यात्, पश्चिमे भागे सुसमिद्धमग्निं कृत्वा परिसमूह्य पर्य्युक्ष्य, परिस्तीर्य्य प्रागग्रे दर्भे महाव्याहृतिभिस्तिलान् घृताक्तान् जुहुयात्, शूद्रस्य नमस्कारेणेति तत आहिताग्नये ब्राह्मणाय सर्व्वाङ्गसम्पूर्णाय पात्रसंयुक्ताय विदुषे वस्त्रयुगोपच्छन्नायालङ्कृताय दद्यात् सर्व्वगुणविशिष्टं कृष्णाजिनं ददामीति नाभिं-स्पृशन्नदितये कृष्णाजिनं प्रतिगृह्णामीति असावपि गृह्णीयात्, प्रतिग्रहं वाचयेत् ।

अत्र हिरण्यशृङ्गमित्यादौ हिरण्यादिपरिमाणं यथारुचि वित्तशाठ्यरहितेनाचरणीयं। 'बहिर्लोमेति' 'उत्तरलोमेत्यर्थः' कुतपाः कुशाः। आविकं, वस्त्रकम्बलः। गृष्टिः, एकवारप्रसूता गौः। नाभिं स्पृशन्निति तिलमयीं सुवर्णाद्यलङ्कृतां नाभिं-दाता स्पृशन्नित्यर्थः। अदितये कृष्णाजिनमिति, प्रतिग्रहमन्त्रः। असाविति प्रतिग्रहीता स्वनामोच्चारयन् पुच्छदेशे प्रतिगृह्णीयात्।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

कृष्णाजिनविधिं ब्रूहि मम माधव पृच्छतः।
अन्यान्यपि तु दानानि सर्व्वपापहराणि च॥

श्रीभगवानुवाच।

वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च कार्त्तिक्यां विषुवे तथा।
अयने ग्रहणे वापि दद्यात् कृष्णमृगाजिनम्॥
भूमौ गोमयलिप्तायां दर्भानास्तीर्य्य मानवः।
तत्राविकं तथावस्त्रं प्रागग्रंच प्रसारितं॥
तस्मिन् कृष्णाजिनं भूप निर्मांसं सम्प्रसारयेत्।
प्राग्ग्रीवमुत्तरमुखं सशृङ्गं सखुरं तथा॥
स्वर्णशृङ्गं रौप्यखुरं मुक्तालाङ्गूलभूषितं।
तिलैः संच्छाद्य कृष्णैस्तु यथाशक्त्या यथाविधि॥
सौवर्णं चौरपात्रन्तु पूर्व्वस्यान्दिशि दापयेत्।
राजतं दधिपात्रन्तु दक्षिणस्यान्निधापयेत्॥
ताम्रपात्रंघृतपूर्णं पश्चिमायां निधापयेत्।
शङ्खं सुनाभिं सुमुखं क्षौद्रपूर्णं तथोत्तरे॥

चतसृषु तथा दिक्षु चतस्रो गृष्टिकाः क्रमात् ।
तत्स्वरूपन्तु राजेन्द्र तिलानाच्छाद्य वाससा ॥
पश्चिमे तु ततोभागे विधिना स्थाप्य पावकं ।
तिलान् घृताक्तान् जुहुयात् व्याहृतिभिः समाहितः ॥
आहिताग्निं ततोविप्रमव्यङ्गाङ्गं सुपाठकम् ।
प्रवक्तारं याज्ञिकञ्च दातारं स्मृतिविस्तरं ॥
सम्पूज्य वस्त्रयुग्मेन अलङ्कारैस्तु शोभितैः ।
दिशः सम्प्रोक्ष्य गायत्र्या तिलमिश्रेण वारिणा ॥
कृष्णाजिनं द्विजश्रेष्ठ सशिरो गृष्टिभिर्युतं ।
ददामि प्रतिगृह्णीष्व प्रीयतां धर्म्मराड़िति ॥
नाभिं स्पृशंस्तन्निनयेत् प्रतिगृह्णात्वसाविति ।
अदितिर्द्यौरिति जपेत् प्रणवेनादिना ततः ॥
सप्रणवं मन्त्रं प्रतिग्रहाग्रन्तयोः प्रतिग्रहीता जपेत् ।
गोभूहिरण्यसंयुक्तं मार्गमेतद्ददाति यः ॥
गोभूहिरण्यसंयुक्तमित्यत्र यथाशक्त्या गोभूहिरण्यं दक्षिणा ।
स सर्व्वपापकर्म्मापि सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत् ।

इति मध्यमकृष्णाजिनदानविधिः ।

अथ महाकृष्णाजिनदानम् ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

श्रीभगवानुवाच ।

मुण्डिते या तु या प्रोक्ता प्रायश्चित्तं पुराभवत् ।
हत्यायां ब्राह्मणस्यैव तां प्रवक्ष्यामि मानद ॥

भूमिं प्राक्प्रवणां शुद्धां गोमयेनानुलेपयेत्।
तस्यां हरितदर्भांस्तु घनानास्तीर्य्य यत्नतः॥
मध्ये कृष्णाजिनं राजन् नार्द्रं सर्व्वाङ्गिकं दृढं।
आस्तीर्य्य शृङ्गसहितं प्राग्ग्रीवं शिरसा सह।
केतितं ब्राह्मणं पूर्व्वं पात्रलक्षणलक्षितं॥

केतितमिति, निमन्त्रितमित्यर्थः।

प्रक्षाल्य पादौ तस्यैव दद्यात् कृष्णे तु वाससी।
सौवर्णे कुण्डले देये कण्ठाभरणमेव च॥
सौवर्णे कङ्कणे देये हस्ताभरणमेव च।
स्रग्दामभिस्तु सम्पूज्य शृङ्गयोर्म्मध्यदेशतः॥
प्राङ्मुखं ब्राह्मणं स्थाप्य मृगं सौवर्णशृङ्गिकम्।
तिलैः प्रच्छादयेत् कृष्णैर्ब्राह्मणं शिरसा सह॥
यदाशिरो ब्राह्मणस्य मग्नं भवति भूभुज।
जपेद्दै मूलमन्त्रन्तु गायत्रीं वा समाहितः॥
पापं सञ्चिन्त्य चित्तेन हननं ब्राह्मणस्य तु।
नाभिमात्रं समुद्धृत्य तिलैः सञ्छादयेत्पुनः॥
सञ्छादिते पुनर्व्विप्रे जपेन्मन्त्रन्तु पूर्व्ववत्।
पुनरुद्धृत्य विप्रन्तु नाभिमात्रन्तु पार्थिव॥
पुनः सञ्छादयेत्तस्य शिरः कृष्णैस्तिलैस्तथा।
त्रिकृत्वस्तु निमज्ज्यैवं दाता दद्यान्मृगाजिनम्॥
पात्रं मनसि सञ्चिन्त्य तोयमप्सु विनिक्षिपेत्।
प्रीयतां विश्वकर्म्मा तु विश्वात्मा विश्वरूपधृक्॥
एवं कृष्णाजिनं दत्त्वा ब्रह्महत्यां व्यपोहति।

पापिष्ठः परमं स्थानं याति यत्र न शोचति ॥
इति ते गुह्यमाख्यातं दानं सर्व्वाघनाशनं।
मुण्डितेन तु कृच्छ्राय ब्राह्मणे घातिते सति।
सहस्रं दक्षिणां दद्यान्नियतं ब्राह्मणाय तु ॥

इति महाकृष्णाजिनदानविधिः।

अथ कृष्णाजिनप्रसङ्गेन मृगदानमुच्यते।

आह बौधायनः।

हरिणं कारयेत्ताम्रं घनन्तु दशभिः पलैः।
तदर्द्धेन तदर्द्धेन शृङ्गे रूप्यमये दृढे।
तण्डुलोपरि संस्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
आढकत्रितयं वापि तदर्द्धं वा स्वशक्तितः।
पादेषु चतुर्षु स्थाप्य कांस्यपात्रचतुष्टयम्।
वायुदैवतमन्त्रैश्च होमं तत्र प्रकल्पयेत् ॥
समिदाज्यचरुं कृत्वा शतमष्टोत्तरं द्विज।
अष्टाविंशतिरेवाथ दानमन्त्रेण कारयेत् ॥
वायो चरसि भूतानामन्तस्त्वं लोकपावन।
वाहनस्य प्रदानेन वातव्याधिं विनाशय ॥
अनेन कृतमात्रेण यथोक्तेन विधानतः।
वातव्याधिविनिर्म्मुक्तोनीरुजः सुखमश्नुते ॥

इति मृगदानविधिः।

वायुपुराणे।

गुरोरलीकनिर्वन्धादपतन्त्री भवेन्नरः।

वक्ष्ये तस्य प्रतीकारं दानं होमादिसंयुतम् ॥
पलेनवा तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथ वा पुनः।
कारयेद्धरिणं हैमं वायोर्वाहनमुत्तमं ॥
शृङ्गे च राजते कार्य्ये पर्व्वत्रयसमन्विते।
तण्डुलोपरि संस्थाप्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
आढ़कचितयं यद्वा तदर्द्धं वाथ शक्तितः।
पादेषु चतुर्षु स्थाप्य कांस्यपात्रचतुष्टयम् ॥
वायुदैवतमन्त्रैश्च होमं तत्र प्रकल्पयेत्।
समिदाज्यचरुं हुत्वा शतमष्टोत्तरं द्विजः ॥
आचार्य्यः सर्व्वशास्त्रज्ञः सर्व्वविद्यासु निष्ठितः।
एतद्दानप्रयोगज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ॥
अग्नेरीशानदिग्भागे सुकुम्भं स्थापयेत्सुधीः।
नवरत्नानि देयानि अलाभे स्वर्णमेव तु ॥
निक्षिपेत् मृत्तिकां वापि रोचनाङ्गुग्गुलं तथा।
चतुर्भिर्ब्राह्मणैश्चापि शान्तिकर्म्म प्रकल्पयेत् ॥
आपोहिष्ठादिभिर्म्मन्त्रैर्हिरण्यादिभिरेव च।
पवमानानुवाकेन देवस्यत्वेतिचैव हि ॥
ततः पीठे समासीनमभिषिञ्चेयुरादृताः।
वस्त्रेणावेष्टितं कुम्भमादाय चतुरा द्विजाः ॥
ततः शुक्लाम्बरधरो नरो शुक्लानुलेपनः।
आचार्य्येण समं पूजां हरिणस्य प्रकल्पयेत् ॥
वायोःशतेन मन्त्रेण तल्लिङ्गेनाथ वा पुनः।
ततस्तं हरिणं दद्यात् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ॥

मन्त्रेणानेन विधिना आचार्य्यायाथ भक्तितः ।
वायो चरसि भूतानामन्तस्त्वं लोकपावन ॥
प्राणा-पान-व्यानो-दान-समाना-द्यभिधानतः ।
अलीकं यत् कृतं देव पूर्व्वजन्मनि मारुत ॥
त्वं वेत्सि सर्व्वमेतद्धि परमात्मा यथैव हि ।
वाहनस्य प्रदानेन अपतन्त्वं विनाशय ॥
ब्राह्मणानां चतुर्णाञ्च यथाशक्त्या च दक्षिणा ।
आचार्य्यस्त्वहतं वासो गृहीत्वा शुक्लमेव तु ॥
तेन तस्य यथालिङ्गमङ्गानि विसृजेत्सुधीः ।
अक्षिभ्यामनुवाकेन यथालिङ्गं प्रयत्नतः ॥
दर्भाग्रमुष्टिनाचैव दर्भपिञ्जलकैरपि ।
हिरण्यवर्णाः शुचयः आपोहिष्टेति वै पुनः ॥
पवमानानुवाकेन आपो अस्मांस्तथैव च ।
अन्यैश्च पावनैर्म्मन्त्रैर्य्यजुर्भिर्लोकपूजितैः ॥
ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि यथाविभवतोनरः ।
एवङ्कृत्वा तु नियतमपतन्त्वाद्विमुच्यते ॥
आयुरारोग्यसम्पन्नः सुखीभवति मानवः ।
महाव्याधिषु चान्येषु दानमेतत् करोति यः ।
तत्तद्दोषैर्व्विनिर्म्मुक्तो नीरुजोभवति प्रभो ॥

इत्यपरस्मृगदानविधिः ।

अथ महिषीदानं ।

विश्वामित्रः ।

महिषीं सुप्रजां राजन् क्षीराढ्यां युवतिं तथा ।

दत्त्वा चैव तु कार्त्तिक्यां धेनूपस्करसंयुतां ॥
दशधेनुप्रदानेन यत्फलन्तत्समश्नुते ।
प्राप्नोति पुत्रपौत्रांश्च सूर्य्यलोकञ्च गच्छति ॥

भविष्योत्तरे ।

श्रीभगवानुवाच ।

महिषीदानमाहात्म्यं कथयामि युधिष्ठिर ।
पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्व्वकामसुखप्रदं ॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे पुण्ये कार्त्तिक्यामयने तथा ।
शुक्लपक्षचतुर्द्दश्यां सूर्य्यसङ्क्रान्तिवासरे ॥
यदा वा जायते वित्तं चित्तञ्च कुरुनन्दन ।
तदैव देया महिषी संसारभयभीरुणा ॥
सुपयोधरा सुजघना सुशृङ्गी सुखुरा तथा ।
प्रथमप्रसूता तरुणी सुशीला दोषवर्ज्जिता ॥
सुवर्णशृङ्गतिलका घण्टाभरणभूषिता ।
रक्तवस्त्रावृता रम्या ताम्रदोहनिकान्विता ॥
पिण्याकपिटकोपेता सहिरण्या च शक्तितः ।
सप्तधान्ययुता देया ब्राह्मणे वेदपारगे ॥
पुराणपाठके तद्वज्ज्योतिःशास्त्रविदे तथा ।
देया न वेदरहिते नवकव्रतिने क्वचित् ॥
द्रव्यैरेभिः समायुक्ता पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकं ।
दद्यान्मन्त्रेण राजेन्द्र पुराणपठिते न तु ॥
इन्द्रादिलोकपालानां या राजमहिषी शुभा ।

महिषीदानमहात्म्यात् सास्तु मे सर्व्वकामदा ॥
धर्म्मराजस्य साहाय्ये यस्याः पुत्रः प्रतिष्ठितः ।
महिषासुरस्य जननी या सास्तु वरदा मम ॥

दानमन्त्रः ।

दद्यात् प्रदक्षिणीकृत्य ब्राह्मणे तां पयस्विनीं ।
प्रतिग्रहः स्मृतस्तस्याः पृष्ठदेशे स्वयम्भुवा ॥

अत्रेदं दानवाक्यं ।

ओं अद्य अमुकसगोत्रायेत्यादि इमां महिषीं-प्रथमप्रसूतां तरुणीं सुवर्णशृङ्गीं*, सुवर्णतिलकां सुवर्णाभरणां घण्टाताम्र-दोहनकान्वितां पिण्याकपिटकोपेतां सप्तधान्यपुतां पादुकवतीं यमदैवतां अमुककामस्तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेत्युक्त्वा पूर्वोक्तं मन्त्रमुदाहरेत् ।

अमुकसगोत्रायेत्यादि एतन्महिषीदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणा-मिदं हिरण्यं तुभ्यमहं सम्प्रददे न ममेति ।

एवं दत्त्वा विधानेन ब्राह्मणस्य गृहं नयेत् ।
क्षमापयेत्ततोविप्रान् सुसंतुष्टो भवेतिच ॥
अनेन विधिना दत्त्वा महिषीं द्विजपुङ्गवे ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति इह लोके परत्र च ॥
या स्त्री ददाति महिषीं सा राजमहिषी भवेत् ।
महाराजः पुमान् राजन् व्यासस्य वचनं यथा ।
यज्ञयाजी भवेद्विप्रः क्षत्रियोविजयी भवेत् ॥

---

* स्वर्णशृङ्गीमिति क्वचित्पाठः ।

वश्यस्तु धान्यधनवान् शूद्रः सर्व्वार्थसंयुतः।
तस्मान्नरेण दातव्या महिषी विभवे सति॥
पुत्रपौत्रप्रपौत्रार्थमात्मनः शुभमिच्छता।
दशधेनुसमां राजन्महिषीं नारदोऽब्रवीत्॥
विंशद्धेनुसमां व्यासः सर्व्वदानोत्तमां कविः।
सगरेण ककुत्स्थेन धुन्धुमारेण गाधिना॥
दत्ताः संस्कृत्य विप्रेभ्यो महिष्यः सर्व्वकामदाः।
महिषीदानमाहात्म्यं यः शृणोति सदा नरः।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः शिवलोके महीयते॥
दुग्धाधिकां हि महिषीं नवमेघवर्णां
सन्तुष्टतर्णकवतीं जघनाभिरामां।
दत्त्वा सुवर्णतिलकां द्विजपुङ्गवाय
लोकद्वयञ्च जयतीह किमत्र चित्रं॥

इतिमहिषीदानविधिः।

अथ मेषीदानं।

तत्र कश्यपः।

योपि दद्यादविञ्चात्र ब्राह्मणाय मनोरमां।
सोप्यग्निलोकमासाद्य भुङ्क्ते भोगान् सुशोभनान्॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

मेषीमशेषपापघ्नीं दत्त्वा याति परं पदं।
वारुणं लोकमाप्नोति दत्त्वोरभ्रं नरोत्तम॥

भविष्योत्तरे ।

श्रीभगवानुवाच ।

शृणु पार्थ परं दानं सर्व्वकिल्बिषनाशनं ।
यद्दत्त्वा विविधं पापं सद्योविलयमृच्छति ।
सुवर्णरोमां सौवर्णीं प्रत्यचां वा सुशोभनाम् ।
सुवर्णतिलकोपेतां सर्व्वालङ्कारभूषिताम् ।
कौशेयपरिधानाञ्च दिव्यचन्दनभूषिताम् ।
दिव्यपुष्पोपहारान्तु सर्व्वधातुरसैर्युतां ॥
सप्तधान्यसमायुक्तां फलपुष्पवतीं तथा ।
शतेन कारयेत्ताञ्च सुवर्णस्य प्रयत्नतः ॥
यथा शक्त्याथवा कुर्य्याद्वित्तशाठ्यं न कारयेत् ।
अयने विषुवे पुण्ये ग्रहणे शशिसूर्य्ययोः ॥
दुःस्वप्नदर्शने चैव जन्मर्क्षे तिथिसंक्षये ।
यदा वा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धासमन्वितम् ।
तदैव दानकालः स्याद्यतोऽनित्यं हि जीवितं ।
दद्यात्तीर्थे गृहे वापि यत्र वा रमते मनः ॥
तत्र संस्थाप्य देवेशमुमया सह शङ्करम् ।
ब्रह्माणं सह गायत्र्या सश्रीकं श्रीधरं तथा ॥
रत्या सह तथानङ्गं लोकपालान् ग्रहानपि ।
तान्तु पूज्य विधानेन गन्धपुष्पनिवेदनैः ॥

उमाशङ्कररूपमाह ।

विश्वकर्म्मा ।

चर्म्माम्बरश्चतुर्व्वाहुः शूलखट्वाङ्गपाशधृक् ।

पृषाङ्कः शङ्करी गौरी वामोत्सङ्गे स्थिता भवेत्॥

ब्रह्मगायत्रीरूपन्तु, पद्मपुराणोक्तब्रह्माण्डदाने द्रष्टव्यं।

लक्ष्मीनारायणयोस्तु, हेमहस्तिरथदाने। रत्यनङ्गयोस्तु, कल्पपादपदाने, लोकपालानाञ्च, ब्रह्माण्डदाने, ग्रहरूपाणिच, ग्रहदानेषु वक्ष्यन्ते तानि च यथाशक्ति सुवर्णमयानि कर्त्तव्यानीति।

तदग्रे कारयेद्धोमन्तिलाज्येन महीतले।

अलङ्कृत्य द्विजं शान्तं वासोभिः परिपूज्य च।

तल्लिङ्गमन्त्रैर्होमश्च कर्त्तव्योज्वलितेऽनले।

ततस्तांस्तिलकुम्भस्थान् लवणाभिमुखस्थितान्।

पूजयित्वा विधानेन मन्त्रमेतमुदीरयेत्।

रोमत्वङ्मांसमज्जाद्यैः सर्व्वोपकरणैः सदा।

जगतः संप्रवृत्तोसि त्वामतः प्रार्थयेच्छिवं।

वाङ्मनःकायजनितं यत्किंचिन्मम दुष्कृतं।

तत् सर्व्वं विलयं यातु त्वद्दानमुपसेवितं।

एवमुच्चार्य्य तां दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने।

दानवाक्यन्तु, महिषीदानवदवगन्तव्यं

केवलं महिषीस्थाने मेषीप्रयोग इति।

नाभिभाषेत्ततोदत्त्वा न मुखञ्चावलोकयेत्।

दुष्टप्रतिग्रहहृतोविप्रो भवति पातकी॥

नोर्णायुर्दक्षिणाहीना दातव्या नाविधानतः।

दक्षिणा विधिना हीना दुःखशोकावहा भवेत्॥

पुरा दत्तमिदंदानं गौर्य्या दक्षगृहस्थया।

तेन शुभपतिर्लब्धः सर्व्वदेवनमस्कृतः ॥
इन्द्राण्या स्वर्णरोमाणां शतं दत्तं विधानतः ।
सर्व्वदेवपतिर्लब्धः साद्यापि दिवि मोदते ॥
नलेन दत्तमेतद्धि राज्यं कृत्वा दिवङ्गतः ।
रुक्मिण्याहं पतिर्लब्धः सौभाग्यमतुलं तथा ॥
दानस्यास्य प्रभावेण पुत्रा बहुबलान्विताः ।
अपुत्रोलभते पुत्रं अधनोलभते धनं ॥
दत्त्वा दानं शुभाङ्कान्तिं विपुलाञ्च तथा श्रियम् ।
य इमं शृणुयान्नित्यन्दानकल्पमनुत्तमम् ।
अहोरात्रकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥

मेषीमशेषकलुषापहरातिशस्तां
दाने सदैव रसधातुयुतां सधान्यां ।
तामादरेण कुरुनन्दन देहि दत्त्वा
येनास्तपापतिमिरः सवितेव भासि ।

इति मेषीदानविधिः ।

अथ मेषदानम् ।

तत्र वौधायनः ।

अग्नेर्मान्द्यं भवेत्तस्य यस्तेताग्निविनाशकः ।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं यथोक्तं ब्रह्मणा पुरा ॥
पलार्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।
राजतं कारयेत् सौम्यमग्नेर्वाहनमुत्तमम् ।

सौवर्णाश्च खुराः कार्य्याः श्वेतवस्त्रेण वेष्टयेत्।
श्वेतमाल्यैः श्वेतगन्धैर्धूपन्दद्याच्चधूत्कटम्।
तण्डुलोपरि संस्थाप्य पुनस्तं पूजयेत् सुधीः।
तन्दुलानां परीमाणं द्रोणद्वयमुदाहृतम्॥
आग्नेय्यां दिशि होमश्च समिदाज्यतिलैरपि।
आचार्य्येण विनीतेन सर्व्वशास्त्रार्थवेदिना॥
बह्वृचेनच कर्त्तव्यस्तत्र मन्त्रानिमान् शृणु।
अग्निर्मूर्द्धेति मन्त्रेण समिद्धोमः प्रशस्यते॥
अग्नेनयेत्याज्यहोमोप्यग्निनाग्निस्तिलाक्षतैः।
मन्त्राध्यायोक्तमन्त्रेण चाग्निसंस्थापनं भवेत्॥
अग्नेः प्रागुत्तरे देशे शुभं कुम्भन्तु विन्यसेत्।
प्रणीतामोक्षपर्य्यन्ते कृते स्नानं विधीयते॥
आपोहिष्ठेत्यपि ऋचं हिरण्येति चतुर्ऋचं।
पवमानानुवाकेन मार्जयेद्रोगिणं ततः॥
शन्नोदेव्यनुवाकेन शान्तिं चापि प्रकल्पयेत्।
तस्मै हुतवते रोगी प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः॥
पूजिताय यथाशक्त्या दद्यात्तन्तु सदक्षिणं।
देवानां योमुखं हव्यवाहनः सर्व्वपूजितः॥
तस्य त्वं वाहनं पूज्यं देवैः सेन्द्रैर्महर्षिभिः।
अग्निमान्द्यं पूर्व्वकर्म्मविपाकोत्थन्तु यन्मम।
वत्सर्व्वं नाशय क्षिप्रं जठराग्निं प्रवर्द्धय॥

दानमन्त्रः।

एवं विप्राय योदद्यादग्नेर्वाहनमुत्तमम्।

बलवानग्निमान्मर्त्त्यो जीवेद्वर्षशतं पुनः ।
ततःस्वबन्धुभिर्व्विप्रैः स्नात्वा भुञ्जीत मानवः ॥

इति मेषदानं ।

अथ क्रमप्राप्तानां दशधेनुदानानां प्रागभिहितत्वान्मेषीदानप्रसङ्गादजादानमारभ्यते ।

अत्राह सुमन्तुः ।

प्रजापतिस्तपस्तप्त्वा प्रजामुत्पाद्य यत्नतः ।
यज्ञार्थं तत्सुतं कल्प्य पशुं यज्ञसमुद्धृतौ ।
द्विरूपं त्रिपुरं श्लक्ष्णं कृष्णसारं युवानकं ।
असमाप्तिस्तु यज्ञानां सत्राणां पितृकर्म्मणां ।
तत्समं विहितं देवैस्तद्दानञ्च निगद्यते ॥
अजापालो महीपालो ह्यजादानैर्दिवङ्गतः ।
अयने विषुवेचैव युगादौ ग्रहणेषु च ॥
अमावास्यामजादानं पौर्णमास्याञ्च शस्यते ।
विधिं तस्य प्रवक्ष्यामि विश्वामित्रेण निर्म्मितं ॥
सर्व्वरत्नोपसम्पन्नां सप्तधान्योपरि स्थितां ।
वस्त्रमाल्योपमालाद्यै भूषितां पशुजानकीं ॥
वज्रनेत्रां हेमशृङ्गीं ताम्रपृष्ठां सदोहनीं ।
ससुतां रौप्यपादाञ्च कुर्य्यौ दद्यात्तिलोदकं ॥
गोदानवत् प्रयुञ्जीत मन्त्रेणानेन संयतः ।
मन्त्रवासे अजे स्वच्छे यज्ञसंपत्करे शुभे ।
स्रष्टा त्वं दह मे पापं जन्मान्तरशतैः कृतं ॥

दानमन्त्रः।

एवं समुच्चरेद्भक्त्या द्विजहस्ते जलं क्षिपेत्।
प्रीयतां यज्ञनाथाय वासुदेवाय वै नमः॥
एवं प्रदक्षिणीकृत्य सूर्य्यं समवलोकयेत्।
ततश्च गच्छेत् स्वगृहं हरिं संस्मृत्य मानवः॥
ये बालत्वे कृताः पापाः कामतोवाप्यकामतः।
यौवने वार्द्धकोन्मादे प्रसङ्गेनापि पातकं॥
अजादानस्य माहात्म्यात् निष्पापोजायते नरः।
पुत्रपौत्रसमायुक्तः सदाचारमतिश्चिरम्।

महाभारते।

अजामलङ्कृतां दत्त्वा वह्निलोके महीयते।
तमेव लोकमाप्नोति दत्त्वाजं विधिवन्नरः।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति ये ये चेतसि संस्थिताः॥

तथा।

अजाविकञ्च महिषं दत्त्वा विप्राय शक्तितः।
घृतक्षीरवहा नद्यो यत्र यत्र स मोदते॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

उष्ट्रञ्चा गर्द्दभञ्चापि यः प्रयच्छति तु द्विजे।
अजासुरभ्रं तुगरं यथा शक्त्या सदक्षिणं॥
अलकां स समासाद्य यक्षेन्द्रैः सह मोदते।
सर्व्वकामसमृद्धात्मा सर्व्वयज्ञफलं लभेत्॥

तस्मादजां प्रयच्छ त्वं ततः सर्व्वमवाप्स्यसि ।
मन्त्रेणानेन विधिवदलङ्कृत्य स्वशक्तितः ॥
त्वं पूर्व्वं ब्रह्मणा सृष्टा पवित्रा भवती परं ।
त्वत्प्रसूतोत्थिता यस्मात्तस्माच्छान्तिकरी भव ॥
प्रतिगृह्णीत ताञ्चैव पृष्ठदेशे द्विजोत्तमः ॥

दानवाक्यन्तु, महिषीदानवद्विज्ञेयं ।

एवं प्रदाय विप्राय सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
अश्वमेधफलं प्राप्य मोदते वैष्णवे पुरे ॥

इत्यजादानविधिः ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारद श्रीहेमाद्रि-विरचिते चतुर्व्वर्ग-
चिन्तामणौ दानखण्डे कृष्णाजिनादि-
दानप्रकरणम् ॥

अथ एकादशोऽध्यायः ।

अथ देवतादानानि ।

आहूता यस्य यज्ञेष्वनवरतपरीरम्भसम्भोगलीला-
शर्म्म स्वर्मानिनीनां कथमपि शिथिलीकृत्य तोकान्निवृत्ताः ।
गीर्व्वाणश्रेणिमुख्यास्त्रिभुवनजयिभिर्यश्चरित्रैः पवित्रं
धात्रीमासाद्य सद्यः स्वभवनगमनं विस्मिता विस्मरन्ति ॥
विश्वोपकृतिशीलेन तेन हेमाद्रिसूरिणा ।
क्रमेण देवतादानमिदानीमुपवर्ण्यते ॥

तत्र बौधायनः ।

सौवर्णं राजतं ताम्रं कारयेत् कांस्यतोपिवा ।
यद्वार्कमूलकाष्ठेन विघ्नं विभवतोनरः ॥
पुष्करं कल्पयेद्धैमं सौवर्णं लोचनद्वयं ।
आखुञ्च कल्पयेत्तस्य यथा देवो विनिर्म्मितः ॥
नागयज्ञोपवीतञ्च कल्पयेत्तस्य गुल्मवान् ।
अनन्तरं तं वासोभिश्चन्दनागुरुपूजितं ॥
सहिरण्यं ब्राह्मणाय स्वशक्त्या पूजिताय तु ।
कृतहोमाय शान्ताय सर्व्वशास्त्रार्थवेदिने ॥

मन्त्रेणानेन विधिवद्दक्षिणाभिमुखाय तु ।
विनायक गणेशान सर्व्वदेवनमस्कृत ॥
पार्व्वतीनन्दन मम गुल्ममाशु विनाशय ।

दानमन्त्रः ।

कृतेनानेन दानेन निरोगो जायते नरः ॥

इति विनायकदानविधिः ।

तथा ।

ब्राह्मणश्वासरोधेन ह्यपस्मारी भवेन्नरः ।
वक्ष्ये तस्य प्रतीकारन्दानहोमक्रियादिभिः ॥
पलेनवा तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।
विनायकप्रतिकृतिं कुर्य्यात् स्वर्णेन शोभनां ॥
राजतञ्च तथा नागमुपवीतं प्रकल्पयेत् ।
पुष्करं पद्मरागेण हस्तं रत्नैः प्रकल्पयेत् ॥
विनायकार्द्धमानेन चाखुन्देवस्य कल्पयेत् ।
तस्याप्यङ्गे प्रदेयानि रत्नानि विविधानि च ॥
माणिक्येन प्रकुर्व्वीत चक्षुषी तस्य शोभने ।
पूर्व्वद्युर्म्मण्डपङ्कुर्य्याद्धस्तैः षोड़शभिर्दृढ़ं ॥
यद्वा द्वादशभिः कुर्य्यादष्टाभिर्व्वा प्रयत्नतः ।
मण्डपस्य चतुर्भागां वेदिकामपि कल्पयेत् ॥
रात्रौ विनायकस्यापि ह्यधिवासनमिष्यते ।
चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सार्द्धमाचार्य्यः सर्व्वशास्त्रवित् ॥
स्वयमेव हि आचार्य्यो धर्म्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।

कुलीनो नच वृद्धश्च सर्व्वप्राणिहिते रतः॥
रात्रौ जागरणं कृत्वा मध्यरात्रे बलिं हरेत्।
मत्स्यमांसेन सहितं तथा चौरौदनेन च॥
आचार्य्यः प्रयतोभूत्वा मन्त्रेणानेन संयतः।
पूर्व्वस्यान्दिशि तं दद्याद्बलिं वै सार्व्वकामिकं॥
आदित्या वसवोरुद्रा देवा भूतानि सर्व्वशः।
सर्पाः पिशाचा डाकिन्यः शाकिन्यः पान्यदेवताः॥
अपस्माराभिदैवश्च वेताला नैरृंतास्तथा।
बलिदानेन दत्तेन शान्तिं कुर्व्वन्तु सर्व्वशः॥

बलिदानमन्त्रः।

ततः प्रभाते विमले स्नात्वा स्वहतवाससः।
भूषिताः कटकैः सम्यक् उपवीताङ्गुलीयकैः॥
कुण्डानि दिक्षु चत्वारि मेखलासंभृतानि तु।
कुर्य्यात्तेषु प्रकुर्व्वन्ति होममन्त्रैः स्वकैः सदा॥
पूर्व्वस्मिन्वह्वृचः कुर्य्यात्समिदाज्यचरूत्कटं।
विनायकं समुद्दिश्य गणानांत्वेति मन्त्रतः॥
तत्पुरुषाय विद्महे वक्रतुण्डाय धीमहि तन्नोदन्ती प्रचोदयात्।
अध्वर्य्युर्दक्षिणे कुण्डे कुर्य्याद्धोमं समाहितः।
छन्दोगः पश्चिमे वा पि तद्दैवत्येन होमयेत्॥
आथर्व्वणश्चोत्तरे च कुण्डे होमं प्रकल्पयेत्।
विनायकाय देवाय सर्व्वभूतहिताय च॥
गाणपत्ये नियुक्ताय हुं फट् स्वस्ति स्वधा नमः॥

समिदाज्यचरुं हुत्वा पूर्णाहुत्यन्तमेव हि।
आचार्य्यः प्रतिमानां तु ब्राह्मणैः सह संयुतः॥
आसने वेदिकामध्ये वितानादिसुशोभिते।
तिलानामुपरि स्थाप्य गन्धमाल्यैः प्रपूजयेत्॥
वस्त्रैर्नानाविधैः शुभ्रैः केयूरकटकादिभिः।
उपचारैः षोड़शभिर्नैवेद्याय च मोदकाः।
यथा देवे तथा चार्य्येष्यलङ्कारादि कल्पयेत्॥
आचार्य्यः परया भक्त्या गणेशाय प्रकल्पयेत्॥
अपूपादि तथान्यच्च कारयेत् भक्ष्यकादिकं।
निवेद्य पार्व्वतीञ्चापि देवदेवं महेश्वरं॥
पूजयेत् परया भक्त्या आचार्य्यः स्वयमेव हि।
तथैव रोगवान् भक्त्या संपूज्य गणनायकं।
गणानान्त्वेति मन्त्रेण तूष्णीं शूद्रस्तु पूजयेत्॥
ततो मध्यन्दिने प्राप्ते प्रतिमां दक्षिणायुतां।
मन्त्रेणानेन दद्याच्च स रोगी प्राङ्मुखः स्वयं॥
उदङ्मुखोपविष्टाय ब्राह्मणायातिभक्तितः।
विनायक प्रपन्नार्त्तिहर विघ्नविनायक॥
त्वं देवैः प्रथितः पूर्व्वं विघ्नविघ्नपरायणैः।
ब्राह्मणश्वासरोधेन यज्जातं मम वैकृतं॥
पूर्व्वकर्म्मविपाकेन ह्यपस्मारोन्मदादिकं।
जाड्यं वाप्य थ वाधिर्य्यं नासिक्यं वाथ भाषिणं।
त्वदर्च्चायाः प्रदानेन रोगमाशु विनाशय॥

दानमन्त्रः।

चतुर्णां ब्राह्मणानाञ्च यथा शक्त्या च दक्षिणां।
एवं कृत्वा गणपतेर्दानं मर्त्त्यः सुखी भवेत्॥

इति विनायकदानविधिः।

सौवर्णं राजतं ताम्रं कांस्यपित्तलतोपि वा।
यद्वार्कमूलकाष्ठेन विघ्नं विभवतोनरः॥
पुष्करं कल्पयेद्धैमं सौवर्णं लोचनद्वयं।
आखुञ्च कल्पयेत्तस्य पादेन च सुवर्णकं॥
नागाकारं चोपवीतं सुवर्णेन प्रकल्पयेत।
तिलाढ़कद्वये वस्त्रयुग्मस्योपरि स्थापयेत्॥
भूमौ शुद्धप्रदेशे तु भक्त्या प्रयतमानसः।
वस्त्रेणावेष्ट्य मतिवान् पूजयेत्तं विनायकं॥
चन्दनागुरुधूपैश्च कुङ्कुमेनोपलेपयेत्।
पूजयेद्वाहनं वापि यथा देवं तथैव हि॥
आचार्य्यस्तु तिलैर्होमं कुर्य्यादष्टोत्तरं शतं।
गणानान्त्वेतिमन्त्रेण तथैवाज्याहुतीः क्रमात्॥
तस्मै होमं कृतवते शान्ताय प्रयतात्मने।
धर्म्मशास्त्रप्रवीणाय वेदवेदाङ्गवेदिने॥
स्वाचारायातिशिष्टाय दक्षिणाभिमुखाय च।
शुक्लपक्षे चतुर्थ्यान्तु सर्व्वमेतत् प्रकल्पयेत्॥
पूजयेत्तं तथाचार्य्यं वस्त्रेण प्रयतः शुचिः॥
पूर्व्वकर्म्मविपाकेन इह कर्म्मकृतेन च॥
प्लीहगुल्मोदराष्ठीला उदरव्याधयस्तु ये।

तत्सर्व्वं नश्यते तूर्णं दाने दत्ते न संशयः॥
मन्त्रेणानेन विधिवद्भक्त्या परमया युतः।
विनायक गणेशान सर्व्वदेवनमस्कृत॥
पार्व्वतीनन्दन मम शमय व्याधिमौदरं।
गुल्मं प्लीहानमष्ठीलं व्याधिजातं यदौदरं॥
तव दानेन महता युक्तेनाखुरतेन हि।
नाशयाशु महेशानपुत्र भक्तस्य च प्रभो॥

दानमन्त्रः।

एवं कुर्य्याद्गणपतेर्दानं व्याधिविमोचनं॥

इति विघ्नेशदानविधिः।

अथ सरस्वतीदानम्।

वायु पुराणे।

वाग्विरोधं गुरोःकृत्वा भवेद्गद्गदवाक् नरः।
तस्य वक्ष्ये प्रतीकारन्दानेन ऋषिभाषितं॥
पलेनाथ तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः।
सारस्वतीञ्च प्रतिमां कुर्य्याद्भुजचतुष्टयां॥
वरदञ्चाक्षसूत्रं च विभ्रतीं दक्षिणे करे।
पुस्तकञ्चाभयं वामे दधानां हंसवाहनां॥
अतिशुभ्रेण रौप्येण कूटस्वर्णेन वा भवेत्।
आसनञ्च प्रकुर्व्वीत सौवर्णं पद्ममुत्तमम्॥
तस्योपरि च संवेश्य देवीं वागीश्वरीं पराम्।

मुक्तादामभूषिताङ्गां शुक्लवस्त्रेण संयुतां।
वागीश्वरेण मन्त्रेण पूजयेत् सिततण्डुलैः॥
श्वेतपुष्पैः श्वेतगन्धैः संस्कृत्य विधिपूर्व्वकं।
ब्राह्मणः सर्व्वशास्त्रज्ञः कुशलः सर्व्वसम्मतः॥
मन्त्रवादप्रवीणश्च तेन होमञ्च कारयेत्।
पायसञ्जुहुयादष्टशतं शालिमयं तथा॥
जुहुयात् समिधश्चापि तथाज्यञ्च तिलानपि।
सरस्वतीमिदमवद्गतिवा मन्त्र इष्यते॥
कृते ब्रह्मोद्वासने तामाचार्य्याय निवेदयेत्॥
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः।
सम्पूज्य ब्राह्मणं सम्यक् वस्त्रालङ्कारपूर्व्वकम्॥
या वक्त्रे ब्रह्मणो देवी या सा वागीश्वरी परा।
ब्रह्मविष्णुशिवैश्चान्यैः पूजिता सर्व्ववन्दिता॥
तुष्टा भवतु दानेन दत्तेनानेन वाक्परा।
वाग्विरोधं गुरोः कृत्वा यन्मेगद्गदभाषणं।
तत् सर्व्वं क्षपय क्षिप्रं ब्राह्मी त्वं लोकपावनी॥

तथा दानमन्त्रः।

अनुज्ञाप्य ब्राह्मणं तं स्वयं भुञ्जीत मानवः॥

इति स्वरस्वतीदानविधिः।

तथा।

स्वरोपघाती वाचाञ्च हर्त्ता मूकः प्रजायते।
वक्ष्ये तस्य प्रतीकारन्दानहोमैर्नरोत्तमः॥

पलार्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।
रजतेन सुशुद्धेन कुर्य्यात् प्रतिकृतिं शुभां ॥
सरस्वतीं चतुर्हस्तां पाशाङ्कुशकमण्डलुम् ।
तथैवाभयहस्ताञ्च श्वेतवस्त्रेण संयुतां ॥
श्वेतमाल्यैः श्वेतगन्धैर्मूलमन्त्रेण पूजयेत् ।
होमञ्च कारयेत् तत्र समिदाज्यचरूत्कटं ॥
सरस्वतिप्रेदमव इति मन्त्रश्च चोदितः ।
आचार्य्यः सर्व्वशास्त्रज्ञः स्वाचारः संयतेन्द्रियः ॥
धर्म्मज्ञः सत्यवादी च मेधावी सुपदस्तथा ।
एवंलक्षणसंयुक्तः सर्व्वत्राचार्य्य इष्यते ।
प्रणम्य गृहमानीय पूजयेद्भक्तिपूर्व्वकं ।
एवं होमञ्च कृत्वा तु पूजयेच्च सरस्वतीं ।
सरस्वत्यै नम इति यथा लिङ्गन्तु मन्त्रतः ।
तस्मै हुतवते तान्तु देवीं दद्यात् सदक्षिणाम् ॥
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
सौम्ये देवि महाभागे सर्व्वदेवनमस्कृते ॥
पद्मासनगते सर्व्वजगतामार्त्तिहारिणि ।
स्वरोपघातान्मदीयन्तु प्रज्ञाजाड्यमपानुद ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु प्रकृतिं सरस्वत्याः प्रयत्नतः ।
स्वरोपघातजनितात् प्रज्ञाजाड्याद्विमुच्यते ॥
मेधाकरमिदं दानं सर्व्वेषां च विशेषतः ।

विशेषश्चायमुदितोजयस्योपक्रमो भवेत् ॥
तदेतत् प्रथमं दानं कृत्वा जपमुपक्रमेत् ।
नैवेद्यं पायसन्दद्यात् स्वयन्तदुपयोजयेत् ॥
पूर्व्वेद्युरुपवासञ्च कृत्वैवोपक्रमोभवेत् ।
कायशुद्धिश्च कर्त्तव्या यावतालवणोभवेत् ॥

इत्यपरसरस्वतीदानविधिः ।

अथ घण्टादानम् ।

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे ।

गुरुणाह्यननुज्ञातो यो वेदाध्ययनं चरेत् ।
स प्रज्ञया विहीनस्तु संसारे जायते नरः ॥
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं शुद्धकांस्यमयीं दृढ़ां ।
शोभनां घाटयेद्घण्टां शुभरेखाविभूषिताम् ॥
पलैस्तु कुर्य्याद्विंशद्भिस्त्रिंशद्भिर्व्वा तदर्द्धतः ।
सुस्वरान्तामतिश्लक्ष्णां पञ्चगव्येन धावयेत् ॥
श्वेतवस्त्रेण सम्वीतान्तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
तण्डुलानां परीमाणन्द्रोणानान्त्वयमेव च ।
तदर्द्धमथवा ग्राह्यं परीमाणं स्वशक्तितः ॥
आचार्य्यः सर्व्वशास्त्रज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः ।
धर्म्मशास्त्रे च कुशलः स्वाचारः सज्जितेन्द्रियः* ।
आहूय परया भक्त्या स्वयमेव गृहं गतः ॥

---

* संयतेन्द्रिय इति पुस्तकान्तरे ।

तेनैव कारयेत् पूजां घण्टायाः शास्त्रचोदितैः ॥
उपचारैः षोड़शभिर्म्मन्त्रेणानेन भक्तितः ।
आवाहयेत्तु वागीशां घण्टायां परमेश्वरीं ॥
एह्येहि देवि सर्व्वेशि घण्टायां सन्निधिं कुरु ।
सर्व्वसत्त्वोपकारी त्वं ज्ञानमुद्रे परात्परे ॥

आवाहन मन्त्रः ।

एवमावाह्य तां घण्टां ब्राह्मणञ्चापि पूजयेत् ।
ब्रह्मयज्ञानमन्त्रेण घण्टां पूज्य तथाम्बरं ॥
मन्त्राध्यायोक्तमार्गेण प्रतिष्ठाप्याथ भक्तितः ।
होमं कुर्य्यात् प्रयत्नेन समिदाज्यतिलैरपि ॥
नैवेद्यं पायसन्दद्यात् देव्यै च ब्रह्मणे तथा ।
सरस्वतिप्रेदमिति मन्त्रः सर्व्वत्र सम्मतः ॥
तस्मै हुतवते दद्यात्तां घण्टां पूजिताय तु ।
मन्त्रेणानेन विधिवद्रोगी पूर्व्वमुखः शुचिः ॥
उदङ्मुखोपविष्टाय सतोयामथ भक्तितः ।
गुरोरवज्ञया यच्च स्वाध्यायाध्ययनं कृतं ॥
सरस्वति जगन्मातर्जगज्जाड्यापहारिणी ।
साक्षाद्ब्रह्मकलत्रं त्वं विष्णुरुद्रादिभिस्तुता ॥
तन्ममाध्ययनोत्पन्नं जाड्यं हर वरानने ।
घण्टादानेन तुष्टा त्वं ब्रह्माणी लोकपावनि ॥
एवं दानञ्च दत्त्वा च तमाचार्य्यं क्षमाप्य च ।
अन्येभ्यः शक्तितोदद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्च भोजनम् ॥

ततः स्वबन्धुभिः सार्द्धं स्नात्वा भुञ्जीत मानवः॥
एवं यः कुरुते दानं प्रज्ञाहीनो जडोऽथ वा।
प्रज्ञावानजडोजन्तु र्जायते वाक्पतिर्यथा।
जायते वाक्प्रवाहश्च, साक्षाद्गङ्गाप्रवाहवत्॥

इति घण्टादानविधिः।

अथ लक्ष्मीदानं।

लिङ्गपुराणे।

लक्ष्मीदानं प्रवक्ष्यामि महदैश्वर्य्यवर्द्धनम्।
लूतादिव्रणनाशाय विशेषेण शिवोदितम्॥
पूर्व्वोक्तमण्डपं कृत्वा वेदिकोपरिमण्डले।
श्रीदेवीमतुलां कृत्वा हिरण्येन यथाविधि॥
सहस्रेण तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः।
अष्टोत्तरशतेनापि सर्व्वलक्षणसंयुतां॥
मण्डले विन्यसेल्लक्ष्मीं सर्व्वालङ्कारसंयुतां।
तस्यास्तु दक्षिणे भागे स्थण्डिले विष्णुमर्च्चयेत्॥

पूर्व्वोक्तेति, कुण्डमण्डप-मण्डलवेदिका-वितानादि-लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषविहितमिति वेदितव्यं,सहस्रादिसंख्याचात्र निष्कैः परिपूरणीया, लिङ्गपुराणोक्तदानेषु प्रायशस्तैरेव व्यवहारदर्शनात्।

लक्ष्मीलक्षणमुक्तं कल्पपादपप्रदाने।

अर्च्चयित्वा विधानेन श्रीसूक्तेन सुरेश्वरीं।
अर्च्चयेद्विष्णुगायत्र्या विष्णुं विश्वगुरुं हरिं॥

आराध्य विधिना सिद्धिं पूर्व्वतोहोममारभेत् ।
समिद्धत्या विधानेन आज्याहुतिमुपाचरेत् ॥
पृथगष्टोत्तरशतं होमयेद्ब्राह्मणोत्तमः ॥

श्रीसूक्तं, हिरण्यवर्णां हरिणीमित्यादि, विष्णुगायत्री तु लिङ्गपुराणएवोक्ता, नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात् इति, पूर्व्वोक्तमण्डले लक्ष्मीं विन्यस्य तस्या दक्षिणतः स्थण्डिले विष्णुदैवत्या गायत्र्या विष्णुदेवमाराध्य ततः पञ्चदशर्च्चेन श्रीसूक्तेन यथाक्रमं षोड़शोपचारैः श्रियं पूजयेत् आराध्य सिद्धिमिति, सिद्धिर्लक्ष्मीः ।

कामिके तु ।

श्रीमन्त्रेण यजेल्लक्ष्मीं श्रीसूक्तेनाथ वार्च्चयेत् ।
पूर्व्ववच्छिवपूजा च होमश्चैव विशेषतः ॥
एकहोमन्तु वा कुर्य्यात् प्रागुक्तविधिना गुरुः ।
सहस्रकलशाद्यैश्च श्रियमर्च्च्य श्रियन्ददेदिति ॥

होमश्च श्रीसूक्तेनैव आहूय यजमानं तु तस्याः पूर्व्व दिशि-स्थले ।

त स्यैतां दर्शयेद्देवीं दण्डवत् प्रणमेत् क्षितौ ।
प्रणम्य विष्णुं तत्रस्थं शिवं पूर्व्ववदर्च्चयेत् ॥

पूर्व्ववदिति लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषवदित्यर्थः ।

तस्या विंशतिभागस्तु दक्षिणा वै प्रकीर्त्तिता ।
तद्दशांशा तु दातव्या इतरेषां यथार्हतः ।
ततस्तान् भोजयेद्विप्रान् वेदवेदाङ्गपारगान् ॥

तस्या लक्ष्मीप्रतिमायाः विंशांशस्य समानतो॥

अन्यच्चनं गुरवे दक्षिणां दशांशमानं प्रत्येकमृत्विग्भ्यः इतरेभ्यो द्वारजापकेभ्योपि ऋत्विगर्द्धं।

तदुक्तं वातुले।

लक्ष्मीं प्रणम्य विद्वद्भ्यः श्रोत्रियेभ्यः समर्पयेत्।
तस्माद्विंशतिभागस्तु दक्षिणा देशिकस्य हि॥
तद्दशांशस्तु दातव्योजप्ता वेदविदाम्बरः।
पुण्याहवाचकानां तु पूर्व्वोक्तं दापयेत् तथा॥

इति लक्ष्मीदानविधिः।

अथ नारायणदानम्।

ब्रह्मप्रोक्तं।

यत्नविघ्नकरोमर्त्योजायते चाल्पबुद्धिमान्।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारन्दानहोमादिकर्म्मणा॥
कुर्य्यात् स्वर्णमयीं मूर्त्तिं शुभां नारायणस्य तु।
व्यावहारिकनिष्काभ्यामेकेनाथ तदर्द्धतः॥

नारायणलक्षणमुक्तं,

हेमहस्तिरथदाने।

प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन स्थापयेत् कुङ्कुमोपरि।
श्वेतवस्त्रेण संवेष्टा गन्धमाल्यैः समर्च्चयेत्॥
उपचारैः षोड़शभिराचार्य्यो वैष्णवः शुचिः।
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो ब्रह्मविद्यासुनिष्ठितः॥

होमञ्च कारयेत्तत्र ह्याग्नेय्यां दिशि शाश्वतः ।
समिदाज्यतिलैश्चैव मूलमन्त्रेण वै समित् ॥
आज्यं नारायणायेति तिलान् व्याहृतिभिर्हुनेत् ।
रोगी तथार्च्चयेद्देवं नारायणमनामयं ।
मूलमन्त्रेण विधिवन्नैवेद्यं चरुरिष्यते ।
नमोन्तं नाम सोङ्कारं मूलमन्त्रः प्रकीर्त्तितः ॥
ततस्तां प्रतिमान्दद्यात् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः ।
मन्त्रेणानेन विधिवद्भक्त्या परमया युतः ॥
नारायण जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ।
पूर्व्वजन्मनि यज्ञादेर्विघ्नाद्यद्दैकृतं मम ॥
अन्त्रवृद्धिमहारोगं दानेनानेन तोषितः ।
चक्रहस्त गदापाणे शमयाशु जगत्पते ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं देवं क्षमाप्य ब्राह्मणं ततः ।
विप्राणां भोजनं दद्यात् स्नात्वा भुञ्जीत वन्धुभिः ॥
एवं कृत्वा समाप्नोति नीरोगत्वं नरोभुवि ।
आरोग्ययुक्तोनित्यं स सुचिरं सुखमेधते ॥
इति नारायणमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ गोपालमूर्त्तिदानं ।

तथा ।

नक्तान्ध्यं जायते तस्य योगवां नयनद्वये ।

करोति शूलप्रक्षेपं तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं॥
विष्णोः श्रीगोपवेषस्य यथा शक्त्या च भक्तितः।
सुवर्णेन प्रतिकृतिं वेणुवादनतत्परां।
वर्हापीडकसंयुक्तां द्विभुजामूर्द्धसंस्थितां॥
कारयित्वा शुभाकारां प्रक्षाल्य शुभवारिणा।
वस्त्रेण वेष्टयित्वाथ गन्धमाल्यैः समर्च्चयेत्।
तण्डुलोपरि संस्थाप्य यथा विभवतः स्वयं॥
पूजाञ्च मूलमन्त्रेण कुर्य्याद्देवस्य भक्तितः।
आचार्य्यः सर्व्वशास्त्रज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः॥
एवंभूतं समानीय तेन पूजां प्रकल्पयेत्।
होमं चैव प्रकुर्व्वीत समिदाज्यतिलैरपि॥
इदं विष्णुः प्रतद्विष्णुर्व्विष्णोर्नुकमितिक्रमात्।
मन्त्राध्यायोक्तमार्गेण चाग्नेः संस्थापनं भवेत्॥
प्रणीतामोक्षपर्य्यन्तं कृत्वा देवं प्रपूजयेत्।
देवस्य दद्यान्नैवेद्यं हविः सर्व्वं समन्ततः॥
अष्टोत्तरशतेनापि मूलमन्त्रेण वै स्रुतं।
जुहुयादथ रोगी तु प्राङ्मुखः प्रयतः शुचिः॥
शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धमाल्यानुलेपनः।
सदक्षिणां च तान्दद्यात् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः॥
मन्त्रेणानेन विधिवन्नमस्कृत्यातिभक्तितः॥

गोविन्द गोपीजनवल्लभेश
कंसासुरघ्न त्रिदशेन्द्रवन्द्य।
गोवर्द्धनाद्रिप्रवरैकहस्त

संरचिता प्रेषगवामनीक ॥
गोचक्षुषां चातिनिरोधजेन
पापेन मे नाशय आम्यमेतत् ।
त्वदीयदानेन सुहृष्टरूपं
नश्यात्म्यमेतत् समुपाकरोतु ॥

दानमन्त्रः ।

एवं कृत्वा प्रतीकारं गोपवेषधरस्यतु ।
तत् क्षणादेव हि सुखी जायते नात्र संशयः ॥

इति गोपालमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ वराहदानं ।

भविष्योत्तरात् ।

श्रीकृष्णउवाच ।

दानमादिवराहस्य कथयामि युधिष्ठिर ।
धरण्यां यत् पुरा प्रोक्तं वराहवपुषा मया ॥
पुण्यं पवित्रमायुष्यं सर्व्वदानोत्तमोत्तमं ।
महापापादिदोषघ्नं पूजितं मुनिसत्तमैः ॥
देयं सङ्क्रमणे भानोर्ग्रहणे द्वादशीतिथौ ।
यज्ञोत्सवविवाहेषु दुःस्वप्नाद्भुतदर्शने ॥
यदा वा जायते वित्तं चित्तं श्रद्धासमन्वितं ।
तदैव तस्य कालः स्यादध्रुवं जीवितं यतः ॥
कुरुक्षेत्रादितीर्थेषु गङ्गाद्यासु नदीषु च ।

गोष्ठे देवालये वापि रम्ये वाथ गृहाङ्गणे ॥
देयं पुराणविधिना ब्राह्मणाय कुटुम्बिने।
अव्यङ्गाय सुशीलाय वेदवेदाङ्गवादिने ॥
देशं कालञ्च पात्रञ्च यथावत्तं मयोदितं।
शृणु दानविधिं पुण्यं सर्व्वपापहरं परं ॥
पूर्व्वोत्तरप्लवां भूमिं गोमयेनोपलेपयेत्।
कुशैरास्तीर्य्य तां पार्थ प्रणवाक्षरमन्त्रितैः ॥
उपरिष्टात्तिलैस्तेषां वाराहं परिकल्पयेत्।
द्रोणैश्चतुर्भिः सम्पूर्णन्तदर्द्धेनाथ वा पुनः ॥
आढ़केनापि कुर्व्वीत वित्तशाठ्यं न कारयेत्।
सुवर्णेन खुरौ कार्य्यौ भुजौ चक्रगदान्वितौ ॥
राजतीङ्कारयेद्दंष्ट्रां पद्मरागविभूषितां।
शङ्खञ्च स्थापयेत् पार्श्वे वनमालां हिरण्मयीं ॥
पुष्पैर्व्वा कारयेद्विद्वान् पादौ रौप्यमयौ तथा।
दंष्ट्राग्रलग्नवसुधां सौवर्णीं कारयेच्छुभां।
सर्व्वधान्यरसोपेतां वस्त्रालङ्कृतविग्रहां ॥
द्रोणादिलक्षण मुक्तं, परिभाषायां।

पृथ्वीलक्षणञ्च धरादाने द्रष्टव्यं।

प्रच्छाद्य वस्त्रैर्द्देवेशं वराहं सर्व्वकामदम्।
रोमराजिङ्कुशैः कृत्वा गन्धपुष्पैरथार्च्चयेत् ॥
नवग्रहमखः कार्य्यो होमश्चात्र तिलैः स्मृतः।
एवं संस्थाप्य विधिवत्ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥

वराहा शेषदुष्टानि सर्व्वपापफलानि च ॥
महं महं महादंष्ट्र भास्वत्कनककुण्डल ।
शङ्खचक्रासिहस्ताय हिरण्याच्चान्तकाय च ॥
दंष्ट्रोद्धृतक्षितिपते त्रयीमूर्त्तिमते नमः ।
इत्युच्चार्य्य नमस्कृत्य त्रिःकृत्वा तु प्रदक्षिणं ॥
ततस्तं ब्राह्मणे दद्याद्यथालङ्कारविग्रहम् ।
प्रतिग्रहश्च तस्योक्तः पादयोः परमर्षिभिः ॥
अनेन विधिना दत्त्वा वराहं दक्षिणान्वितम् ।
आचार्य्यमथ संपूज्य प्रणिपत्य क्षमापयेत् ॥
एवं दत्त्वा महीनाथ वराहं सर्व्वकामदं ।
यत्फलं समवाप्नोति पार्थ तत् केन वर्ण्यते ॥
सर्व्वदानेषु यत् पुण्यं सर्व्वक्रतुषु यत् फलं ।
तत् फलं समवाप्नोति दत्त्वा देवं जनार्द्दनं ॥
यथा समुद्धृता देवी वराहेण वसुन्धरा ।
तथा कुलं समुद्धृत्य विष्णुलोके महीयते ॥
ब्राह्मणक्षत्रियविशां स्त्रीणां शूद्रजनस्य च ।
एतत्साधारणं दानं शैववैष्णवयोगिनाम् ॥

विप्राय वेदविदुषे नृवराहरूपं
दत्त्वा तिलानपि सुवर्णमयं सुवस्त्रं ।
उद्धृत्य पूर्व्वपुरुषान् सकलत्रमित्रः
प्राप्नोति विष्णुभुवनं सुरसिद्धजुष्टं ॥

इति वराहदानविधिः ।

अथ नरसिंहदानम्।

कालिकापुराणे।

नृसिंहं चाथ रौक्मन्तु कृत्वा चतुर्भुजं विभुं।
ताम्रपात्रे प्रतिष्ठाप्य रौप्ये दंष्ट्रे प्रकल्पयेत्॥
चक्षुषी पद्मरागेण नखानां विद्रुमास्तथा।
पुष्परागं भ्रुवोर्देशे कर्णयोर्हीरकावुभौ॥

नृसिंहरूपन्तु विष्णुधर्म्मोत्तरात्।

कार्य्यस्तु भगवान् विष्णुर्नरसिंहवपुर्द्धरः।
पीनस्कन्ध-कटि-ग्रीवः कृशमध्यः कृशोदरः॥
सिंहासनो नृदेहश्च नीलवासाः प्रभान्वितः।
आलीढ़स्थानसंस्थानः सर्व्वाभरणभूषणः॥
ज्वालमालाकुलमुखोज्वलत्केसरमण्डलः।
हिरण्यकशिपोर्व्वक्षःपाटयन्नखरैः खरैः॥
देवजानुगतः कार्य्यो हिरण्यकशिपुस्तथा।
देवश्च शङ्खचक्राभ्यां भूषितोर्द्ध्वकरद्वयइति॥
गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्जागरन्तत्र कारयेत्।
राजवर्त्तं च वैदूर्य्यं इन्द्रनीलं सुमस्तके॥
कृत्वा रूपमिदं रम्यं तत्पात्रं मधुना बुधः।
पूरयेत् खण्डमिश्रेण तत्र देवं पुनर्न्यसेत्॥
वस्त्रयुग्मेन संच्छन्नं आसने विनिवेशयेत्।
नैवेद्यं कल्पयेदग्रे भक्ष्यैर्नानाविधैर्व्बुधः॥
वितानोपरि संयुक्तं पुष्पदामभिरर्च्चयेत्।

गन्धपुष्पैस्तथा धूपैर्जागरं चाचरं कारयेत्॥
कृत्वा समस्तमेतत्तु हरये पूर्ववद्ददेत्।
यत्किञ्चित् प्राग्विनिर्दिष्टं कुर्य्यात् सर्वमिहापि तत्॥

प्राग्विनिर्दिष्टमिति वैष्णवमन्त्रेण पूजनं, मूलमन्त्रेण अष्टोत्तरशतं तिलाज्यहोमः द्वादशेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सदक्षिणमन्नदानमिति।

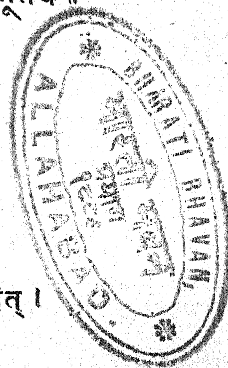
कार्त्तिक्यां वाथ वैशाख्यामाश्रित्य द्वादशीमथ।
कृत्वा विधिमिमं सम्यक् नूनं तत्पदमश्नुते॥
अरण्ये वाथ संग्रामे तस्करैर्दंष्ट्रिभिर्वृते।
न भयं जायते तस्य सकृद्यस्त्वेतदाचरेत्॥
विदार्य्य चापदो घोरान् धनमायुः प्रयच्छति।
सन्ततिं चैव रूपञ्च सौभाग्यञ्च मनोरथान्॥
एवं भवति यत् पुण्यं नृसिंहाकृतिदानतः।
तेन विष्णोः पदं प्राप्य तत्र क्रीड़न्ति देहिनः॥
एतत् श्रुत्वा महत् पुण्यं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते।
धनमायुर्विवर्द्धेत श्रावकस्य विशेषतः।
श्रावके दक्षिणान्दद्याच्छक्त्या चात्मविभूतये॥

इति नृसिंहदानविधिः।

अथ लक्ष्मीनारायणदानम्।

तत्र बौधायनः।

लक्ष्मीनारायणं रूपं सुवर्णेन प्रकल्पयेत्।

लक्ष्मीनारायणरूपमुक्तं कामिके॥

पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथ वा पुनः।
पद्मासनगतं कुर्य्याद्देवदेवं चतुर्भुजं॥
दक्षिणाधःकरे पद्मं शङ्खमूर्द्धकरे न्यसेत्।
वामोर्द्धे च भवेच्चक्रं लक्ष्मीपृष्ठे करोऽपरः॥
वामोत्सङ्गगता लक्ष्मीरत्नपात्रकरा भवेत्।
दक्षिणश्च भुजोदेव्याः पृष्ठे देवस्य चक्रिण इति॥
गरुड़ं राजतं कुर्य्याद्देवदेवस्य वाहनम्।
पक्षौ च तस्य सौवर्णौ सौवर्णीचैव नासिका॥
वस्त्रैरत्यन्तरुचिरैः परिधाप्यातिकौतुकम्।
मुक्तादामपरिक्षिप्तं चन्दनागुरुलेपितम्॥
अर्चयेत् कुसुमैर्युग्मं लक्ष्मीनारायणात्मकं।
प्रसन्नं रमणीयञ्च गरुडोपरिसंस्थितं*॥
ततो विप्रं समाहूय सुशीलं लक्षणान्वितम्।
आचारवन्तं-धर्म्मज्ञं वेदवेदाङ्गपारगम्॥
प्रतिग्रहनिवृत्तञ्च श्रुतिस्मृतिपथे स्थितं।
स्वयं भक्त्या समानीय पूजयेद्वस्त्रकुण्डलैः॥
कुङ्कुमागुरुकर्पूरैरुपवीताङ्गुलीयकैः।
पूर्व्वोक्तेन विधानेन होमं तत्र तु कारयेत्॥
मन्त्रेणानेन तन्दद्यात् सर्व्वलोक नमस्कृतम्।
लक्ष्मीपते देवकिनन्दनेश
क्षीराब्धि शायिन् वचसामगम्य।

---

* गरुडस्योपरिस्थितमिति क्वचित् पाठः।

गोविन्ददामोदर वातरक्तं ।
विनाशयाशु क्षपितारिवर्ग ॥

दानमन्त्रः ।

लक्ष्मीनारायणस्यैवं मूर्त्तिं दत्त्वातिभक्तितः ॥
आरोग्यवान् सुखी नित्यं जायते नात्र संशयः ।

इति लक्ष्मीनारायणमूर्त्तिदानविधिः ।

अथ गरुड़दानं ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

सौवर्णं राजतं वापि गरुड़ं कारयेत् सुधीः ।
ताम्रेण वा थ पलतः स्वशक्त्या वापि नारद ॥
नासिकां स्वर्णमयीं कुर्य्यात् कुर्य्यान्नेत्रद्वयं तथा ।

गरुड़मूर्त्तिलक्षणन्तु, तिथिदानप्रकरणस्थितैकादशीविहित्त गारुडदाने विलोकनीयम् ।

श्वेतवस्त्रेण सम्बेष्ट्य ताम्रपात्रोपरि स्थितम् ।
चन्दनागुरुकर्पूरैः श्वेतमाल्यैर्व्विशेषतः ॥
पूजयेत्परया भक्त्या गायत्र्या गरुड़ाह्वयम् ।
होमं कुर्य्याच्च तत्रैव समिदाज्यतिलैस्तथा ॥
ब्राह्मणः सर्व्वशास्त्रार्थकुशलोनिर्म्मलात्मवान् ।
वैष्णवोधार्म्मिकः शान्तःस्वाचारः सज्जितेन्द्रियः* ॥

तत् पुरुषाय विद्महे पक्षिराजाय धीमहि तन्नः सुपर्णः प्रचोदयात् ।

---

* संयतेन्द्रिय इति क्वचित्पाठः ।

तत् पुरुषाय विद्महे वायुवेगाय धीमहि तन्नोऽमृतमथनः प्रचोदयात्।

तत् पुरुषाय विद्महे वैनतेयाय धीमहि तन्नस्तार्क्ष्यः प्रचोदयात्।

समिदाज्य तिलानान्तु मन्त्रा एते यथा क्रमम्।
ततः शुक्लाम्बरधरः* शुक्लगन्धानुलेपनः॥
यजमानः स्वयं भक्त्या शुचिः प्रयतमानसः।
ब्राह्मणाय प्रदद्यात्तं हृदि नारायणं स्मरन्॥
मन्त्रेणानेन सम्पूज्य वस्त्राद्यैश्च स्वशक्तितः।
विहङ्गराज पक्षीश सुपर्णीतनय प्रभो॥
सर्पाशन विपद्रक्ष पूर्व्वजन्मनि यत् कृतं।
देवद्रव्यापहरणं तेन यद्वैकृतं मम॥
विनाशयाशु मे सर्व्वं श्रीनारायणवाहन।
ततो निष्कल्मषो भूत्वा नीरुजो जायते नरः॥
सप्तजन्मकृतात्पापात् यस्माज्जातं हि वैकृतं।
ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या स्वशक्त्या तु विशेषतः॥

इति गरुड़दानविधिः।

अथाह वृद्धगौतमः।

कामली भक्तचौरः स्यात्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिं।
कुर्य्याच्च शतमानाभ्यां विष्णोर्व्वाहनमुत्तमं॥
सुवर्णेनातिशुद्धेन पक्षयोर्मौक्तिकद्वयम्।

---

* शुक्लमाल्याम्बरधर इति क्वचित्पाठः।

नासिकायां तथा वज्रमुत्तरीयञ्च राजतम् ॥
एवं कृत्वा गरुत्मन्तं घृतद्रोणोपरि न्यसेत् ।
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य श्वेतमाल्यैः समर्च्चयेत् ॥
सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो वैष्णवोधर्म्मपाठकः ।
ब्राह्मणस्त्वर्च्चितोभक्त्या यजमानेन शक्तितः ॥
उपचारैः षोड़शभिर्द्विजमभ्यर्च्चयेत्तथा ।
आग्नेय्यां दिशि होमश्च कर्त्तव्यः स्थण्डिले शुभे ॥
समिदाज्यन्तिलैस्तत्र पलाशसमिधोपि च ।
मन्त्रोगरुड़गायत्री समित्वाज्यञ्च कीर्त्तिता ।
तिलहोमोव्याहृतिभिः कार्य्यः स्विष्टकृतं यजेत् ॥

गरुड़गायत्री प्रागभिहिता ।

स्थापयेदव्रणं कुम्भं सितवस्त्रेण वेष्टितम् ।
निक्षिपेन्नवरत्नानि मृत्तिकां रोचनां तथा ॥
अश्वस्थानाद्गजस्थानाद्वल्मीकात्सङ्गमात् हृदात् ।
पञ्चत्वक्पल्लवानि स्युः पूरयेत्तीर्थवारिणा ॥
तेनाभिषेकं कुर्व्वीत आपोहिष्ठादिभिः क्रमात् ॥
हिरण्यवर्णेति ऋचा पवमानेन चैव हि ।
ततः स्नात्वा शुची रोगी विष्णोर्व्वाहनमुत्तमम् ॥
सदक्षिणं मुदा युक्तः प्राङ्मुखाय निवेदयेत् ।
मन्त्रेणानेन विधिवदाचार्य्याय ह्युदङ्मुखः ॥
श्रीकृष्ण परमानन्द जगतः परिपालक ।
पूर्व्वजन्मनि यत्पापं भक्तचौर्य्यं मया कृतं ॥

तेनावाप्तन्तु वैरूप्यं तन्मयं ह्यतिदुःसहं ।
कामलोयमिमं देव तव वाहनदानतः ॥
विनाशयाशु मे कृष्ण जगतां पालकोह्यसि ।

दानमन्त्रः ।

एवं गरुड़दानन्तु कृत्वा मर्त्त्यः सुखी भवेत् ।
आचार्य्यं भोजयित्वा च प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥

इत्यपरगरुड़दानविधिः ।

अथ पद्मपुराणे ।

जन्मान्तराच्चिरोधेन जायते ह्यच्चिवेदना ।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं ब्रह्मणा भाषितं पुरा ॥
पलेन कारयेद्धेम्ना गरुड़ं विष्णुवाहनम् ।
राजतौ च तथा पक्षौ रत्नैर्नद्धौ सुविस्तृतौ ॥
कर्त्तव्यश्चाच्चियुगलं माणिक्याभ्यां प्रकल्पयेत् ।
पादयोः स्वर्णकटकं रत्नाभ्यां परिकल्पयेत् ॥
ग्रैवेयकं स्वर्णमयं ग्रीवायामपि विन्यसेत् ।
नासिकां वज्रवैदूर्य्यं मौक्तिकोपरि कल्पयेत् ॥
वस्त्रैर्नानाविधैर्नद्धमलङ्कृत्य शुभाकृतिं ।
स्थापयेत्पुरतोविष्णोः प्रीत्यर्थञ्च नगाधिपम् ॥
गन्धपुष्पाक्षतैर्व्वस्त्रैः पूजयेद्ब्राह्मणोत्तमः ।
वेदवेदाङ्गकुशलो ब्रह्मविद्यासुनिष्ठितः ॥
होमश्च तत्र कर्त्तव्यो मन्त्रैस्तद्वाचकैः शुभैः ।

यद्वा गरुड़गायत्र्या समिदाज्यतिलादिभिः ।
अग्नेः प्रतिष्ठा कार्य्या तु स्वगृह्योक्तविधानतः ॥
गरुड़गायत्री प्रथम गरुड़दाने दर्शिता ।
पुण्याहवाचनं कार्य्यं ब्राह्मणैर्व्वेदपारगैः ॥
तस्मै हुतवते दद्याच्छौरिप्रीत्यर्थमादृतः ।
भक्त्या संपूज्य विधिवत् केयूरकटकादिभिः ।
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखायाच्चिरोगवान् ॥
देवदेव जगन्नाथ लक्ष्मीप्रिय परात्पर ।
वाहनस्य प्रदानेन तुष्टः कर्म्मविपाकजं ॥
अक्षिरोगं जगन्नाथ नारायण जगन्मय ।
पुष्पं वा पटलं वापि वातरक्तमथापि वा ।
रक्तं वाप्यथ नक्तान्ध्यं तथान्यद्बुद्बुदादिकम् ॥

दानमन्त्रः ।

ततो विसृज्य विप्रेन्द्र शिष्टैरिष्टैश्च बन्धुभिः ।
स्नात्वा विप्रान् भोजयित्वा सुखी भवति मानवः ॥

इति गरुड़मूर्त्तिदानविधिः ।

अथोमामहेशदानं ।

आह बौधायनः ।

ब्राह्मणाङ्गानि योऽहिंस्याद्रुद्ररोगी भवेत्तु सः ।
तस्योपशमनं वक्ष्ये सुवर्णेन तु कारयेत् ॥
तदर्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।

उमामहेश्वरं रूपं वृषभेण त्वधिष्ठितं ।
चतुर्भुजन्तु द्विभुजामुमां कुर्य्याद्विचक्षणः ॥
एकवक्त्रो भवेत् शम्भुस्त्रिनेत्रश्च महाभुजः ।
अक्षमालां त्रिशूलञ्च तस्य दक्षिणहस्तयोः ॥
देवीपृष्ठगतश्चैको वरदश्चापरः करः ।
वामोत्सङ्गगता देवी शिवपृष्ठैकपाणिका ॥
वृषभोराजतश्चात्र कार्य्योघण्टादिसंयुतः ।
स्वशक्त्या वित्तशाठ्यन्तु कुर्व्वतोनिष्फलं भवेत् ॥
तत्राप्यारोप्य देवेशं उमया सहितं प्रभुं ।
वस्त्रै र्माल्यै स्तथागन्धैर्मूलमन्त्रे ण पूजयेत् ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय दरिद्रं धर्म्मकोविदं ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नं शान्तञ्चैवात्मवेदिनम् ।
वस्त्राङ्गुलीयकैस्तस्य पूजां भक्त्या प्रकल्पयेत् ॥
होमञ्च कारयेत्तेन समिदाज्यतिलैरपि ।
मन्त्रश्च रुद्रगायत्री सर्व्वत्रेति विनिश्चयः ॥

रुद्रगायत्री तु लिङ्गपुराणे ।

सर्व्वेश्वराय विद्महे शूलहस्ताय धीमहि तन्नोरुद्रः प्रचोदयात् ।

यद्वा त्र्यम्बकेनैव समिधोजुहुयात् सुधीः ।
कद्रुद्रायेतिमन्त्रे ण जुहुयादाज्यमादृतः ॥
तिलांश्च मूलमन्त्रे ण सर्व्वत्रैवं क्रमोभवेत् ।
तथा ब्रह्मोद्वासनान्ते मिथुनं ब्राह्मणाय तु ॥
वृषभोपरि तिष्ठन्तं भक्त्या तु विनिवेदयेत् ।

मन्त्रेणानेन विधिवद्दद्रूरोगी जितात्मवान् ॥
कैलाशवासी भगवान् उमया सहितः परः ।
भगनेत्रहरोदद्रुरोगमाशु व्यपोहतु ॥

दानमन्त्रः ।

ततश्च ब्राह्मणं सम्यक् प्रणिपत्य क्षमापयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि स्वयं भुञ्जीत वाग्यतः ॥
एवं दत्त्वा महादानन्दद्रुरोगाद्विमुच्यते ।

इति उमामहेश्वरदानविधिः ।

अथ रुद्रमूर्त्तिदानम् ।

वायुपुराणे ।

अन्नचौरी भवेद्यस्तु सोऽकस्माज्जायते क्रशः ।
वक्ष्ये तस्य प्रतीकारं दानहोमाभिषेचनैः ॥
पलेनवा तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथवा पुनः ।
सुवर्णेन प्रतिक्कतिं कुर्य्यात् रुद्रस्य भक्तितः ॥
यद्वा विभवसारेण त्रिनेत्रं चतुराननं ।
चतुर्व्वाहुन्ध्यानपरं उपविष्टं सुखासने ॥
व्याघ्रचर्म्मपरीधानं नागयज्ञोपवीतिनम् ।
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तण्डुलोपरि विन्यसेत् ॥
तण्डुलानां परीमाणं द्रोणानान्तु चतुष्टयं ।
यद्वा स्वविभवेनैव तत्र पूजां प्रकल्पयेत् ॥
गन्धमाल्यैः सुरभिभिः श्वेतैर्नानाविधैरपि ।

उपचारैः षोड़शभिराचार्य्यः सर्व्वशास्त्रवित्॥
मूलमन्त्रेण सर्व्वञ्च कार्य्यं पूजादिकञ्चरेत्।
होमश्च तत्र कर्त्तव्यः स्थण्डिले सुपरिष्कृते॥
मन्त्राध्यायोक्तमार्गेण चाग्नेः संस्थापनं भवेत्।
समिदाज्यतिलैर्म्मन्त्रानिमांस्तत्र प्रकल्पयेत्॥
त्र्यम्बकं कद्रुद्राय वामदेवइति क्रमात्।
संख्याचाष्टोत्तरशतं प्रत्येकमिह स्मृते॥
हुत्वा हुत्वा च सम्पातान् पात्रे कृत्वा विधानतः।
अग्नेः पूर्व्वोत्तरे देशे स्थापयेत् सकलं दृढ़ं॥
वाससा वेष्टयित्वा च पञ्चपल्लवसंयुतं।
अश्वस्थानात् गजस्थानाद्वल्मीकात् सङ्गमाद्ध्रदात्।
प्रक्षेप्तव्या मृत्तिका च रोचनां गुग्गुलुं तथा॥
तेनाभिषेकं कुर्व्वीत होमान्तेच गुरुः स्वयं।
आपोहिष्ठादिभिस्तद्वद्धिरण्यादिभिरेव च॥
पवमानानुवाकेन शन्नोवाकेन चैव हि।
शरीराभ्यञ्जनं कार्य्यं सम्पातैक्येन सर्व्वशः॥
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः।
यजमानः शुचिर्भूत्वा देवेशं पूज्य भक्तितः॥
मूलमन्त्रेण च पुनस्तस्मै हुतवतेऽर्च्चिते।
दद्यात्तां देवदेवस्य प्रतिमां शङ्करस्य तु॥
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः।
देवदेव महेशान वृषभध्वज शङ्कर॥
अन्नचौर्य्येण यत् पापं कृतं जन्मान्तरे मया।

तेन यज्जनितं कार्श्यमसह्यं मम देहजं।
तव दानेन दत्तेन पीनोस्मि रक्ष पापिनं।

दानमन्त्रः।

एवं यो विधिनानेन शङ्करप्रतिमान्नरः।
ददाति विप्रवर्य्याय स कार्श्याद्विप्रमुच्यते॥
पुण्याहवाचनं कृत्वा ब्राह्मणानपि भोजयेत्।

इति रुद्रमूर्त्तिदानविधिः।

अथ दक्षिणमूर्त्तिदानं।

वायुपुराणे।

श्रूयतां परमं गुह्यं दानं सर्व्वोत्तमोत्तमं।
नमस्कृत्य प्रवक्ष्यामि देवदेवस्य शूलिनः॥
सर्व्वेषामेव पापानां येन नाशः प्रजायते।
पापानां निष्कृतिः प्रोक्ता मुनिभिः शास्त्रदर्शिभिः॥
तपोहोमजपप्राया सा हि कार्य्या प्रयत्नतः।
एतत्तु सर्व्वपापानां प्रायश्चित्तमनुत्तमं॥
महापातकदोषेषु पातके चोपपातके।
अन्येषामपि दोषाणां निष्कृतिः परिवर्त्तते॥
पलत्रयेण देवेश सुवर्णस्य प्रकल्पयेत्।
ईशानं दक्षिणामूर्त्तिं सर्व्वज्ञं लोकसाक्षिणम्॥
गोमयेनोपलिप्तायां भूमौ विन्यस्य पङ्कजं।
नानारजोभिस्तन्मध्ये पुण्डरीकं न्यसेत्ततः॥

तत्कर्णिकायां देवेशमर्च्चयेद्धेमरूपिणम्।
सर्व्वज्ञं सर्व्वगं शान्तं सर्व्वकारणकारणम्॥
सर्व्वदेवनमस्कृत्यं सर्व्ववेदान्तवेदिनम्।
सर्व्ववेदान्तवेद्यञ्च भक्तवत्सलमच्युतम्॥
पापेन्धनमहावह्निं संसारार्णवतारणम्।
करुणौघमहासिन्धुं चन्द्रमौलिं महेश्वरम्॥
वरदानाभयकरं सर्व्वाङ्गञ्च महार्णवन्।
एवं सञ्चिन्त्य देवेशमर्च्चयेत् ब्रह्म पङ्कजैः॥
श्वेतैर्व्विकसितैः पद्मैः सितचन्दनवारिणा।
कर्पूरविद्धमगुरुन्धूपार्थञ्च निवेदयेत्॥
चौमे च वाससी दद्यात् पायसञ्च निवेदयेत्।
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा निवेद्य परमात्मने॥
आत्मानमर्च्चयित्वा तु ततोविप्रं समर्च्चयेत्।
वेदवेदाङ्गविदुषं शान्तं शिवपरायणं॥
ज्ञाननिर्द्दग्धकर्म्माणं नित्यनैमित्तिके रतं।
तमेव देवं सङ्कल्प्य पूजयित्वा विधानतः।
प्रणिपत्य तु तं देवं ततोमन्त्रमुदीरयेत्॥
भगवन् सर्व्वभूतज्ञ सर्व्वज्ञामृतशङ्कर।
त्वत्प्रसादेन मे शेषं पापं नश्यतु सर्व्वतः॥
यत्पापं वाङ्मनःकायसम्भवं मम शङ्कर।
तव रूपप्रदानान्मे विलयं यान्तु सर्व्वतः॥
अज्ञे पापे निराचारे त्वमेव शरणङ्गते।
मयि सर्व्वौघनाशेन दयाङ्कुरु महेश्वर॥

इत्यामन्त्र्य ततो दद्याच्छिवः सम्प्रीयतामिति ।
क्रियाकलापमखिलमात्मानं मलसञ्चयम् ॥
सर्व्वं निवेदयेत्तस्मै विश्वरूपाय शम्भवे ।
अनेन विधिना यस्तु प्रदद्यात् सर्व्वनिष्कृतिं ॥
तस्य सर्व्वाणि पापानि विनश्यन्ति न संशयः ।
यथा नश्यन्ति सूर्य्यस्य सन्निधौ सकलन्तमः ॥
तथा शिवप्रदानेन सर्व्वं पापं विनश्यतु ।
यथैधांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात् कुरुते क्षणात् ॥
तथायं भगवान् शम्भुः शरणागतदुष्कृतं ।
सर्व्वधर्म्मविहीनस्य सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अपि चेत्स्यात् स सर्व्वेभ्यः पापेभ्यः कृतमानसः ।
सर्व्वं शिवप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यति ॥
तस्माद्यः सर्व्वमुत्सृज्य शरणं याति शङ्करम् ।
भक्त्या परमया तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥
जीवतो हि भवेत्पापमवश्यं मानुषात्मनः ।
तस्य पापस्य वै नास्ति प्रायश्चित्तं विना क्षयः ॥
तस्मात् कुर्य्यात् प्रयत्नेन निष्कृतिं प्रतिवत्सरं ।
अनित्यं जीवितं यस्मात् सम्पदारोग्यमेव च ।
नरकोत्तारणं कार्य्यं तस्मादात्महितेच्छया ॥

इति दक्षिणामूर्त्तिदानविधिः ।

अथ परशुदानम् ।

वायुपुराणात् ।

ऋषय ऊचुः।

समीरण नमस्तुभ्यं यत्प्रोक्तं भवता व्रतात्।
प्रायश्चित्तमशेषेण तदस्माभिष्ट ढौकितम्॥
वक्तुमर्हसि भूयोनः प्रसादसुमुख प्रभो।
यत्तु मानसिकम्पापं बुद्धिपूर्व्वं सुरोत्तम॥
वक्तुमर्हसि दानेन तस्य पापक्षयोभवेत्।

वायुरुवाच।

मनसोदुर्व्विचारत्वाद्बहुत्वाच्च तपोधनाः।
अवश्यमेव भवति महतामपि निश्चयः॥
विना दानेन भूयोऽपि नरकाय प्रवर्त्तते।
तस्मात्तस्य क्षयोपायं दानं वक्ष्यामि साम्प्रतम्॥
उपपातकसंयुक्तं येन पापं विनश्यति।
अष्टम्यां कृष्णपक्षस्य पूर्व्वाह्णे शालितण्डुलैः॥
भारत्रयेण कुर्व्वीतरूपं वस्त्रेण शूलिनः।
चतुर्व्वाहुस्त्रिनेत्रञ्च सुखासीनं सरोरुहे॥
तस्य दक्षिणहस्तेतु सुवर्णं पलनिर्म्मितम्।
परशुं कल्पयित्वा च ततः सम्प्रति पूजयेत्॥
सर्व्वं परशुहस्ताय मन्त्रेणाराधनं भवेत्।
बिल्वपत्रैः कुशैश्चापि पूजयेत् परमेश्वरम्॥
परशुञ्च पृथक् पुष्पै रक्तैरभ्यर्च्य शान्तधीः।

पृथक्त्वं शिवभक्तञ्च ब्राह्मणं वेदपारगं ।
अर्च्चयित्वा यथा पूर्व्वं ततो मन्त्रमुदीरयेत् ॥
नीललोहित देवेश सर्व्वपापभयापह ।
परशुव्यग्रहस्तस्त्वं तवाहं शरणं गतः ॥
यन्मया मनसा पापं कृतमाजन्मनःप्रभो ।
तत्सर्व्वं क्षपयाशेष विभोपरशुदानतः ॥
अनेन सर्व्वपापानि मानसानि विनाशय ।
मयि दीने दयां देव दर्शयाद्य प्रसादतः ॥
इत्युक्त्वा तं द्विजेन्द्राय परशुन्तण्डुलादिकम् ।
त्रिवेदवेदकलशं भूमिदेवं द्विजोत्तमं ॥
इत्युक्तं परशोर्दानं मानसाघविनाशनं ।
यद्यत्करोति मनसा पापमाजन्मनः पुरा ॥
निष्कृतिस्तस्य पापस्य दानमेतत् प्रयत्नतः ।
मासि मासि ततोदेयं दानमेतत्तपोधनाः ।
वत्सरे वत्सरे वापि सर्व्वदोषापनुत्तये ॥

इति परशुदानविधिः ।

अथ शूलदानं वायुपुराणात् ।

ऋषयऊचुः ।

समीरण जगत् प्राण पवमानक्रियाविभो ।
वक्तुमर्हसि नोदानं येन पापं व्यपोहति ॥
कर्म्मणा मनसा वाचा यदबुद्धिकृतं भवेत् ।

पापं तस्य क्षयोपायं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ॥
यस्माद्रोगाद्दते नास्ति क्षयः पापस्य कर्म्मणः।
करदण्डेन वाचाथ प्रायश्चित्तेन वा पुनः ॥
राजदण्डः प्रकाशस्य पापस्य कथितः पुरा।
पं अबुद्धिपूर्व्वं यत्पापं अज्ञानाच्च महीपते ॥
निष्कृतिर्न कृता यस्य तस्य वैवस्वतः प्रभुः।
तस्मात्तस्य क्षयोपायो वक्तव्यश्चरताम्बर ॥

वायुरुवाच।

अहं वः कथयिष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः।
या निष्कृतिस्तु पापानां कृतानां प्रज्ञया विना ॥
यत्पाशुपतमाख्यातमस्त्रं देवस्य शूलिनः।
तस्य प्रदानात्सकलं तत्पापं सम्प्रणश्यति ॥
कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामष्टम्यां वा सितेतरे।
कुर्य्याद्द्वादशनिष्केण त्रिशूलं लक्षणान्वितं ॥
युगान्तकरणं घोरमघविद्दंसनक्षमम्।
नानारजोविरचिते चक्रे षड़ारभूषिते ॥
नाभौ निधाय सम्पूर्णं तिलानां ताम्रनिर्म्मितं।
पात्रमाढ़कसंमानं तत्र शूलं न्यसेत्पुनः ॥
कुर्य्यात्तेनैव मन्त्रेण तस्य पूजामनुक्रमात्।
विरूपाक्षञ्च तत्पार्श्वे कमलोपरि पूजयेत्।
अघोरेभ्योपि मन्त्रेण पूजान्ते प्रणिपत्य च ॥

अघोर मन्त्रस्तु लिङ्गपुराणे।

ओं अघोरेभ्यो घोरेभ्यो घोरघोरतरेभ्यश्च सर्व्वतः सर्व्वेभ्यो नमस्तेस्तु रुद्ररूपेभ्य इति।

विप्रञ्च ज्ञानिनन्तद्वत् संपूज्य मुनिपुङ्गवाः।
प्रदक्षिणं ततोगत्वा इमं मन्त्रमुदीरयेत्॥
भगवन् भगनेत्रघ्न दक्षयज्ञविमर्द्दन।
तवायुधप्रदानान्मे पापं नश्यतु शङ्कर॥
युगान्ते येन लोकानां त्वमन्तकविनाशनं।
विदग्धन्तन्मयाप्येतत्तेन पापं प्रणाशय॥
येन दग्धं क्षणार्द्धेन त्रिपुरं सुरदुर्जयं।
तेन पाशुपतेनाशु मम पापं प्रणाशय॥
यदबुद्धिकृतं पापं मम चाङ्गस्य मानसं।
तत्सर्व्वं क्षयमभ्येतु तव शूलप्रदानतः॥
इत्यामन्त्र्य ततोदद्याच्छूलं तस्मै द्विजातये।
यदात्मनः कृतं पापमज्ञानाद्यत्पुरा भवेत्॥
निष्कृतिस्तस्य सर्व्वस्य शूलदानमिदं मतं।
अवश्यं कुरुते पापमज्ञानान्मानवीयतः।
वर्षे वर्षे ततो दद्यात्तस्य तस्यापनुत्तये॥

इति शूलदानविधिः।

आह बौधायनः।

अतःपरं विपाकोत्थं सर्व्वं शूलविनाशनं।
दानं यद्ब्रह्मणा प्रोक्तन्तत्सम्यक् कथयाम्यहं॥
सौवर्णं राजतं वापि शूलं कुर्य्यात् प्रयत्नतः।

यथावित्तानुसारेण पलार्द्धेनाथवा पुनः ॥
ताम्रेणाथायसा वापि खदिरेणाथवा पुनः।
महादेवप्रहरणं यथा तद्वत् प्रकल्पयेत् ॥
रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य रक्तचन्दनचर्च्चितं।
रक्तमाल्येन संवेष्ट्य तिलानामुपरि न्यसेत् ॥
तिलानान्तु परीमाणन्द्रोणं वाथ तदर्द्धकं।
तदर्द्धं वा यथाशक्त्या पूजयेद्ब्राह्मणः शुचिः ॥
अर्घ्यादि मूलमन्त्रेण षोड़शैवोपचारकान्।
क्रियाविद्ब्राह्मणं पूज्य कर्त्ता होमं प्रकल्पयेत् ॥
शूलस्य दक्षिणे पार्श्वे दक्षिणाग्निः* प्रणीयते।
समिदाज्यतिलान् हुत्वा पुरुषस्येति वै समित् ॥
त्र्यम्बकेन च मन्त्रेण आज्यहोमं प्रकल्पयेत्।
यतइन्द्रेण च तिलान् शन्नः शान्तिं प्रकल्पयेत् ॥
तेनोदकेन वा सिञ्चेच्छूलिनं रोगिणं नरं।
ततो हुतवते शूलं संपूज्य च स्वशक्तितः ॥
दद्यात्सदक्षिणन्तन्तु प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः।
मन्त्रेणानेन परया भक्त्या सर्व्वं परं स्मरन् ॥
त्वं शूलं ब्रह्मणा सृष्टं त्वं पुराणं विनाशकम्।
दैत्यानां दानवानाञ्च शङ्करस्यायुधं सदा ॥
कुक्षिस्थमथ पार्श्वस्थमथवा पृष्ठसङ्गतं।
शूलं विनाशय त्वं मे महादेवेन धारितं ॥

---

* स्थण्डिलेऽग्निरिति क्वचित्पाठः।

ततः स्नात्वा च भुञ्जीत ब्राह्मणैर्व्वन्धुभिः सह ।
शूलहिंसासमुत्पन्नां वेदनामाशु नाशयेत् ॥

इत्यपरशूलदानविधिः ।

अथ सूर्य्यमूर्त्तिदानम् ।

आह वृद्धगौतमः ।

बिभ्रामयति योमूढानौषधादिप्रयोगतः ।
भ्रामणं जायते तस्य देहिनोतीव दुःसहम् ॥
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारन्दानहोमादिकर्म्मणा ।
व्यावहारिकनिष्कैस्तु त्रिभिर्द्वाभ्यामथापि वा ॥
एकेन वा स्वशक्त्या च सूर्य्यप्रतिकृतिं शुभां ।
कुर्य्याद्विहस्तामूर्द्धन्तु पद्मद्वयसुभूषितां ॥
रथोपरि स्थितां रक्तवाससा समलङ्कृतां ।
कुङ्कुमेनाङ्कितां सम्यक् रत्नमाल्यैरलङ्कृतां ॥
स्नापितां पञ्चगव्येन ताम्रपात्रोपरि न्यसेत् ।
पात्रस्य च परीमाणं तिलानामष्टकं विदुः ॥
तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा यथा विभवतो भवेत् ।
पात्रन्तिलानामुपरि विन्यसेद्दर्भसंस्तृते ॥
एवं भूतान्तु तां मूर्त्तिं आचार्य्यः पूजयेत् सुधीः ।
गन्धमाल्यैः सुरभिभिर्हंसः शुचिःषडिल्वृचा ॥
उपचारैः षोड़शभिर्नैवेद्यं पायसं क्षिपेत् ।
आग्नेय्यां दिशि होमश्च कर्त्तव्यः शुभमीप्सुभिः ॥

समिदाज्यतिलैश्चैव मन्त्रैरेभिर्य्यथाक्रमं।
चित्रंदेवानां तच्चक्षुरुदुत्यञ्जातवेदसं॥
यदस्य कर्म्मणश्चेति स्विष्टकृद्धोमइष्यते।
अग्नेरुत्तरतोभागे कलशस्थापनं भवेत्॥
अभिषेकादिकं सर्व्वं शान्तिकर्म्मपुरःसरं।
सुखासनोपविष्टस्य कर्त्तव्यं ब्राह्मणैः शुभैः॥
प्रणीतामोक्षपर्य्यन्तं ब्रह्मोद्वासनमेव च।
ततः स्नातः शुचिर्हृष्टः शुक्लगन्धानुलेपनः॥
शुक्लमाल्यैः शोभितश्च आचार्य्याय ह्युदङ्मुखः।
प्राङ्मुखायोपविष्टाय दद्यात् प्रतिकृतिं शुभां॥
सहस्रकिरणो देवः खगः पूषा गभस्तिमान्।
सर्व्वदेवमयोब्रह्म जगच्चक्षुस्त्वयीतनुः॥
औषधादिप्रयोगेण पुरा यद्भ्रामणं कृतं।
विप्राणां पादमभ्यर्च्य यद्भूतं भ्रमणं मम॥
प्रतिमायाः प्रदानेन तुष्टो देवोबृहस्पतिः।
भ्रमणं देहगं सर्व्वं वासुदेवोव्यपोहतु॥

दानमन्त्रः।

एवं दत्त्वा तु तद्दानमाचार्य्यायातिभक्तितः।
आसीमान्तादनुव्रज्य प्रणिपत्य क्षमापयेत्॥
अन्येभ्योपि ब्राह्मणेभ्यो दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां।
एवं दानं पुरा प्रोक्तं दत्त्वा मर्त्योऽतिभक्तितः।
पूर्व्वकर्म्मविपाकोत्थं भ्रमंत्यक्त्वा सुखी भवेत्॥

इति सूर्य्यमूर्त्तिदानविधिः ।

तथा ।

ब्राह्मणं घातयेद्यस्तु स कुष्ठी जायते नरः ।
वक्ष्यामि तत् प्रतीकारं सूर्य्यदानं विधानतः ॥
पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।
सूर्य्यप्रतिकृतिं कुर्य्यात् कदलीच्चैव सन्निधौ ॥
कुष्ठोपहतदेहानां शान्त्यर्थं कारयेच्छुभां ।
सुवर्णेन पलार्द्धेन पत्रपुष्पैरलङ्कृतां ॥
सूर्य्यस्तु द्विभुजः कार्य्योराजते च रथे स्थितः ।
रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य कुङ्कुमेनानुलेपयेत् ॥
रम्भान्तु श्वेतवस्त्रेण श्वेतपुष्पैश्च चन्दनैः ।
तण्डुलोपरि संस्थाप्य नानाफलसमन्वितां ॥
तण्डुलानाम्परीमाणन्द्रोणमात्रं प्रकीर्त्तितं ।
श्रुताध्ययनसम्पन्नं ब्राह्मणं शान्तमानसं ॥
सर्व्वविद्यासु कुशलं दरिद्रं चाग्निहोत्रिणं ।
गृहमाहूय भक्त्या तं पूजयेद्वस्त्रमाल्यकैः ॥
ततो होमं प्रकुर्व्वीत समिदाज्यतिलाक्षतैः ।
लाजाश्च मधुना मिश्राहुत्वा चाष्टोत्तरं शतं ॥
मन्त्रेण चैव गायत्र्या दुर्गाग्रहाधिदेवताः ।
जुहुयाच्च ततोभक्त्या समिदाज्यचरूनपि ॥
तथैव ह्याज्यसंपतेरच्चिता इत्यनेन तु ।
समच्चनं प्रकुर्व्वीत यथा लिङ्गं शरीरके ॥

शन्नोदेव्यनुवाकेन शान्तिं कुर्य्याद्विशेषतः॥
तस्मै हुतवते रोगी दद्यात् भक्ति पुरःसरम्।
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः॥
आदित्य सूर्य्य द्युमणे सर्व्वरोगविनाशक।
सहस्रकिरणाऽम्भोजबन्धो तिमिरनाशन॥
द्वादशात्मं स्त्रयीदेह जगच्चक्षुर्दिवाकर।
पूर्व्वकर्म्मविपाकोत्थं कुष्ठमाशु विनाशय॥

इति सूर्य्यप्रतिकृति दानमन्त्रः।

कदली सर्व्वदेवानां मातॄणां सर्व्वशर्म्मदे।
लक्ष्म्या शच्या च पार्व्वत्या देवकन्याभिरेवच॥
सावित्र्या रम्भयाचैव कार्य्यार्थं पूजिता पुरा।
अङ्गप्रत्यङ्गजं सर्व्वं कुष्ठजातमपानुद॥

कदलीदानमन्त्रः।

ततः स्नात्वाच भुञ्जीत ब्राह्मणैर्व्वन्धुभिः सह॥

इत्यपर सूर्य्यमूर्त्तिदानविधिः।

अथ वह्निमूर्त्तिदानं।

तत्र बौद्धायनः।

सुवर्णेनाथ ताम्रेण कुर्य्यात् प्रतिकृतिं बुधः।
वह्नेर्व्विभवसारेण पलेनार्द्धेन वा पुनः॥

वह्निलक्षणन्तु लोकपालप्रसङ्गेन ब्रह्माण्डदाने दर्शितम्।
तथा, ज्वालाकुलां रक्तचन्दनेन विलेपितां।
रक्तवस्त्रेण सम्वीतां मेषस्योपरि संस्थितां।
रक्तमाल्यैस्तु सञ्छन्नां मुक्तादामपरिष्कृतां।
कनकाचलवर्णाभां द्वादशार्कनिभां शुभां।
ब्रह्मचर्य्यान्विते विप्रे कर्म्मनिष्ठे ऽग्निहोत्रिणि।
अङ्गुलीयकवस्त्राद्यैर्भूषिते तां निवेदयेत्॥
मन्त्रेणानेन विधिवदग्निप्रीत्यर्थमादृतः।
त्रेतारूपोऽग्निरीडास्त्वमन्तश्चरसि वै नृणां।
त्वं वेत्थ प्राक्तनं पापमतीसारं विनाशय।
एवं कृत्वा नरः सम्यगतीसारं व्यपोहति।
नीरुजः सुसुखी नित्यं दीर्घमायुश्च विन्दति॥

इत्यग्निमूर्त्तिदानविधिः।

अथ कालपुरुषदानं।

भविष्योत्तरे।

युधिष्ठिर उवाच।

दानान्यन्यानि मे कृष्ण कथयस्व यदुत्तमम्।
मङ्गल्यानि पवित्राणि सर्व्वपापहराणि च॥
संसारसागरोत्तारहेतुभूतानि माधव।
धर्म्माधर्म्म परिज्ञाने त्वदन्योनेह कश्चन॥

श्रीकृष्ण उवाच।

दानानि बहुरूपाणि कथितानि मया तव।
पुनरेव प्रवच्यामि यद्यस्ति तव कौतुकं॥
कथितानि मया तुभ्यं कथयिष्याम्यहं तव।
महतार्थेन सिद्ध्यन्ति प्रयच्छन्ति महत् फलं।
काम्योदानविधिः पार्थ क्रियमाणो यथातथं।
फलाय मुनिभिः प्रोक्तो विपरीतो भयाय च॥
ज्ञेयं निष्कशतं पार्थ दानेषु विधिरुत्तमः।
मध्यमस्तु तदर्द्धेन तदर्द्धेनाधमः स्मृतः* ॥
मेध्याश्च कालपुरुषे तथान्येषु महत्सु च।
एवं वृक्षे रथेऽखण्डे च धेनोः कृष्णाजिनस्य च॥
अशक्तस्यापि कृष्णोयं पञ्चसौवर्णिकोविधिः।
अतोप्यल्पेन योदद्यात् महादानं नराधिप।
प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखशोकावहं भवेत्।
पुण्यन्दिनमथासाद्य भूमिभागे समे शुभे।
चतुर्द्दश्यां चतुर्थ्यांम्वा विष्ट्याम्वा पाण्डुनन्दन॥

विष्टि, भद्राकरणं।

पुमान् कृष्णतिलैः कार्य्योरौप्यदन्तःसुवर्णदृक्।
सुवर्णादिपरीमाण, मत्र यथाशक्ति सम्पादनीयं॥
खड्गोद्यतकरोदीर्घोजवाकुसुमकुण्डलः।

---

* तदर्द्धेनावरःस्मृतइति पुस्तकान्तरे।

रक्ताम्बरधरः स्रग्वी शङ्खमालाविभूषितः ।
तीक्ष्णासिपुत्रीबन्धेन विस्फारिकटीतटः ॥*

'असिपुत्री, छुरिका ।

उपानद्युगयुक्ताङ्घ्रिः कृष्णकम्बलपार्श्वगः ।
गृहीतमांसपिण्डश्च वामे करतले तथा ॥
एवंविधं पुमान् कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
यजमानः प्रसन्नात्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
सम्पूज्य गन्धकुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च ।
सर्व्वं कलयसे यस्मात् कालस्त्वन्तेन चोच्यसे ॥
ब्रह्मविष्णुशिवादीनां त्वमसाध्योसि सुव्रत ।
पूजितस्त्वं मया भक्त्या पार्थिवश्च तथासुखं ॥
तद्बध्यते तव विभो तत्कुरुष्व नमोनमः ।
एवं संपूजयित्वा तं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
ब्राह्मणं प्रथमं पूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा ।
दक्षिणां शक्तितो दद्यात् प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ॥

दक्षिणां पूर्व्वोक्तां निष्कादिकां ।

अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति ।
नच मृत्युभयं तस्य नच व्याधिकृतं भवेत् ॥
भवत्यव्याहतैश्वर्य्यः सर्व्वबाधाविवर्ज्जितः ।
देहान्ते सूर्य्यभवनं भित्वा याति परं पदं ॥
पुण्यक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्म्मिकः ।

---

* विष्फारितकटीतट इति पाठः पुस्तकान्तरे ।

सत्वयाजी श्रिया युक्तः पुत्रपौत्रसमन्वितः॥
संपूज्य कालपुरुषं विधिवद्विजाय
दत्त्वा शुभाशुभफलोदयहेतुभूतं।
रोगातुरे सकलदोषमयेऽत्र देहे
देही न मोहमुपगच्छति तत् प्रभावात्॥

इति कालपुरुषदानविधिः।

अथ कालचक्रदानं।

मृत्युञ्जयात्।

चक्रं रौप्यमयं कृत्वा मुक्तारश्मिमयात्मकं।
कृत्वा मूर्ध्नि शरच्चन्द्रं रश्मिमध्यान्तरस्थितं॥
त्वङ्मांसानि तु रौप्याणि गात्रेषु च समन्ततः।
एवं ध्यानवतस्तस्य सचन्द्रः क्षणतां व्रजेत्॥
ततोप्यनन्तरं पश्चात् स्थित्वा विप्रप्रदक्षिणं।
तं गृहीत्वा व्रजेद्दूरं अदृष्टत्वमपि व्रजेत्॥
स्वयञ्चामृतसंघातपूर्णकायस्थितिस्थितः।
कालचक्रमिदं नाम्ना दानं मृत्युविनाशनं॥
इमन्ते राजतं चान्द्रं रश्मिजालसमाकुलं।
अपमृत्युविनाशाय ददामीति समुच्चरन्॥
सुवर्णं दक्षिणायुक्तं ब्राह्मणाय निवेदयेत्।
एवं कृते विनश्येत अपमृत्युर्न संशयः॥
ततस्तस्मात्सदा देयमपमृत्युभयान्वितैः।
ज्वरादिरोगग्रस्तैर्वा महापत्पतितैरपि॥

ततो गृह्योक्तविधिना स्थापयेज्जातवेदसं।
जुहुयात् कालनाम्ना तु शतमष्टोत्तरन्तिलैः॥
ततस्तु भोजयेद्भक्त्या विप्रान् द्वादशसंख्यया।
स्वयमक्षारलवणं भुञ्जीत सकृदेवहि।
एवं कृते नरोनूनं चिरंजीवेन्न संशयः॥

इति कालचक्रदानविधिः।

अथ यमदानं।

मृत्युञ्जयात्।

लोहपात्रस्थितं कांस्यं तत्र पद्मन्तु राजतं।
तस्मिन् कालेश्वरः स्वर्णैः पुरुषाकारताङ्गतः॥

यमरूपमुक्तं।

ब्रह्माण्डदाने।

वस्त्रालङ्कारसंयुक्तो भयदास्त्राणि सर्व्वतः।
त्रिलोहाकारपुरुषैः कालदूतैश्च पार्श्वतः।

भयदास्त्राणि खड्गच्छुरिकादीनि त्रिलोहं ताम्र कांस्य-पित्त-लाख्यं कालदूताः, पुरुषाकृतयो दण्डहस्तास्त्रयः।

कृत्वा च महिषं पृष्ठे तन्दद्याद्यममालपन्।
अष्टम्याञ्च चतुर्द्दश्यां करोति विधिना तु यः।
स मुच्यते ध्रुवं नाशाद्दत्वा घृतघटोत्तरं॥

यममालपन्निति महिषपृष्ठस्थित लोहपात्री परिस्थित कांस्य

पात्रनिविष्ट पद्मारूढं यमं ददामीत्युच्चारयन्नित्यर्थः घृतघटस्य उत्तरे दक्षिणास्थाने यस्येति दानविवेककारः अपरेतु सुवर्ण-दक्षिणेति।

इति यमदानविधिः।

अथोदकुम्भदानं।

शौनकीयात्।

मार्कण्डेय उवाच।

भगवन् केन दानेन तपसा केन कर्म्मणा।
अप्राप्य नरकं घोरं स्वर्गं प्राप्नोति मानवः॥
नरकेषु विपच्यन्ते जन्तवः सततं मुने।
अल्पायासेन देवर्षे परिहारोस्ति चेद्वद॥

सूतउवाच।

एवमुक्तोऽथ भगवान् मार्कण्डेयेन धीमता।
उवाच नारदोदानमल्पवित्तं महाफलं॥
मार्कण्डेय शृणुष्वेदं ब्रह्मविष्णोः पुरानघ।
तदाह भगवाञ्छम्भुर्द्वयोः पृष्टस्तयोस्तथा॥
श्रूयतामुदकुम्भाख्यं दानं वक्ष्यामि सुव्रतौ।
यत् कृत्वा पुरुषः स्त्रीवा न याति नरकं क्वचित्॥
स्वर्ग्यं यशस्य-मायुष्य-मारोग्यं पापनाशनं।
मम प्रीतिकरं पुण्यं युवयोश्च प्रियं तथा॥

वैशाख्यां पौर्णमास्याञ्च कार्त्तिक्यामथ तद्दिने।
स्वजन्मदिवसे कार्य्यं दुःस्वप्नाद्य तदर्शने।
भूमौ गोमयलिप्तायां उदकुम्भं न्यसेद्बुधः॥
पुष्पैः फलैश्च संवेष्ट्य वस्त्रेण सितरूपिणं।
विधानेन तिलैर्मिश्रं गुडं तत्रैव निक्षिपेत्॥
धर्म्मराजं न्यसेद्देवं सौवर्णं शक्तितः कृतं।
सुमुखं द्विभुजं देवमासीनं दण्डहस्तकं॥
वरदं कृपया युक्तं भक्तानां हितकारिणं।
एवं सप्तघटान् कृत्वा गन्धादिभिरथार्चयेत्।
विप्रेभ्यो दापयेत् कुम्भानेभिर्म्मन्त्रैर्यथाक्रमं॥
यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकायच।
वैवस्वताय कालाय सर्व्वभूतक्षयाय च॥
एवमाराध्य तान् कुम्भान् दद्यादुदकपूर्व्वकं।
प्रीयताम्भगवानेवमन्त्वाते समुदाहरेत्॥
एवं कुम्भप्रदानेन देव देवः स तुष्यति।
कर्त्ता कारयिता स्वर्गं प्राप्नोतीति न संशयः।
न याति नरकं घोरं न प्राप्नोत्यशुभं क्वचित्।
यमस्वरूपी भगवान् प्रीतो भवति तस्य वै।
यः कुम्भदानं विप्रेभ्योददाति च यथाविधि।

इत्युदकुम्भदानविधिः।

अथ मकरदानं।

तत्र बौद्धायनः।

कुर्य्यात्तु मकरं सम्यग्राजतं ताम्रमेव च।
पलत्रयेण द्वाभ्यां वा यद्वैकेन शुभाकृतिं॥
पुच्छे रत्नानि देयानि कटिं रूप्येण कारयेत्।
नेत्रे स्वर्णमये कार्य्ये जिह्वा कार्य्या प्रकल्पयेत्॥
पादयोः प्रक्षिपेत्तत्र घृतपात्रे पुरोहयोः।
कृष्णवस्त्रेण संवेष्ट्य चन्दनागुरुचर्च्चितं।
ताम्रेऽथ जलपात्रेऽथ स्थापयेन्मकरं शुभं।
ब्राह्मणं वृत्तसम्पन्नं वृद्धं दान्तमलोलुपं।
वस्त्रैः कटककेयूरैः पूजयेदङ्गुलीयकैः।
होमोवारुणदैवत्यैर्मन्त्राध्यायोक्तमार्गतः।
ततस्त्वौदरिके विप्रे मकरन्तं निवेदयेत्।
जलाधिदेव देवेश पश्चिमाशापते विभो।
उदरव्याधिनाशं मे कुरु दानेन तोषितः।

इति मकरदानविधिः।

अथ धनदमूर्त्तिदानं।

वायुपुराणे।

दरिद्रो जायते मर्त्यो दानविघ्नं करोति यः।
ऐश्वर्य्यं जायते येन कर्म्मणा तच्छृणुष्व मे।
पलार्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथ वा पुनः।
धनदस्य प्रतिकृतिं कुर्य्यात् स्वर्णमयीं शुभां।
द्विभुजां वाहनोपेतां नयनानन्दकारिणीं।

धनदलक्षणं धान्य पर्व्वत दानेद्रष्टव्यं।

शङ्खपद्मनिधिभ्याञ्च युक्तान्तां पार्श्वयोर्द्वयोः।
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ट्य तण्डुलोपरि विन्यसेत्॥
तण्डुलानां परीमाणं भवेद्द्रोणचतुष्टयं।
तदर्द्धं वा तदर्द्धं वा वित्तशाठ्यं न कारयेत्॥
श्वेतमाल्यैस्तथा गन्धैरनुलिप्य प्रपूजयेत्।
आग्नेय्यां दिशि होमश्च समिदाज्यतिलैर्भवेत्॥
मन्त्रोराजाधिराजायेत्येष योज्यः सलिङ्गकैः।
व्याहृत्या तिलहोमश्च कर्त्तव्योधनकाङ्क्षिभिः॥
आचार्य्यः सर्व्वशास्त्रज्ञो विनीतः सर्व्वसम्मतः।
महाकुलप्रसूतश्च धर्म्मज्ञः सत्यवाक् शुचिः॥
कारयेदर्च्चनं तेन धनदस्यातिभक्तितः।
तद्दैवत्येन मन्त्रेण सच कामीश्वरोभवेत्॥
तस्मै होमं कृतवते प्रदद्यात् प्रतिमान्तु तां।
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः॥

उत्तराशापते देव कुवेर नरवाहन।
पद्मशङ्खनिधीनां त्वं पतिः श्रीकण्ठवल्लभः॥
दानाद्येन यथा प्राप्तं दारिद्र्यं मम दुःखदं।
तत्सर्व्वमात्मदानेन पापमाशु विनाशय॥

दानमन्त्रः।

एवं कुवेरदानं यः करोति विधिपूर्व्वकं।
धनदेन समोमर्त्त्यस्तत् क्षणादेव जायते॥

इति धनदमूर्त्तिदानविधिः।

अथ नागदानं।

तत्र वृद्धबौद्धायनः।

सर्पैस्तु यः खादयति स विसर्पी भवेन्नरः।
दानेनोपशमः कार्य्यो होमेन च विशेषतः॥
पलेन वा तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथ वा पुनः।
कुर्य्यान्नागं सुवर्णेन फणापञ्चकसंयुतं॥
माणिक्यानि च देयानि प्रत्येकं फणपञ्चके।
रत्नं पुच्छे तथा देयं वज्रे लोचनयोस्तथा॥
एवं कृत्वा शुभं नागं कुङ्कुमेन तु लेपयेत्।
रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य ताम्रपात्रोपरि न्यसेत्॥
पात्रस्य च परीमाणं पलानामष्टकं विदुः।
उपचारैः षोड़शभिरर्च्चयेन्नागमुत्तमं॥
आचार्य्यः सर्व्वशास्त्रज्ञो धर्म्मशास्त्रपरायणः।
होमञ्चापि प्रकुर्व्वीत समिदाज्यतिलैः शुभैः॥
नमोस्तु सर्पेभ्य इति त्रिभिर्म्मन्त्रैर्यथाक्रमं।
अष्टोत्तरसहस्रन्तु अष्टोत्तरशतन्तु वा।
अष्टाविंशतिरेवाथ परिमाणं पृथग्भवेत्॥
हुत्वा चाहुतिसंपातैः पात्रेचैकीकृते स्वयं।
आवयोगानिचाभ्यज्य रोगिणन्तु विसर्पिणं॥
ऋग्भिस्तु सर्पराज्ञीभि र्भूमिर्भूम्नादिभिः क्रमात्।
स्वस्थो यथासौ भवति गात्राणामप्यरोगतः॥

गुग्गुलञ्च सुगन्धिञ्च पत्रिदारु च निक्षिपेत् ।
प्रकल्प्य कलशं कुर्य्यादभिषेकं जलैः शुभैः ॥
ओं नमः सर्पेभ्य इति चाद्यैस्तल्लिङ्गकैरपि ।
हिरण्यवर्णाः शुचयः पवमानोनुवाकतः ॥
आपोहिष्टामयइति शन्नोवात इतीरयेत् ।
उत्सादिताङ्गरुचिरं लिम्पेदगुरुचन्दनैः ॥
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लमाल्यानुलेपनः ।
ततः समर्च्चयेद्यत्नाद्गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥
सर्पदैवत्यमन्त्रेण आचार्य्योपि समर्च्चयेत् ।
अनन्तं सर्पराजन्तमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
योधत्ते पृथिवीं कृत्स्नां सशैलवनकाननां ।
क्षीराब्धौ यस्य शय्या च वासुदेवस्य शार्ङ्गिणः ॥
स्वीयदानेन नागोऽसौ तुष्टोव्याधिमपोहतु ।
वैसर्पिकविकारं मे वाग्दोषजनितं तथा ॥
रक्तदोषोद्भवं वापि मातृतः पितृतोपि वा ।
अङ्गप्रत्यङ्गसम्भूतं विकारं मे व्यपोहतु ॥

दानमन्त्रः ।

एवं दत्त्वा तु तं नागमाचार्य्याय सदक्षिणं ।
भूमौ प्रणम्य शिरसा शनैः शतपदं व्रजेत् ॥
आचार्येण ह्यनुज्ञातः स्वगृहं प्रविशेत् सुधीः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च स्वयम्भुञ्जीत बन्धुभिः ॥

इति नागदानविधिः।

अथात्मप्रतिकृतिदानं।

भविष्योत्तरात्।

कृष्ण उवाच।

आत्मप्रतिकृतिर्नाम यन्नोक्तं कस्यचित्पुरा।
तत्तेऽहं सम्प्रवक्ष्यामि दानं मानविवर्द्धनं॥
दानकालः सदा तस्य मुनिभिः परिकीर्त्तितः।
पुण्यैः पुण्यदिनं पार्थ प्राप्यते जीवितेचले॥
हैमीं प्रतिकृतिं भव्यां कारयित्वा ततोन्नृप।
अभीष्टवाहनगतामिष्टालङ्कारसंयुतां।
अभीष्टलोकसहितां सर्व्वोपस्करसंयुतां॥
अभीष्टलोकसहितामिति, प्रियजनसहितामित्यर्थः।
तत्र पट्टपटीवस्त्रैश्छादितां स्रग्विभूषितां।
कुङ्कुमेनानुलिप्ताङ्गीं कर्पूरागुरुवासितां॥
स्त्री चेद्ददाति शयने शयितां कारयेत् स्वयं।
यद्यदिष्टतमं किञ्चित् तत्सर्व्वं पार्श्वतो न्यसेत्॥
उपकारकरं स्त्रीणां पुरुषाणाञ्च यद्भवेत्।
तत्सर्व्वं स्थापयेत्पार्श्वे स्वयं सञ्चिन्त्य चेतसि॥
एतत् सर्व्वं मेलयित्वा स्वे स्वे स्थाने नियोजयेत्।
पूजयित्वा लोकपालान् ग्रहान् देवीं विनायकं॥

देवीशब्देनात्र दुर्गोच्यते, विनायकसाहचर्य्यात्

ततः शुक्लाम्बरः स्नात्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं विप्रस्य पुरतः स्थितः॥
आत्मनः प्रतिमा चेयं सर्व्वोपकरणैर्युता।
सर्व्वरत्नसमायुक्ता तव विप्र निवेदिता॥
आत्मा शम्भुः शिवः शौरिः शक्रः त्रिदशगणैर्युतः।
तस्मादात्मप्रदानेन मम चात्मा प्रसीदतु॥
इत्युच्चार्य्य ततोदद्याद्ब्राह्मणाय युधिष्ठिर।
ब्राह्मणश्चाथ गृह्णाति कोदादितिच कीर्त्तयन्॥

कोदादिति, वाजसनेयप्रसिद्धमन्त्रग्रहणं।

ततः प्रदक्षिणीकृत्य प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत्॥
विधिनानेन राजेन्द्र दानमेतत् प्रयच्छति।
यः पुमानथवा नारी शृणु यत् फलमाप्नुयात्॥
सार्द्धं वर्षशतं दिव्यं सर्व्वलोकैः सुरैर्वृतः।
अभीष्टफलदानेन चाभीष्टफलभाग्भवेत्॥
यत्रैवोत्पद्यते जन्तुः प्राप्तकर्म्मक्षयक्षणं।
तत्रैव सर्व्वकामानां फलभाक् स भवेन्नृप॥
इष्टबन्धुजनैः सार्द्धं न वियोगं कदाचन।
प्राप्नोति पुरुषोराजन् स्वर्गञ्चानन्तमश्नुते॥

यश्चात्मनः प्रतिकृतिं वरवाहनस्थां
हैमीं विधाय धनधान्यसमाकुलाञ्च।
सोपस्करां द्विजवराय ददाति भक्त्या
चन्द्रार्कवद्दिवि विभाति स राजराजः॥

इत्यात्मप्रतिकृतिदानविधिः।

अथाश्विनोर्द्दानं।

ब्रह्माण्डपुराणे।

अथापृच्छन्मुनयः सूतसूनुं
तदारण्ये नैमिषे सन्निषण्णास्ते।
उग्रश्रवः परिपृच्छामहे त्वां
कथं विद्वान् शमयेद्रोगपीड़ां॥
एवं पृष्टोमुनिभिः सूतसूनु
मुवाचेदं दानमाहात्म्य मत्र।
शृणुध्वं वः कथयिष्यामि दानं
यत् कृत्वासौ मुच्यते रोगपूगैः॥
अभीष्टसिद्धिर्भवतीह कर्त्तु-
रायुष्यमारोग्य मुपैति चाग्र्य।
उग्राणि सर्व्वाणि शमं प्रयान्ति
श्रियं तथा प्राप्नुयाच्चेन दाता॥
स्वर्भानुना ग्रसिते चन्द्रसूर्य्ये
राश्यन्तरे संक्रमे वाथ भानोः।
ग्रस्ते रोगैस्त्रिविधैचाङ्गते वा
मनोनित्यं रमते यत्र भूमौ॥
तस्मिन् कुर्य्यादाश्विनं नाम दानं

* जायते इति क्वचित्पाठः।

शुचौ देशे गोमयेनोपलिप्ते ।
वेदीद्वये हस्तमाने समन्तात्
कृत्वा तिलैस्तण्डुलैराढकाख्यैः ॥
तत्र देवावश्विनौ जातरूपौ
प्रत्यङ्मुखोऽभ्यर्च्चयित्वा जातरूपौ ।

जातरूपौ सुवर्णमयौ अश्विनौ

तल्लक्षणमुक्तं,

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

द्विभुजौ देवभिषजौ कर्त्तव्यौ चारुलोचनौ ।
तयोरोषधयः कार्य्यादिव्या दक्षिणहस्तयोः ॥
वामयोः पुस्तकौ कार्य्यौ दर्शनीयौ तथा द्विज ।
एकस्य दक्षिणे पार्श्वे वामे चान्यस्य यादव ॥
नारीयुगं प्रकर्त्तव्यं सुरूपञ्चारुदर्शनं ।
तयोश्च नामनी प्रोक्ते रूपसम्पत्तथाकृतिं ॥
रत्नभाण्डं करे कार्य्यं चन्द्रशुक्लाम्बरे तथेति ॥

गन्धैर्वस्त्रैः पुष्पधूप प्रदीपैः
प्रदक्षिणं देवमुख्यौ च कृत्वा ।
पुष्पाञ्जलिंतौ प्रददे, प्रणम्य
अभ्यर्च्य विप्रद्वयमादरेण ॥
प्रत्येकमेकन्तु हिरण्यरूपं
दद्यात्तु तस्योदकपूर्व्वमत्र ।
समीरयेन्मन्त्रमथ क्रमेण

दाता समाधाय मनः प्रासन्नं ॥
नासत्यदस्रौ युवयोर्हिरण्य
रूपप्रदानान्ममशान्तिरस्तु ।
यथायुवां देवभिषग्भवेतां
तथाच मे रोगशमाय देवौ ॥

इत्यश्विदानविधिः ।

अथ चन्द्रसूर्य्यदानं ।

विष्णुधर्म्मोत्तरात् ।

भगवानुवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं राजन्नराधिप ।
यद्दत्वा तु वली राजा शक्रराज्यमवाप ह ॥
शक्रश्च वलिनोराज्यं दत्वा पुनरवाप ह ।
चन्द्रसूर्य्योपरागेच विषुवे अयने यथा ॥
द्वादश्यां चन्द्रत्तये च वैशाख्यां पुत्रजन्मनि ।
कार्त्तिक्याञ्च महामाघ्यां सप्तम्यां जयायान्तथा ॥
चन्द्रादित्यौ च दातव्यौ सूर्य्यः सौवर्णउच्यते ।
शुद्धस्य रजतस्यैव मण्डलं हिमरोचिषः ॥
द्वादशाङ्गुलवृत्तन्तु उभयोरपि मण्डलं ।
वृत्तौ पद्मसमाकारौ मध्येचैव तु कर्णिका ॥
भानुन्ताम्रमये पात्रे घृतपूर्णे तु निक्षिपेत् ।
सोमं शङ्खे क्षीरपूर्णे उपरि स्थापयेद्बुधः ॥

सूर्य्यन्तु रक्तकुसुमैः सोमं शुक्लैस्तथैव च ।
आदित्याय तु धूपं वै सुगन्धिञ्चैव दापयेत् ॥
सोमस्य गुग्गुलोदेयोगन्धः शुक्लस्तथैव च ।
कुङ्कुमं तु पतङ्गाय दीपञ्चैव घृतेन तु ॥
एवं संपूज्य यत्नेन चन्द्रादित्यौ पृथक् कृतौ ।
अमृतमूर्त्तये सोमं नमोन्तेनैव पूजयेत् ॥
खखोल्कायेति वै सूर्य्यं नमोन्तेन पुनः पुनः ।
आहूय ब्राह्मणं भक्त्या वेदवेदाङ्गपारगं ॥
कुटुम्बिनं दरिद्रञ्च आहिताग्निं तथैव च ।
रक्तेन वाससाच्छाद्य कुङ्कुमेनानुलिप्य च ।
संपूज्य पुष्पधूपैश्च द्विजं सूर्य्यमिवापरं ॥
रविबिम्बं चन्द्रबिम्बं घृतस्थन्तु निरीक्ष्य वै ।
समर्पयेद्ब्राह्मणाय मन्त्रेणानेन भूमिप ॥
रूक्मञ्च पुरुषञ्चैव पद्मं पुष्करमेव च ।
त्रयी तु विद्या साङ्गा तु यस्याङ्गं विश्वरूपिणः ॥
स वै चण्डकरोदेवः प्रीयतां विप्र माचिरं ।
एवमुच्चार्य्य भानुन्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
क्षीरजं देवदेवञ्च द्विजराजं तथैव तु ।
अमृतमूर्त्तिं-शीतांशुं ददामि च द्विजोत्तम ॥
गायत्र्याचैव सूर्य्यस्य ग्रहणं जायते विभो ।
सोमन्तरत्समन्दीयं जपन् शुद्धेन चेतसा ॥
एवं चन्द्र-रविन्दत्त्वा बली राज्यमवाप ह ।
सर्व्वन्तेन तु दत्तं स्याद्योदद्याचन्द्रभास्करौ ॥

सर्व्वन्तेन कृतं राजन् सर्व्वन्तेन च संश्रुतं।
सर्व्वं दक्षिणया यष्टं संसारे तु नरोत्तम।
पूज्यते सिद्धगन्धर्व्वैः ऋषिभिर्देवदानवैः॥

इति चन्द्रादित्यदानविधिः।

अथ ध्वजपाशदानं।

आह बौद्धायनः।

ध्वजं पाशं पलैकेन कुर्य्यात्तु रजतेन वै।
पलार्द्धेनाथवा शुद्धस्फटिकोपममादृतः॥
रत्नैर्म्मरकतैः सम्यक्-वज्रमङ्गेषु सर्व्वतः।
कुम्भञ्च स्थापयेत्तत्र तिलानां द्रोणपञ्चकं॥
कुम्भस्योपरि संस्थाप्यो ध्वजपाशश्च शोभनः।
सहिरण्यं दद्यात्तु ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥
वस्त्रेणावेष्टयेत् कुम्भं गन्धमाल्याक्षतार्च्चितं।
श्रुतवृत्तैः समृद्धाय श्रोत्रियाय कुटुम्बिने॥
वरुणस्य तथा वायोः प्रीत्यर्थं विनिवेदयेत्।
नमः पाशभृते तुभ्यं नमोध्वजधराय ते॥
जलाधिपतये तुभ्यं वायोः सर्व्वजनप्रियः।
युवयोः प्रीतये दत्तौ ध्वजपाशौ सुराजतौ॥
श्वासकासौ हरेतां मे प्रीतौ सर्व्वजनाश्रयौ।
एवं कृत्वा श्वासकासी नीरोगस्तत्क्षणात् भवेत्॥

इति ध्वजपाशदानविधिः ।

अथ ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदानम् ।

लिङ्गपुराणे ।

अथान्यत् सम्प्रवक्ष्यामि सर्व्वदानोत्तमोत्तमं ।
पूर्व्ववद्देशकाले च मण्डपे वा विधानतः ॥
प्रपायां कूटमध्ये वा स्थण्डिले शिवसन्निधौ ।
पूर्व्वं-विष्णुं-समाराध्य पद्मयोनिं-ततः परं ॥
मन्त्राभ्यां विधिना ताभ्यां प्रणवादिनमोन्तकं ।

अत्र पूर्व्ववच्छब्देन लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदानविहितं कुण्ड-मण्डपादि सर्व्वमुपसंगृह्यते तत्रैतस्य तत्प्रकरणे पठितत्वात् । 'प्रप्राकूटौ' मण्डपविशेषौ ।

उक्तमण्डपविशेषे, स्थण्डिलं विधाय शिवसन्निधौ ब्रह्मविष्णू पूजयेदित्यर्थः शिवसन्निधावित्यनेनैव शिवप्रति-माकरणमपि गम्यते ।

तथाचोक्तं कामिके ।

मण्डलान्तःशिवं हैमं पार्श्वयो र्ब्रह्म-केशवौ ।
तानुद्दिश्य प्रदातव्यं श्रोत्रियेभ्यो धनं वहु ॥
उत्तमन्त्रिसहस्रन्तु मध्यमन्द्विसहस्रकं ।
सहस्रं कन्यसं प्रोक्तं समासात् प्रोच्यते मया ।
पूर्व्ववच्छिवपूजा च ऋत्विगाचार्य्यदक्षिणा ॥

मन्त्राभ्यामिति वक्ष्यमाणाभ्यामुभाभ्यां विष्णुब्रह्माणौ पूजयेत् प्रणवादिनमोन्तकमिति क्रियाविशेषणं।

नारायणाय विद्महे वासुदेवाय धीमहि तन्नो विष्णुः प्रचोदयात्।
वृहद्दृहणभेदाय ब्रह्मणे धनदाय ते।
शिवाय हरये स्वाहा स्वधा-वौषट्-वषट्-नमः॥

इति विष्णुब्रह्ममन्त्रौ।

शिवस्य तु, जप्त्वा रुद्रानिति वक्ष्यति।

पूजयित्वा विधानेन पश्चाद्धोमं समारभेत्।*
सर्व्वद्रव्यञ्च होतव्यं द्वाभ्यां कुण्डे विधानतः॥
जप्त्वा रुद्रांस्तु नियतः शिवैकगतमानसः।
ऋत्विजौ द्वौ तु कर्त्तव्यौ गुणाढ्यौ वेदपारगौ॥
तानुद्दिश्य यथान्यायं विप्रेभ्योदापयेद्धनं।
शतमष्टोत्तरन्तेभ्यः पृथक् पृथगनुत्तमं॥
वस्त्राभरणसंयुक्तं यथाविभवविस्तरं।
गुरुश्च ऋत्विजौ चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान्‌॥
तेषां पृथक् पृथक् दद्याद्भोजयेद्ब्राह्मणानपि॥
शिवार्च्चा च कर्त्तव्या स्नपनादि यथाक्रमं॥

सर्व्वद्रव्यमित्यादि, सर्व्वद्रव्यं लिङ्गपुराणोक्ततुलापुरुषदाने निरूपितं, द्वाभ्यांकुण्डइति, द्वाभ्यामृत्विग्भ्यां एकस्मिन् कुण्डे होतव्यमित्यर्थः, तानुद्दिश्येत्यादि, तान् ब्रह्मविष्णुमहेश्वरानुद्दिश्य प्रतिदैवतं

*समाचरेदिति पुस्तकान्तरे पाठः।

ऋत्विगाचार्य्यव्यतिरिक्तेभ्यो विप्रेभ्यः पृथगेकैकशो अष्टोत्तरशत-संख्यं धनं दापयेदित्यर्थः अत्रानुपात्तजातिपरिमाणविशेषेऽपि-धनशब्देन, सर्व्वत्र बहुशोनिष्काणां प्रक्रान्तत्वात्तैरेव अष्टोत्तरशतं सम्पूरणीयं। गुरुश्चेत्यादि, एकोगुरुः द्वौ ऋत्विजौ तेभ्यो ब्रह्मविष्णु-महेश्वरान् सुवर्णमयान् विधाय दद्यात्। तेषां लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्ड दाने तेभ्यो दक्षिणादानं ब्राह्मणभोजनं स्वस्तिवाचनञ्च कार्य्यं. देशिकं पूर्व्ववत् संपूज्य ऋत्विजावपि पूजयेत् ।

पुण्याहवाचकान् विप्रान् पूर्व्ववत् पूजयेद्बुधः ।

इति वातुलोक्तिः ।

एवं कृतेन लभते सर्व्वयज्ञफलं नरः ।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति निर्व्वाणं चाधिगच्छति ॥

इति ब्रह्मविष्णुमहेश्वरदानं ।

अथ त्रिमूर्त्तिदानं।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

सूतउवाच ।

अपृच्छन्मुनयः सर्व्वे नैमिषारण्यवासिनः ।
उग्रश्रवसमासीनं रोमहर्षणमादरात् ॥
उक्तानि भवतास्माकं दानानि विविधानि च ।
मूर्त्तिदानञ्च नोक्तं वै त्वया ब्रह्मविदाम्बर ॥
कदा वा कुत्र वा कार्य्यं यथा वा धर्म्मसाधनं ।

ब्रूहि त्वं सर्व्वधर्म्मज्ञ दानशुश्रूषवो वयं ॥
इत्येवमुक्तो बलिभिः शौनकप्रमुखैस्तथा ।
उवाच दानमाहात्म्यं मुनीनां सूतनन्दन ॥
शृण्वन्तु मुनयः सर्व्वे दानं सर्व्वार्थसिद्धिदं ।
सर्व्वपापहरं यच्च मङ्गल्यं सर्व्वमुक्तिदं ॥
पुरा देव युगे देवः प्रोवाच मधुसूदनः ।
स्वनाभिकमलस्थाय विरिञ्चये महात्मने ॥
तथाहमपि वः सर्व्वं वदामि शृणुतानघाः ।
त्रिमूर्त्तिदानं दानानामुत्तमोत्तममुच्यते ॥
विषुवत्ययने वापि चन्द्रसूर्य्यग्रहादिषु ।
नित्यं वा पञ्चदश्याञ्च जन्मर्क्षेषु समाचरेत् ॥
देवालये नदीतीरे पुण्येष्वायतनेषु च ।
गृहे वा कारयेद्दानं पञ्चभूमिः शुचिर्भवेत् ॥
चतुरस्रां समां भूमिं गोमयेनोपलेपयेत् ।
तत्राक्षताभिर्व्विकिरेत् पुष्पाञ्जलीन् समन्ततः ॥
तत्रैकहस्ता द्विहस्ता वा त्रिगुणा दैर्घ्यतः स्मृता ।
त्रिवेदिका भवेत्तिर्य्यक् श्वेततण्डुलमिश्रिता ।

ब्रह्माथ विष्णुर्भगवान् मुरारि
हिरण्मयास्तत्र निवेशनीयाः ।
चतुर्भुजाः स्वायुधभूषणाढ्या
किरीटिनश्चापि यथा क्रमेण ॥

ब्रह्मादिलक्षणमुक्तं, ब्रह्माण्डदाने ।
स्नानार्थपाद्याचमनीय वस्त्र

गन्धादिभिस्तानभिपूज्य भक्त्या ।
प्रदक्षिणीकृत्य सपुष्पहस्तः ।
प्रणम्य चोदास्य ततःप्रदद्यात्
प्रत्येकमेवं बहुदानपूर्व्वं ॥
संपूज्य दातव्यमनुक्रमेण
त्वया जगत्सृष्टिकृता स्वमेतत् ।
त्वमेव सर्व्वस्य पितामहोऽसि
त्वमेव कर्त्ता जगतां विकर्त्ता ॥
त्वमेव धाता जगतां विधाता
त्वत्सम्प्रदानादनघो यथाहं ।
त्वया च सायुज्यमुपैति देव
तथा कुरु त्वं शरणं पपन्ने ॥
मयि प्रभो देववरप्रसादं
त्वया जगद्व्याप्तमिदं समस्तं ।
त्वं विष्णुरित्येव वदन्ति सन्तः
त्वत्स्थानि सर्व्वाणि वदन्ति देव ॥
स्वया धृतं विश्वमनन्तमूर्त्ते
त्वत्संप्रदानादनघो भवामि ।
यथा जगत् कारणकारणेश
तथा कुरु त्वं शरणं प्रपन्ने ॥
मयि प्रभो देववर प्रसादं
त्वया सुराणाममृतं विधाय ॥
हालाहलं संहृतमेव यस्मात्

तथासुराणां त्रिपुरञ्च दग्धं।
एकेषुणा लोकहितार्थमीश
त्वद्रूपदानादहमप्यशेषं॥
दोषैर्विमुक्तांस्तु गणान् प्रपद्ये
तथा कुरु त्वं शरणं प्रपन्ने।
मयि प्रभो देववर प्रसादं
इत्येव मुक्त्वा विधिवद्ददाति॥
स याति सायुज्यमथ त्रिमूर्त्तेः
यःकारयेद्विप्रवराय तस्मै।
सुवर्णसंख्यागणितं हिरण्यं
दद्याच्च वासोयुगमादरेण॥
तथा कृतेऽयं लभते फलं तत्।

इति त्रिमूर्त्तिदानविधिः।

अथ त्रिपुरुषदानविधिः।

मृत्युञ्जयात्।

सुवर्णरक्तिकानाञ्च शतेनैकेन शक्तितः।
कार्य्योब्रह्माथ विष्णुश्च शङ्करश्च तथैवच।
पलद्वादशमानेन पीठं लोहेन कारयेत्।
देवानां स्थापनार्थाय चक्रवत्परिमण्डलं।
तत्र ब्रह्मादयःस्थाप्या यमदूतं पुरोन्यसेत्।
चतुर्म्मुखश्चतुर्व्वाहुः पद्महस्तः पितामहः।
शङ्करोद्विभुजः शूली वृषारूढस्त्रिलोचनः।

विष्णुश्चतुर्भुजश्चक्री गदागरुड़वाहनः ।
यमदूतः पाशपाणिर्दीर्घवान् विकृताननः ।
स तु लोहमयः कार्य्योभीतो बद्धइवाग्रतः ।
ततो विधाय देवानां पूजां पुष्पफलादिभिः ।
यजमानः करे खड्गं गृहीत्वा निशितं नवं ।
इदं शिरश्छिनद्मीति दूतस्यास्य दुरात्मनः ।
इत्युच्चार्य्य शिरश्छित्वा दूतस्य यमदिङ्मुखः ।
ततश्चतुर्भिर्विप्रैस्तु कार्य्यं ब्राह्मणवाचनं ।
ततो ब्रह्मादिदेवानां दानं कुर्य्यात् प्रयत्नतः ।
देवालये गृहे वापि तीर्थे वान्यत्र कुत्रचित् ॥
ब्राह्मणाय तु तान् दद्यात् दिव्याङ्गाय च शीलिने ।
सुवर्णदक्षिणायुक्तान् ब्रह्मादीननुपूर्व्वशः ।
अपमृत्युभयात् त्रस्तो योदद्याद्देवतात्रयं ।
तस्य मृत्युर्व्विनश्येत दानादस्मान्न संशयः ।
मृत्युना गृह्यमाणोपि जीवत्येव नरः स्फुटं ॥

चामीकरप्रतिकृतित्रितयं विधाय
ब्रह्मादिदानमिह यः पुरुषः करोति ।
रोगान्निरस्य सकलानपिदुर्निवारा-
न्नैवापमृत्युभयमेति नरः कदाचित् ॥

इति पुरुषत्रयदानविधिः ।

अथ चतुर्मूर्त्तिदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ।

ऋषयः सत्रमासीना नैमिषारण्यवासिनः।
उग्रश्रवस-मासीनं पप्रच्छुर्मुनिसत्तमाः।
रोमहर्षणसूनो त्वं सर्व्वज्ञानमहार्णवः।
इत्युक्तोमुनिभिः सूतः प्रोवाच वदताम्वरः।
यथाह भगवान् ब्रह्मा नारदस्य पितामहः।
शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्व्वाघनाशनं।
धर्म्मशुश्रूषवः सर्व्वे वयन्त्वत्तो महामते।
अनायासेन केनैवं संसाराब्धिं समुत्तरेत्॥
नरः प्रब्रूहि दानं वा व्रतम्वा श्रुतमेव वा।
इत्युक्तोमुनिभिः सूतः प्रोवाच वदताम्बरः।
यथाह भगवान् ब्रह्मा नारदस्य पितामहः।
शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्व्वाघनाशनं।
चतुर्म्मूर्त्तिविधानन्तत् स्त्रीणां मङ्गल्यकारणं।
धन्यमारोग्यमायुष्यं भुक्तिमुक्तिफलप्रदं।
पुत्रदं श्रीकरं पुण्यमभीष्टफलदं शुभं।
सर्व्वेषु पुण्यकालेषु चन्द्रसूर्य्यग्रहादिषु।
देवागारादिदेशेषु गृहे वा दानमाचरेत्।
चतुरस्रां समां भूमिं लिप्तां-गोमयवारिणा।
चतस्रस्तत्र लेखाः स्युः प्राच्योदीच्यश्च ताः समाः।
नव कोष्ठानि तत्र स्युः कोणकोष्ठानि वर्ज्जयेत्।
तत्र तेषु च मूर्त्तीश्च चतुर्द्दिक्षु निवेशयेत्।
प्रागाद्युत्तरपर्य्यन्तं जातरूपमयीः शुभाः।
श्वेततण्डुलपद्मेषु पुष्पवत्सु निवेशयेत्।

पुरतो वासुदेवञ्च सङ्कर्षणमतः परं ।
प्रद्युम्नञ्चानिरुद्धञ्च चतुर्म्मूर्त्तिं यथाक्रमं ।
शङ्खचक्रगदापाणिं पीतवाससमच्युतं ।
श्रीवत्साङ्कञ्चतुर्व्वाहुं केयूरमुकुटोज्वलं ।
नीलाम्बरधरं देवमनन्तं मुशलायुधं ।
सङ्कर्षणं चतुर्व्वाहुं कटकादिविभूषणं ।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च शङ्खचक्रगदाधरौ ।
पीतश्वेताम्बरधरौ केयूरादिविभूषितौ ।
एवं कृत्वा चतुर्म्मूर्त्तिं चतुर्व्वाहुं समर्च्चयेत् ।
पलस्यार्द्धात् सुवर्णेन यथाशक्ति विनिर्म्मितं ।
प्रागाद्युत्तरपर्य्यन्तं देवानामर्च्चनक्रमः ।
स्वस्वमन्त्रेण देवानामाराधनमनुक्रमात् ।
स्नानं वासोयुगं चार्घ्यपाद्यमाचमनीयकं ।
गन्धसुमनसौ धूपं दीपं नैवेद्यमेव च ।
धारात्रयं शुद्धजलै स्ताम्बूलञ्च निवेदयेत् ।
परितोलोकपालांश्च गन्धादिभिरथार्च्चयेत् ।
त्रिः प्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ।
उद्वास्य विप्रानाराध्य दद्यान्मन्त्रमुदीरयेत् ।
नमोस्तु वासुदेवाय जगतां पतये नमः ।
तव सङ्कीर्त्तनाद्दानाच्छ्रेयः स्यात्तु सदा मम ।
सङ्कर्षण नमस्तेऽस्तु जगत्स्थित्यन्तकर्म्मणे ।
तव देव प्रदानेन सर्व्वपापहरं भवेत् ।
प्रद्युम्नायाखिलेशाय भक्तानां दुःखहारिणे ।

नमोऽस्तु देवदेवाय भक्तानामार्त्तिहारिणे।
सदा नमोस्तु जगतः सृष्टिस्थित्यन्तहेतवे।
अनिरुद्धाय देवाय विष्णवे परमात्मने।
यदि दद्याच्चतुर्मूर्त्तिं श्रद्धायुक्तस्तु नारद।
नारी वा पुरुषोवापि यथोक्तं फलमश्नुते।
इत्याह नारदायैवं ब्रह्मालोकपितामहः।
यथा ममापि तत्सर्व्वं अब्रुवन्मुनिसत्तमाः।

इति चतुर्म्मूर्त्तिदानविधिः।

अथ आयुष्करदानं।

ब्रह्माण्डपुराणात्।

सूतउवाच।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः।
आयुष्करमिति प्रोक्तमारोग्यं सर्व्वसिद्धिदं।
यत्र साधनसिद्धः स्यात्तत्र दानं समाचरेत्।
भूमौ गोमयलिप्तायां दक्षिणोत्तरतः शुभं।
निधाय तत्र पाणिभ्यां पूर्णानि सिततण्डुलैः।
चत्वारि तेषु हैमानि मण्डलानि निवेशयेत्।
सौवर्णांश्च ततो देवानर्च्चयेच्च यथाक्रमं।
पूर्व्वमात्मभुवं तत्र विष्टरश्रवसंयुतं।
कृत्तिवाससमीशानं वज्रपाणिं शतक्रतुं।

आत्मभूर्ब्रह्मा, विष्टरश्रवा विष्णुः ईशानः शिवः प्रसिद्धः एतेषां लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, एते च यथाशक्ति सुवर्णमया विधातव्याः ।

गन्धादिभिरथाभ्यर्च्य दक्षिणोत्तरतः क्रमात् ।
प्रत्येकमेकं विप्रेभ्यो दद्यादाराध्य भक्तितः ।
तं तं देवमिति ध्यात्वा मन्त्रानेतानुदाहरेत् ।
संप्रीयतां मे भगवानात्मभूरित्युदीरयेत् ।
संप्रीयतां जगद्व्यापी भगवान् विष्टरश्रवाः ।
संप्रीयतां मे भगवान् कृत्तिवासा इति ध्रुवं ॥
संप्रीयतां मे भगवान् वज्रपाणिः शतक्रतुः ।
एवमाह पुरा ब्रह्मा नारदाय सुरर्षये ।
प्रोक्तं मयापि तत्सर्व्वं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ।

इत्यायुष्करदानविधिः ।

अथ पञ्चमूर्त्तिदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि पञ्चमूर्त्तिरिति श्रुतं ।
यत्कृत्वा पुरुषः स्त्री वा सर्व्वसिद्धिमवाप्नुयात् ।
यत्पापं मनसा वाचा कर्म्मणा च पुरा कृतं ।
जन्मान्तरसहस्रेषु तन्नाशं याति सर्व्वतः ।
यथा हीदं पुरा देवो नारदाय महात्मने ।
पृष्टस्तेनापि भगवानब्जयोनिः पितामहः ॥
तथाहमपि तत्सर्व्वं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ।

प्रवक्ष्यामि महादेवं पञ्चमूर्त्तिरिति श्रुतं ॥
शृणुष्व त्वं च देवर्षे दानं सर्व्वाघनाशनं ।
दानमारोग्यमायुष्यं श्रीकरं भुक्तिमुक्तिदं ॥
चन्द्रसूर्य्यग्रहे वाथ विषुवत्ययनादिषु ।
सर्व्वेषु पुण्यकालेषु गृहे वायतनेषु च ।
आचार्य्यं वरयेद्विप्रं तस्यानुज्ञामवाप्य च ।
विद्याविनयसम्पन्नं सर्व्वन्तेनैव कारयेत् ।
लेपयेत्तु समां भूमिं गोमयेनोदकेन च ॥
चतस्रस्तत्र रेखाः स्युःप्राच्योदीच्यस्तु ताः समाः ।
त्रिहस्तमात्रास्ताः सर्व्वास्तत्र स्युर्नवकोष्ठकाः ॥
तत्र पञ्चैव संग्राह्या चतुष्कोणानि वर्जयेत् ।
तेषु पञ्चसु कोष्ठेषु प्रत्येकं कमलं न्यसेत् ॥
श्वेततण्डुलपुञ्जेषु अष्टपत्रं सकर्णिकं ।
तेषु तण्डुलपद्मेषु पञ्चमूर्त्तीर्निवेशयेत् ॥
सुवर्णनिर्म्मिताः पञ्च मूर्त्तीः कृत्वा विधानतः ।
ईशं सौवर्णमासीनं केयूरमुकुटोज्वलं ॥
चतुर्व्वाहुमुदाराङ्गं कटकादिविभूषितं ।
दक्षिणे परशुं हस्ते सव्ये तु मृगपोतकं ॥
अभयं दक्षिणे सव्ये शूलं नेत्रत्रयं न्यसेत् ।
सद्योजातं वामदेवमघोरं पुरुषं तथा ॥
सुवर्णेनैव कुर्व्वीत प्रदानादर्द्धमानतः ।

सद्यं पश्चादुत्तरे वामदेवं
तथा चान्यद्दक्षिणे चाप्यघोरं ।

सद्यं, सद्योजातमित्यर्थः
तच्छब्दोक्तं पुरुषं पूर्व्वकोष्ठे ॥
तेषां मध्ये चैव मीशानमेव
स्नानं वस्त्रं चार्घ्यपाद्याचमनीयं।
गन्धं पुष्पं धूपदीपौ हविष्यं
अभ्यर्च्चिताः पञ्चमूर्त्तीः क्रमेण ॥
मन्त्रैःपञ्च ब्रह्मभिर्मानपूर्व्वं
संपूज्य चैवं विधिनोदितेन।
सद्यादिदेवांश्च यथा क्रमेण
सद्योजातादिलक्षणमुक्तं
लिङ्गपुराणोक्ततिलपर्व्वतदाने,
पञ्च ब्राह्मणाः सद्योजातादि
मन्त्राः, तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धाः।
ते नैव विप्रेण च सर्व्वमेतत्
कृत्वैव दानं स्वयमेव कुर्य्यात् ॥
दानकाले तु संप्राप्ते दाता नारी नरोथ वा।
स्नापितो गुरुणा तेन मन्त्रपूतैः कुशोदकैः ॥
अभ्यर्च्य विप्रङ्गन्धाद्यैर्मन्त्रानेतानुदीरयेत् ॥
प्रत्येकमेका दातव्या देवमूर्त्तिरनुक्रमात्।
नमोस्तु सद्योजाताय भवाय भवसङ्गिने ॥
भवभङ्गो भवेन्मह्यन्तव रूपप्रदानतः।
सोमाय वामदेवाय शिवाय शिवरूपिणे ॥
सदा मे शिव मेवास्तु तव रूपप्रदानतः।

नमोघोराय घोराय जगत्संहृतिकर्म्मणे ॥
शरणं त्वां प्रपन्नोहमशङ्कं मम शङ्कर।
पुरुषाय पुराणाय हराय वरदाय च ॥
तस्य रूप प्रदानाम्मे श्रेयसे स्तु नमोऽस्तु ते।
ईशानोजगतामीशो देवानामभयङ्करं ॥
रक्ष त्वं शेषभूतानामीशो मां शरणं गतं।
त्रिःप्रदक्षिणमावृत्य गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
प्रणिपत्य ततोदद्यादेभिर्मन्त्रैर्यथाक्रमं।
मध्यमङ्कुरवे दद्यादन्यस्मै वा प्रदापयेत् ॥
दक्षिणाङ्कुरवे दद्यात् सुवर्णञ्चैव वाससी।
एतन्नरोथवा नारी नारदेह समाचरेत् ॥
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः शिवसायुज्यमाप्नुयात्।
इत्येव मृषयोदानं नारदाय चतुर्म्मुखः ॥
यथोवाच तथा प्रोक्तं मया वै पञ्चमूर्त्तिकं।

इति पञ्चमूर्त्तिदानविधिः।

अथ दिग्दानं।

विष्णुधर्म्मोत्तरात्।

कार्त्तिक्यामग्निदैवे भे विष्णोर्ब्रह्मान्तकस्य वा।
प्राच्यादि कुर्व्वीत दिशश्चतस्रः पृथिवीयुताः ॥
स्त्रीवेषाश्चैव कर्त्तव्याः पूर्णकुम्भकराः शुभाः।
गोरूपा पृथिवी कार्य्या सर्व्वलक्षणसंयुता।

कृत्वा कमलसंस्थानाः सुवर्णद्वितयेन तु ॥
पूजयित्वा द्विजान् पञ्च सुवस्त्राभरणैस्ततः ।
ताम्रपात्रं दले कृत्वा कदल्याः पीठसंयुताः ॥
योऽददाति प्रदत्ता स्यात् पृथिवी तेन पार्थिव ।
पितरः पितृलोकस्था देवलोके दिवौकसः ॥
संप्रीणयन्ति तं तुष्टा वसुपुत्रधनेप्सितैः ।
अमाषमन्नं भुञ्जीत दत्त्वैतद्विधिपूर्व्वकं ॥

इति दिग्दानविधिः ।

अथ पञ्चदैवत्यदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अथ दानं प्रवक्ष्यामि शृण्वन्तु मुनयोऽमलाः ।
पञ्चदैवत्यमित्युक्तं नारदाय स्वयम्भुवा ॥
शरीरारोग्यमायुष्यं श्रीकरं पापनाशनं ।
यत् कृत्वा पुरुषः स्त्री वा सर्व्वमायुरवाप्नुयात् ॥
पुण्यकालेषु सर्व्वेषु जन्मर्चेषु विशेषतः ।
पुण्यदेशे गृहे वाथ नित्यं वा दानमाचरेत् ॥
दुःस्वप्नाद्भुतदृष्टौ तु सर्व्वदोषप्रशान्तये ।
दानमेतत्समं कुर्य्याच्छ्रद्धया परया युतः ॥
स्नात्वा कुशोदकैः प्रातर्धौतवासाः प्रसन्नधीः ।
संपूज्य विप्रं विद्वांसन्तस्यानुज्ञामवाप्य च ॥
अग्निः सोमश्च वरुणस्तथा देवी सरस्वती ।
अग्नि र्व्विष्णुरिति प्रोक्तो व्राह्मणाः पञ्च देवताः ॥

अग्न्यादिलक्षणमुक्तम्, ब्रह्माण्डदाने।

सरस्वती लक्षणमुक्तं सरस्वतीदाने।

अग्निविष्ण्वोस्तु लक्षणमपराजितेनोक्तं।

अग्निविष्णू प्रकर्त्तव्यौ कमले युगपत्स्थितौ।
तत्र शुक्पाणि रग्निस्तु साक्षसूत्रकमण्डलुः॥
गदापद्मधरो विष्णुः शङ्खचक्रगदास्तथेति।
एताः पञ्च समुद्दिश्य विप्रानाराध्य दापयेत्॥
प्रत्येकं वाससी शुभ्रे ससुवर्णे यथा क्रमं।
संप्रीयतामयं देवो भगवान् सोमइत्यपि॥
तत्रोपदेष्ट्रे विप्राय तत् समां दक्षिणां ददेत्।
पुण्याहं स्वस्तिमृद्धिञ्च वाचयेत्पञ्चभिर्द्विजैः।
तेषामपिच दातव्या दक्षिणा च यथार्हतः॥

इति पञ्चदैवत्यदानविधिः।

अथ लोकपालाष्टकदानं।

लिङ्गपुराणात्।

लोकपालाष्टकं दिव्यं साक्षात्परमदुर्लभं।
सर्व्वसंपत्करं गुह्यं परचक्रविनाशनं॥
स्वदेशरक्षणं नित्यं गजवाजिविवर्द्धनं।
पुत्रवृद्धिकरं पुण्यं गोब्राह्मणहितावहं॥
पूर्व्वोक्तदेशकाले तु वेदिकोपरिमण्डले।

मध्ये शिवं समभ्यर्च्य यथान्यायं यथाक्रमं ॥
दिग्विदिक्षु प्रकर्त्तव्यं स्थण्डिलं वालुकामयं ।
अष्टौ विप्रान् समाहूय वेदवेदाङ्गपारगान् ॥
जितेन्द्रियान् कुलोद्भूतान् सर्व्वलक्षणसंयुतान् ।
शिवाभिमुखमासीनानहतेष्वम्बरेषु च ॥
वस्त्रैराभरणैर्दिव्यै र्लोकपालान् स्वमन्त्रकैः ।
गन्धैः पुष्पैः सधूपैश्च ब्राह्मणांश्चार्च्चयेत् क्रमात् ॥

अत्र कुण्डमण्डलमण्डपवेदिकावितानादि लिङ्गपुराणोक्त तुलापुरुषदानवद्वेदितव्यं अग्निकार्य्यमत्र शिववेदिकायाश्च परितः स्थण्डिलाष्टकं विधाय तत्र यथाशक्ति सुवर्णनिर्म्मितान् अष्टौलोक पालान् शिवाभिमुखान् नूतनवस्त्रेष्वासीनान् संस्थाप्य वस्त्राद्यैः संपूज्य ब्राह्मणानथार्च्चयेत् ।

लोकपाललक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने ।

पूर्व्वतोहोमयेदग्नौ लोकपालाष्टमन्त्रकैः ।
समित्घृताभ्यां होतव्यमग्निकार्य्यक्रमेण तु ॥
एवं हुत्वा विधानेन ब्राह्मणान्वेदपारगान् ।
यजमानः समाहूय सर्व्वाभरणभूषितान् ॥
कृत्वा तान् पूजयित्वाथ द्विजेभ्यो दापयेद्धनं ।
पृथक् पृथक् स्वमन्त्रैश्च दशनिष्कञ्च भूषणं ॥
दशनिष्केण वस्त्राद्यमासनं कम्बलं पृथक् ।
स्नापनं तत्र कर्त्तव्यं शिवस्य विधिपूर्व्वकं ।
दक्षिणा च प्रदातव्या यथाविभवविस्तरं ॥

अग्निकार्य्यक्रमः अग्निसुखादि पूर्णाहुत्यन्तः, कामिकेतु एकस्मिन् स्थण्डिले वाथ कुण्डे वा होममाचरेत्। वातुले हि शक्रानुपूर्व्वदिग्भागे देशिकोहोममाचरेत्।

लोकपालाष्टमन्त्रैस्तु पृथगष्टोत्तरंशतं।
समित्घृताभ्यां होतव्यमन्ते पूर्णाहुतिं ददेत्॥

दशनिष्केणेति, तान् लोकेशान् विप्रान् यजमानोर्च्चयित्वा प्रत्येकं दशनिष्कमितं भूषणं तत्सम्मितहिरण्यात्मकदक्षिणया सह-वस्त्रादि च दद्यात् दक्षिणाचेति, गुरुदक्षिणा,

सा च यथा विभवं देया।

कामिके तु।

दक्षिणा दशनिष्का स्याद्भूषणैश्च समन्विता।

वातुले तु गुरुनवमेभ्यः

प्रत्येकं शतनिष्का दक्षिणोक्ता।

एतद्यः कुरुते दानं लोकेशानान्तु भक्तितः।
लोकेशानं स्थिरं स्थित्वा स्थानेषु स सुखं नरः।
कल्पं शिवपुरे स्थित्वा सार्व्वभौमोभवेद्भुवि॥

इति लोकपालाष्टकदानविधिः।

अथ ब्रह्माण्डपुराणात्।

शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्व्वाघनाशनं।
सर्व्वमङ्गल्यमायुष्यमारोग्यं श्रीकरं शुभं॥

दानानामुत्तमं ह्येतत्सर्व्वसिद्धिकरं परं।
करोति दानं नारी वा सायुज्यं ब्रह्मणो व्रजेत्॥
विषुवत्ययने राहोर्ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
अन्येषु पुण्यकालेषु जन्मर्क्षेषु विशेषतः॥
देवालये नदीतीरे गृहे वा दानमाचरेत्।
पुण्यदेशेषु सर्व्वेषु पुराणोक्तेषु नारद॥
चतुरस्रां समां भूमिं लिप्त्वा गोमयवारिणा।
षट्करश्चाष्टहस्तश्वा दश द्वादश वा करान्॥
प्राच्योदीच्यश्च कर्त्तव्या रेखास्ततस्त्रकाः समाः।
नव कोष्ठानि तत्र स्युः श्वेततण्डुलपुञ्जकैः॥
सितैरष्टदलैर्युक्तान् कमलान्विन्यसेच्छुभान्।
जातरूपमयं देवं जगत्कर्त्तारमव्ययं।
तेषां मध्यमकोष्ठे तु कमलं विनिवेशयेत्॥

कमलस्थं ब्रह्माणं।

इन्द्रमग्निं यमञ्चैव निर्ऋतिं वरुणं तथा।
वायुं सोमञ्च रुद्रञ्च प्रागादिषु यथाक्रमं॥
जातरूपमयान् देवानष्टौ स्वायुधसंयुतान्।
त्रिपला वा सुवर्णान्तु यथाशक्ति विनिर्म्मितान्।
ब्रह्मणोऽभिमुखान् सर्व्वान् सर्व्वेषु विनिवेशयेत्॥

जातरूपमयान्, हिरण्मयान्, ब्रह्मणो लोकपालानाञ्च लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने।

प्रत्येकं वाससावेष्ट्य संप्रोक्ष्य कुशवारिणा।

योऽसौ कारयिता विप्रस्त्वेवमेतत् समाचरेत् ॥
दानकाले तु संप्राप्ते दाता स्नात्वा कुशोदकैः।
प्रसन्नचित्तवदनः परमेष्ठिपुरोगमान ॥
स्वनाममन्त्रैरभितो नमोन्तै
राराध्य गन्धादिभिरादरेण।
विप्रांस्तथाभ्यर्च्च्य यथाक्रमेण
संप्रीयतां मे त्वयमेव मुक्त्वा ॥
योऽसौकारयिता विप्रस्तस्मै दद्यात्तु दक्षिणां।
सुवर्णसंख्यागणितं हिरण्यञ्चैव वाससी ॥
प्रोक्तन्तु देवर्षिदानं लोकपालाह्वयं मया।
क्रमान्यच्छ्रोतुमिच्छा ते तदिदं वद साम्प्रतं ॥

इति लोकपालदानविधिः।

अथ रुद्राष्टकदानं।

ब्रह्माण्ड पुराणात्।

शृणु देव मुने गुह्यन्दानं सर्व्वार्थदं नृणां।
रुद्राष्टकमितिख्यातं तत्पत्नीपुत्रसंयुतं ॥
मध्ये चतुर्म्मुखोपेतमिति ते भगवान् हरिः।
यथाह पूर्व्वं तत्सर्व्वं वदामि तव नारद ॥
रुद्रो भवश्च सर्व्वश्च ईशः पशुपतिस्तथा।
भीम उग्रो महादेव एते रुद्राः प्रकीर्त्तिताः ॥
जटिलाश्चर्म्मवसनाः सर्व्वे खट्वाङ्गशूलिनः।

तेषां भार्य्याश्च पुत्राश्च नामतः कथयामि ते ॥
सौवर्चला-ऽवादाच विकेशीच शिवा तथा ।
स्वाहा दिशा च दीचा च रोहिणी च तथा क्रमात् ॥
ताश्च स्त्रीवेषधारिण्यः सर्व्वाभरणभूषिताः ।
रुद्रपत्न्य इमाश्चाष्टौ पुत्रांश्च शृणु नारद ॥
शनैश्चरश्च शुक्रश्च लोहिताङ्गो मनोजवः ।
वसन्तः स्वर्गः सन्तानोबुधश्चैव यथा क्रमं ।
ते बालवेषाः कर्त्तव्याः शिखिनो दण्डपाणयः ॥
पुण्यकाले तु सम्प्राप्ते नित्यम्वा भूतिमिच्छता ॥
जन्मर्च्चेषु विशेषेण दातव्यं मुनिसत्तमः ॥
चतुरस्त्रां समां भूमिं लिप्ता गोमयवारिणा ।
चतस्रस्तत्र रेखाः स्युः प्राक्तिर्य्यक्चैव सर्व्वतः ॥
हस्तमात्रं द्विहस्तम्वा नवकोष्ठसमन्वितं ।
स्थण्डिलं तत्र पद्मानि तण्डुलैश्च प्रकल्पयेत् ॥
ब्रह्माणं मध्यमे कोष्ठे, सौवर्णं विनिवेदयेत् ।
छन्दोदेवीञ्च तत् पार्श्वे तदर्द्धेन प्रकल्पयेत् ॥

छन्दोदेवीञ्च, गायत्रीं

तयोर्लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने,

सौवर्णानष्टौरुद्रांश्च ब्रह्मार्द्धेन विनिर्म्मितान् ।
प्रागाद्युत्तरपूर्व्वांश्च परितः परिकल्पयेत् ॥
तस्याप्यर्द्धेन सौवर्णान् प्रत्येकं रुद्रपार्श्वतः ।
तेषां देवीश्च पुत्रांश्च कल्पयित्वार्च्चयेत् पुमान् ॥

स्वस्वमन्त्रेण पूजा स्यात् नमस्कारयुतेन च।
ब्रह्मादीन् पूजयेद्गन्ध-पुष्प-धूप-प्रदी-पकैः॥
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा प्रणम्य च यथा क्रमं॥
प्रत्येकमेकं प्रागादीन् विप्रान् संपूज्य दापयेत्।
पूजयित्वोपदेष्टारं दद्यान्मन्त्रेण मध्यमं॥
प्रीयतां भगवान् ब्रह्मा परमेष्ठी पितामहः।
एवं रुद्राष्टकोपेतं दानं दद्याद्यथाविधि॥
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः सर्व्वसिद्धिमवाप्य च।
आयुरारोग्यसंयुक्तः पुत्रवान् धनवान् सुखी।
भुक्ता भोगान् यथेच्छञ्च स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति॥

इति रुद्राष्टकदानविधिः।

अथ ग्रहदानं।

ब्रह्माण्डपुराणात्।

सूत उवाच।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं सर्व्वार्थसिद्धिदं।
पुरुषो वाथवा नारी स्वर्गं मोक्षञ्च विन्दति॥
नक्षत्र-ग्रह-पीडासु दुःस्वप्नाद्भुत दर्शने।
निमित्तानन्तरं कार्य्यं नैमित्तिकमिति स्थितिः॥
यथाह नारदायैवं ब्रह्मा लोकपितामहः।
तथाहमप्यशेषं वो वक्ष्यामि मुनिसत्तमाः॥

ब्रह्मोवाच।

ग्रहदानमथो वक्ष्ये सर्व्वसिद्धिकरं परं।

सर्व्वशान्तिकरन्नृणां सर्व्वपापप्रणाशनं ॥
विषुवत्व्ययने राहुग्रहणे शशिसूर्य्ययोः ।
जन्मर्च्चे सोमवारे वा पञ्चदश्यां तथैव च ॥
पुण्यकालेषु सर्व्वेषु पुण्यदेशे विशेषतः ।
ग्रहदानन्तु कर्त्तव्यं नित्यं श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणा ॥
हस्तमात्रां द्विहस्तांब्वा त्रिहस्तांब्वाथ नारद ।
चतुरस्रां समां भूमिं गोमयेनानुलेपयेत् ॥
रेखाः प्राच्य उदीच्यश्च स्युश्चतस्रस्तथा समाः ।
नवकोष्ठेषु पद्मानि विन्यसेत् श्वेततण्डुलैः ॥
आदित्य-श्चन्द्रमा भौमो बुध-जीव-सितार्कजाः ।
राहुः केतुरिति प्रोक्ता ग्रहा लोकसुखावहाः ॥
एषां हिरण्यरूपाणि कारयित्वा यथाविधि ।
त्रिनिष्केणाथवा कुर्य्यात् यथाशक्त्या पृथक् पृथक् ॥
आदित्यं मध्यमे कोष्ठे दक्षिणे ऽङ्गारकं न्यसेत् ।
उत्तरे तु गुरुं विद्यात् बुधमुत्तरपूर्व्वके ॥
भार्गवं पूर्व्वतोन्यस्य सोमं दक्षिणपूर्व्वके ।
पश्चिमे ऽर्कसुतं न्यस्य राहुं पश्चिमदक्षिणे ॥
पश्चिमोत्तरतः केतुं सन्निवेश्य यथाविधि ।
तदर्घ्यं गन्धपुष्पाद्यैरर्च्चयेत् स्वस्वमन्त्रकैः ॥
दानं शूद्रोऽथवा कुर्य्यात् स्त्री वा तत्र तु नारद ।
भूलेपनादि यत् कार्य्यं सर्व्वं विप्रेण कारयेत् ॥
स्नानकाले तु सम्प्राप्ते स्नात्वा तिलकुशोदकैः ।
प्रयतो यजमानस्तु धौतवस्त्रः प्रसन्नधीः ॥

अर्चयित्वा स्वयं दद्यादहस्करमुखान् ग्रहान्।
प्रत्येकमेकं विप्रोऽसौ स्वस्वमन्त्रमुदीरयेत्॥

पद्मासनः पद्मकरोद्विबाहुः
पद्मद्युतिः सप्ततुरङ्गवाहः।
दिवाकरो लोकगुरुः किरीटी
मयि प्रसादं विदधातु देव॥
श्वेताम्बरः श्वेतविभूषणश्च
श्वेतद्युतिर्दण्डधरोद्विबाहुः।
चन्द्रोऽमृतात्मा वरदः किरीटी
श्रेयांसि मह्यं विदधातु देव॥
रक्ताम्बरो रक्तवपु; किरीटी
चतुर्भुजोमेषगमोगदाभृत्।
धरासुतः शक्तिधरश्च शूली
सदा मम स्याद्दरदः प्रशान्तः॥
पीताम्बरः पीतवपुःकिरीटी
चतुर्भुजोदण्डधरश्च हारी।
चर्म्मासिधृक् सोमसुतः सदा मे
सिंहाधिरूढ़ोवरदो वुधश्च॥
पीताम्बरः पीतवपुः किरीटी
चतुर्भुजोदेवगुरुः प्रशान्तः।
दधाति दण्डञ्च कमण्डलुञ्च
तथाक्षसूत्रं वरदोस्तु मह्यं॥
श्वेताम्बरः श्वेतवपुः किरीटी

चतुर्भुजोदैत्यगुरुःप्रशान्तः।
तथाक्षसूत्रञ्च कमण्डलुञ्च
जयञ्च विभ्रद्वरदोस्तु मह्यं॥
नीलद्युतिः शूलधरः किरीटी
गृध्रस्थितस्त्राणकरोधनुष्मान्।
चतुर्भुजः सूर्य्यसुतः प्रशान्तो
वरप्रदो मेस्तु स मन्दगामी॥
नीलाम्बरोनीलवपुः किरीटी
करालवक्त्रः करवालशूली।
चतुर्भुजश्चर्म्मधरश्च राहुः
सिंहासनस्थोवरदोस्तु मह्यं॥
धूम्रोद्विबाहु र्व्वरदोगदाभृत्
गृध्रासनस्थो विकृताननश्च।
किरीट-केयूर-विभूषिताङ्गः
सदास्तु मे केतुगणः प्रशान्तः॥

इत्युक्ता दापयेत् सर्व्वान् आदित्याद्यान्नवग्रहान्।
पुरुषोवाथ नारी वा यथोक्तं फलमाप्नुयात्॥
मध्यमं गुरवे दद्या दन्यस्मै वा प्रदापयेत्।
अथ वा दक्षिणा देया सुवर्णं वाससी शुभे॥

सूतउवाच।

इत्याह भगवान् ब्रह्मा नारदाय महात्मने।
तथाहमब्रूवं दानं युष्माकं मुनिसत्तमाः॥

इति नवग्रहदानविधिः।

अथ सम्पत्करदानं।

ब्रह्माण्ड पुराणे।

अथापरं दानमहं ब्रवीमि
शृण्वन्तु सर्व्वे मुनयः समेताः।
सम्पत्करं दानमतीव पुण्यं
यस्मिन् कृते सम्पदोऽभ्येति जन्तुः॥
यथा पुरा ऋषये नारदाय
जगत्कर्त्ता चाब्रवीद्दानमेतत्।
आयुष्करं रोगहरन्तु पाप-
विनाशनं नाशकरं त्वघानां॥
स्वर्गापवर्गौ कुलपुत्रवृद्धिं
श्रियं तथा प्रददामीष्टसिद्धिं।
हिरण्यदः प्राप्नुयाद्दीर्घमायु-
रित्यब्रवीदात्मभूर्नारदाय॥
अतः सुवर्णं द्विजवर्गहस्ते
दातव्यमेवात्महितं मुनीन्द्राः।
कालेषु सूर्य्यग्रहणादिकेषु
तारेषु जन्मान्वितयेषु कार्य्यम्॥
देशेषु देवायतनादिकेषु
गृहेषु वा रमते यत्र कुत्र।
स्नात्वा प्रातस्तिलमिश्रैः कुशोदकैः

शुचिर्भूत्वा धौतवासाः प्रयत्नः ॥
संकल्प्य विप्रं विदुषं गुरुञ्च
संगृह्य तस्यानुमतेन कार्य्यं ।
गव्येन भूमिं शकृता जलेन
चालेपयेद्विंशतिहस्तमात्रां ॥
तत्रैव रेखाश्चतुरः समाः स्युः
प्राच्यश्च तिर्य्यक् च यथोपदिष्टं ॥
नव कोष्ठानि तत्र स्युस्तेषु पूर्णानि तण्डुलैः ।
निधातव्यानि पात्राणि वासोभिरभिवेष्ट्य च ॥
पलस्यार्व्वाक् त्रिनिष्कोर्द्धं यथाशक्ति विनिर्म्मितां ।
दक्षिणोत्तरतो देवान् जातरूपमयान् न्यसेत् ॥
पाश्चात्यकोष्ठत्रितये तु मित्रं
तथा च देवं वरुणञ्च सोमं ।
चतुर्म्मुखं मध्यमकोष्ठकेषु
जगत् पतिं विष्णुमुमापतिञ्च ॥
दिवाकरं त्वष्टृणञ्च वह्निं
संपूज्य सर्व्वान् विधिवत् क्रमेण ॥
अत्र मित्रलक्षणमाह विश्वकर्म्मा ।
पद्मगर्भ समः कार्य्योमित्रः कमलसंस्थितः ।
अजोऽतुलोविनालान्तविकचाम्भोजधृक् प्रभुः ॥

वरुणादिलक्षणमुक्तं ।

ब्रह्माण्डदाने ।

अभ्यर्च्य विप्रानपि गन्धवस्त्रैः
पृथक् च दातव्यमनुक्रमेण।
सम्प्रीयतां मेत्ययमेव मुक्त्वा
ततोदद्यात् सोदकपूर्व्वमत्र॥
एकस्य चैकञ्च हिरण्यरूपं
प्रणामपूर्व्वं परिणीय सर्व्वान्।
पात्राणि वासः परिधाय चैव
सतण्डुलं सहिरण्यञ्च दत्त्वा॥
अभीष्टसिद्धिं सलभेत सर्व्व-
मायुष्यमारोग्यमुपेति चाग्र्यं।
अथोपदेष्ट्रे गुरवे सुवर्णं
वासोयुगं दानसमञ्च दद्यात्॥
विप्रैस्तथावाचयेत् स्वस्तिवाच्यं
ततोदद्याद्दक्षिणां वाचकेभ्यः॥

इति सम्पत्करदानविधिः।

अथ दशावतारदानं।

तत्र विश्वामित्रः।

दानानामुत्तमं दानं हैमं विष्णोः स्वरूपकं।
तस्मात् पुण्यार्थिना देया हैमी विष्णोः स्वरूपिका॥
मत्स्यः कूर्म्मोवराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः।
रामोरामश्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश॥
वामे शङ्खं गदा दक्षे द्विभुजो मत्स्यरूपधृक्।

नराङ्गिर्मत्स्यरूपी वा मत्स्यरूपी जनार्द्दनः ॥

एतदेव कूर्म्मलक्षणं मत्स्यपदस्थाने कूर्म्मपदप्रयोगे सति ।

मधुपिङ्गलवर्णञ्च चतुर्बाह्वायुधैर्युतं ।
नराङ्गं शूकरास्यञ्च मनाक्पीनं सुभीषणं ॥
ग्रीवांमकूर्परस्था तु धरानन्तौ पदानुगौ ।
एतद्रूपधरं देवं वराहं भुक्तिमुक्तिदं ॥
ज्वलदग्निसमाकारं सिंहवक्त्रं नराङ्गकं ।
दंष्ट्राकरालवदनं ललज्जिह्वं सुभीषणं ॥
वृत्ताक्षं जटिलं क्रुद्धमालीढं पीनवक्षसं ।
अभेद्यतीव्रनखरं वामोरूक्षतदानवं ॥
तद्वक्षोदारयन्तं कराभ्यां नखरैर्भृशं ।
गदाचक्रधरं द्वाभ्यां नरसिंहं जगत्प्रभुं ।
कुण्डी च्छत्रधरो द्विर्दोर्व्वामनः परिकीर्त्तितः ॥
क्षत्रान्तकरणं घोरमुद्वहन् परशुं करे ।
जामदग्न्यः प्रकर्त्तव्योरामोरोषारुणेक्षणः ॥
युवा प्रसन्नवदनः सिंहस्कन्धोमहाबलः ।
आजानुबाहुः कर्त्तव्योरामोबाणधनुर्द्धरः ॥
शङ्खचक्रधरः कार्य्योनीलोत्पलदलच्छविः ।
कृष्णोदीर्घद्विबाहुश्च सर्व्वदैत्यक्षयंकरः ॥
कषायवस्त्रसंवीतः स्कन्धसंसक्तचीवरः ।
पद्मासनस्थो द्विभुजोध्यायी बुद्धः प्रकीर्त्तितः ॥
खड्गोद्यतकरः क्रुद्धोहयारूढो महाबलः ।
म्लेच्छोच्छेदकरः कल्की द्विभुजः परिकीर्त्तितः ॥

यथाशक्त्या प्रकुर्व्वीत सुवर्णेन विजानता।
समेन षोड़शेनैव समान्येतानि कारयेत्॥
यथाशक्त्या प्रकुर्व्वीत सुवर्णेन विजानता।
वित्तानुरूपतो राजन् तुल्यमाढ्यदरिद्रयोः॥
संपूज्य नामभिस्तैस्तु पुष्पधूपनिवेदनैः।
भक्तिनम्रः प्रणम्याथ निवेद्यः श्रद्धया ततः॥
आहूय ब्राह्मणान् राजन् पादौ प्रक्षाल्य यत्नतः।
उपवेश्यासने सर्व्वांश्चन्दनेनानुलेपयेत्॥
सुगन्धैः कुसुमैश्चैव धूपै र्दीपै स्तथैव च।
आच्छाद्य वस्त्रयुग्मैश्च ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः॥
अयने विषुवे वापि द्वादश्यान्तु विशेषतः।
उपोष्यैकादशीं कार्य्यं धर्म्मकार्य्यञ्च सर्व्वशः॥
अन्यथा नरकं यातीत्येव माह पितामहः।
याहका विष्णुरूपाश्च अहीयतविमत्सरः॥
एकैकं देवरूपन्तमेकैकस्य समर्पयेत्।
अथवा विदुषः सर्व्वान् दद्यात्संपूज्य मानवः॥
नानृतेपि* कदाचिच्च दद्यात्पाषण्डिने तथा।
देवरूपं मया विप्र कारितं काञ्चनं शुभं॥
तद्गृहाण प्रदानेन प्रीयतां विश्वरूपधृक्॥
एतदुच्चार्य्य विप्रस्य हस्ते तोयं क्षिपेत् स्वयं।
प्रदक्षिणा ततो देया संपूज्य प्रविशेद्गृहं॥
अस्य दानस्य माहात्म्यं वदाम्येकमुखः कथं।

---

* नाव्रतेपीति क्वचित् पाठः।

सहस्रास्यः शतास्यो वा यदि शक्तोभिभाषितुं ॥
उद्देशतः प्रवक्ष्यामि भक्तानां भक्तिवृद्धये ।
दशावतारतोराजन् विष्णोरैक्यं स गच्छति ॥
क्षीरे क्षारं यथाक्षिप्तं पयः संहरते ऽनलः ।
तथा विष्णोः स दाता वै ऐक्यं याति न संशयः ॥
ब्रह्महा च सुरापश्च तस्करो गुरुतल्पगः ।
यथा मुञ्जादिषीकान्तस्तथा पापात् प्रमुच्यते ॥
सहस्रश्चैव जन्तूनामुद्धरेत्स इदं जगत् ।
तस्मात् प्रयच्छ राजेन्द्र विप्रेभ्यो विष्णुरूपकान् ॥
येन सर्व्वस्य दानस्य फलं प्राप्नोति सत्वरं ।
न तत्तपोभिरत्युग्रैर्व्विहितैः प्राप्यते फलं ॥
विष्णोर्द्दशावताराणां दानेन यदवाप्यते ॥

य: काञ्चनेन शुभलक्षणलक्षिताङ्गं-
विष्णोःस्वरूपदशकं विधिवत् विधाय ।
दद्याद्द्विजेषु जगदेव हि तेन दत्तं
यस्माज्जगन्मयवपुर्व्विभुरेष देवः ॥

इति दशावतारदानविधिः ।

अथ विश्वामरदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं विश्वामराह्वयं ।
यत् कृत्वा पुरुषः स्त्री वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

सर्व्वपापक्षयकरं सर्व्वपापविमोचनं।
स्वर्ग्यं यशोद मायुष्यं श्रीकरं पुत्रवृद्धिदं॥
अभीष्टफलदन्नृणां दुःस्वप्नाद्भुत दर्शनं।
ग्रहशान्तिकरं-पित्र्य भुक्तिमुक्तिप्रदायकं॥
यदाह भगवान् ब्रह्मा नारदाय सुरर्षये।
यथाहं कृपया पूर्व्वं पिता मे रोमहर्षणः॥
वैश्वदेवमिति प्रोक्तं दानानामुत्तमोत्तमम्।
तदहं वः प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः॥

ग्रस्ते चन्द्रे राहुणा वा पि सूर्य्ये
तथायने विषुवे जन्मतारे।
व्यतीपाते त्रिविधे चाद्भुते वा
दुःस्वप्ने वा पञ्चदश्यां च कुर्य्यात्॥
कृते पापे निः कृतिस्तस्य चैत-
द्भये जाते निर्भयार्थञ्च कुर्य्यात्।
ग्रस्ते रोगैर्व्वहुभिः श्रूयमाणे
नित्यं कुर्य्यात् वैश्वदेवं तु दानं॥
देवागारे स्वगृहे नन्दने वा
नदीतीरे रमते यत्र तत्र।
विप्रं गुरुं वेदपुराणदक्षं
संगृह्य तस्यानुमतेन कार्य्यं॥
विनायकं विप्रमुखेन देयं
संपूज्य दानं विधिना समस्तं।
गव्येन भूमिं शकृता जलेन

विलिप्य नीत्वा दशहस्तमानां ॥
तत्रैव लेखाश्चतुरः समन्तात्
प्राच्यश्च तिर्य्यक् च भवन्ति तत्र ।
नवात्र कोष्ठानि भवन्ति तेषु
सकर्णिकानष्टदलान् सरोजान् ॥
कृत्वा सितैराढकतण्डुलैश्च
संवेशयेत्तेषु हिरण्यदेवान् ।
विश्वांश्च देवांश्कुरचापपाणी-
नष्टौ समस्तान् द्विभुजान् विधाय ॥
मध्ये महेन्द्रं मुकुटादियुक्तं
वज्रायुधं शक्तिधरन्निवेश्य ।
हारादिकेयूरयुतं प्रशान्तं
विश्वामराणामधिकं हिरण्यात् ॥
सिंहासनस्थं जगतामधीशं
शतक्रतुं दैत्यहनं सुरेन्द्रं ॥

तेषां नामानि तु वायुपुराणात् ।

क्रतु-र्दक्षो-वसुः सत्यः कालः कामचराचरौ ।
पुरूरवाद्र्वश्चैव विश्वे देवा दश स्मृताः ॥
श्राद्धेष्वेव प्रयोगोस्ति तेषा मन्तिमयोर्द्वयोरिति ।

प्रागादिमध्यान्त मनुक्रमेण
सर्व्वं करोत्यासनार्घ्यार्च्चनान्तं ।

संप्रोक्ष्य कूर्चेण कुशोदकेन
ऋचा तथा यजुषा वारुणेन ॥
वस्त्रै रथाविष्ट्य च वासवाय
वासोयुगं सम्परिधाय चाग्रं।
प्रत्यङ्मुखान् प्राङ्मुख एव सर्व्वा-
नाराध्य दातव्यमथ क्रमेण ॥
विप्रेण वा गुरुणा सर्व्वमेतत्
कृत्वा मन्त्रविधिना वैश्वदेवं।
उक्तान् देवानर्च्चयित्वा यथोक्तं
दाता स्नात्वा तिलमिश्रैः कुशोदकैः ॥
पुष्पाञ्जलिं प्रदक्षिणाञ्चैव सार्द्ध-
मभ्यर्च्य देवानथ पुष्पगन्धैः।
धूपप्रदीपैश्च यथा क्रमेण
प्रत्येक मेकञ्च यथा हिरण्यं ॥
सम्प्रीयतां भगवान्मे तिचोक्त्वा
दद्यादष्टौ प्रेरितः सोदपूर्व्वं।
पठन्मन्त्रं गुरवे मध्यमञ्च
सम्प्रीयतां मम चाप्यत्र देवः ॥
संप्रीयतां भगवान् वज्रपाणिः
संप्रीयतां भगवान् दैत्यहन्ता।
एवं कृत्वा पञ्चभिर्व्विप्रवर्य्यैः
पुण्याहञ्च स्वस्तिमृद्धिं च वाच्यं ॥
एतद्दानं गुरवे दक्षिणाञ्च

विश्वे देवाः प्रीणयन्त्वस्य विप्राः ॥

इति विश्वामरदानविधिः ।

अथ साध्यदानं ।

ब्रह्माण्डपुराणात् ॥

सूत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि दानं मुनिवरोत्तमाः ।
साध्यदानमिति प्रोक्तं दानानामुत्तमोत्तमं ॥
यथाह भगवान् पूर्व्वं पिता मे रोमहर्षणः ।
तथाहञ्च प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं शौनकादयः ॥
आचार्य्यवरणादीनि सर्व्वं वै वैश्वदेववत् ।
तथैव हैमान् कुर्व्वीत साध्यान् द्वादशसंख्यया ॥

वायु पुराणे ।

ब्रह्मणोथ मुखात् सृष्टा यथा देवाः प्रजेप्सया ।
सर्व्वे मन्त्रशरीरास्ते स्थिता मन्वन्तरेष्विह ॥
तथा । ब्रह्मशापेन ते जाताः पुनः स्वायम्भुवे जिताः ।
स्वारोचिषे वै तुषिताः सत्याश्चैवोत्तमे पुनः ॥
तामसे हरयोनाम वैकुण्ठे रैवतेऽन्तरे ।
साध्याश्च चाक्षुषे नाम्ना छन्दजा जज्ञिरे सुराः ॥
धर्म्मपुत्रा महाभागाः स्वाध्यायां द्वादशामराः ।
मनोनुमन्ता प्राणश्च नरोपानश्च वीर्य्यवान् ॥

चित्तिर्हयोनयश्चैव हंसोनारायणस्तथा।
प्रसवोथ विभुश्चैव साध्या द्वादश जज्ञिरे॥

स्कन्दपुराणे।

साध्याः पद्मासनगताः कमण्डल्वक्षसूत्रिणः।
धर्म्मपुत्रा महात्मानो द्वादशामरपूजिताः॥

ब्रह्माण्डपुराणात्।

वैश्वदानवदेवात्र साध्यदाने विधिः स्मृतः।
दानेचाभ्यर्च्चनं मन्त्रः श्रूयतां च विशेषतः॥
साध्येभ्यश्चेतिचोक्त्वावै देवेभ्यश्च नमस्तथा।
संप्रीयतां मे भगवन् साध्यादेवा इति ब्रुवन्॥
एवं दद्यात्तु विप्रेभ्योमध्यमं गुरवे तथा।
एतत् कृत्वा तु पुरुषो नारी वा दानमादृता।
वैश्वदेवे च यत् प्रोक्तं फलं तत्सर्व्वमाप्नुयात्॥

इति साध्यदानविधिः।

अथ द्वादशादित्यदानं।

ब्रह्माण्डपुराणात्।

शृणु नारद भद्रन्ते दानमादित्यसंज्ञितं।
यथोक्तं लोकगुरुणा विष्णुना प्रभविष्णुना॥
कर्तुः पापहरं पुण्यमायुष्यं श्रीकरं शुभम्।
आरोग्यं सर्व्वमाङ्गल्यं दुःस्वप्नाद्भुतनाशनं॥

सर्व्वशान्तिकरं ह्येतत् सर्व्वसिद्धिफलप्रदं।
चक्षुष्यं*, सर्व्वरोगघ्नं भुक्तिमुक्तिफलप्रदं॥
विषुवत्ययने राहुग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः।
जन्मर्च्चे सौरवारे वा पञ्चदर्श्यर्क्कसंक्रमे॥
सप्तम्यां वाथ नक्षत्रे सावित्रे ऽद्भुतदर्शने।
दुःस्वप्नदर्शने कुर्य्याद्दानमादित्यसंज्ञितं॥
देवालये नदीतीरे तडागे वरुणालये।
अन्येषु पुण्यदेशेषु देवदानं समाचरेत्॥

आलिप्य वै द्वादशहस्तदैर्घ्यां
क्षितिं तथा गोमयसंयुताद्भिः।
तस्मिन् सितै स्तण्डुलपुञ्जकैश्च
विस्तारयेद्द्वादश पङ्कजानि॥
प्रादेशमात्राणि शुभानि तानि
सकर्णिकान्यष्टदलेषु तेषु।
हिरण्यरूपाणि रवेर्निधाय
यथाक्रमादुत्तरतोपवर्गः॥

तेषां लक्षणमुक्तं।

ब्रह्माण्डदाने।

प्रत्यङ्मुखान् प्राङ्मुख एव देवां
स्तद्वर्ण गन्धादिभि रर्च्चयित्वा।

---

* सर्व्वपापघ्न मिति क्वचित्पाठः।

दद्यादपूपं सघृतं गुडाक्तं
वस्त्रै रथावेष्ट्य यथाक्रमेण॥
प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवाना-
माराध्य गन्धादिभिरादरेण।
संप्रीयतामित्यपरश्च च क्रमेण
प्रत्येक मुच्चार्य्य तदीयनाम॥
धाताच मित्रश्च ततः परेण
मार्त्तण्डनामा च तथार्य्यमा च।
शक्रश्च देवोवरुणस्तथासौ
भगो विवस्वान् नवम स्तथैषां॥
आदित्यनामा सविता तथान्य
स्त्वष्टा तथैकादशमश्च तेषां।
विष्णुस्तथाद्वादशमश्च मन्त्रै-
राराधयेद्देववरान् द्विजांश्च॥
पुरा देवकृषे दानं प्रोक्तं कमलयोनिना।
तथा मयापि युष्माकं प्रोक्तं मुनिवरोत्तमाः॥

इत्यादित्यदानविधिः।

अथ देवगणेशदानं।

ब्रह्माण्डपुराणात्।

अथापृच्छन्मुनयः सूतसूनुं
तदारण्ये नैमिषे सन्निषण्णे।
उग्रश्रवाः परिपृच्छामहे त्वां

कथं मर्त्त्योमुच्यते रोगपूगैः ॥
तथा पृष्टोमुनिभिः सूतसूनु-
रुवाचेदं प्रीतिपूर्व्वं तदानीं ।
यथा पुरा ऋषये नारदाय
जगत् कर्त्ता चाब्रवीद्दानमेतत् ॥
शृण्वन्तु यूयं मुनयः समेता
वदाम्यहं देव गणेशदानं ।
आयुष्यमारोग्यमनन्तमुक्ति
मभीष्टसिद्धिं प्रददाति कर्त्तुः ॥
कालेषु सूर्य्यग्रहणादिकेषु
तारेषु जन्मत्रितयेषु कार्य्यं ।
देशेषु देवायतनादिकेषु
गृहेषु वा रमते यत्र तत्र ॥
विप्रं गुरुं वेदपुराणदक्षं
संगृह्य तस्यानुमतेन कार्य्यं ।
गव्येन भूमिं प्रस्नुता जलेन
विलेपयेद्विंशति हस्तमात्रां ॥
षट् दक्षिणे प्रागपि वेदरेखा-
स्तिर्य्यक् कृतैस्तण्डुलपुञ्जकैश्च ।
तस्मिन्विचित्राणि सरोरुहाणि
कृत्वाष्टपत्राणि दद्याथ पञ्च ॥
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेऽश्विमरुतस्तथा ।
साध्या देवास्तथा चैव सप्तमोगण उच्यते ॥

द्वौ द्वौ गणेभ्यः समभ्यस्चतुर्द्दश सुरोत्तमान्।
जातरूपमयान् कृत्वा कमलेषु निवेशयेत्॥
मध्ये महेन्द्रं द्विभुजं हिरण्यं
हिरण्यरूपादधिकं गणानां।
वज्रायुधं दैत्यहनं किरीट-
केयूरहारादिविभूषितञ्च॥
प्रत्यङ्मुखान् प्राङ्मुख एव देवान्
आदित्यवस्वादि यथा क्रमेण।
स्वनाममन्त्रैश्च नमोन्तरूपै-
राराधये दुत्तरतो पर्वगं॥

षट् दक्षिणे इत्यादि दक्षिणोत्तरायताः षट् रेखाः कृत्वा प्राक्पश्चिमायतास्ततस्तस्त्र विधाय पञ्चदशकोष्टानि सम्पादयेत्।

तेषु तावन्ति तण्डुलमयानि कमलानि कृत्वा वक्ष्यमाणान् देवान् स्थापयेत्।

तत्र आदित्यवसुलक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने, रुद्रलक्षणमुक्तं विश्वचक्रे, एतेषां नामानि च तुलापुरुषदाने, विश्वदेवलक्षणं तन्नामानि च विश्वामरदाने, मरुतां लक्षणं नामानि च मरुद्दाने। साध्यानां साध्यदानइति।

ततो महेन्द्रं जगतामधीश-
माराधयेद्देवगणैः समेतं।
संपूज्य तस्मै गुरवे च देयं
वासोयुगं काञ्चनभूषणानि॥
ततस्त्वसौ भूषणभूषिताङ्गः

संवेष्टितो वस्त्रयुगेन विप्रः।
समर्च्चयेद्देवगणांश्च मुख्यां-
स्ततो होमं प्रारभेद्देवतानां॥
स्नानं वस्त्रं चार्घ-पाद्या-चमनीयं
गन्धं-पुष्पं-धूप-दीपौ-हविश्च।
दद्यादेषां मध्यमं देवदेवं
समर्च्चयेद्विधिना शास्त्रजेन॥
अग्निं समाधाय समुह्य दर्भैः
परिस्तरेदाज्यमथो गृहीत्वा।
सत्कृत्य दर्व्वीं विधिना घृतेन
प्रत्येकमेकञ्च दशाहुतीनां॥
हुत्वा गणेभ्यश्च तथा हुतीनां
शतं तथा दश वा प्यत्र हुत्वा।
इन्द्रस्य होमं विधिना समाप्य
शेषास्तथा व्याहृतिभिः समस्ताः॥
इत्येव मेतद्गुरुणैव कार्य्यं
दाता स्वयं दानमथात्र कुर्य्यात्।
स्नात्वा वासौ गुरुणा प्रोच्चितश्च
कुशोदकैः पावमानैर्य्यजुर्भिः॥
प्रत्येकमेकं द्विजपुङ्गवाना-
माराध्य दातव्यमनुक्रमेण।
प्रदक्षिणं देवगणैश्च सार्द्धं
कृताञ्जलिं पुष्पयुतं च दत्त्वा॥

सम्प्रीयतां मेत्ययमेव चोक्ता
ददेत्सर्वां सोदकपूर्व्वं मन्त्र ।
ततस्त्विदं गुरवे दापयित्वा
विप्रैः स्वस्तिं पञ्चभिर्व्वाचयेच्च ॥
दत्त्वा तेषां दक्षिणां वाचकानां
ततो विप्रान् पूजयेद्वै गुरुञ्च ।
तथा चैवं देवदानञ्च कृत्वा
ततः सर्व्वैं र्मुच्यते रोगपूगैः ॥
कृत्वा चासौ देवगणेशदान-
मायुष्य-मारोग्यमुपैति चाग्र्यं ।
भुक्ता भोगानैहिकान् पुष्कलांश्च
ततोगच्छेद्ब्रह्मलोकं विशालं ॥
एवं पुरा गणेशाख्यं दानं मुनिवरोत्तमाः ।
उक्तं देवर्षिभिश्चैव ब्रह्मणा वा स्वयम्भुवा ॥

इति देवगणेशदानविधिः ।

अथ निम्नाभदानं ।

ब्रह्माण्ड पुराणात् ।

सूतउवाच ।

अथापरं दानमहं प्रवक्ष्ये
शृण्वन्तु सर्व्वे मुनयः समेताः ।
यथा पुरा ऋषये नारदाय

जगत्कर्त्ता पद्मयोनिस्त्ववोचत् ॥
यत् ज्ञात्वा वै पुरुषोवाथ नारी
फलं चेष्टं लभते चोभयच ।
आयुश्च सर्व्वं लभतेऽथ रोगै
र्विमुच्यते चन्द्रमुपैति लोकं ॥
कालेषु सूर्य्यग्रहणादिकेषु
संक्रम्यते तत्र च दानमेतत् ।
निम्नाभसंज्ञन्तु तथैव कुर्य्या-
द्देशेषु देवायतनादिकेषु ॥
गृहेषु वा रमते यत्र तत्र
द्विजाय निम्नाभमनु प्रदद्यात् ।
वैतानिकं वेदपुराणदक्षं
संगृह्य विप्रं गुरुमादरेण ॥
तेनैव सर्व्वं विप्रेण कारयेच्चैव मादृतः ।
यजमानः स्वयं कुर्य्याद्दानं निम्नाभसंज्ञितं ॥
क्षितौ गोमयलिप्तायां दक्षिणोत्तरतः समं ।
दश पञ्च च पद्मानि कारयेत् श्वेततण्डुलैः ॥
मण्डलानि यथाशक्ति हैरण्यानि प्रकल्पयेत् ।
मण्डलत्रितयं तेषु प्रतिपद्मं निवेशयेत् ॥
आयुरादीनि तत्वानि शरीरे सन्ति यानि वै ।
तानि ध्यात्वा थ गन्धाद्यैरर्च्चयेत्तान्यमन्त्रकैः ॥
आयुरादीनि, श्रोत्रप्रभृतीनि, श्रोत्रं आयुरिति श्रुतेः ।
तेषा मनुक्रमञ्च ब्रह्माण्ड पुराणे

श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चैवात्र पञ्चमं।
शब्द-स्पर्शौ रूप-रसौ गन्धश्चेति क्रमादमी॥
आकाशः पवन-स्तेजो-जलं पृथ्वी त्वनुक्रमात्।
इति पञ्चदशेमानि तत्त्वानि मुनयो विदुरिति॥
विप्रानभ्यर्च्य दातव्यं प्रत्येकं च यथा क्रमं।
निम्नाभदानमन्त्रास्तु गुरुणा वाचयेच्च तान्॥
पञ्चभिर्गुरुणा सार्द्धं वाचयेत् स्वस्तिवाचनं।
दक्षिणां च गुरोर्द्द्यात् सुवर्णं चैव वाससी॥
अथ वा पञ्चयुगलमेकैकस्यापि दापयेत्।
सर्व्वं वा गुरवे दद्यात् संकल्प्य यत्नवाचनं*॥
यद्येकं गुरवे दद्यात् बहुभ्यश्चेतरान् ददेत्।
अभीष्टसिद्धिं लभते कर्त्ता दानेन वानघ॥

इति निम्नाभदानविधिः।

अथ गणेशदानमुच्यते लिङ्गपुराणे।

गणेशं सम्प्रवक्ष्यामि दानं पूर्व्वोक्तमण्डपे।
सम्पूज्य देव देवेशं लोकपालसमावृतम्॥
विघ्नेश्वरान् यथाशास्त्रं सर्व्वाभरणभूषितं।
दशनिष्केण वै कृत्वा सम्पूज्य विधिना ततः॥

अत्र कुण्ड-मण्डप-मण्डल वेदिकावितानादि लिङ्गपुराणोक्ता तुला पुरुषविहितं वेदितव्यं।

---

* सफलं यत्र वाचयेदिति पुस्तकान्तरे पाठः।

देवदेवेशं महेश्वरं सौवर्णं लोकपाल युतं ।
सम्पूज्य परितोऽष्टदिक्षु विघ्नेशानच्च येदिति ॥
सप्तकोटिमन्त्रात्मकविघ्नगणानामीशत्वात्

अत एव गणेशाः ।

ते च यथा । अथानन्तश्च सूक्ष्मश्च शिवश्चाप्येकनेत्रकः ।
एकरुद्रस्त्रिमूर्त्तिश्च श्रीकण्ठश्च शिखण्डक इति ॥
शिवोक्तविघ्नेशा अत्र गणेशाः
ते च प्रत्येकं दशनिष्कैर्विधेयाः ।

तदुक्तं कामिके ।

दशनिष्कसुवर्णेन निर्म्मितांश्च पृथक् पृथक् ।
स्वकीयावरणे चैतान् गन्धपुष्पादिभिर्गुरुः ।
प्रधाने जुहुयादीशं विघ्नेशानष्टदिक्षु चेति ॥
तेषां लक्षणन्तु लक्षणसमुच्चयात् ॥
कुण्डी पाशाङ्कुशं घण्टां शूलं च वामबाहुके ।
शक्तिर्वाक्षमालासिचक्राणि दक्षिणे क्वचित् ॥
द्वीपिचर्म्मधरोऽजस्थो नागयज्ञोपवीतवान् ।
एकास्यः पञ्चवक्त्रोवा त्र्यक्षो जटेन्दुभूषितः ॥
अनन्ताद्याश्चतुर्दिक्षु रक्तनीलसितारुणाः ।
कोणेषु चैकरुद्राद्याः सितासृग्नीललोहिताः ॥
सर्व्वे चाष्टभुजा योज्याश्चतुरास्या जटान्विताः ।
शिवायुधधरास्त्र्यक्षाः खड्गसिभ्यां विना क्वचित् ॥

दिग्वर्णा जटिलास्त्र्यक्षाः परशुशूलधारिणः।
पुटाञ्जलिकराः सर्व्वे विघ्नेशाश्चैकवक्त्रकाः॥

लोकपाललक्षणमुक्तं, ब्रह्माण्डदाने।

अष्टदिक्ष्वष्टकुण्डेषु पूर्व्ववद्धोममाचरेत्॥
पञ्चावरणमार्गेण पारम्पर्य्यक्रमेण च।
पूर्व्ववदिति, लिङ्गपुराणोक्ततुला पुरुषवदित्यर्थः।
सप्तविप्रान् समभ्यर्च्य कन्यामेकां तथोत्तरे।
दापयेत् सर्व्वतन्त्राणि स्वैः स्वैर्मन्त्रैरनुक्रमात्॥
दत्त्वैवं सर्व्वपापेभ्योमुच्यते नात्र संशयः॥

पञ्चब्रह्माद्यैः पञ्चावरणैर्युक्तस्य शिवस्यार्च्चनं मध्ये प्रधान कुण्डे होमश्च दिक्कुण्डेषु तु विघ्नेशानामात्मीयपञ्चावरणैर्गुरुपरम्परोपदिष्टैर्युक्तानां होमः ईशानादिसप्तदिक्षु सप्तविप्रानुत्तरस्यां दिश्येकां कन्यामभ्यर्च्य कन्याष्टमेभ्यो विप्रेभ्यः स्वस्वमन्त्रेण सर्व्वतन्त्राणि सर्व्वतन्त्रमयान्विघ्नेशान् दद्यादित्यर्थः।

दापयेत् सर्व्वविद्येशानिति पाठः।
तेभ्यः प्रदद्याद्विद्येशान् स्वस्वमन्त्रैरनुक्रमादिति-

कामिकोक्तेः।

पञ्चावरणपूजा तु वायुसंहितोक्ता ग्राह्या।
परीक्ष्य भूमिं विधिवद्गन्धवर्णरसादिभिः॥
मनोभिलषिते तत्र वितानवितताम्बरे।
सुलिप्ते च महीपृष्ठे दर्पणोदरसन्निभे॥
प्राचीमुत्पादयेत् पूर्व्वं शास्त्रदृष्टेन वर्त्मना।

एकहस्तं द्विहस्तं वा मण्डलं परिकल्प्य तु ॥
आलिखेद्विपुलं पद्ममष्टपत्रं सकर्णिकं ।
रक्तचूर्णादिभिश्चूर्णैर्यथासम्भवसम्भृतैः ॥
प्रतिवारणसंयुक्तं वहुशोभासमन्वितं ।
दलेषु सिद्धयः कल्प्याः केसरेषु सशक्तितः ॥
रुद्रा वामा*दयस्त्वष्टौ पूर्व्वादि परितः क्रमात् ।
कर्णिकायान्तु† वैरूप्यं वीजेषु नव शक्तयः ॥
कन्दे शिवात्मकोधर्म्मो नाले ज्ञानं शिवाश्रयं ।
कर्णिकोपरि वाग्नेयं मण्डलं सौरमैन्दवं ॥
शिवविद्यात्मतत्त्वाख्यं तत्त्वत्रयमतः परं ।
सर्व्वासनोपरिमुखं विचित्रकुसुमान्वितं ॥
परव्योमावकाशे च विद्ययातीव भासुरं ।
परिकल्प्यासनं मूर्त्तिमावाह्य परमेश्वरं ॥
पञ्चवर्णस्वमार्गेण पूजयेदम्बया सह ।
शुद्धस्फटिकसङ्काशं प्रसन्नं शीतलद्युतिं ॥
विद्युद्वलयसङ्काशं जटामुकुटभूषितं ।
दिव्यायुधवरैर्युक्तं दिव्यगन्धानुलेपनं ॥
शार्दूलचर्म्मवसनं किञ्चित्स्मितमुखाम्वुजं ।
रक्तपद्मदलप्रख्यपादपाणितलाधरं ॥
सर्व्वलक्षणसंपन्नं सर्व्वाभरणभूषितं ।
पञ्चवक्त्रं दशभुजं चन्द्रखण्डशिखामणिं ॥

---

* वैराग्यमिति पुस्तकान्तरं पाठः।

† रामादयइति क्वचित् पाठः।

अत्यपूर्व्वमुखं सौम्यं बालार्कसदृशप्रभं।
विलोचनारविन्दाढ्यं बालेन्दुकृतशेखरं।
दक्षिणं नीलजीमूतसमानरुचिरप्रभं॥
भ्रुकुटीकुटिलं घोरं रक्तवृत्तत्रिलोचनं।
दंष्ट्राकरालदुर्द्धर्षं स्फुरिताधरपल्लवं॥
उत्तरं* विद्रुमप्रख्यं नीलालकविभूषितं।
सविलासत्रिनयनं चन्द्राभरणशेखरं॥
पश्चिमं पूर्णचन्द्राभंलोचनत्रितयोज्ज्वलं।
अतीवसौम्यमुत्फुल्ल लोचनत्रितयोज्ज्वलं॥
दक्षिणे शूलपरशुवज्रखड्गानलोज्ज्वलं।
चन्द्ररेखाधरं सौम्यं मन्दस्मितमनोहरं॥
पञ्चमं स्फटिकप्रख्यमिन्दुरेखासमुद्दलं।
सव्ये च नागनाराच-घण्टापाशाङ्कुशोज्ज्वलं॥
निवृत्याजानुसम्बद्धमानाभिञ्च प्रतिष्ठया।
आकण्ठं विद्यया तद्वल्ललाटे तु शान्तया॥
तदूर्द्धं शान्त्यतीताख्यकलया वरया तथा।
पञ्चाध्वव्यापिनं तस्मात् कलापञ्चकविग्रहं॥
ईशानमुकुटं देवं पुरुषाख्यं पुरातनं।
अघोरहृदयन्तद्वद्वामगुह्यं महेश्वरं॥
सद्यमाद्यञ्च तन्मूर्त्तिमष्टत्रिंशत्कलामयं।
मातृकामयमीशानं पञ्चब्रह्ममयन्ततः॥

---

* उत्तममितिक्वचित् पाठः।

ओंकाराख्यमयं चैव हंसं शक्त्या समन्वितं।
पञ्चाक्षरमयं देवं षड़क्षरमयन्तु वा॥
अङ्गषट्कयुतं चैव जातिषट्कसमन्वितं।
तथेच्छामिकया शक्त्या समारूढकमण्डलुं॥
ज्ञानाख्यया दक्षिणतो वामतश्च क्रियाख्यया।
तत्त्वत्रयमयं साक्षाद्विद्यामूर्त्तिं सदाशिवं॥
मूर्त्तित्वेनैव सङ्कल्प्य सकलीकृत्य च क्रमात्।
सम्पूज्य च यथान्यायमर्घान्तं मूलविद्यया॥
मूर्त्तिमन्तं शिवं साक्षाच्छक्त्या परमया सह।
तत्रावाह्य महादेवं सदसद्व्यक्तिवर्ज्जितं॥
पञ्चोपचारणं कृत्वा पूजयेत्परमेश्वरं।
ब्रह्मभिश्च षडङ्गैश्च तथा मातृकया पि च॥
प्रणवेन शिवेनैव शक्तियुक्तेन च क्रमात्।
शान्तेन च तथान्यैश्च देवमन्त्रैश्च कृत्स्नशः॥
पूजयेत्परमं देवं केवलेन शिवेन वा।
सद्यादिमुखमीशानं कृत्वाथ स्नपनं विना॥
पञ्चावरणपूजान्तु प्रारभेत्तु यथाक्रमं।
तत्रादौ शिवयोः पार्श्वे दक्षिणे वामतः क्रमात्॥
गन्धाद्यैरर्च्चयेत्पूर्व्वं देवौ हेरम्बषण्मुखौ।
ततो ब्रह्माणि परित ईशानादि यथाक्रमं॥
सशक्तिकानि सद्यान्तं प्रथमावरणे यजेत्।
षडङ्गान्यपि तत्रैव हृदयादीन्यनुक्रमात्॥
शिवस्य च शिवायाश्च वामादिषु समर्च्चयेत्।

तत्र वामादिकान्* रुद्रानष्टौ वामादिशक्तिभिः।
अर्च्चयेद्वा न वा पश्चात् पूर्व्वादिपरितः क्रमात्॥
षड़ङ्गानि वामादिरुद्रास्च तत्रैव दर्शिताः।
हृदयञ्च शिरश्चैव शिखा वर्म्मच नेत्रकं।
स्वस्ति†मित्येवमुक्तानि षड़ङ्गानि मनीषिभिः॥
वामो-ज्येष्ठस्तथारुद्रः कालोविकरणस्तथा।
बलविकरणश्चैव बलप्रथमनस्तथा।
सर्व्वभूतस्य दमनस्ताष्टशाश्चाष्टशक्तयः॥
प्रथमावरणं प्रोक्तं द्वितीयावरणं शृणु।
अनन्तं पूर्व्वदिक्पत्रे शक्त्या सह शिवोत्तमं॥
तत्रैवोत्तरदिक्पत्रे एकनेत्रं समर्च्चयेत्।
एकनेत्रश्च तच्छक्तिं पश्चादीशानदिग्दले॥
त्रिमूर्त्तिं तस्य शक्तिञ्च पूजयेदग्निदिग्दले।
श्रीकण्ठं नैर्ऋते पत्रे तच्छक्तिं तस्य वामतः।
अथैव मारुते पत्रे शिखण्डीशं समर्च्चयेत्॥
प्रथमावरणे चेज्या न वा ते चक्रवर्त्तिनः।
तृतीयावरणे पूज्याः शक्तिभिश्चाष्टमूर्त्तयः॥
अष्टासु क्रमशोदिक्षु पूर्व्वादिपरितः प्रभोः।
भवः शर्व्वस्तथेशानोरुद्रः पशुपतिस्तथा।
उग्रोभीमोमहादेव इत्यष्टौमूर्त्तयः क्रमात्॥

---

* रामादिकानितिक्वचित्पाठः। एवं ८।२७।८।२८ पत्रेच सर्व्वत्र वामस्थाने राम इति पाठः पुस्तकान्तरे।

† अस्त्र,मित्येवमिति पुस्तकान्तरे।

अन्तरान्तरतश्चैषां महादेवादयः क्रमात्।
शक्तिभिः सह संपूज्यास्तत्रैकादशमूर्त्तयः॥
महादेवः शिवोरुद्रः शङ्करोनीललोहितः।
ईशानो विजयोभीमो देवदेवोभवोद्भवः।
कपालीशश्च कथ्यन्ते तथैकादशशक्तयः॥
तत्राष्टौ प्रथमं पूज्या वाङ्क्यादि यथाक्रमं।
देवदेवः पूर्व्वपत्रमीशान्यामग्निगोचरे॥
भवोद्भवस्तयोर्म्मध्ये कपालीशस्ततः परं।
तस्मिन्नावरणे भूयोवृषेन्द्रं पुरतोयजेत्॥
नन्दिनन्दक्षिणे तस्य महाकालं तथोत्तरे।
शास्तारं वह्निदिक्पत्रे मातृर्दक्षिणदिग्दले॥
गजास्यं नैर्ऋते पत्रे षण्मुखं वारुणे ततः।
ज्येष्ठां वायुदले गौरीमुत्तरे चण्डमैश्वरे॥
शास्तृनन्दीशयोर्म्मध्ये मुनीन्द्रं वृषभं यजेत्।
महाकालस्योत्तरतः पिङ्गलं तु समर्च्चयेत्॥
शास्तृमातृसमूहस्य मध्ये भृङ्गीश्वरस्ततः।
मातृविघ्नेशमध्येतु वीरभद्रं समर्च्चयेत्॥
स्कान्दविघ्नेशयोर्म्मध्ये यजेद्देवीं सरस्वतीं।
ज्येष्ठाकुमारयोर्म्मध्ये महामोदीं समर्च्चयेत्॥
गणाम्बाचण्डयोर्म्मध्ये देवीं दुर्गां समर्च्चयेत्।
तत्रैवावरणे भूयः शिवानुचरसंहतिं॥
रुद्रप्रथम*भूवाख्यां त्रिविधाञ्च स्वशक्तिकां।

---

*प्रथमभूराख्यामिति पुस्तकान्तरे पाठः।

शिवायाःसखीवर्गंच यजेत् ध्यात्वा समन्ततः॥
एवं तृतीयावरणे वितते पूजिते सति।
चतुर्थावरणं ध्यात्वा बहिस्तस्य समर्च्चयेत्॥
भानुः पूर्व्वदले पूज्योदक्षिणे चतुराननः।
रुद्रोवरुणदिक्पत्रे विष्णुरुत्तरदिग्दले॥
चतुर्णामपि देवानां पृथगावरणान्यथ।
तत्पूजानन्तरं कुर्य्यात्तच्छास्त्रोक्तप्रकारतः॥
अथवा भानुमभ्यर्च्च प्रथमावरणे यजेत्।
तस्यात्मनि षड्वेवादौ दीप्ताद्याभिश्च शक्तिभिः॥
दीप्ता सूक्ष्मा जया भद्रा विभूति र्विमला क्रमात्।
अमोघा विद्युता चैव पूर्व्वादिपरितः स्थिताः॥
द्वितीयावरणे पूज्याश्चतस्रोमूर्त्तयः क्रमात्।
पूर्व्वाद्युत्तरपर्य्यन्ताः शक्तयश्च ततः परं॥
आदित्योभास्करोभानूरविश्चेत्यनुपूर्व्वशः।
अर्को ब्रह्मा तथा रुद्रोविष्णुश्चैवं विवस्वतः॥
विस्तारात् पूर्व्वदिग्भागे सुतावा* दक्षिणे स्थिताः।
बोधनी पश्चिमे भागे आप्यायेदुत्तरे पुनः॥
उषां प्रभान्तथा प्रज्ञां सन्ध्याममपि† ततः परं।
ईशानादिषु कोणेषु द्वितीयावरणे यजेत्॥
सोममङ्गारकञ्चैव बुधं बुद्धिमताम्बरं।
बृहस्पतिं बृहद्बुद्धिं भार्गवन्तेजसांनिधिं॥

---

* सुतारादमिकचित् पाठः।

† साध्यामपीतिक्वचित् पाठः।

शनैश्चरस्तथा राहुं केतुं धूम्रं भयंकरं।
समन्ततोयजेदेतांस्तृतीयावरणे क्रमात्॥
अथवा द्वादशादित्यान् द्वितीयावरणे यजेत्।
तृतीयावरणे चैव राशीन् द्वादश पूजयेत्॥
सप्तसप्तगणां श्चैव वहिरस्य समन्ततः।
ऋषीन् देवांश्च गन्धर्व्वान् पन्नगा श्चाप्सरोगणान्॥
ग्रामण्यश्च तथा यत्तं जातुधानांस्तथा हयान्।
सप्तछन्दोमयांश्चैव वालखिल्यांश्च पूजयेत्॥
एवं त्र्यावरणं देवं समभ्यर्च्य दिवाकरं।
ब्रह्माणमर्च्चयेत् पश्चात्त्रिभिरावरणैः सह॥
हिरण्यगर्भं पूर्व्वस्यां विराजं दक्षिणे ततः।
कालं पश्चिमदिग्भागे पुरुषञ्चोत्तरे यजेत्॥
हिरण्यवर्णः प्रथमोब्रह्मा कमलसन्निभः।
कालोजात्याञ्जनप्रख्यः पुरुषः स्फटिकोपमः॥
त्रिगुणोराजसश्चैव तामसः सात्विकस्तथा।
चत्वारएते क्रमशः प्रथमावरणे स्थिताः॥
द्वितीयावरणे पूज्याः पूर्व्वादिपरितः क्रमात्।
सनत्कुमारः सनकः सनन्दश्च सनातनः॥
तृतीयावरणे पश्चादर्च्चयेत प्रजापतीन्।
अष्टौ पूर्व्वास्तु पूर्व्वादीन् प्राक् पश्चादुत्तरं क्रमात्॥
दक्षो-रुचि-र्भृगु-श्चैव मरीचिश्च ततोऽङ्गिराः।
पौलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुरत्रिश्च कश्यपः॥
वशिष्ठश्चेति विख्याताः प्रजानां पतयस्त्विमे।

शिवायाःसखीवर्गंच यजेत् ध्यात्वा समन्ततः॥
एवं तृतीयावरणे वितते पूजिते सति।
चतुर्थावरणं ध्यात्वा बहिस्तस्य समर्चयेत्॥
भानुः पूर्व्वदले पूज्योदक्षिणे चतुराननः।
रुद्रोवरुणदिक्पत्रे विष्णुरुत्तरदिग्दले॥
चतुर्णामपि देवानां पृथगावरणान्यथ।
तत्पूजानन्तरं कुर्य्यात्तच्छास्त्रोक्तप्रकारतः॥
अथवा भानुमभ्यर्च्य प्रथमावरणे यजेत्।
तस्यात्मनि षडेवादौ दीप्ताद्याभिश्च शक्तिभिः॥
दीप्ता सूक्ष्मा जया भद्रा विभूति र्विमला क्रमात्।
अमोघा विद्युता चैव पूर्व्वादिपरितः स्थिताः॥
द्वितीयावरणे पूज्यास्ततस्त्रोमूर्त्तयः क्रमात्।
पूर्व्वाद्युत्तरपर्य्यन्ताः शक्तयश्च ततः परं॥
आदित्योभास्करोभानूरविश्चेत्यनुपूर्व्वशः।
अर्को ब्रह्मा तथा रुद्रोविष्णुश्चैवं विवस्वतः॥
विस्तारात् पूर्व्वदिग्भागे सुतावा* दक्षिणे स्थिताः।
वोधनी पश्चिमे भागे आप्यायेदुत्तरे पुनः॥
उषां प्रभान्तथा प्रज्ञां सन्ध्यामपि† ततः परं।
ईशानादिषु कोणेषु द्वितीयावरणे यजेत्॥
सोममङ्गारकञ्चैव बुधं बुद्धिमताम्बरं।
वृहस्पतिं वृहद्बुद्धिं भार्गवन्तेजसांनिधिं॥

* सुताराद्दमितिक्वचित् पाठः।

† साध्यामपीतिक्वचित् पाठः।

शनैश्चरन्तथा राहुं केतुं धूम्रं भयंकरं।
समन्ततोयजेदेतांस्तृतीयावरणे क्रमात्॥
अथवा द्वादशादित्यान् द्वितीयावरणे यजेत्।
तृतीयावरणे चैव राशीन् द्वादश पूजयेत्॥
सप्तसप्तगणां श्चैव वहिरस्य समन्ततः।
ऋषीन् देवांश्च गन्धर्व्वान् पन्नगा श्चाप्सरोगणान्॥
ग्रामण्यश्च तथा यच्चं जातुधानांस्तथा हयान्।
सप्तछन्दोमयांश्चैव वालखिल्यांश्च पूजयेत्॥
एवं त्र्यावरणं देवं समभ्यर्च्य दिवाकरं।
ब्रह्माणमर्च्चयेत् पश्चात्त्रिभिरावरणैः सह॥
हिरण्यगर्भं पूर्व्वस्यां विराजं दक्षिणे ततः।
कालं पश्चिमदिग्भागे पुरुषञ्चोत्तरे यजेत्॥
हिरण्यवर्णः प्रथमोब्रह्मा कमलसन्निभः।
कालोजात्याञ्जनप्रख्यः पुरुषः स्फटिकोपमः॥
त्रिगुणोराजसश्चैव तामसः सात्त्विकस्तथा।
चत्वारएते क्रमशः प्रथमावरणे स्थिताः॥
द्वितीयावरणे पूज्याः पूर्व्वादिपरितः क्रमात्।
सनत्कुमारः सनकः सनन्दश्च सनातनः॥
तृतीयावरणे पश्चादर्च्चयेत प्रजापतीन्।
अष्टौ पूर्व्वास्तु पूर्व्वाचीन् प्राक् पश्चादुत्तरं क्रमात्॥
दक्षो-रुचि-भृगु-श्चैव मरीचिश्च ततोऽङ्गिराः।
पौलस्त्यः पुलहश्चैव क्रतुरत्रिश्च कश्यपः॥
वशिष्ठश्चेति विख्याताः प्रजानां पतयस्त्विमे।

तेषां भार्य्याश्च तैः सार्द्धं पूजनीया यथाक्रमं॥
प्रसूतिश्च तथाकूतिः ख्यातिः संभूतिरेवच।
स्मृतिः प्रीतिः क्षमाचैव सन्ततिश्चानसूयका॥
देवमातारुन्धती च सर्व्वाः खलु प्रतिव्रताः।
शिवाचं नरता नित्यं श्रीमत्यः प्रियदर्शनाः॥
प्रथमावरणे वेदांश्चतुरो वास्य पूजयेत्।
इतिहासपुराणानि द्वितीयावरणे पुनः॥
तृतीयावरणे पश्चात् धर्म्मशास्त्रपुरःसराः।
वैदिका निखिला विद्याः पूज्या एव समन्ततः॥
पूर्व्वादिपरितोवेदास्तदन्येतु यथा रुचि।
अष्टधा वा चतुर्द्धा वा कृत्वा पूज्य समन्ततः॥
एवं ब्रह्माणमभ्यर्च्य त्रिभिरावरणैर्युतं।
दक्षिणे पश्चिमे पश्चाद्रुद्रं सावरणं यजेत्॥
तस्य ब्रह्मषड़ङ्गानि प्रथमावरणं स्मृतं।
द्वितीयावरणं चैव विद्येश्वरमयं तथा॥
तृतीयावरणे भेदो विद्यते स तु कथ्यते।
चतस्रोमूर्त्तयस्तस्याः पूज्याः पूर्व्वादिभिः क्रमात्॥
त्रिगुणः सकलोदेवः पुरस्ताच्छिवसंज्ञकः॥
राजसोदक्षिणे ब्रह्मा सृष्टिकृत् पूज्यते सदा।
तामसः पश्चिमे वाग्निः पूज्यः संहारकोहरः॥
सात्विकः सुखकृत्सौम्यो विष्णुर्विश्वपतिर्मृड़ः।
एवं पश्चिमदिग्भागे शम्भोः षड्विंशकं शिवं॥
समभ्यर्च्योत्तरे भागे ततो वैकुण्ठमर्च्चयेत्।

वासुदेवं पुरस्तस्य प्रथमावरणे यजेत् ॥
अनिरुद्धं दक्षिणतः प्रद्युम्नं पश्चिमे ततः ।
सौम्ये संकर्षणं पश्चाद्यत्र तौ वा यजेदिमौ ॥
प्रथमावरणं प्रोक्तं द्वितीयावरणं शृणु ।
मत्स्यः कूर्म्मो वराहश्च नारसिंहश्च वामनः ॥
रामेष्वन्यतमः कृष्णोभवानश्वमुखोऽपि च ।
तृतीयावरणे चैकं पूर्व्वभागे समर्च्चयेत् ॥
नारायणाख्यं* याम्येऽस्त्रं क्वचिदव्याहतं यजेत् ।
पश्चिमे पाञ्चजन्यं च शार्ङ्गं धनुरथोत्तरे ॥
एवं चरावरणं साक्षाद्विष्ण्वाख्यं परमं हरिं ।
महाविष्णुं सदा विष्णुं मूर्त्तिं कृत्य समर्च्चयेत् ॥
इत्थं चतुश्चतुर्व्यूहं क्रमान्मूर्त्तिचतुष्टयं ।
पूजयित्वा तु तच्छक्तीश्चतस्रः पूजयेत् क्रमात् ॥
प्रभामाग्नेयदिग्भागे नैरृते तु सरस्वतीं ।
गणाम्बिकाञ्च वायव्ये लक्ष्मीं रौद्रे समर्च्चयेत् ॥
एवं † भान्वादिमूर्त्तीनान्तच्छक्तीनामनन्तरं ।
पूजां बिधाय लोकेशांस्तत्रैवावरणे यजेत् ॥
इन्द्रमग्निं यमञ्चैव नैरृतं वरुणं तथा ।
वायुं सोमं कुवेरं वा पश्चादीशानमर्च्चयेत् ॥
एवं चतुर्थावरणं पूजयित्वा विधानतः ।
आयुधानि महेशस्य पद्माद्यान्यं समर्च्चयेत् ॥

* नाराचाख्यञ्चेति क्वचित्पाठः ।
† भवादिमूर्त्तीनामिति क्वचित्पाठः ।

शीमच्चिशूलमैशाने वज्रं माहेन्द्रदिङ्मुखे।
परशुं वह्निदिग्भागे याम्ये सायकमर्च्चयेत् ॥
नैर्ऋते तु यजेत् खड्गं पाशं वरुणगोचरे।
अङ्कुशं मारुते भागे पिनाकञ्चोत्तरे यजेत् ॥
एवमावरणं चैवं संपूज्यानन्तरं बहिः।
पश्चिमाभिमुखं रौद्रे चेत्रपालं समर्च्चयेत्॥
सर्व्वावरणदेवानां बहिर्व्वा पश्चिमे थवा।
पञ्चगोमातृभिः सार्द्धं मह्मोच्चपुरतोयजेत् ॥
नन्दा सुभद्रा सुरभी सुशीला सुमनास्तथा।
पञ्च गोमातरस्त्वेताः शिवलोके व्यवस्थिताः ॥
ततः समन्ततः पूज्याः सर्व्वा वै देवयोनयः।
खेचरा ऋषयः सिद्धा दैत्या यक्षाश्च राक्षसाः ॥
अनन्ताद्याश्च नागेन्द्रा नागैस्तत्र कुलोद्भवैः।
डाकिनी-भूत-वेताल-प्रेतभैरव-नायकाः ॥
पातालवासिनश्चान्ये नानायोनिषु सम्भवाः।
नद्यः समुद्रा गिरयः काननानि सरांसि च ॥
पशवः पक्षिणोवृक्षाः कीटाद्याः क्षुद्रयोनयः।
नराश्च विविधाकारा मृगाश्च क्षुद्रयोनयः ॥
भुवनान्यन्तरण्डस्य ततो ब्रह्माण्डकोटयः।
बहिरण्डानि संख्यानि भुवनानि सहाधिपैः ॥
ब्रह्माण्डधारका रुद्रा दशदिक्षु व्यवस्थिताः।
यद्गौणं यच्चमाद्देयं यद्वा शाक्यं ततः परं ॥
यत् किञ्चिदर्थं शब्दस्य वाक्यं चिदचिदात्मकं।

तत्सर्व्वं शिवयोः प्रान्ते बुद्वा सामान्यतो यजेत् ॥
कृताञ्जलिपुटाः सर्व्वे चिन्त्याः स्मितमुखास्तथा ।
सादरं प्रेक्षमाणाश्च देवं देवीञ्च सर्व्वदा ॥
इत्थमावरणान्यर्च्च्य कृत्वाप्यर्च्चेमशान्तये ।
पुनरभ्यर्च्च्य देवेशं पञ्चाक्षरमुदीरयेत् ॥
निवेदयेत्ततः पश्चाच्छिवयोरमृतोपमं ।
सरसव्यञ्जनं शुद्धं* षडाकारं महाचरुं ॥
द्वात्रिंश-दाढकैर्मुख्यमधमं† त्वाढकावरं ।
साधयित्वा यथा सम्पत् श्रद्धया विनिवेदयेत् ॥
ततो निवेद्य पानीयन्ताम्बूलञ्चोपदंशकैः ।
नीराजनादिकं कृत्वा पूजाशेषं समापयेत् ॥
योगोपयोगिद्रव्याणि विशिष्टान्येव साधयेत् ।
वित्तशाठ्यं न कुर्व्वीत बुद्धिमान् विभवे सति ॥
शिवस्योपेक्षकस्यापि व्यङ्गञ्चाप्यनुतिष्ठतः ।
न फलन्त्येव काम्यानि कर्म्माणीति सतां कथा ॥
तस्माच्छाठ्य मुपेक्षाञ्च त्यक्त्वा सर्व्वाङ्गयोगतः ।
कुर्य्यात् काम्यानि कर्म्माणि फलसिद्धिं यदिच्छति ॥
इत्थं पूजां समाप्याथ देवं देवीं प्रणम्य च ।
भक्त्या पूजां समाधाय ततस्तोत्रमुदीरयेत् ॥
ततस्तोत्रजपस्यान्ते लष्टोत्तरशतं वरं ।
जपेत् पञ्चाक्षरीं विद्यां सहस्रोत्तरमुत्सुकः ॥

---

* सर्व्वं षट्प्रकारमिति क्वचित् पाठः ।

† सधममिति क्वचित् पाठः ।

*दद्यात् पूजां गुरोः पूजां कृत्वा पश्चात् यथा क्रमं।
यथोदयं यथाश्रद्धं सदस्यानपि पूजयेत्॥
तत उद्वास्य देवेशं सर्व्वैरावरणैः सह।
मण्डलं गुरवे दद्याद्योगोपकरणैः सह॥
शिवाश्रितेभ्यो दद्याद्वा सर्व्वां एवानुरूपतः।
अथ वा तच्छिवायैव शिवंक्षेत्रे समर्पयेत्॥
शिवाग्नौ वा यजेद्देवं होमद्रव्यैस्तु सप्तभिः।
समभ्यर्च्य यथापूर्व्वं सर्व्वावरणदेवताः॥
एष योगेश्वरोनाम त्रिषु लोकेषु विश्रुतः।
तस्मादभ्यधिकः कश्चिद्योगोस्ति भुवने क्वचित्॥
न तदस्मिन् जगत्यस्मिन्नसाध्यं यदनेन तु।
ऐहिकं वा फलं किञ्चिदामुष्मिकमथापि वा॥
इदमस्य फलं नेदमिति नैव नियम्यते।
श्रेयो रूपस्य कृत्स्नस्य यदिदं श्रेष्ठसाधकं॥
इदन्तु शक्यते वक्तुं पुरुषेण यदर्थ्यते।
चिन्तामणिरिवैतस्मात्तत्तेन प्राप्यते फलं॥

इति गणेशदानविधिः।

अथ मरुद्दानं।

ब्रह्माण्ड पुराणात्।

अथातः संप्रवक्ष्यामि शृणुध्वं मुनिसत्तमाः।
मरुद्दानमिति प्रोक्तं सर्व्वपापप्रणाशनं॥

---

* विद्यापूजामिति क्वचित्पाठः।

पुरा देवयुगे देवो ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ऋषिणा नारदेनेदं पृष्टः प्रोवाच नारदं ॥
शृणु नारद भद्रन्ते दानं सर्व्वफलप्रदं ।
यद्यत् कामयते दाता तत्तत् फलमुपाश्नुते ॥
पुण्यकालेषु सर्व्वेषु जन्मर्क्षेषु विशेषतः ।
पुण्यदेशेषु सर्व्वेषु गृहे वा दानमाचरेत् ॥
देवा एकोनपञ्चाशत् देवेन्द्रसमतेजसः ।
भ्रातरः पुरुहूतस्य मरुतः सूर्य्यवर्च्चसः ॥
किरीट-हार*-केयूर-कटकादिविभूषिताः ।
खड्गचर्म्मधरा नित्यं शक्रस्यानुचराः सदा ॥
तेषां तु प्रतिरूपाणि जातरूपेण कारयेत् ।
तेषां दानानि तत् सर्व्वं विप्रेणैव समाचरेत् ॥
शुचौ देशे समां भूमिं लिप्य गोमयवारिणा ।
दक्षिणोत्तरतोविद्याल्लेखाः षट् तत्र ताः समाः ॥
प्रागेकादशलेखाः स्युः पञ्चाशत्कोष्ठमुच्यते ।
चतुरस्राः समाःसर्व्वे हस्तत्रितयसम्मिताः ॥
कोष्ठे मध्यमवीथ्यां वै षष्ठे चोत्तरतः स्थितं ।
इन्द्रमासनमित्युक्तमितरे मरुतस्तथा ॥

कोष्ठेषु सर्व्वेषु सरोरुहाणि
कृत्वा सितैस्तण्डुलमण्डलैश्च ।
पद्मानि देवासनमारभेत

* दार इति पाठान्तरं पुस्तकान्तरे ।

संस्थापयेत्तेषु यथाक्रमेण ॥

अत्र दक्षिणोत्तरतो रेखाषट्कमालिख्य पूर्व्वपश्चि
मायताभिरेकादशरेखाभिः
पञ्चाशत्कोष्ठनिष्पत्तिः स्यात्
तत्र मध्यमवीथ्यां, उत्तरतः षष्ठे कोष्ठके।
इन्द्रासनं उत्तरे अवशिष्टकोष्ठकाः,
मरुतामासनं मरुन्नामानि तु
वायु पुराणात्।

ततस्तेषान्तु नामानि मातापित्रोः प्रचक्रतुः।
तद्विधैः कर्म्मभिश्चैव मरुतान्तौ पृथक् पृथक्॥
शुक्रज्योतिस्तथादित्यः चित्रज्योतिस्तथापरः।
सत्यज्योतिश्च ज्योतिष्मान् सत्यहा ऋतपास्तथा॥
प्रथमोयं गणः प्रोक्तो द्वितीयन्तु निबोधत।
ऋतजित्सत्यजिच्चैव सुषेणः सेनजित्तथा॥
अन्तिमित्रोऽमित्रश्च दूरेमित्रस्तथा परः।
गण एष तृतीयस्तु तृतीयोयन्निबोधत॥
ऋतःसत्यो ध्रुबोधर्त्ता विधर्त्ताथ विधारय।
धरुणश्च तृतीयेतु चतुर्थं मे निबोधत॥
ध्वान्तश्च धुनितश्चैव सभरश्च तथा गणः।
ईदृक्षासः पुरुषश्चैव अन्यादृक्षास एतनः॥
संमिताः समदृक्षासः प्रतिदृक्षास वै गणः।
मरुतेन्द्रः सभरसः तथादेवविशापरः॥
यज्ञश्चैवानुवर्त्मानस्तथान्योमानुषीविशः।

दैत्यदेवाः समाख्याताः सप्तैते सप्तका गणाः ।
एते ह्येकोनपञ्चाशन्मरुतोनामतः स्मृता इति ॥

प्रागादिपूर्व्वोत्तरमत्र चैवं
सर्व्वाणि कृत्यानि च कारयित्वा ।
वस्त्रैरथावेष्ट्य कुशोदकैश्च
संप्रोक्ष्य तल्लिङ्गयुतैर्यजुर्भिः ॥
मध्ये महेन्द्रस्त्रिगुणेन हेम्ना
वज्रायुधः शक्तिधरः किरीटी ।
हारादिकेयूरविभूषिताङ्गो
देवाधिपो लोकपतिः प्रशान्तः ॥

कार्य्य इति अध्याहार्य्यं

अभ्यर्च्च्य देवान् मरुतश्च पूर्व्वं
मरुत्तरं विप्रवरांस्तथैव ।
प्रत्येकमेव प्रददीत्तु तेषां
प्रदक्षिणं चोत्तरपूर्व्वमेव ॥
प्राप्ते शुभे पुण्यकाले थ दाता
स्नात्वा ततस्तिलमिश्रैः कुशोदैः ।
प्रदक्षिणं पुष्पगृहीतहस्तः
कृत्वा तु विप्रेण सहैव सर्व्वान् ॥
प्रणम्य पुष्पाञ्जलिना च सर्व्वं
प्रदापयेद्देवगणं क्रमेण ॥
प्रत्येकमेवं द्विजपुङ्गवानां
प्रणम्य मन्त्रं समुदाहरेद्वै ॥

वृणोति देवं मरुतान्तथैकं
मयि प्रभो देव कुरु प्रसादं।
तव प्रसादादघनाशनं मे
सौवर्णरूपास्तु सदा मरेशाः॥
इत्येवमुक्का मरुतः प्रदाय
ततोमहेन्द्रं प्रददेच्च देवं।
यःकारयेद्विप्रवरस्तु तस्मै
स्वस्तीति विप्राय पुरोभिधाय॥

ततः संपूज्य गुरवे दक्षिणाञ्च यथोचितान्
स्वस्तिवाचकविप्राणां दक्षिणाञ्च यथार्हतः॥

त्रैलोक्यराजोजगतामधीशो
देवाधिपोदैत्यगणाभिहन्ता।
श्रेयांसि मह्यं प्रददातु देवो
देवाग्रजोवज्रधरः प्रशान्तः॥
इत्युच्चार्य्य ततोदद्याद्देवं वज्रधरं हरिं।

पूजायामपि शक्रस्य मन्त्र एष प्रकीर्त्तितः॥
य एवं कुरुते दानं मरुताम्विधिपूर्व्वकं।
स सर्व्वकामसंपन्नो देववद्दिवि मोदते॥
यथोक्तं ब्रह्मणा वेदं नारदाय सुरर्षये।
तथा मयापि वः सर्व्वं प्रोक्तं वै मुनिसत्तमाः॥

इति मरुद्दानविधिः।

अथ भुवनप्रतिष्ठाविधिः।

भविष्योत्तरात्।

युधिष्ठिर उवाच।

प्रतिष्ठा शाश्वती केन दानेन मधुसूदन।
इह लोके परे चैव कीर्त्तिः स्यादक्षता तथा॥
सन्ततिश्च यथा यान्ति सर्व्वे पितृपितामहाः।
सन्ततिश्चाक्षया लोके विभवश्चापि पुष्कलः॥
स्थापनं सर्व्वदेवानां कथं स्याद्यदुनन्दन।
तदाचक्ष्व महाभाग दानेन नियमेन वा॥

श्रीकृष्णउवाच।

साधु पृष्टं त्वया राजन् लोकानामुपकारकं।
शृणुष्वैकमना भूत्वा गुह्यं परमसुत्तमं॥
भुवनानां समासेन प्रतिष्ठा कथयामि ते।
देवासुरास्तथा नागा गन्धर्व्वा यक्ष-राक्षसाः॥
प्रेताः पिशाचा भूताश्च स्थापिताश्च न संशयः।
कारकस्यानुकूले तु मूहूर्त्ते विजये शुभे॥
पुण्ये तिथौ शिवे ऋक्षे दिने सौम्यग्रहान्विते।
सप्तहस्तं पटं कृत्वा चतुरस्रं सुसंहतं॥
भिन्नाङ्गं सुदृढं शुद्धं शुद्धस्फटिकवर्च्चसं।
तस्मिन् सर्व्वाणि राजेन्द्र भुवनानि लिखापयेत्॥
चतुर्व्वर्णकमानीय विचित्रं चित्रकर्म्मणि।
युवानं व्याधिरहितं भव्यं चित्रकरं शुभं॥
संपूजयित्वा यत्नेन पुष्पवासोविभूषणैः।

तस्मिन् कर्म्मणि युञ्जीत पठमानो द्विजोत्तमैः।
शङ्खभेरीनिनादैश्च गीतमङ्गलनिःस्वनैः।
पुण्याहजयघोषैश्च ब्राह्मणान् पूज्य यत्नतः।
आचार्य्यमपि सपूज्य वासोभिर्भूषणैस्तथा।
प्रारम्भं कारयेद्राजन् पटे तस्मिन् यथोदितं।
पौराणं विधिमास्थाय भुवनानि यथाक्रमं।
मध्ये लिखापयेद्राजन् जम्बुद्वीपं सविस्तरं।
तस्य मध्ये स्थितोमेरुर्म्मेरोरुपरि देवताः।
दिशासु लोकपालानां पुर्य्योऽष्टौ सुरसंयुताः।
सप्तद्वीपवती पृथ्वी सप्तचैव कुलाचलाः।
सागराः सप्त एवात्र नद्योह्यथाः स सिन्धवः।
पातालाः सप्त वा चैव सप्तस्वर्गादिभूतयः।
ब्रह्म-विष्णु-शिवादीनां भुवनानि यथाक्रमं।
ध्रुवमार्गस्तथादित्यो ग्रहतारागणैर्वृतः।
देव-दानव-गन्धर्व्वा यक्षराक्षसपन्नगाः।
ऋषयो-मुनयो-गावो-देवमातर-एव च।
सुपर्णाद्याश्च विहगा नागाश्चैरावतादयः।
दिग्गजाष्टकमत्रैव लेखयेद्रत्नमण्डितं।
एवं विधं पटं राजन् कारयित्वा सुशोभनं।
दशोत्तरेण पयसा एतत् सर्व्वं समावृतं।
तत्तेजसावृतं भूयोमहतोग्रेण सर्व्वशः।
तेजस्तु वायुना वायुराकाशेन समावृतः।
भूतादिना तथाकाशं भूतादिर्महता तथा।

अव्यक्तेन महांश्चैव व्याप्तो वै बुद्धिलक्षणः ।
अव्यक्तान्तमसा व्याप्तं तमश्च रजसा तथा ।
रजः सत्वेन संव्याप्तं त्रिधा प्रकृतिरुच्यते ।
एवमावरणोपेतं ब्रह्माण्डमखिलं नृप ।
पुरुषेणावृतं सर्व्वं सबाह्याभ्यन्तरं तथा ॥
एतत्सर्व्वं पटस्थन्तु कृत्वा चित्रमयं सुधीः ।
कार्त्तिक्यामयने चैव विषुवे ग्रहणे तथा ॥
पूजयेद्येन विधिना तत्समासेन मे शृणु ।
सर्व्वतोमण्डलं चास्य विचित्रं कारयेद्बुधः ॥
नव कुण्डानि चत्वारि चतुरस्राणि कारयेत् ।
द्वौ द्वौ नियोजयेत्तेषु ब्राह्मणौ वेदपारगौ ॥
यज्ञोपकरणोपेतौ वस्त्राभरणभूषितौ ।
होमं कुर्य्युर्यतात्मानौ* मौनिनः सर्व्व एव ते ॥
नामधेयैः पटस्थानां मन्त्रैरोङ्कारपूर्व्वकैः ।
यजमानस्ततः सर्व्वं सर्व्वालङ्कारभूषितः ॥
आचार्य्येण समं कुर्य्यात्पूजामग्रे पटस्य तु ।
पुष्पैर्व्वस्त्रैः समभ्यर्च्य मन्त्रमेतमुदीरयेत् ॥
ब्रह्माण्डोदरवर्त्तीनि भुवनानीह यानि तु ।
तानि सन्निहितान्यत्र पूजितानि भवन्तु मे ॥
ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रो ह्यादित्या वसवस्तथा ।
पूजितास्तु प्रतिष्ठासु भवन्तु सततं मम ॥

---

* जितात्मानाविति क्वचित् पुस्तकेपाठः ।

एवं सम्पूज्य विधिवत् कृत्वाचैव प्रदक्षिणं।
भक्ष्यान्नानाविधांश्चैव नैवेद्यं तत्र दापयेत्॥
शङ्खतूर्य्यनिनादैश्च जागरं कारयेत्ततः।
ब्रह्मघोषैर्व्विचित्रैश्च गीतमङ्गलनिःस्वनैः॥
पुनः प्रभाते विमले स्नात्वा शुचिरलङ्कृतः।
पूर्व्वोक्तेन विधानेन पुनः सम्पूज्य तं पटं॥
ऋत्विक् पूजान्ततः कृत्वा गोशतेन विचक्षणः।
अथ वा गोयुगन्दद्यादेकैकस्याप्यलङ्कृतं॥
उपानहौ तथाच्छत्रं गृहोपकरणानि च।
यद्यदिष्टतमङ्किञ्चित्तत्सर्व्वं दद्याद्विचक्षणः॥
ततः प्रकल्पयेद्यानं नागयुक्तमलङ्कृतं।
अलाभे वाजिसंयुक्तं पताकाध्वजमालिनं॥
सहस्रं दक्षिणान्दत्त्वा ततस्त्वारोपयेत्पटं*।
ब्राह्मणं वा रथेनाथ नयेद्देवालयं बुधः॥
तत्र संस्थापयेन्नीत्वा गन्धैः पुष्पैश्च पूजयेत्।
तत्रापि दद्यान्नैवेद्यं कुर्य्याच्चापि महोत्सवं॥
यस्मिन्नायतने तस्य प्रतिष्ठा क्रियते नृप।
पूजा तत्रापि महती कर्त्तव्या भूतिमिच्छता॥
चन्द्रातपन्तु घण्टाश्च ध्वजाद्यन्दापयेत्सुधीः।
यथाशक्त्या च राजेन्द्र गुरुं गौरवयन्नृप॥
अभ्यर्च्य दक्षिणाभिश्च ब्राह्मणांश्च विसर्ज्जयेत्।

---

* परमिति पुस्तकान्तरे पाठः।

दीनान्धकृपणानाञ्च भोजनञ्चानिवारितं ॥
तस्मिन्नहनि दातव्यं मित्रस्वजनबन्धुषु ।
अनेन विधिना यस्तु श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ॥
कुर्य्यान्नरो वा नारी वा प्रतीष्ठां सार्व्वलौकिकीं ।
स्थापितन्तु भवेत्तेन त्रैलोक्यं सचराचरं ॥
कुलञ्चोत्तारितन्तेन सपुत्रेण युधिष्ठिर ।
यावच्च देवतागारे पटस्तिष्ठति पूजितः ॥
तावत्तास्यास्तया कीर्त्तिस्त्रैलोक्ये प्रतिसर्पति ।
दिनानि कीर्त्तिर्यावन्ति मर्त्त्यलोकेषु गीयते ॥
तावद्वर्षसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते ।
गन्धर्व्वैर्गीयमानस्तु अप्सरोगणसेवितः ॥
वसेत हृष्टमनसा यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ।
पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य राजराजोऽभिजायते ॥
पुत्रपौत्रवृतः श्रीमान् दीर्घायु-रतिधार्म्मिकः ।
दशजन्मानि राजेन्द्र जायते हतकण्टकः ॥
श्रीस्तस्य जायते नित्या तेजश्चाव्याहतम्भुवि ।
बलम्बुद्धिर्द्धनन्धान्यं पुत्रपौत्रं तथोत्तमं ॥
एतत्सर्व्वमवाप्नोति कृत्वैतत् सुरसत्तमः ।
कीर्त्तिस्तु प्रथिता तस्य बलञ्चापि महद्भवेत् ॥
अपराण्यपि जन्मानि सप्त राजा भवत्यसौ ।
पश्चाद्यतिकुले भूत्वा निर्व्वाणं प्राप्नुते परं ॥
अस्मात्परतरं नास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन् ।
एतत् कृत्वा तु मुनयो लेभिरे परमं पदं ॥

एतस्यैव प्रभावेण पुराणाश्चक्रवर्त्तिनः।
तथाविधं पदं लब्ध्वा लोके कीर्त्तिं वितेनिरे॥
एतत्ते सर्व्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि।
नारी वा पुरुषो वापि प्रतिष्ठां भौवनीन्तु यः॥
प्रकरोति विधानेन कृतकृत्यो भवेद्ध्रुवं।

धर्म्मञ्च वर्द्धयति* धर्म्मशतानि धत्ते
प्रसादयति पापमपाकरोति।
विख्यापयेच्च भुवनेषु विशेषनिष्ठां
तन्नास्ति यन्न कुरुते भुवनप्रतिष्ठां॥

इति भुवनप्रतिष्ठाविधिः।

अथ कल्पदानं।

मत्स्यपुराणे।

कल्पानुकीर्त्तनं वक्ष्ये सर्व्वपापप्रणाशनं।
यस्यानुकीर्त्तनादेव वेदपुण्येन युज्यते॥
प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः।
वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रथन्तरोपरः॥
रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः।
सप्तमोथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोष्टम उच्यते॥
सद्योऽथ नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः।

* वृद्धिशतानीति पुस्तकान्तरे पाठः।

व्यान एकादशः प्रोक्तः तथासारस्वतोपरः॥
त्रयोदश उदानस्तु गारुडोथ चतुर्द्दशः।
कूर्म्मः पञ्चदशोज्ञेयः पौर्णमासी प्रजायते॥
षोडशो-नारसिंहस्तु समानस्तु ततः परः।
आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथा परः॥
मानवो विंशतिः प्रोक्तस्तत्पुमानिति चापरः।
वैकुण्ठ-स्त्वापरस्तद्वल्लक्ष्मीकल्प स्तथापरः॥
चतुर्विंशस्तथा प्रोक्तः सावित्रीकल्पसंज्ञकः।
पञ्चविंशतिमे घोरो वाराहस्तु ततोपरः॥
सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथापरः।
माहेश्वरस्ततः प्रोक्तो त्रिपुरो यत्र घातितः॥
पितृकल्पस्तथा ते तु या कुह्रर्ब्रह्मणः स्मृता।
इत्ययं* ब्रह्मणोमासः सर्व्वपापप्रणाशनः॥
आदावेव हि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते।
तस्य कल्पस्य तन्नाम विहितं ब्रह्मणा पुरा॥
यस्तु दद्यादिमान् कृत्वा हैमान् पर्व्वणि पर्व्वणि।
ब्रह्मविष्णुपुरे कल्पं मुनिभिः पूज्यते दिवि॥
सर्व्वपापक्षयकरं कल्पदानं यतोभवेत्।
मुनिरूपांस्ततः कृत्वा दद्यात् कल्पान् विचक्षणः॥

मुनिरूपान् मुन्याकारान्, मुनिलक्षणमुक्तं

---

* इत्येवमिति पुस्तकान्तरे पाठः।

ब्रह्माण्डदाने।

इति कल्पदानविधिः।

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवस्य समस्तकरणाधीश्वर-
सकलविद्याविशारदश्रीहेमाद्रिविरचिते चतुर्व्वर्गचिन्ता-
मणौ दानखण्डे देवतादानप्रकरणं।

अथ कालविशेषेण दानविशेषा अभिधीयन्ते।

अभ्यर्च्चन् विधिनातिथीन् विरचन् नक्षयोगान् तिथीन्
वारम्बारमुदारमङ्गलगुरुप्रीतिर्बुधं प्रीणयन् ।
बिभ्राणः पृथुमित्रमण्डलसदासङ्क्रान्तिकान्तं गृहं
साधु श्रीकरणप्रयोगकुशलो हेमाद्रिरेव चितौ ॥

तेनाथ तिथिवारर्च्चयोगेषु करणेषु च ।
सङ्क्रान्त्यादिषु कालेषु क्रियते दानसंग्रहः ॥

तत्र तिथिदानानि तावदुच्यन्ते ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

प्रतिपद्यथ पुष्पाणां द्वितीयायां घृतस्य च ।
पञ्चम्यान्तु फलानां वै षष्ठ्यां स्नानस्य मानद ॥
सप्तम्याञ्चाप्यपूपानामष्टम्याञ्च गुड़स्य च ।
कुल्माषस्य नवम्याञ्च दशम्यां भोजनस्य च ॥
एकादश्यां सुवर्णस्य द्वादश्यां वसनस्य च ।
त्रयोदश्यान्तु गन्धानां सितायास्तदनन्तरं ।
दानञ्च परमान्नस्य पञ्चदश्यां महाफलं ॥

भविष्योत्तरे।

श्रीकृष्णउवाच।

तिथिदानमिदानीन्ते कथयामि युधिष्ठिर।
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वविघ्नविनाशनं॥
मानसं वाचिकं वापि कर्म्मजं यद्भवेत्।
सर्व्वं प्रशममायाति दानेनानेन पाण्डव॥
श्रावणे कार्त्तिके चैत्रे वैशाखे फाल्गुने तथा।
सितपक्षे तु तद्दानं दातव्यं पुष्टिवर्द्धनं॥
दत्तं श्रद्धा सहायश्च पात्रप्राप्तिस्तथैव च।
दानकालः सदैवेह कथितस्तत्त्वदर्शिभिः॥
तीर्थे चायतने गोष्ठे गृहे वा नियतात्मवान्।
यद्ददाति नरश्रेष्ठ तदानन्त्याय* कल्पते॥
प्रतिपत्सु द्विजान् पूज्य पूजयित्वा प्रजापतिं।
सौवर्णमरविन्दं च कारयित्वाष्टपत्रकं॥

प्रजापतिलक्षणमुक्तं,

ब्रह्माण्डदाने।

कृत्वा त्वौदुम्बरे पात्रे सुगन्धघृतपूरिते।
पुष्पैर्धूपैः पूजयित्वा विप्राय प्रतिपादयेत्॥

औदुम्बरं, ताम्रपात्रं।

अनेन विधिना दत्त्वा कमलं कमलालयं।
ईप्सितान् लभते कामान् निष्कामो ब्रह्मसात्मतां।

* कल्पयेदिति क्वचित्पाठः।

वह्निं पूज्य द्वितीयायां भूर्भुवःस्वरिति क्रमात्।
तिलाज्येन शतं हुत्वा दत्त्वा पूर्णाहुतिं ततः॥
वैश्वानरन्तु सौवर्णं* स्थापयेत्ताम्रभाजने।
गुड़ाज्यपूरिते राजंस्तोयपूर्णघटोपरि॥
पूजयित्वा वस्त्रमाल्यैर्भक्ष्यभोज्यैरनेकधा।
ततस्तं ब्राह्मणे दद्याद्†वह्निर्मे प्रीयतामिति॥

वैश्वानरलक्षणमुक्तं

ब्रह्माण्डदाने।

यावज्जीवकृतात्पापान्मुच्यते नात्र संशयः।
मृतो-वह्निपुरे याति प्राहेदं नारदोमुनिः॥
तृतीयायां महाराज गोधां स्वर्णमयीं शुभां।
स्थापयेत्ताम्रपात्रे तु लवणोपरि वेशयेत्॥
जीरकं कटुखण्डञ्च गुडं पार्श्वेषु दापयेत्।
रक्तवस्त्रयुगच्छन्नं कुङ्कुमेन विभूषितं॥
पुष्पधूपैः सनैवेद्यैः पूजयित्वा द्विजातये।
दत्त्वा यत् फलमाप्नोति पार्थ तत् केन वर्ण्यते॥
प्रासादा यत्र सौवर्णा नद्यः पायसकर्द्दमाः।
गन्धर्वा ऋषयो यत्र तत्र ते यान्ति मानवाः॥
स्वर्गादाहत्य‡ संसारे सुरूपः सुभगो भवेत्।
दाता भोक्ता बहुधनः पुत्रपौत्रसमन्वितः॥
नारी वा तद्गुणैर्युक्ता भवतीति न संशयः।

---

* सम्पूर्णमिति पुस्तकान्तरे पाठः।
† वह्निःसम्प्रीयतामिति पुस्तकान्तरे पाठः।
‡ स्वर्गादागत्येति क्वचित्पाठः।

वह्निपुराणे।

योददाति द्विजेभ्यस्तु तृतीयायामुपानहौ।
वैशाखे शुक्ले पक्षे तु सछत्रं करकान्वितं।
न तस्य मानसोदाहोमर्त्यलोकेऽभिजायते॥
सर्व्वव्याधिविनिर्म्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति।
कालादिह यदायाति मम लोके द्विजोत्तम॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां द्विजोत्तम।
यद्ददाति नरश्रेष्ठ तदक्षयं समश्नुते।
विशेषेण तु दानेन भक्षितानां प्रकीर्त्तितं॥

आह विष्णुः।

वैशाखे मासि तृतीयायामुपोषितो अक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तान्येव च हुत्वा सर्व्वपापेभ्यः पूतोभवति यच्चास्मिन्नहनि प्रयच्छति तदक्षयमाप्नोतीति।

भविष्यत्पुराणे।

माघमासे तृतीयायां गुड़स्य लवणस्य च।
दानं श्रेयस्करं राजन् स्त्रीणान्तु पुरुषस्य च॥
गुडेन तुष्यते नूनं लवणेन चतुर्भुजः।
गुडपूजा तु दातव्या मासि भाद्रपदे तथा*॥
तृतीयायां पायसेन वामदेवस्य प्रीतये।
वारिदानं प्रशस्तं स्यान्मोदकानान्तु भारत॥

---

* तयेतिपुस्तकान्तरे पाठः।

वैशाखे मासि राजेन्द्र तृतीयायाञ्च चन्दनैः ।
वारिणा तुष्यते विप्रो-मोदकैर्भीम एव हि ॥
दानन्तु चन्दनस्येह पञ्चयोनावसंशयः ।
या त्वेषा कुरुशार्द्दूल वैशाखे मासि वै तिथिः ॥
तृतीया सा-क्षया लोके गीर्व्वाणैरभिनन्दिता ।*
सुपात्राय महावाहो भूरिचन्द्रञ्च सुव्रत ।
कलधौतं तथान्नञ्च घृतं वापि विशेषतः ॥

चन्द्रं सुवर्णं, कलधौतं रूप्यं,

अस्यां दत्तं त्वक्षयं स्यात्तेनेय-मक्षया स्मृता ।
यत्किञ्चिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदिवा वहु ।
तत्सर्व्वमक्षयं याति तेनेयमक्षया स्मृता ॥
येऽस्यां ददाति करकान्† वारिपात्रसमन्वितान् ।
स याति पुरुषोवीर लोके वै हेममालिनः ॥

भविष्योत्तरे ।

चतुर्थ्यां वारणं हैमं पलादूर्द्धन्तु शोभनं ।
कारयित्वाङ्कुशयुतं तैलद्रोणोपरि न्यसेत् ॥
वस्त्रैःपुष्पैः पूजयित्वा नैवेद्यं विनिवेद्य च ।
ततस्तु ब्राह्मणे दद्याद्गणेशः प्रीयतामिति ॥

---

* रभिवन्दिता इति क्वचित्पाठः ।

† लोकान् वै हेममालिन इति क्वचित् पुस्तके पाठः ।

‡ वारिवाजेति क्वचित्पाठः ।

कार्य्यारम्भेषु सर्व्वेषु तस्य विघ्नं न जायते ॥
वारणः सप्तजन्मानि भवन्ति मदविह्वलाः।
वारणेन्द्रं समारूढस्त्रिलोकविजयी भवेत् ॥

अत्र च।

श्रावणे कार्त्तिकेचैवइत्यादितिथिदानारम्भेऽभिहितोमास-नियमः सर्व्वेषु भविष्योत्तरोक्ततिथिदानेषु वेदितव्यः।

पञ्चम्यां पन्नगं सर्व्वं स्वर्णेनैकेन कारयेत्।
क्षीराज्यपात्रमध्यस्थं पूज्य विप्राय दापयेत् ॥
द्विजं सम्पूज्य वासोभिः प्रणिपत्य क्षमाप्य च।
इह लोके परे चैव दानमेतत् सुखावहं ॥
नागोपद्रवविद्रावि सर्व्वदुष्टनिबर्हणं।
प्रायश्चित्तं तथा प्रोक्तं नागदष्टस्य शम्भुना ॥
षष्ठ्यां शक्तिसमोपेतं कुमारं शिखिवाहनं।
कारयित्वा यथाशक्त्या हैममालाविभूषितं ॥

कुमारलक्षणमभिहितं

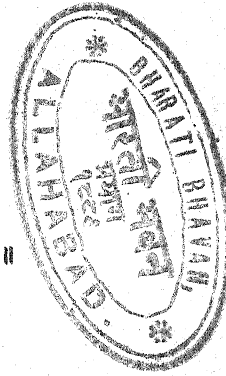
विष्णुधर्म्मोत्तरे।

कुमारः षण्मुखः कार्य्यः शिखण्डकविभूषितः।
रक्ताम्बरधरः कार्य्यो मयूरवरवाहनः ॥
कुक्कुटश्च तथाघण्टा तस्य दक्षिणहस्तयोः।
पताका वैजयन्ती च शक्तिः कार्य्या च वामयोरिति ॥
तण्डुलद्रोणशिखरे वासोभिः पूज्य शक्तितः।

नमस्कृत्य ततो-दद्याद्ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
इह भूतिञ्च सम्प्राप्य प्रेत्य स्वर्गे महीयते।
शूद्रोब्राह्मणतामेति ब्राह्मणो ब्रह्मलोकभाक्॥
सप्तम्यां भास्करं चैवम्पूज्य ब्राह्मणमुत्तमं।
दद्यादलङ्कृतग्रीवं सपर्य्याणं सदक्षिणं॥

दानमन्त्रस्तु।

अश्वदाने द्रष्टव्यः।

सूर्य्यलोकमवाप्नोति सूर्य्येण सह मोदते।
गन्धर्व्वस्तुष्टिमाप्नोति दत्तेऽश्वे समलङ्कृते॥
अष्टम्यां वृषभं श्वेतमव्यङ्गाङ्गन्धुरन्धरं।
सितवस्त्रयुगच्छन्नं घण्टाभरणभूषितं॥
दद्यात् प्रणम्य विप्राय प्रीयतां वृषभध्वजः।
प्रदक्षिणं ततःकृत्वा आगारान्तमनुब्रजेत्॥
दानेनानेन नृपते शिव लोकोन दुर्लभः॥
वृषस्कन्धेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्द्दश॥
तस्माद्वृषभदानेन दाता भवति भारतः॥
नवम्यां काञ्चनं सिंहं कारयित्वा स्वशक्तितः।
मुक्ताफलाष्टकयुतं नीलवस्त्रावगुण्ठितं॥
दद्याद्देवी मनुस्मृत्य दुष्टदैत्यनिवर्हणीं।
द्विजातये प्रदायेत्थं सर्व्वान् कामान् समश्नुते॥
कान्तारवनदुर्गेषु चौरव्यालाकुले पथि।
हिंसकाश्च न हिंसन्ति दानस्यास्य प्रभावतः॥

ततोदेवीपुरं याति पूज्यमानः सुरासुरैः।
पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य राजा भवति धार्म्मिकः॥
दशम्यां नृपशार्दूल दत्त्वाशाः स्वर्णनिर्म्मिताः।
लवणे च गुड़े जीरनिष्पावेषु तिले प्यथ॥
गव्यत्रये तण्डुलेषु माषाणामुपरिस्थिताः।
संपूज्य वस्त्रपुष्पाद्यै र्द्विजाय प्रतिपादयेत्॥

आशा दिशः।

तासां लक्षणमुक्तं।

आशादशमीव्रते।

तद्यथा। स्त्रीरूपास्वाधिदेवस्य शस्त्रवाहनचिह्निता इति-पूर्वादिक्रमेण शक्त्यादेरधिदेवस्य शस्त्रादिभि-श्चिह्निता-इत्यर्थः शक्त्यादीनामपि शस्त्र वाहनानि ब्रह्माण्डदाने द्रष्टव्यानि।

आशाः स्वाशा सदा सन्तु सिद्ध्यतां मे मनोरथः।
भवतीनां प्रसादेन सदा कल्याणमस्त्विति॥

पूजादानमन्त्रः।

अनेन विधिना यस्तु पुमान् स्त्रीवाथ वा पुनः।
निर्व्वापयति राजेन्द्र तस्य पुण्यफलं शृणु॥
इह लोकेनवाप्याशात् प्रेत्य स्वर्गे महीयते।
सफलास्तस्य सर्व्वाशा याः काश्चिन्मनसि स्थिताः॥
ततः स्वर्गादिहाभ्येत्य कुले महति जायते।
एकादश्यां गरुत्मन्तं कारयित्वा हिरण्मयं॥

यथा शक्त्या ताम्रपात्रे घृतस्योपरिपूजितं ।
पश्चाग्न्यभिरते विप्रे गुरवे प्रविशेषतः ॥
दत्त्वा किं बहुनोक्तेन विष्णुलोके महीयते ।
गरुत्मतो रूपमुक्तं विष्णुधर्म्मोत्तरे ॥
तार्क्ष्यो मरकतप्रख्यः कौशिकाकारनासिकः ।
चतुर्भुजस्तु कर्त्तव्यो वृत्तनेत्रमुखस्तथा ॥
भूस्थजानूर्द्ध्वजानुश्च पक्षद्वयविभूषितः ।
प्रभासंस्था तु सौवर्णकलापेन विवर्जितः* ॥
छत्रन्तु पूर्णकुम्भञ्च करयोस्तस्य कारयेत् ।
करद्वयं तु कर्त्तव्यं तथा विरचिताञ्जलिः ॥
विष्णुः पुरश्चेत् कार्य्यो सौ द्विभुजोरचिताञ्जलि रिति ।
गां वृषं महिषीं हेमसप्तधान्य मजाविकं ॥
वड़वां गुड़रसान् सर्व्वान् तथा बहुफलान्यपि ।
पुष्पाणि च पवित्राणि गन्धांश्चोच्चावचान् वनान् ॥
मेलयित्वा यथा भक्त्या वस्त्रैराच्छाद्य तां नवैः ।
द्वादश्यां द्वादशैतानि ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
एकस्य वा महाराज यत् फलं तन्निशामय ।
एषां दानमन्त्रास्तद्दान प्रकरणेषु गवेषणीयाः ॥
इह कीर्त्तिं परां प्राप्य भुक्त्वा भोगान् यथेप्सितान् ।
ततो विष्णुपुरं याति सेव्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
कर्म्मक्षयादिहागत्य राजा भवति धार्म्मिकः ।
यज्ञयाजी दानपतिर्जीवेच्च शरदांशतं ॥

---

* विवर्द्धिता क्वचित्पाठः ।

श्रावणे कार्त्तिके चैत्रे वैशाखे फाल्गुने तथा।
शुक्लपक्षे प्रदातव्यमेतच्छ्रेयो विवर्द्धनं॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

द्वादश्यां चैत्रशुक्लस्य चित्रवस्त्रप्रदोनरः।
अक्षयं फलमाप्नोति नागलोकं च गच्छति॥
वैशाखमासि द्वादश्यां रुक्मदानं तथैव च।
छत्रोपानहयोर्दानं ज्येष्ठेमासि महीभुजः॥
स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा प्रीणयेद्भोगशायिनं।
आषाढशुक्लद्वादश्यां श्वेतद्वीपे महीयते॥
श्रावणे वस्त्रदानेन विष्णुलोके महीयते।
गोदः प्रयाति गोलोकं मासि भाद्रपदे द्विजाः॥
प्रीणयेदश्वशिरसमश्वन्दत्त्वा तथाश्विने।
विष्णुलोकमवाप्नोति कुलमुद्धरते स्वकं॥
सरोमवस्त्रदानेन कार्त्तिके दिवमाप्नुयात्।
प्रदानं लवणस्यैव मार्गशीर्षे महाफलं॥
धान्यानां च तथा पौषे दारूणां च तथोत्तरे।
फाल्गुने सर्व्वगन्धानां* द्वादश्यां दानतः सुखी।
एवं यथोक्तदानेन दाता स्वर्गे महीयते।

वाराहपुराणे।

मार्गशीर्षोऽथ वैशाखो द्वौ मासौ मम वल्लभौ।
अनयोर्मासयोर्य्यस्तु द्वादश्यां नियतात्मवान्॥

---

* वस्तुगन्धानामिति क्वचित्पाठः।

द्वादशानां तु विप्राणां योददाति वसुन्धरे ।
एकैकस्य तु गां श्रेष्ठां सर्व्वोपस्करसंयुतां ॥
वस्त्रोपानद्युगे चैव कर्णालङ्कारएव च ।
आतपत्रं पादुके च अङ्गुलीयकमेव च ॥
विलिप्य चोपवीतं च मां ध्यायन् भक्तिसंयुतः ।
दद्यादशक्तौ पञ्चानां त्रयाणां च द्वयोरथ ॥
अशक्तौ त्वथ वैकस्मिन्वेदवेदाङ्गपारगे ।
अक्रोधने व्रतस्थे च आश्रितेषु विशेषतः ॥
मार्गशीर्षे थवा देवि वैशाखे मासि योनरः ।
दद्यादनेन विधिना तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
मन्वन्तराणां कोटास्तु दश सप्त च पञ्च च ।
मच्छरीरगतश्चास्ते सर्व्वद्वंद्वविवर्जितः ॥
यद्यपि स्युर्ग्रहाः सर्व्वे मूर्द्ध्नि लिङ्गे शनैश्चरः ।
सर्व्वे ते सौम्यतां यान्ति द्वादश्यां विधिना शुना ॥

कूर्म्मपुराणे ।

एकादश्यां निराहारो द्वादश्यां पुरुषोत्तमं ।
अर्च्चयेद्ब्राह्मणमुखे शर्कराघृतपायसैः ॥
एषा तिथि वैष्णवी स्यात् द्वादशी शुक्ल पक्षके ।
तस्यामाराधयेद्देवं प्रयत्नेन जनार्द्दनं ॥
यत् किञ्चिदेव मीशानमुद्दिश्य ब्राह्मणे शुचौ ।
दीयते विष्णुमिवापि तदनन्तफलप्रदं ॥
तस्मादस्यान्तिथौ देयं मृष्टमन्नं शुभार्थिभिः ।

विष्णुः।

पौष्यां च समतीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां सोपवासस्तिलैः स्नात स्तिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्यं तानेव हुत्वा भुक्त्वा च सर्व्व-पापेभ्यः पूतो भवति माघ्यां समतीतायां कृष्णद्वादशीं सश्रवणां प्राप्य वासुदेवाग्रतो महावर्त्तिद्वयेन दीपदानं दद्यात् दक्षिण-पार्श्वे महारजतरक्तेन समग्रेण वाससा तैलतुलामष्टाधिकां दत्त्वा वामपार्श्वे श्वेतेन समग्रेण वाससा घृततुलामष्टाधिकां दद्यात् एतत् कृत्वा यस्मिन्राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन्देशे यस्मिन् कुले तत्रो ज्ज्वलो भवति।

दक्षिणपार्श्वे इत्यादिना महावर्त्तिद्वयमेव कथयति महा-रजतरक्तेन कौसुम्भरक्तेन तुलापलशतं।

यमः।

माघान्धकारद्वादश्यान्तिलैर्हुत्वा हुताशनं।
तिलान्दत्त्वा च विप्रेभ्यः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

श्रावणे शुक्लपक्षे तु द्वादश्यां प्रीतये नृप।
गोप्रदानेन गोविन्दो यत्पूर्व्वं कथितं तव।
फलं तत्सर्व्वमाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा॥

भविष्योत्तरात्।

स्नापयेद्ब्राह्मणान् प्रातस्त्रयोदश्यान्त्रयोदश।
तानाच्छादयनवैर्वस्त्रैर्गन्धपुष्पैरथार्च्चयेत्॥

भोजयेदपि मृष्टान्नं दक्षिणां विनिवेदयेत्।
यथाशक्त्या हेमखण्डान् धर्म्मात्मा प्रीयतामिति॥
धर्म्मराजाय कालाय चित्रगुप्ताय मृत्यवे।
क्षयाय क्षयरूपाय अन्तकाय यमायच॥
प्रेतनाथाय रौद्राय तथा वैवस्वताय च।
महिषस्थाय चित्राय नामानीत्थं त्रयोदश।
उच्चार्य्य श्रद्धयायुक्तः प्रणिपत्य विसर्जयेत्॥
यः करोति महाराज पूजामेतां मनोरमां।
यमाय स सुखं मर्त्त्ये स्थित्वा व्याधिविवर्जितः॥
यममार्गगतं दुःखं पश्चान्नाप्नोत्यसौ पुमान्।
न पश्यति प्रेतपुरं* पितृलोकञ्च गच्छति॥
पुण्यक्षयादिहाभ्येत्य स सुखी नीरुजोभवेत्।
तथा माहेयं सशुभं कुम्भंचतुर्द्दश्यात् पयोभृतं॥
कर्षैकेन च संयुक्तं कुर्य्यात्सहस्रसंयुतं।
घण्टाभरणशोभाढ्यं वृषभेण समन्वितं।
योदद्यात्त्विवभक्ताय ब्राह्मणाय कुटुम्बिने॥

माहेयं, मृण्मयं। पयोभृतं दुग्धपूर्णं। कर्षैकेन संयुक्तं कर्षपरिमाणेन हेम्ना संयुक्तं।

दद्यात् कुम्भं सहेमानं भृतायादुग्धसंभृतमिति—

वातुलोक्तेः।

एतद्दत्त्वा नरश्रेष्ठ शिवलोके महीयते।
तत्र स्थित्वा चिरं कालं क्रमादेत्य महीतलं॥

---

* प्रेतसुखमिति क्वचित्पाठः।

महाभारते।

वैशाख्यां पौर्णमास्यान्तु तिलान् दत्त्वा द्विजातिषु।
तिला भक्षयितव्यास्तु सदाह्यालभनञ्च तैः।
कार्य्यं सततमिच्छद्भिः श्रेयः सर्व्वात्मना गृहे॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

सोपवासस्तथा ज्येष्ठे पूर्णे तुलसीलक्षणे।
उपानहौ तथा छत्रं दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत्॥
आषाढ्यामन्नदानेन प्राप्नोत्यन्नं तथा बहु।
जलधेनुप्रदानेन श्रावण्यां स्वर्गमाप्नुयात्॥
गोदानं प्रोष्ठपद्यां वा पौर्णमास्यां महाफलं॥
आश्वयुज्यां कांस्यपात्रं घृतपूर्णं द्विजातये।
ससुवर्णं तथा दत्त्वा दीप्तौजास्त्विह जायते॥
कार्त्तिक्यां चन्द्रवर्णाभं अन्यवर्णमथापि वा।
रत्नैर्गन्धै स्तथा धान्यै वीजैर्वस्त्रै स्तथैव च॥
कृत्वा चोक्षमथोक्षाणं दत्त्वा दीपं समन्ततः।
चन्द्रोदये नरोदत्त्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते॥
कान्तारे यममार्गे तु तेनासौ व्रजते सुखं।
प्राप्नोति पुत्रपौत्रांश्च सूर्य्यलोकं च गच्छति॥
मार्गशीर्षे तथा मासि पूर्णे शिशिरदीधितौ।
महारजतरक्तेन वाससा तु महीपते॥
आच्छाद्य कांस्यपात्रे तु कृत्वा सोमं समाहितः।

महारजतरक्तेन, कुसुम्भरक्तेन, चन्द्रलक्षणं, वारदानेषु पुरस्ताद्वच्यते ।

लवणस्य तु मुख्यस्य संपूर्णं कृष्णमार्गकं ।

मुख्यस्य लवणस्येति, सैन्धवस्येत्यर्थः ।

दत्त्वा सुवर्णनाभन्तु तस्मिन्नेव द्विजातये ।
सौभाग्यरूपलावण्ययुक्तो भवति मानवः ॥

गौरसर्षपकल्केन पौषे उच्छादितो नरः ।

उच्छादित. उद्वर्त्तित इत्यर्थः ।

न चाव्रणेन कुम्भेन सोभिषिक्तस्य तत्परं ।
विरूषितस्तथा स्नातः सर्व्वबीजयुतैर्जलैः ॥

विरूषित, अपनीतस्नेहः ।

गन्ध-रत्न-फलोपेतैर्घृतेन तदनन्तरं ।
सौवर्णञ्च ततः कृत्वा तत् प्रदद्याद्द्विजातये ॥

सुवर्णमध्ये घृतेनाभिषिक्त इत्यन्वयः ।

तदिति, कुम्भादिकं प्रकृतद्रव्यं परामृश्यते ।

घृतेन स्नापितं विष्णुं भक्त्या संपूजयेत्ततः ।
घृतं च जुहुयादग्नौ घृतं दद्याद्द्विजातये ॥
कार्त्ते वस्त्रयुगन्दद्यात्सोपवासः समाहितः ।
कर्म्मणानेन धर्म्मज्ञः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
माघ्यां कृत्वा तिलैः श्राद्धं सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।
स्वास्तीर्णं शयनं दत्त्वा फाल्गुन्यां ब्राह्मणाय च ।
रूपद्रविणसंयुक्तां भार्य्यां पत्नवतीं तथा ॥

पत्नवतीं, बहुतरज्ञातियुक्तां ।

नरः प्राप्नोति धर्म्मज्ञः श्रियञ्चैव यथोत्तमां।
तथा। नार्य्यपि भर्त्तारं नात्र कार्य्या विचारणा॥
पौर्णमासीषु चैत्रीषु मासर्क्षसहितासु च।
एतेषामेव दानानां फलं दशगुणं भवेत्।
महत्पूर्व्वासु तास्वेव फलमक्षय मश्नुते॥

मासनक्षत्रसहितायां पौर्णमास्यां यदा गुरुवारस्तदा तस्या महत्पूर्व्वेति।

मासर्क्षसहिता जीवे महापूर्व्वा तु पूर्णिमेति विष्णुधर्म्मोत्तरोक्तेः।

आह विष्णुः।

मार्गशीर्षे पञ्चदश्यां शुक्ले मृगशिरोयुक्तायां च चूर्णितलवणस्य सुवर्णनाभप्रस्थमेकं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत् अनेन कर्म्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते, पौषी चेत् पुष्ययुक्ता स्यात्तस्यां गौरसर्षपकल्केनोच्छादितशरीरोगव्यघृतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्व्वौषधिभिः सर्व्वगन्धैः सर्व्ववीजैश्च स्नातः घृतेन च भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा पुष्प-गन्ध-धूप-दीप-नैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य वैष्णवैः शाक्तैर्वार्हस्पत्यैश्च मन्त्रैः पावकं हुत्वा सुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणं स्वस्तिवाचयेद्वासोयुगं कर्त्रे दद्यादनेन कर्म्मणा पुष्यति, माघीमघायुक्ताचेत्स्यात्तस्यान्तिलैः श्राद्धं कृत्वा पूतो भवेत् भोजनार्थं श्राद्धे तिलान् दत्त्वा सर्व्वजनप्रियोभवति, फाल्गुनी फाल्गुनीभिर्युताचेत्तस्यां ब्राह्मणाय सुसंस्कृतं स्वास्तीर्णशयनं निवेद्य भार्य्यां मनोज्ञां पद्मवतीं द्रविणवतीं चाप्नोति, नार्य्यपि भर्त्तारं,

चैत्री चित्रायुताचेत्तस्यां चित्रवस्त्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति, वैशाख्यां पौर्णमास्यां ब्राह्मणसप्तकं चौद्रयुक्तैस्तिलैः सन्तर्प्य धर्म्मराजानं, प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतोभवति, ज्यैष्ठी ज्येष्ठायुताचेत्तस्यां छत्रोपानत्प्रदानेन नगराधिपत्यमाप्नोति, आषाढ्यामाषाढायुतायामन्नपानदानेन तदेवाचय माप्नोति, श्रावण्यां श्रवणयुतायां जलधेनुमन्नवासोयुगान्वितां दत्त्वा स्वर्गलोकमवाप्नोति, प्रौष्ठपद्यान्त्वयुक्तायां गोदानेन सर्व्वपापविनिर्मुक्तो भवति, आश्वयुज्यामश्विनीगते चन्द्रमसि घृतपूर्णभाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा दीप्ताग्निर्भवति, कार्त्तिकीचेत् कृत्तिकायुक्ता स्यात्तस्यां सितमुच्माणमन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्व्वसस्य, रत्न-गन्धोपेतं द्वीपमध्ये ब्राह्मणाय दद्यात् कान्तारभयं न पश्यति।

भविष्योत्तरे।

पौर्णमास्यां वृषोत्सर्गं कारयित्वा विधानतः।
चन्द्रं रजतनिष्पन्नं पलेनैकेन शोभनं।
पूजयेद्गन्ध कुसुमैर्नैवेद्यं विनिवेद्य च॥
चन्द्ररूप लच्चणन्तु, पुरस्ताद्वारदानप्रकरणे विलोकनीयं।
दद्याद्विप्राय सत्कृत्य वासोलङ्कारभूषणैः।
मन्त्रेणानेन राजेन्द्र तं निबोध मयोदितं॥
चीरोदार्णवसम्भूत त्रैलोक्याङ्गणदीपक।
उमापतिशिरोरत्न शिवायाश्च नमोनमः॥
दानेनानेन नृपतिर्भ्राजते चन्द्रवद्दिवि।
अप्सरोभिः परिवृतोयावदाहूतसंप्लवं॥

स्कन्दपुराणे।

तिलपात्राणि योदद्याद्द्विजेभ्यः शुद्धमानसः।
अमावास्यां समासाद्य कृष्णानां सुसमाहितः॥
स पितॄंस्तर्पयित्वा तु अक्षयं नरपुङ्गवः।
पितृलोकं समाप्नोति चिरं च सुखमेधते॥

कृष्णानां, तिलानामितिशेषः।

कूर्म्मपुराणे।

अमावास्यामनुप्राप्य ब्राह्मणाय तपस्विने।
यत् किञ्चिद्देवदेवेशं दद्यादुद्दिश्य शङ्करं॥
प्रीयतामीश्वरः सोमो महादेवः सनातनः।
सप्तजन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति॥

सोम, उमासहितः।

भविष्योत्तरे।

दानान्यमूनि विधिवत् प्रतिपत्क्रमेण
यच्छन्ति ये द्विजवराय विशुद्धसत्वाः।
ते ब्रह्म-विष्णु भुवनेषु सुखं विहृत्य
पश्चाद्भवन्ति भुवि भूपवराः सुरूपाः॥

इति तिथिदानानि।

अथ युगादितिथिदानं।

भविष्योत्तरात् युधिष्ठिर उवाच।

पुनर्मे ब्रूहि देवेश त्वद्भक्त्या भावितात्मनः।
कथ्यमानमिहेच्छामि शुभं धर्म्ममिदं महत्।
यत्राणुरपि दत्तोहि जप्तं वा सुमहद्भवेत्॥

श्रीभगवानुवाच।

शृणु पाण्डव ते वच्मि रहस्यं देव निर्मितं।
यन्मया कस्यचिन्नोक्तं सुप्रियस्यापि भारत॥
वैशाखमासस्य तु या तृतीया
नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे।
नभस्य मासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे॥
वैशाखतृतीया, या शुक्लपक्षजा
माघपञ्चदशी, कृष्णपक्षजेत्यवधेयं।
वैशाखस्य तृतीया या समा कृतयुगेन तु।
त्रेतायुगेन च समा नवमी कार्त्तिके तु या॥
त्रयोदशी नभस्ये तु द्वापरेण समा मता।
माघे पञ्चदशी राजन् कलिकालादिरुच्यते॥
एताश्चतस्रो राजेन्द्र युगानां प्रभवाः स्मृताः।
युगादयस्तु कथ्यन्ते तेनैताः सर्व्वसूरिभिः॥
उपवासस्तपोदानं जपहोमक्रियादिषु।
यदासु क्रियते किञ्चित्सर्व्वं कोटिगुणं भवेत्॥
वैशाखस्य तृतीयायां श्रीसमेतं जगद्गुरुं।

नारायणं पूजयेथाः पुष्प-गन्धादिलेपनैः।
वस्त्रा-लङ्कारसम्भारैर्नैवेद्यैर्विविधैस्तथा॥

श्रीसमेतं नारायणं, लक्ष्मीनारायणं,

तद्रूपं तु देवतादानप्रकरणस्थित लक्ष्मीनारायणदाने द्रष्टव्यं।

ततस्तस्याग्रतो धेनुर्लवणस्याढकेन तु।
कार्य्या कुरुकुलश्रेष्ठ चतुर्भागेन वत्सकः॥
अविचर्म्मोपरि स्थाप्य कल्पयित्वा विधानतः।
शास्त्रोक्तक्रमयोगेन ब्राह्मणाय प्रदापयेत्॥
श्रीधरः श्रीपतिः श्रीमान् श्रीशः सम्प्रीयतामिति।
अनेन विधिना दत्त्वा धेनुं, विप्राय भारत।
गोसहस्रदशगुणं प्राप्नोतीह न संशयः॥
तथैव कार्त्तिके मासि नवम्यां नक्तभुक् नरः।
स्नात्वा नदीतडागेषु देवखातेषु वा पुनः॥
उमासहायं वरदनीलकण्ठमथार्च्चयेत्।
पुष्पधूपादिनैवेद्यैरनिन्द्यं शङ्करं शिवं॥

उमामहेश्वरलक्षणमुक्तं, देवतादानप्रकरणस्थितउमामहेश्वरदाने।

धेनुं तिलमयीं दद्यात् पुराणोक्तविधानतः।
अष्टमूर्त्तिर्नीलकण्ठः प्रीयतामिति कीर्त्तयेत्॥
यदत्र प्राप्यते पुण्यं पार्थ तत् केन वर्ण्यते।
दत्त्वा तिलमयीं धेनुं शिवालोकमवाप्नुयात्॥
त्रयोदशी नभस्ये या कृष्णं तस्यां-समर्च्चयेत्॥

कृष्णरूपमुक्तं, विष्णुधर्म्मोत्तरे।

कृष्णश्चक्रधरः कार्य्यो नीलोत्पलदलद्युतिः।

द्विबाहुः सौम्यवदनः-कुण्डलाभ्यामलङ्कृतइति॥
पितृभ्योन्नप्रदानेन मधुना च तथैव च।
भोजयेद्ब्राह्मणान् भक्त्या वेदवेदाङ्गपारगान॥
पितृनुद्दिश्य दातव्या सवत्सा कांस्यदोहना।
प्रत्यच्चा गौर्महाराज तरुणी सुपयस्विनी॥
पितापितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।
प्रीयताङ्गोप्रदानेन इति दत्त्वा विसर्जयेत्॥
कृतेनानेन राजेन्द्र यत् पुण्यं प्राप्यते नृभिः।
तत् केन गणितुं याति वर्षकोटिशतैरपि॥
पुत्रान् पौत्रान् प्रपौत्रांश्च धनं सुमहदीप्सितं।
इह प्राप्नोति पुरुषः परत्र च शुभां गतिं॥
पञ्चदश्यान्तु माघस्य पूजयित्वा पितामहं।
गायत्र्या सहितं देवं वेदवेदाङ्गभूषितं॥
ब्रह्मणो वेदाङ्गानां च, लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने।
गायत्रीलक्षणन्तु पद्मपुराणोक्तं ब्रह्माण्डदाने।
गायत्री वेदमूर्त्तिस्तु, महाभूत घटदाने।
नवनीतमयीं धेनुं फलैर्नानाविधैर्युतां।
सहिरण्यां सवत्साञ्च ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥
कीर्त्तयेत् प्रीयतामत्र पद्मयोनिः पितामहः।
यत् स्वर्गे यच्च पाताले यन्मर्त्ये किञ्च दुर्लभं॥
तदवाप्नोत्यसन्दिग्धं पद्मयोनेः प्रसादतः।
यानि चान्यानि दानानि दत्तानि सुवह्न्यपि॥
युगादिषु महाराज अक्षयानि भवन्ति हि।

अल्पमल्पं हि यत् किञ्चित् प्रदद्यान्निर्द्धनोऽपि सन्॥
अक्षयञ्च भवेत् सर्व्वं युगादिषु न संशयः।
वित्तानुसारि स्वं ज्ञात्वा विभवं पार्थिवोपि सन्।
अनुसारेण वित्तस्य असाध्येन समाधिना।
भूहिरण्यं गृहं वासः शयनान्यासनानि च।
छत्रोपानद्युगानि स्युः प्रदेयानि द्विजातिषु॥
एवं दत्त्वा यथा शक्त्या भोजयित्वा द्विजानपि।
पश्चाद्भुञ्जीत सुमहत् वाग्यतः स्वजनैः समं॥
यत् किञ्चिन्मानसम्पापं वाचिकं कायिकन्तथा।
तत्सर्व्वं नाशमायाति युगादितिथिपूजनात्॥
प्रगीयमानो गन्धर्व्वैः स्तूयमानः सुरासुरैः।
रमते वाक्षयं कालं स्वर्गलोके न संशयः॥
यद्दीयते किमपि कोटिगुणं तदाहुः
स्नानं जपोहवनमक्षयमेव सर्व्वं।
स्यादक्षयासु युगपूर्वतिथीषु राजन्
व्यासादयोमुनिवराः समुदाहरन्ति॥

इति युगादिदानविधिः।

अथ वारदानानि।

तत्र स्कन्दपुराणे।

आदित्यादिषु वारेषु सहिरण्याः सदैव तु।
यः प्रयच्छति तन्मूर्त्तींस्तस्य तुष्यन्ति वै ग्रहाः॥

दद्यादादित्यमादित्ये सोमं सोमे कुजं कुजे ।
एवं बुधादीन्मन्दे तु राहु-केतु-शनैश्चरान् ॥

ब्रह्मपुराणे ।

ग्रहान् स्वर्णमयान् कृत्वा यो विप्रेभ्यः प्रयच्छति ।
तद्दिनेषु यथा शक्त्या सर्व्वान् कामान् स विन्दति ॥

तेषां लक्षणमुक्तं ब्रह्माण्डदाने* ।

पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भसमद्युतिः ।
सप्ताश्वः सप्तरज्जुश्च द्विभुजः स्यात्सदा रविः ॥
श्वेतः श्वेताम्बरधरो दशाश्वः श्वेतभूषणः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्त्तव्यो वरदः शशी ॥
रक्तमाल्याम्बरधरः शक्ति-शूल-गदा-धरः ।
चतुर्भुजो मेषगमो वरदः स्यादङ्गरासुतः ॥
पीतमाल्याम्बरधरः कर्णिकारदलद्युतिः ।
खड्ग-चर्म्म-गदा-पाणिः सिंहस्थो वरदो बुधः ॥
देवदैत्यगुरुस्तद्वत्पीतश्वेतौ चतुर्भुजौ ।
दण्डिनौ वरदौ कार्य्यौ साक्षसूत्र-कमण्डलू ॥
इन्द्रनीलद्युतिः शूली वरदो गृध्रवाहनः ।
बाणबाणासनधरः कर्त्तव्योऽर्कसुतः सदा ॥
करालवदनः खड्ग-चर्म्म-शूली वरप्रदः ।

---

* मत्स्यपुराणे इति क्वचित् इतिपाठः ।

नीलः सिंहासनस्थश्च राहुरत्र प्रशस्यते ॥
धूम्रा द्विबाहवः सर्व्वे गदिनो विक्ततानना: ।
गृध्रासनगता नित्यं केतवः स्युर्वरप्रदाः ॥
सर्व्वे किरीटिनः कार्य्या ग्रहा लोकहितावहाः ।
स्वाङ्गुलेनोच्छ्रिताः सर्व्वे शतमष्टोत्तरं सदा ॥

अष्टावादित्यादयः शतं केतव इत्युभयेप्यष्टोत्तरशतं, एकोत्तरशतं केतव, एको वा केतु रिति केचित्, तत्र पच्चद्वये नवोत्तरशतेन देवताप्रतिमा विधेयाः, स्वांगुलेन, यजमानांगुलेन, एतेषां दानमन्त्रा ग्रहदाने द्रष्टव्याः प्रञ्चप्रोक्तेः, आदित्यवारे सुवर्णमयमादित्यं कृत्वा रक्तवस्त्रं पद्मरागं च ब्राह्मणाय प्रतिपादयेत्, कपिलां वा सूर्य्यलोके सर्व्वान् कामानवाप्नोति, निष्कामो मोच्चं सोमदिने राजतं सोमं शङ्खं वा, मङ्गलदिने सौवर्णं मङ्गलं रक्तं धुरन्धरं वा, बुधे सौवर्णं बुधं ज्ञानप्राप्तयेद्द्यात्, गुरुदिने सौवर्णं बृहस्पतिं पीतं वा वस्त्रं प्रदद्यात्, शुक्रदिने राजतं शुक्रं श्वेतं हयं वा तत्प्रीतये दद्यात्, शनैश्वरे सौवर्णं शनैश्वरमिन्द्रनीलयुतं कृष्णाङ्गाश्वा तत्प्रीतये दद्यात्, तस्मिन्नेव दिने राहुमायसेन समन्वितं दद्यात्, केतून् च्छागसमन्वितान् तत्प्रीतये दद्यात्, अत्र राहुकेतवोऽपि सौवर्णा एव, एवं विशेष दानेन सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ।

अथाह यमः ।

आदित्यवारे विप्राय हिरण्यञ्च सदैव तु ।
यः प्रयच्छति पूर्व्वं हि तस्य तुष्यति वै यमः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

लवणाज्यगुड़ोपेतमपूपं सूर्य्यवासरे ।
स हिरण्यं नरो दत्त्वा न रोगैरभिभूयते ॥
एवं विधञ्चेन्दुदिने दत्त्वा सौभाग्यमाप्नुयात् ।
काष्ठदानं भौमदिने शत्रुनाशमवाप्नुयात् ॥
बुधैः क्रीडनकानाञ्च दानं बालेषु शस्यते ।
जीवाह्नि वस्त्रदानेन परान्तुष्टिं* समश्नुते ॥
सर्व्वं वरं तत्-प्राप्नोति शुक्रे दत्त्वा रतिस्त्रियः ।
अभ्यङ्गं सौरदिवसे दत्त्वा जीवितमाप्नुयात् ॥

इति वारदानानि ।

अथ नक्षत्रदानानि ।

तत्र महाभारते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतो मे भवतो वाक्यादन्नदानस्य यो विधिः ।
नक्षत्रयोगस्येदानीं दानकल्पं ब्रवीहि मे ॥

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीम मितिहासं पुरातनं ।
देवक्याश्चैव सम्वादं देवर्षे र्नारदस्य च ॥

---

* परां पुष्टिमिति क्वचित् पाठः ।

द्वारकायामनुप्राप्तं नारदं देवदर्शनं।
पप्रच्छेमं वद प्रश्नं देवकी धर्मदर्शिनी॥
तस्याः सम्पृच्छमानाया देवर्षिर्नारदस्तथा।
आचष्ट विधिवत्सर्व्वं यत्तच्छृणु विशांपते॥

नारद उवाच।

कृत्तिकासु महाभागे पायसेन ससर्पिषा।
सन्तर्प्य ब्राह्मणान् साधून् लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान्॥
रोहिण्यां पाण्डवश्रेष्ठ माषैरन्नेन* सर्पिषा।
पयोनुपानद्दातव्यमानृण्यार्थं द्विजातये॥
दोग्ध्रीं सवत्सान्तु नरो नक्षत्रे सोमदैवते।
दत्त्वा दिव्यविमानस्थः स्वर्गं प्राप्नोत्यनुत्तमं॥

सोमदैवतनक्षत्रं, मृगशीर्षं।

आर्द्रायां कृशरन्दत्त्वा तिलमिश्रं समाहितः।
नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्व्वतान्॥
पूपं पुनर्वसौ दत्त्वा घृतपूर्णं सुपाचितं।
यशस्वी रूपसम्पन्नो वह्वन्ने जायते कुले॥
पुष्ये तु काञ्चनन्दत्वा कृतं चाकृतमेव च।
अनालोकेषु लोकेषु सोमवत्स विराजते॥

---

* अन्नेनेति क्वचित् पुस्तके पाठः।

क्षतं, घटितं ।

अक्षत, मघटितं ।

अश्लेषासु तथा रूप्यं वृषभं वा प्रयच्छति ।
स सर्व्वभयनिर्म्मुक्तः शास्त्रवानभिजायते ॥
मघासु तिलपूर्णानि वर्द्धमानानि मानवः ।
प्रदाय पशुमांश्चैव पुत्रवांश्च प्रजायते ॥
फाल्गुनीपूर्वसमये ब्राह्मणानामुपोषितः ।
भक्ष्यान् फाणितसंयुक्तान् दत्त्वा सौभाग्यमृच्छति ॥
घृत-क्षीरसमायुक्तं विधिवत् षष्टिकौदनं ।
उत्तराविषये दत्त्वा स्वर्गलोके महीयते ।
यद्वा प्रदीयते दानमुत्तराविषये नरैः ॥
सदा फलमनन्तञ्च भवतीह विनिश्चयः ।

फाल्गुनीपूर्वसमये, पूर्व्वाफल्गुनीसमय इत्यर्थः । फाणितं, गुडविकारः, उत्तराविषये, उत्तराफाल्गुनीसमय इत्यर्थः ।

हस्ते हस्तिरथं दत्त्वा चतुर्युक्तमुपोषितः ।
नरस्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्व्वतान् ॥

चतुर्युक्तं, चतुर्भिर्हस्तिभिर्युक्तं ।

चित्रायां वृषभं दत्त्वा पुण्याङ्गाञ्चा च भारत ।
चरत्यप्सरसां लोके रमते नन्दने वने ॥

पुण्याङ्गं गामिति शुभलक्षणलक्षितशरीरं धेनुमित्यर्थः ।

स्वातीष्वथ धनं दत्त्वा यदिष्टतममात्मनः।
प्राप्नोति लोकान् सुशुभानिह चैव महद्यशः॥
विशाखायामनड्वाहं धेनुं दत्त्वाथ दुग्धदां।
सप्रासङ्गञ्च शकटं सधान्यं वस्त्रसंयुतं॥

प्रासंगो युगान्तरकाष्ठम्।

पितॄन् देवांश्च प्रीणाति प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते।
न च दुर्गाण्य वाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति॥
दत्त्वा यथोक्तं विप्रेभ्यो वृत्तिमिष्टां स विन्दति।
नारकीयांश्च स क्लेशान्नाप्नोतीति विनिश्चयः॥
अनुराधासु प्रावारवस्त्रोत्तरमुपोषितः।
दत्त्वा युगशतं वापि नरः स्वर्गे महीयते॥
प्रावारः, प्रवारपटः, वस्त्रोत्तरं, परिधानवस्त्रादिकं।
कालशाकन्तु विप्रेभ्यो दत्त्वा मर्त्त्यः समूलकं।
ज्येष्ठायां मृत्युमुत्साद्य गतिमिष्टाञ्च गच्छति॥
मूले मूलफलं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यः समाहितः।
स्वपितॄन् प्रीणयेद्देव गतिमिष्टाञ्च गच्छति॥
अथ पूर्वासु षाढासु दधिपात्राण्युपोषितः।
कुलवृत्तोपसम्पन्ने ब्राह्मणे वेदपारगे॥
प्रदाय जायते श्रेष्ठकुले बहुगुणाकुले।
पुत्रपौत्रैः परिवृतः पशुमान् धनवांस्तथा॥
उदमन्थं स सर्पिष्कं प्रभूतमधुफाणितं।
दत्त्वोत्तरास्वाषाढासु सर्व्वलोकानवाप्नुयात्॥

उदमन्थः, उदकमिश्राः सक्तवः, फाणितं, दुग्धखण्डविकारः।

दुग्धन्त्वभिजितो योगे दत्त्वा मधुघृतप्लुतं।
धर्म्मनिष्ठो मनीषिभ्यः स्वर्गलोके महीयते॥

अगमर्थः।

उत्तराषाढानक्षत्रचतुर्थपादः, श्रवणस्याद्यघटिकाचतुष्टयमभिजिद्योगः।

श्रवणे कम्बलं दत्त्वा वस्त्रान्तरितमेवच।
श्वेतेन याति यानेन स्वर्गलोकानसंवृतान्॥
गोप्रयुक्तं धनिष्ठासु यानं दत्त्वा समाहितः।
वस्त्रमस्मिन्नवं दत्त्वा प्रेत्य राज्यं प्रपद्यते॥
गन्धं शतभिषायोगे दत्त्वा सागुरुचन्दनं।
प्राप्नोत्यप्सरसां लोकं प्रेत्य गन्धांश्च शाश्वतान्॥
पूर्वभाद्रपदायोगे राजमाषान् प्रदाय वै।
सर्वभक्ष्यफलोपेतः स वै प्रेत्य सुखी भवेत्॥
औरभ्रमुत्तरायोगे यस्तु मांसं प्रयच्छति।
पितॄन् प्रीणाति सकलान् प्रेत्यानन्त्यं समश्नुते॥

उरभ्रो, मेषस्तस्य मांसमौरभ्रं।

कांस्योपदोहनीं धेनुं रेवत्यां यः प्रयच्छति।
स प्रेत्य कामानादाय दातारमुपतिष्ठति॥
रथमश्वसमायुक्तं दत्त्वाश्विन्यां नरोत्तमः।
हस्त्य-श्व-रथसम्पन्ने वर्चस्वान् जायते कुले॥

भरणीषु द्विजातिभ्यस्तिलधेनुं प्रदाय वै।
गाः प्रसूताश्च प्राप्नोति नरः प्रेत्य यश स्तथा ॥

भीष्म उवाच।

इत्येष लक्षणोद्देशः प्रोक्तो नक्षत्रयोगतः।
देवक्या नारदेनेह स्नुषाभ्यः सा ब्रवीदिदं ॥

विष्णुधर्मोत्तरे।

कृत्तिकासु सुवर्णस्य दानं बहुफलं स्मृतं।
रक्तवस्त्रस्य रोहिण्यां सौम्येभे लवणस्य च ॥
कृसरस्य तथार्द्रायामादित्ये रजतस्य च।
घृतस्य तु तथा पुष्ये गन्धानामथ सर्पभे ॥
तिलानाञ्च तथापैत्रे प्रियगोर्भगदैवते।
आर्यम्णे चाज्य पूपानां साविते पायसस्य तु ॥
चित्रायां चित्रवस्त्राणां सक्तूनां वायुदैवते।
ऐन्द्राग्नौ चैव लोहानां मैत्रे माल्यफलस्य च ॥
छत्रस्य च तथा शाक्रे मूले मूलफलस्य च।
हेम्नश्च मधुयुक्तस्य दानमाप्ये महाफलं ॥
विश्वेश्वरेऽन्नपानस्य श्रवणे वसनस्य च।
धान्यस्य वासवे विप्रा वारुणे चौषधस्य च।
आजे पुराणवीजानां सस्यानां तदनंतरे।
गोरसानां तथा पौष्णे स्नानानामथ वाश्विने ॥
तिलानाञ्च सदादानं भरणीषु महाफलं।

आह विष्णुः ।

प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृतयुतं परमान्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं प्रीणयित्वा रूपभाग्भवेत् ।

यमः ।

मासि मासि च रेवत्यां ब्राह्मणान् घृतपायसं ।
सदक्षिणं भोजयित्वा रूपभागभिजायते ॥

इति नक्षत्रदानानि ।

अथ योगदानानि ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

विष्कुम्भादिषु योगेषु दानधर्म्मं महाफलं ।
तमहं संप्रवक्ष्यामि शृणुध्व ऋषिसत्तमाः ॥
विष्कुम्भे सर्व्वधान्यानान्दानं सर्व्वाघनाशनं ।
प्रीतौ तथान्नपानानामायुष्मति घृतस्य च ॥
कुङ्कुमस्य च सौभाग्ये यवदानञ्च शोभने ।
अतिगण्डे च वस्त्राणां पायसस्य सुकर्म्मणि ॥
धृतौ रजतदानञ्च शूले मूलादिदानकं ।
गण्डे मण्डनदानञ्च वृद्धौ गोदानमिष्यते ॥
ध्रुवे च पञ्चरत्नानां व्याघाते फाणितस्य च ।

हर्षणे गन्धदानं स्यात् वज्रे दद्यान्मणीनपि ॥
सिद्धौ सिद्धार्थका देया व्यतीपाते तु काञ्चनं।
वरीयसि तिलान् दद्यादस्त्राणि परिघे तथा ॥
जलकुम्भाः शिवे देयाः सिद्धे सिद्धान्नमिष्यते।
साध्ये ऽलङ्करणांच छत्रदानं शुभे शुभं ॥
शुक्ले चोपानहोर्दानं शस्त्रं ब्रह्मणि सर्पिषः।
ऐन्द्रे च दीपकान् दद्याद्वैधृतौ कनकं हितं ॥
दानान्येतेषु योगेषु यथा शक्त्या द्विजोत्तमाः।
भक्तियुक्तो द्विजे दत्त्वा लोके वसति चक्रिणः ॥

इति योगदानानि।

अथ करणदानानि।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

करणेषु प्रवक्ष्यामि दानानि द्विजपुङ्गवाः।
ववे पायसदानं स्यात् शक्तुदानं च बालवे ॥
कौलवे गोरसान्दद्यात्तिलांस्तैतिलनामनि।
गराभिधाने लवणं वणिजे देयमम्बरं ॥
विष्टौ च षष्टिकान्नानि शकुनौ सर्पिरेव च।
मधुदानं चतुष्पादे शस्तन्नागे च वाससां ॥
दानं प्रियङ्गोः किन्तुघ्ने श्रेष्ठमुक्तं द्विजोत्तमाः।

इति करणदानानि ।

अथ संक्रान्तिदानानि ।

तत्र विश्वामित्रः ।

मेषसंक्रमणे भानोर्मेषदानं महाफलं ।
वृष संक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च ॥
वस्त्रा-न्न-पान दानानि मिथुने विहितानि च ।
घृतधेनुप्रदानञ्च कर्कटे परिशस्यते ॥
ससुवर्णं छत्रदानं सिंहे पि विहितं सदा ।
कन्याप्रवेशे वस्त्राणां सुरभीणां तथैव च ॥
तुलाप्रवेशे धान्यानां वीजानामेव चोत्तमं ।
कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनान्दानमेव च ॥

अत्र कीटो, वृश्चिकः ।

धनुःप्रवेशे वस्त्राणां यानानाञ्च महाफलं ।
झषप्रवेशे दारूणां दानमग्नेस्तथैव च ॥

झषो, मकरः ।

कुम्भप्रवेशे दानं तु गवामम्बुतृणस्य तु ।
मीनप्रवेशे स्नानानां माल्यानामपि चोत्तमं ॥
दानान्यथैतानि मया द्विजेन्द्राः
प्रोक्तानि काले तु नरः प्रदत्त्वा ।

प्राप्नोति कामान्मनसस्त्वभीष्टां-
स्तस्मात् प्रशंसन्ति हि कालदानं॥

स्कन्दपुराणे।

धेनुं तिलमयीं राजन् दद्याद्यश्चोत्तरायणे।
सर्व्वकामानवाप्नोति विन्दते परमं सुखं॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

उत्तरे त्वयने विप्रा वस्त्रदानं महाफलं।
तिलपूर्णमनड्वाहं दत्त्वा रोगैः प्रमुच्यते॥

इति संक्रान्तिदानानि।

अथ मासदानानि।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

तिलप्रदानं माघे तु याम्यं लोकं न गच्छति।
प्रियङ्गुं फाल्गुने दत्त्वा प्रियो भवति भूतले॥
चैत्रे चित्राणि वस्त्राणि दत्त्वा सौभाग्यमश्नुते।
अपूपानां प्रदानेन वैशाखे स्वर्गमश्नुते॥
छत्रदानात्तथा ज्यैष्ठे सर्व्वान् कामान् समश्नुते।
श्रावणे वस्त्रदानस्य कीर्त्तितं सुमहत् फलं॥
प्रौष्ठपदे तथा मासि प्रदानात् फाणितस्य च।

आश्विने घृतदानेन रूपवानभिजायते ॥
कार्त्तिके दीपदानेन सर्व्वमौज्ज्वल्यमाप्नुयात्।
लवणं मार्गशीर्षे तु दत्त्वा सौभाग्य मश्नुते ॥
पौषे कनकदानेन परां पुष्टिं तथैव च।
पुष्पाणाञ्च सिते पक्षे दानं लक्ष्मीकरं स्मृतं।
फलानाञ्च तथा दानं कृष्णपक्षे महाफलं।

वामनपुराणे।

माघे मासि तिलाः शस्तास्तिलधेनोश्च दानव।
इन्धेन्धनादयश्चान्ये माधवप्रीणनाय तु ॥
फाल्गुने व्रीहयो गावो वस्त्रं कृष्णाजिनान्वितं।
गोविन्दप्रीणनार्थाय दातव्यं भरतर्षभ ॥
चैत्रे चित्राणि वस्त्राणि शयनान्यासनानिच।
विष्णोः प्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणेष्वथ ॥
गन्धाश्च माल्यानि तथा वैशाखे सुरभीणिच।
देयानि द्विजमुख्येभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥
उदकुम्भस्तु* धेनुश्च तालवृन्तं सचन्दनं।
त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं साधुभिः सदा ॥

तालवृन्तं, व्यजनं।

उपानद्युगलं छत्रं लवणामलकानिच।
आषाढ़े वामनप्रीत्यै दातव्यानि तु भक्तितः ॥

* उदकुम्भाम्बुधेनुश्चेति क्वचित्पाठः।

घृतञ्च चीरकुम्भाश्च घृतधेनुः-फलानि च।
श्रावणे श्रीधरप्रीत्यै दातव्यानि विपश्चिते॥
मासि भाद्रपदे दद्यात्पायसं मधुसर्पिषी।
हृषीकेशप्रीणनार्थं लवणं सगुडौदनं॥
तिलास्तुरङ्गवृषभं दधि-ताम्रा-यसादिकं।
प्रीत्यर्थं पद्मनाभस्य देयमाश्वयुजे नरैः॥
रजतं कनकं दीपान् मणि-मुक्ता-फलादिकं।
दामोदरस्य प्रीत्यर्थं प्रदद्यात् कार्त्तिके नरः॥
खरोष्ट्राश्वतरान् नागान् शूकरा-श्व-मजाविकं।
दातव्यं केशवप्रीत्यै मासि मार्गशिरे नरैः॥
प्रासाद-नगरादीनि गृह-प्रावरणानि च।
नारायणस्य तुष्ट्यर्थं पौषे देयानि यत्नतः॥
दासी-दास-मलंकारश्चान्नं षड्रससंयुतं।
पुरुषोत्तमस्य तुष्ट्यर्थं प्रदेयं सार्व्वकालिकम्॥
यद्यदिष्टतमं किञ्चिद्यच्चाप्यस्ति शुभं गृहे।
तत्तद्धि देयं प्रीत्यर्थं देवदेवस्य चक्रिणः॥

देवीपुराणे।

मार्गे रसोत्तमं दद्याद्घृतं पौषे महाफलं।

रसोत्तमं, लवणं।

तिलान् माघे मुनिश्रेष्ठ सप्तधान्यानि फाल्गुने।
विचित्राणि च वस्त्राणि चैत्रे दद्याद्द्विजोत्तमे॥

वैशाखे द्विज गोधूमा ज्यैष्ठे तोयभृतं घटं।
आषाढ़े चन्दनं देयं सकर्पूरं महाफलं॥
नवनीतं नभोमासि छत्रं प्रौष्ठपदे मतं।
गुड़शर्करवर्णाढ्यान् लड्डुकानाश्विने मुने॥
दीपदानं महापुण्यं कार्त्तिके यः प्रयच्छति।
सर्व्वकामानवाप्नोति क्रमेणेदमुदाहृतं॥
व्रतान्ते गां शुभां दद्यात्सवत्सां कांस्यदोहनीं।
सयुगां सस्रजं वत्स दापयेद्विधिनामुना॥
देवीं विरिञ्चिं तं सूर्य्यं विष्णुं वाथ यथाविधि।
स्वभावशुद्धो विधिवत्पूजयित्वा द्विजोत्तमं॥
दातव्या वीतरागे तु काम-क्रोधविवर्जिते।
अयाचके सदाचारे विनीते नियमान्विते॥
गोदानाल्लभते कामान् गोलोके च मनोरमान्।
व्रतान्ते मासदानाख्ये समाप्ते नियमे तथा॥
आषाढ़े तोयधेनुश्च घृतं भाद्रपदेतथा।
माघे तु तिलधेनुःस्यात् यो दत्त्वा लभते हितं॥
यथा। धेनुं तिलमयीं माघे दद्याद्यस्तूत्तरायणे।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति ज्यैष्ठे तिलमयीं तथा।
पौषे घृतमयीं दद्याच्छ्रेष्ठाहे विधिना मुने॥

आदित्यपुराणे।

ज्यैष्ठे मासि तिलान्दद्यात्पौर्णमास्यां विशेषतः।
अश्वमेधस्य यत्पुण्यं तत् प्राप्नोति न संशयः॥

आह यमः ।

घृतमाश्वयुजे मासि नित्यं दद्याद्विजातये ।
प्रीणयित्वाश्विनौ देवौ रूपभागभिजायते ॥

आह विष्णुः ।

आश्विनं सकलं मासं विप्रेभ्यः प्रत्यहं घृतं प्रदायाश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभाग्भवति, तस्मिन्नेव मासि प्रत्यहं गोरसैर्ब्राह्मणान्भोजयित्वा आरोग्य भाग्भवति, तथा माघे मासि अग्निं प्रत्यहं तिलैर्हुत्वा घृतकुल्माषं ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीप्ताग्निर्भवति ।

आह प्रचेताः ।

तिलप्रदः प्रजामिष्टां पुरुषः खलु विन्दति ।
माघे मासि विशेषेण तत्तामिस्रे विशेषतः ॥

महाभारते ।

माघे मासि तिलान् यस्तु ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
सर्व्वसत्त्वसमाकीर्णं नरकं न स पश्यति ॥

इति मासदानविधिः ।

अथ ऋतुदानानि ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

स्नाना-नुलेपनादीनां वसन्ते दानमिष्यते।
पानकानां तथा ग्रीष्मे छत्राणां तदनन्तरे॥

देवीपुराणे।

यः पुनर्व्विधिना वत्स देवीमुद्दिश्य प्रावृषि।
विप्रेषु विप्रकन्यासु तिलादीन् संप्रयच्छति।
तस्याः सा तुष्यते देवी अचिरेण तु विद्यया॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

शरद्यन्नस्य धर्म्मज्ञा वस्त्राणामपि हैमने।
बर्हिर्दानं नरः कृत्वा सूर्य्यस्योदयनं प्रति॥
बर्हिर्द्दानं, शीतापनुत्त्यर्थं वह्निदानं।
शिशिरे सततं वह्निं तर्पयित्वा तथा तिलैः।
कुल्माषं सघृतं दत्त्वा यथा शक्त्या द्विजातिषु॥
कायाग्नि-दीप्तिप्राकाश्यं शत्रुनाशञ्च विन्दति।
शक्तुं सिताखण्डयुतं त्रपुषावारकान्वितं॥
लवणाज्ययुतं दत्त्वा तथा हरितकान्वितं।
मध्याह्ने प्रावृषि स्नातः सततं द्विजपुङ्गवाः।
जलकुम्भोपरिकृतं ह्यक्षयं फलमश्नुते॥

यमः।

कृशरं भोजयित्वा तु स्वशक्त्या शिशिरे द्विजान्।
दीप्ताग्नित्वं समाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति॥

इति ऋतुदानानि ।

अथ संवत्सरदानानि ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

संवत्सरे तु दातॄणां तिलदानं महाफलं ।
परिपूर्वं तथा दानं यवानां द्विजसत्तम: ॥
परिपूर्व्वइति, परिवत्सरइत्यर्थः ।
इदापूर्वं च वस्त्राणां धान्यानां चानुपूर्व्वकम् ।
इत्पूर्वं रजतस्यापि दानं प्रोक्तं महाफलं ॥

इदापूर्व्वं इत्यादि, इदावत्सरः अनुवत्सरः, इद्वत्सरइति ॥
सम्वत्सरादयश्च ज्योतिः शास्त्रे प्रसिद्धाः ।

इति संवत्सरदानानि ।

इति श्रीमहाराजाधिराज-श्रीमहादेवस्य समस्तकरणा-
धीश्वर-सकलविद्याविशारद-श्रीहेमाद्रि-
विरचिते चतुर्व्वर्ग-चिन्तामणौ
दानखण्डे-कालविशेष,
दानप्रकरणम् ॥

त्रयोदश अध्यायः।

अथ अनन्तफलदानानि।

येनारामाभिरामाः परिसरलहरीमग्ननागास्तडागाः
प्रासादाः सादयन्तो रविरथतुरगस्वैरसञ्चारलीलां।
कूपा भूपालसेनाशतसततपयःकर्म्मनिर्म्माणदक्षा
नक्षत्राणि स्पृशन्त्यो द्विजवसतिहिता निर्मिताहर्म्यमालाः॥
येन श्रवःसरणि सञ्चरणोचितानि
दानानि तान्यपि दृशोरतिथीकृतानि।
हेमाद्रिरद्भुतविपश्चिदपश्चिमोऽयं
सम्प्रत्यनन्तफलदानसमूहमाह॥

कानि पुनस्तनोत्यपेक्षायां भविष्यत्पुराणे,

संपादयेच्च नियमादारोग्यं भोगसाधनं।
अभयं पान्थशुश्रूषामन्नो-दक-महीरुहान्।
अनन्तफलदान्याहुर्दानान्येतानि सूरयः॥

अथ आरोग्यदानं।

तत्रारोग्यदानन्ताव दुच्यते।

आह विश्वामित्रः।

आरोग्यदानात्परमं न दानं विद्यते क्वचित्।
अतोदेयं रुजार्त्तानामारोग्यं भाग्यवृद्धये॥
औषधं पथ्यमाहारं तैलाभ्यङ्गप्रतिश्रयं।
यः प्रयच्छति रोगिभ्यः सभवेद्व्याधिवर्जितः॥

संवर्त्तः।

औषधं स्नेह-माहारं रोगिणां रोगशान्तये।
ददानो रोगरहितः सुखी दीर्घायुरेव च॥

अगस्त्यः।

अन्नौषधप्रदातारः सुखं यान्ति निरामयाः।

सौर पुराणे।

रोगिणो रोगशान्त्यर्थमौषधं यः प्रयच्छति।
रोगहीनः स दीर्घायुः सुखी भवति सर्व्वदा॥

नन्दि पुराणे।

अञ्जनं यो नरोदद्याद्‌चक्षोर्व्याधिनिवृत्तये।
विप्राय स पुमान् याति सूर्य्यलोकं महामतिः।
आरोग्यनयनो दिव्यः सुभगो जायते नरः॥

तस्मिन्नेव पुराणे।

धर्म्मा-र्थ-काम-मोक्षाणां आरोग्यं साधनैर्युतः ।
अतस्त्वारोग्यदानेन नरो भवति सर्व्वदा ॥
आरोग्यशालां कुरुते महौषधपरिच्छदां ।
विदग्धवैद्यसंयुक्तां भृत्यावसथसंयुतां ॥
वैद्यस्तु शास्त्रवित् प्राज्ञो दृष्टौषधपराक्रमः ।
औषधीमूलवर्णज्ञः समुद्धरणकालवित् ॥
रसवीर्य्यविपाकज्ञः शालिमांसौषधीगणे ।
योगविद्देहिनां देहं यो धिया प्रविशेद्बुधः ॥
धातुपथ्यामयज्ञश्च निदानविदतन्द्रितः ।
व्याधीनां पूर्व्वलिङ्गज्ञस्तदुत्तरविधानवित् ॥
देशकालविधानज्ञश्चिकित्साशास्त्रवित्तथा ।
अष्टाङ्गायुर्वेदवेत्ता सुष्टियोगविधानवित् ॥

अष्टावङ्गानि आयुर्वेदस्य ।

यथा शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्य-मगदतन्त्र रसायणतन्त्र वाजीकरणतन्त्रमिति सुश्रुतोक्तानि ।

एवं विधः शुभो वैद्यो भवेद्यत्राभियोजितः ।
आरोग्यशालामेवन्तु कुर्य्याद्योधर्म्मसंश्रयः ॥
स पुमान् धार्मिको लोके स कृतार्थः सबुद्धिमान् ।
सम्यगारोग्यशालायामौषधैः स्नेहपाचनैः ॥
व्याधितं विरुजी कृत्य अप्येकं करुणायुतः ।
प्रयाति ब्रह्मसदनं कुलसप्तकसंयुतः ॥

आढ्यो वित्तानुसारेण दरिद्रः फलभाग् भवेत्।
दरिद्रस्य कुतः शाला आरोग्याय भिषग्युवा॥
अपिमूलेन केनापि मर्द्दनाद्यैरथापि वा।
स्वस्थीकृते भवेन्मर्त्त्यैः पूर्व्वोक्तं लोकमव्ययं॥
वात-पित्त-कफाद्यानां चया-पचयभेदिनां।
यस्तु स्वल्पाभ्युपायेन मोचयेत् व्याधिपीडितान्॥
सोपि याति शुभान् लोकान् अवाप्यान् यज्ञयाजिभिः।

स्कन्दपुराणे।

आरोग्य शालां यः कुर्य्यात् महावैद्यपुरस्कृतां।
सर्व्वोपकरणोपेतां तस्य पुण्यफलं शृणु॥
धर्म्मा-र्थ-काम-मोक्षाणामारोग्यं साधनं यतः।
तस्मादारोग्य दानेन तद्दत्तं स्याच्चतुष्टयं॥
अथैकमार्त्तं विद्वांसं स्वस्थीकृत्य प्रयत्नतः।
प्राप्नोति सुमहत्पुण्यमनन्तं क्षयवर्जितं॥
ज्ञानयोगरतं शान्तं रोगार्त्तं शिवयोगिनं।
यःस्वस्थं कुरुते सोपि सर्व्वदानफलं लभेत्॥
ब्रह्मा विष्णुः सुराः सर्व्वे व्याधयः स्वजना नृपाः।
योगस्यैते महाविघ्ना व्याधयस्ते न योगिनां* ॥

---

* स्तेन योगिनामिति वा पाठः।

ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्रान् रोगार्त्तान् परिपाल्य च ।
यत्पुण्यं महदाप्नोति न तत्सर्वैर्महामखैः ॥
आकाशस्य यथा नान्तः सुरैरप्युपलभ्यते ।
तद्वदारोग्यदानस्य नान्तो वै विद्यते क्वचित् ॥
पुण्येनानेन महता गत्वा शिवपुरं नरः ।
मोदते विविधैर्भोगैर्व्विमानैः सर्व्वकामिकैः ॥
एकविंशत्कुलोपेतः सभृत्यः परिपालितः ।
आस्ते शिवपुरे तावद्यावदाहूतसंप्लवं ॥
ततः स्वधर्म्मशेषेण संप्राप्तः प्रयतः सदा ।
ज्ञानमुत्पद्यते तस्य रुद्रेभ्यः परिचारकः ॥
ज्ञानाद्विरक्तः संसाराच्छिवध्यानमुपाश्रितः ।
स्वदेहं तृणवत्त्यक्त्वा सर्व्वदुःखान्तमाप्नुयात् ॥
समस्तदुःखनिर्म्मुक्तः शुद्धः स्वात्मव्यवस्थितः ।
सर्व्वज्ञः परिपूर्णश्च मुक्त इत्यभिधीयते ॥
तस्माद्भोगापवर्गार्थं रोगार्त्तं समुपाचरेत् ।
विशेषेण तु योगीन्द्रं शरीरेण धनेन च ॥
रोगिणो नोद्विजेत् प्राज्ञो दुर्व्वलानपि सर्व्वदा ।
तान् पायाद्गुरुवन्नित्यमेवन्धर्म्मः प्रवर्त्तते ॥
योनुगृहीतमात्मानं मन्यमानो दिने दिने ।
उपसर्पेत रोगार्त्तंस्तीर्णस्तेन भवार्णवः ॥

इत्यारोग्यदानं ।

अथ रोगहरदानानि ।

ब्राह्माण्डपुराणे।

ब्रह्मोवाच।

भगवन् प्राणिनः सर्व्वे रोगार्त्ताः प्रभवन्त्यतः।
एषान्तत्परिहारार्थं किं कर्त्तव्यं जगत्पते॥
इत्येवमुक्तो भगवान् ब्रह्मणा परमेष्ठिना।
यदाह तस्मै तत्सर्वं ब्रवीमि मुनिसत्तमाः॥
आधयो व्याधयश्चैव शरीरपरिशोषणाः।
पुण्यं तत्परिहारार्थं कर्त्तव्यं हितमिच्छता॥
ज्वरातिसारौ यक्ष्मा च गुल्म-शूल-भगन्दराः।
कुष्ठा-क्षिरोगा वातश्च कण्ठशुल-मसूरिकाः॥
कण्ठ-दन्ता-क्षि-कर्णेषु शिरोरोगोपजिह्वका।
त्रिदोषसम्भवाः सर्व्वे रोगाः प्राणिभयङ्कराः॥
ग्रन्थयो मूत्रकृच्छ्रञ्च वस्तिरोगो महोदरं।
एते चान्ये च वहवो महावेगा महाबलाः॥
व्याधयः शतसंख्याका मृत्योर्हेतव एव ते।
यद्यद्रोग शमं कुर्यात्तत्तत् कार्य्यं मनीषिभिः॥
औषधं जपहोमादि दानं देवार्चनादिकं।
सर्व्वरोगप्रशमनं सौवर्णदानमुच्यते॥
ज्वरे मसूरिकायाञ्च राजयक्ष्मणि चैव तत्।
गुल्मे तथायसं प्रोक्तं कुष्ठे राजतमुच्यते॥
रत्नदानाच्छमंयान्ति गुदोत्पन्नाश्च सर्व्वशः।

शमः स्यादन्नतो व्याधे* र्भूदानात् कमलासन॥
शमार्थं वातरोगाणां वासोदानं विधीयते।
कण्ठजिह्वोद्भवादीनां रोगाणां शान्तिमिच्छता॥
धान्यं वासो हिरण्यं वा दातव्यानि प्रयत्नतः।
सुवर्णदानं सर्व्वेषां रोगाणां शमकारणं॥
तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन दातव्यं कमलोद्भव।
अग्निसम्भवरोगाणामाज्यं कनकसंयुतं॥
पानीयं पायसं मुद्गाः शर्कराघृतसंयुताः।
सर्व्वाङ्गतोदकाशेषु खण्डं वै सोपबर्हणं॥
दद्याद्वै कण्ठरोगाणां कम्बलं कमलोद्भव।
तथा च रत्नरजतैर्यथा शक्त्यनुरूपतः॥
कृत्वा च प्रतिमां व्याधेर्द्द्याद्विप्राय यत्नतः।
शतेन वा तदर्द्धेन त्रिंशता निष्कसंख्यया॥
जातरूपमयं व्याधेः प्रतिरूपन्तु कारयेत्।
निधाय पात्रे संपूर्णे तण्डुलैः शतरूपकैः॥
अलङ्कृत्य च सौवर्णं रूपन्त्वगुरुलेपनैः॥
वासोयुगेन संवेष्ट्य हिरण्यबहुभूषणैः।
अलङ्कृताय विप्राय दत्त्वा मन्त्रमुदीरयेत्॥
ये मां रोगाः प्रबाधन्ते देहस्थाः सततन्तताः।
गृह्णीष्व प्रतिरूपेण तान् रोगान् द्विजसत्तम॥
बाढमित्येव तद्रूपं गृह्णीयाद्व्याधिभिःसह।

---

* ज्वराव्याधेरिति क्वचित् पाठः।

ततस्त्वरोगी दाता च दीर्घायुष्ट्वं प्रपद्यते ॥
एवं बहुविधं शान्त्यै रोगाणां कमलासन ।
कार्य्यमुक्तं मया तेभ्य किमन्यत् कथयामि ते ॥
एवमुक्तो भगवता ब्रह्मा लोकपितामहः ।
यदाह नारदायेदं मया तत् सर्व्वमीरितं ॥

इति रोगहरदानविधिः ।

अथ भोगदानानि ।

तत्र रत्नदानन्तावदाह ।

जावालिः ।

रत्नानि च द्विजे दद्याद्बहुमूल्यानि मानवः ।
अलङ्कारनिमित्तं वा देवताभ्योऽतियत्नतः
स पापताप निर्म्मुक्तो मुक्तिमेव समश्नुते ॥
न रत्नेभ्यः परं वस्तु नचास्ति भुवनत्रये ।
अतस्तद्दानतो यत्स्यात् फलं तत् केन वर्ण्यते ॥

विश्वामित्रः ।

यः प्रयत्नेन रत्नानि विप्रेभ्यः संप्रयच्छति ।
स सर्व्वगुणसम्पन्नान् पुत्रान् विन्दति नन्दति ॥

संवर्त्तः ।

समुद्रजानि रत्नानि नरो विगतकल्मषः ॥
दत्त्वा विप्राय महते प्राप्नोति महतीं श्रियं ॥

वेदव्यासः ।

रत्नदानञ्च सुमहत् पुण्यमुक्तं जनाधिप ।
तानि विक्रीय यजति ब्राह्मणोऽभयङ्करः ॥

स्कन्दपुराणे ।

विद्रुमाणां प्रदानेन रुद्रलोकं व्रजेन्नरः ।
सर्व्वपातकनिर्म्मुक्तो मुक्तादानेन जायते ॥
लोकमाप्नोति दानेन नरो वज्रस्य वज्रिणः ।
तथा प्रदत्तैर्गोमेदैर्मोदते नन्दने वने ॥
सर्व्वे ग्रहाः प्रतुष्यन्ति पुष्परागस्य दानतः ।
गारुत्मतैर्मरुत्वन्तं नियतं जयति श्रिया ॥
वैदूर्य्यैः सूर्य्यलोकञ्च पद्मरागैररोगतां ।

दत्तैरितिशेषः ।

प्रदानादिन्द्रनीलानां लीलानां भाजनं भवेत् ।
सुखी शङ्खप्रदानेन शक्तिं शूक्तिप्रदानतः ॥

इति रत्नदानं ।

अथाह वृद्धगौतमः ।

माणिक्यं पद्मरागञ्च वज्रं वैदूर्य्यमेव च ।
मौक्तिकं गोमेदं पुष्परागं मरकतं तथा ।
हरितञ्च नवैतानि स्वर्णपात्रोपरि न्यसेत् ॥
अथ वा राजते ताम्रे आज्येन च प्रपूरयेत् ।

नवग्रहाणां प्रीत्यर्थं ब्रह्मणा निर्म्मितं पुरा॥
गन्ध-पुष्पा-क्षतैर्धूपैर्नैवेद्यैस्तान् प्रपूजयेत्।
स्वलिङ्गैश्चैव मन्त्रैश्च होमः कार्य्यस्तु पूर्व्ववत्॥

पूर्व्ववदिति, ग्रहयज्ञोक्तमार्गेणेत्यर्थः।

ततो ब्राह्मणमाहूय सर्व्वशास्त्रार्थकोविदं।
आदित्यादिग्रहाः सर्व्वे नवरत्नप्रदानतः॥
विनाशयन्तु मे हृष्टाः क्षिप्रमेव भगन्दरं॥

दानमन्त्रः।

अनेन कर्म्मणा नूनं यथावद्विहितेन तु।
नरो नैरुज्यमाप्नोति निःसन्दिग्धं भगन्दरी॥

इति भगन्दरहरदानं।

तथा। माणिक्यं वज्रसहितमव्रणं जातितः शुभं।
रक्तवस्त्रेण संवेष्ट्य खारिकापञ्चकोपरि॥
यद्वा विभवसारेण माणिक्यं यवपुञ्जके।
निधाय गन्धपुष्पाद्यैरर्च्चयेद्भक्तिपूर्व्वकं॥
ब्राह्मणं श्रुतसम्पन्नं स्वाचारं संयतेन्द्रियम्।
विनीतवेषमाहूय भक्त्या प्रयतमानसः॥
सौवर्णेनोपवीतेन सम्यग्वस्त्राङ्गुलीयकैः।
पूजयित्वा तु विधिवत् कृतहोमाय पूर्व्ववत्॥
मन्त्रेणानेन विधिवत्तस्मै दद्याद्व्रणी शुभं॥
देव सूर्य्य जगन्नाथ सर्व्वलोकनमस्कृत।
माणिक्य-वज्रदानेन प्रणाशय मम व्रणं॥

दानमन्त्रः ।

व्रणाः शस्त्रेण ये पिस्थु विषदिग्धेन संयुगे ।
तेऽपि शुद्धाः प्ररोहन्ति यथा प्रोक्तं तु वायुना ॥

इति व्रणघ्नरत्नदानं ।

वायुपुराणे ।

गलगण्डी गलद्रव्यहर्त्ता भवति मानवः ।
दानेन तत् प्रतीकारं वक्ष्यामि शृणु भास्कर ॥
माणिक्यं पद्मरागञ्च वज्रं गोमेदमेवच ।
वैदूर्य्यं पुष्परागञ्च मुक्ता मरकतं तथा ॥
एभिर्मालां प्रकुर्व्वीत सूत्रमप्यत्र राजतं ।
अलाभे मौक्तिकाद्यन्यतमैर्मालां प्रकल्पयेत् ॥
सर्व्वत्र राजतं सूत्रमिति देवैः प्रकल्पयेत् ।
ताम्रपात्रे विनिक्षिप्य तिलानामुपरि न्यसेत् ॥
तिलानाञ्च परीमाणं द्रोणपञ्चकमिष्यते ।
यद्वा तदर्द्धमेव स्यात् स्वशक्त्या वापि कारयेत् ॥
महाशान्तिं तथा कुर्य्यात् ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ।

महाशान्तिः, नवग्रहशान्तिरित्यर्थः ।

आचार्य्यश्च शुचिर्दक्षः सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ।
श्रुतवृत्तोपसम्पन्नः सर्व्वप्राणिहिते रतः ॥

एवम्विधं पूजयित्वा वस्त्र-माल्या-नुलेपनैः।
होमञ्च कारयेत्तेन समिदाज्यचरूत्कटं॥
आसत्येनतधामन्त्रो गणानामिदमित्यपि।
मन्त्राः क्रमेण संयोज्याः सोमं राजानमित्यपि॥
मन्त्रेण स्विष्टकृतं दद्याद्गलगण्डी च वाग्यतः।
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखाय ह्युदङ्मुखः॥
मालेयं सर्व्वदेवत्या ब्रह्म-विष्णु-शिवादिभिः।
रुद्रादिलोकपालैश्च तथा सर्व्वामरैरपि॥
सततं कण्ठलग्ना या धारिता प्रीतिपूर्व्वकम्।
ब्राह्मणाय प्रदत्तेयं गलगण्डं व्यपोहतु॥

दान मन्त्रः।

ग्रहशान्तिः कृता यैस्तु तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणाम्।
पुण्याहवाचनं कृत्वा भुञ्जीत सह बन्धुभिः॥

इति गलगण्डग्ररत्नदानं।

अथालङ्कारदानं।

ब्रह्मवैवर्त्तपुराणे।

द्विजातिभ्यस्तु योदद्यादलङ्कारान् समुज्वलान्।
सोऽलंकृतः स्वर्गलोके क्रीड़त्यप्सरसाङ्गणैः॥
अलङ्कारप्रदानेन सुरूपः सुभगो भवेत्।
तथालङ्कारदानेन दीर्घमायुश्च विन्दति॥

नराभरणदानेन तुष्टिं याति सदाशिवः।
योषिदाभरणैर्दत्तैः प्रीयते हिमशैलजा॥

महाभारते।

युवाप्यविकलाङ्गोपि दधानोप्युज्वलं वपुः।
विनालङ्करणैर्नूनं न धत्ते मञ्जुलां श्रियं॥
दुर्लभं मानुषं तावत्तत्रापि शुभवेषता।
तस्यापि भूषा तारुण्यं जायते नरसत्तम॥
एतत्सर्व्वं मनुष्याणां वृथैव स्यादभूषणं।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्रदद्याद्भूषणानि तु॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

मूर्द्धाभरणदानेन व्रजेन्मूर्द्धाभिषिक्ततां।
कर्णजैः कर्णकीर्त्तिः स्याल्लक्ष्मीः कण्ठैरकुण्ठिता॥
पाणिजैः प्रणिजैतः स्याज्जघनैरजघन्यजः।
जानुजैर्मनुजैत्रं स्याच्चरणं चरणोद्भवैः॥

नालङ्कृतेभ्यो नरपुङ्गवेभ्यः
परं नृलोके स्पृहणीयमस्ति।
न लभ्यते तच्च विना प्रदाना-
दतः प्रदेयानि विभूषणानि॥

इत्यलङ्कारदानं।

अथ वस्त्रदानं ।

देवलः ।

कान्तियुक् सुभगः श्रीमान् भवत्यम्बरदानकृत् ।

नन्दिपुराणे ।

वस्त्रं यश्चार्थिने दद्यात्कुभ्रं वापि यदृच्छया ।
स भवेद्धनवान् श्रीमान् बृहस्पतिपुरे वसेत् ॥

आदित्यपुराणे ।

योगिनाञ्च दरिद्राणां ये च वस्त्रप्रदा नराः ।
तेषां दिव्यानि वस्त्राणि सुगन्धीनि मृदूनि च ।
वातश्चैव प्रवहति सुगन्धोह्यमृतोपमः ॥

लिङ्गपुराणे ।

वस्त्रं जलं पवित्रञ्च दद्याच्च शिवयोगिने ।
स महाभोगमाप्नोति अन्ते योगञ्च शाश्वतं ॥

महाभारते ।

वाससान्तु प्रदानेन स्वदारनिरतो नरः ।
सुवस्त्रश्च सुवेषश्च भवतीत्यनुशुश्रुमः ॥

भविष्यत्पुराणे ।

मध्यमो-त्तमवस्त्राणि प्रदद्यादहतानि च ।
स तेनैवानुसारेण प्राप्नोति विपुलं फलं ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरात् ।

हंस उवाच ।

दानानामुत्तमं लोके वस्त्रदानं प्रकीर्त्तितं ।
वासोहि सर्व्वदैवत्यं सर्व्वप्रायोज्यमुच्यते ॥
वस्त्रदाता सुवेषः स्याद्रूपद्रविणसंयुतः ।
युक्तो लावण्य-सौभाग्यैर्नीरोगश्च तथा द्विजः ॥
नीलं रक्तं तथा जीर्णं न देयं ब्राह्मणस्य तु ।
देयं वरं चाङ्गिरसलोकं याति वृहस्पतेः ॥
दत्त्वा कार्पासिकं वस्त्रं स्वर्गलोके महीयते ।
दत्त्वा सरोम तत्रापि फलं दशगुणं भवेत् ॥
आविकं वसनं दत्त्वा भृगूणां लोकमाप्नुयात् ।
छागंदत्त्वा चाङ्गिरसं क्षौमन्दत्त्वा वृहस्पतेः ॥
वसूनां लोकमाप्नोति कुशकौशेयवाससी ।
कृमिजञ्च तथा दत्त्वा सोमलोके महीयते ॥
अग्निष्टोममवाप्नोति दत्त्वेव मृगलोमिकं ।
दत्त्वा वल्कलजं वासो वसूनां लोकमाप्नुयात् ॥
समीचककदल्यादि दत्त्वा चैव तथाजिनं ।
वारवाणमुरस्त्राणं शिरस्त्राणं तथैव च ।
पादत्राणञ्च ददतः पृथग्यज्ञ फलं लभेत् ॥
वस्त्रदानं पवित्रन्तु पितॄणामपितारणं ।
कौसुम्भरक्तं दत्त्वा तु सौभाग्यमहदाप्नुयात् ।
दानात् कुङ्कुमरक्तस्य लावण्यं महदाप्नुयात् ॥

रङ्गैरन्यैश्च नीलैश्च रक्तं दत्त्वा सुखी भवेत्।
यथा यथा तु वस्त्रस्य भवतीह महार्घता॥
यथा यथा तु शुभता तथा पुण्यफलं महत्।
अन्येषामिव दानानामेतदेव प्रकीर्त्तितं॥
सर्व्वदो वस्त्रदः प्रोक्तो यतः सर्व्वत्र वस्त्रवान्।
अवाप्नोति च धर्म्मज्ञाः तद्धि तस्माद्विशिष्यते॥
वस्त्रदः सुचिरं कालं भुक्त्वा दिवसुखं भुवि।
विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता॥

मानुष्यमासाद्य भवत्यरोगः
शोचान्वितः सौख्यपरोपहीनः।
जनाभिरामश्च तथा सुवेषः
पूज्यश्च लोके विदुषां सदैव॥

इति वस्त्रदानं।

अथ शौचकौयात्।

ईश्वर उवाच।

वासोदानं प्रवक्ष्यामि मम प्रीतिविवर्द्धनं।
आयुरारोग्यदं नृणां सौख्यहेतुकमुत्तमं॥
वस्त्रयुग्मं सितं सूक्ष्ममेकैकस्य प्रकल्पयेत्।
एकादशानां विप्राणां रुद्रैकादशरूपिणां॥
गन्ध-पुष्पैरलंकृत्य भोजयित्वा विधानतः।
उक्तमन्त्रमथैतेभ्यस्तानि वस्त्राणि दापयेत्॥

प्रसीद तु भवो नित्यमस्माकं कृत्तिवासनः ।
वस्त्राण्यस्मत् प्रदत्तानि प्रतिगृह्णातु शङ्कर ॥
दत्तेषु वस्त्रेषु नरस्तन्तुभिर्गणिताः समाः ।
रुद्रतुल्यो वली भूत्वा रुद्रलोके महीयते ॥

एकादशरुद्रनामानि, रुद्रैकादशतिलदाने द्रष्टव्यानि ।

इति रुद्रैकादशवस्त्रदानविधिः ।

अथ देवताभ्यो वस्त्रदानं ।

आदित्य पुराणे ।

वह्नेर्वस्त्रप्रदानेन ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ।

नन्दिपुराणे ।

वासांसि तु विचित्राणि सारवन्ति मृदूनि च ।
स्नापितानि शिवे दद्यात् द्विकोषानि* नवाणि च ॥
यावत्तद्वस्त्र तन्तूनां परिमाणं विधीयते ।
तावद्वर्षसहस्राणि शिवलोके महीयते ॥

वाराह पुराणे ।

क्षौमाम्बराणि योदद्यात्पत्तोर्णानि च चक्रिणे ।
कार्पासजानि वा भक्त्या दद्याद्वित्तानुसारतः ॥
तत्र वाससि यावन्तस्तन्तूनां परमाणवः ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

---

* विशोकानीतिक्वचित्पाठः ।

भविष्यत् पुराणे।

यो वस्त्रं भानवे दद्याद्दृतं च महाधनः।
स हरिलोकमासाद्य वन्द्यते त्रिदशैरपि॥

देवी पुराणे।

अण्डजैरण्डजैर्वापि वस्त्रैरभ्यर्च्य शैलजां।
सम्पूज्याभरणैः शक्र चक्रवर्त्तित्वमाप्नुयात्॥

अथ शोकहरवस्त्रदानं।

तत्र वृद्धबौधायनः।

विघ्नकर्त्ता च भक्ष्याणां शोकी भवति मानवः।
तस्य कर्म्मविपाकोत्थं व्याधिनाशनमुत्तमं॥
दानं वक्ष्याम्यशेषेण सर्व्वशोकविनाशनं।
क्षौमवस्त्रं समानीय बहुमूल्यं यदर्हति॥
मुक्ताफलानि बध्नीयाद्वस्त्रप्रान्ते समन्ततः।
कुङ्कुमेनाङ्कितं सम्यक् कर्पूरागुरुधूपितं॥
तण्डुलोपरि संस्थाप्य तण्डुलांश्च स्वशक्तितः।
उपचारैः षोड़शभिराचार्य्यः पूजयेन्मुदा।
युवं युवासुवासाभ्यां मन्त्राभ्यां पूजनं विदुः॥

युवंवस्त्राणीत्येकः।

युवासुवासा इत्यपरोमन्त्रः।

होमञ्चापि प्रकुर्व्वीत समिदाज्यतिलैरपि।
उद्बुध्यस्व इदं विष्णुरापस्मिन् सप्त इत्यपि॥
मन्त्रैः क्रमेण जुहुयात् स्विष्टिकृच्च यदस्य च।
यदस्यकर्म्मणोत्यरीरिचं इति मन्त्रेण होमः॥
हुत्वा हुत्वा च सम्पातान् पात्रे सर्व्वान्निवेश्य तु।
संख्या चाष्टोत्तरशतं अष्टाविंशतिरेव च॥
सम्पातेनाङ्गमज्वा च सर्व्वमेव हि रोगिणः।
अक्षिभ्यामितिसूक्तेन यथा लिङ्गं तथैव च॥
वाससां मार्जनं कुर्य्यान्मार्जयेद्दर्भपिञ्जलैः।
आचार्य्यायाथ तद्वस्त्रं दद्यात्क्षौमं सदक्षिणं॥
मन्त्रेणानेन विधिवद्दक्षिणाभिमुखः शुचिः।
ऋषीणां प्रवरोगस्त्यो लोपामुद्रापतिः प्रभुः।
क्षौमवस्त्रप्रदानेन तुष्टो व्याधिं व्यपोहतु॥

दानमन्त्रः।

ब्राह्मणेभ्यस्तथान्येभ्यो दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां।
ततः स्नातः शुचिर्भूतो वस्त्रमाल्योपशोभितः।
ब्राह्मणैर्व्वन्धुभिः सार्द्धं भुञ्जीतातीवभक्तितः॥

इति वस्त्रदानं।

अथोष्णीषदानं।

नन्दिपुराणे।

उष्णीषदायिनो मर्त्त्या जायन्ते मुकुटोज्ज्वलाः।
विस्तीर्णराजवंशे तु सितच्छत्राग्रलक्षणाः॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

उष्णीषाणि विचित्राणि यः प्रदद्याद्द्विजातिषु।
रक्तानि वाथ श्वेतानि कौसुम्भान्यथ वा पुनः।
स सौन्दर्य्यं परं प्राप्य वनितावल्लभो भवेत्॥
सुकेशाः सुमुखा राजन् यस्मादुष्णीषदायिनः।
तस्मात् तेषां प्रदानेषु प्रयतस्व महाभुजः॥

अथोर्णापटदानं।

आह काश्यपः।

और्णं प्रावरणं योपि भक्त्या दद्याद्द्विजातये।
सोपि याति परां सिद्धिं मर्त्त्यैरन्यैः सुदुर्लभं॥
यस्त्वकिञ्चनवृत्तिभ्यस्तपस्विभ्यः प्रयच्छति।
और्णप्रावरणं दिव्यं शीतवातातपापहं।
निरस्तसर्व्वदुःखौघो जायते स महाधनी॥

वह्निपुराणे।

नवं सूक्ष्मं सुविपुलं यः प्रयच्छति कम्बलं।
शीतार्द्दिने द्विजेन्द्राय तेषां मार्गसुखप्रदः॥

नारदीयपुराणे।

निष्किञ्चनेभ्यो दीनेभ्यः शीत-वात-महातपैः ।
अर्द्दितेभ्यः करुणया वस्त्रमौर्णं ददाति यः ॥
न तस्य सुकृतं वक्तुं शक्यते त्रिदशैरपि ।
आधिव्याधिविनिर्म्मुक्तः सोऽक्षयं सुखमश्नुते ॥

अथ शय्यादानं ।

वेदव्यासः ।

सुगन्धिचित्रास्तरणोपपन्नं
दद्यान्नरो यः शयनं द्विजाय ।
रूपान्वितां पक्षवतीं मनोज्ञां
भार्य्यामयत्नोपचितां लभेत्सः ॥

अथ विष्णुसंहितायां ।

शय्यादानञ्च योदद्यात्तस्यापि शृणु विस्तरं ।
सर्व्वकालेषु दातव्यं तथा पुण्यदिनेषु च ॥
गजदन्तैः प्रवालैर्व्वा सुवर्णरजतेन वा ।
कार्य्या गात्राणि पादाश्च वलभ्यश्च सदक्षिणाः ॥
अलाभेपि च कर्त्तव्यास्तुल्यकाष्ठमयाः शुभाः ।
सन्ध्याभ्रपटलाकारैरास्तीर्णास्तरणैः शुभैः ॥
शिरोधरैः सवितानैः प्राकारैर्वस्त्रसंयुतैः ।
मणिसौवर्णपात्रैश्च रौप्यैस्ताम्रैश्च संयुतां ॥

फल-पुष्पैः सुगन्धैश्च ताम्बूलाद्यैः सुविस्तरैः।
दर्पणैः पदत्राणैश्च नानाद्रव्यैर्विभूषणैः॥
चतुष्कोणेषु संस्थाप्य यथाशक्ति युधिष्ठिर।
घृत-कुङ्कुम-गोधूम-पूर्णं पात्रं जलस्य च॥
शय्यां संपूजयित्वा तु मद्भक्तो मत्परायणः।
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा कुर्य्याच्छय्याप्रदक्षिणं॥
नमः प्रमाण्यै देव्यैति प्रणम्य च चतुर्द्दिशं।
ब्राह्मणाय दरिद्राय श्रुताध्यायनशालिने॥
तथा प्रज्ञानविदुषे शय्यां दद्याद्विचक्षणः।
तस्य दानस्य यत्पुण्यं विमानं कनकोज्वलं॥
नानारत्नसमाकीर्णं नानापुष्पसमन्वितं।
नानादिव्याप्सरःसेव्यं नानारत्नैः समावृतं॥
नानाद्रव्योपसंयुक्तं विमानमधिरोहति।
तस्मादिन्द्रपुरं गच्छेत् सेव्यमानोऽप्सरोगणैः॥
षष्टिर्वर्षसहस्राणि क्रीड़यित्वा यथासुखं।
इन्द्रलोकात्परिभ्रष्ट इह लोके नृपो भवेत्॥
षष्टियोजनविस्तीर्णे स्वामी भवति मण्डले।
धर्म्मज्ञो जित भृत्यश्च तेजस्वी रूपवांस्तथा॥

महाभारते।

शय्यामास्तरणोपेतां सुप्रच्छादनसंवृतां।
प्रदद्याद्यस्तु विप्राय शृणु तस्यापि यत्फलं॥
सुरूपः सुभगः स्त्रीमान् स्त्रीसहस्राभिसंवृतः।

दशवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥

भविष्योत्तरे ।

शय्यादानं प्रवक्ष्यामि तव पाण्डुकुलोद्वह ।
यान्दत्त्वा शिवभागी स्यादिह लोके परत्र च ॥
शय्यादानं प्रशंसन्ति सर्व्वदैव द्विजोत्तमाः ।
अनित्यं जीवितं यस्मात्पश्चात् कोन्यः प्रदास्यति ॥
तावत् स बन्धुः स पिता यावज्जीवति भारत ।
मृतोमृत इति ज्ञात्वा क्षणात् स्नेहो निवर्त्तते ॥
तस्मात् स्वयं प्रदातव्यं शय्या-भोज्य-जलादिकं ।
आत्मैव चात्मनो बन्धुरिति सञ्चिन्त्य चेतसि ॥
आत्मैव यदि नात्मानं दानभोगैर्न पूजयेत् ।
कोऽन्यो हिततरस्तस्माद्यः पश्चात् पूजयिष्यति ॥
तस्माच्छय्यां समासाद्य सालदारुमयीं दृढां ।
दन्तपत्रचितां रम्यां हेमपट्टैरलंकृतां ॥
हंसतूलीप्रतिच्छन्नां शुभगण्डोपधानकां ।
प्रच्छादनपटीयुक्तां धूप-गन्धादिवासितां ॥
तस्यां संस्थापयेद्धैमं हरिं लक्ष्म्या समन्वितं ।
उच्छीर्षके घृतभृतं कलशं परिकल्पयेत् ॥

लक्ष्मी-नारायणरूपन्तु, देवतादान प्रकरणस्थित लक्ष्मीनारायणदाने द्रष्टव्यं ।

विज्ञेयः पाण्डवश्रेष्ठ सनिद्राकलशोत्नुधैः ।
ताम्बूल-कुङ्कुमा-क्षोद-कर्पूरा-गुरुचन्दनं ॥

दीपिको-पानहच्छत्रं चामरा-सन-भाजनं ।
पार्श्वेषु स्थापयेद्भक्त्या सप्तधान्यानि चैव हि॥
शयनस्थस्य भवति यदन्यदुपकारकं।
भृङ्गारकरकाद्यन्तु पञ्चवर्णवितानकं॥
शय्यामेवंविधां कृत्वा ब्राह्मणायोपपादयेत्।
सपत्नीकाय संपूज्य पुण्येऽह्नि विधिपूर्व्वकं॥
यथा न कृष्णशयनं शून्यं सागरजातया।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि॥
यस्मादशून्यं शयनं केशवस्य शिवस्य च।
शय्या ममाप्यशून्यास्तु तथा जन्मनि जन्मनि॥
दत्त्वैवं तल्पममलं प्रणिपत्य विसर्जयेत्।
एवं शय्याप्रदाने तु विधिरेष प्रकीर्त्तितः॥
स्वर्गे पुरन्दरगृहे सूर्य्यपुत्रालये तथा।
सुखं वसत्यसौ जन्तुः शय्यादानप्रभावतः॥
सूर्य्यपुत्रालये चैव तथा वैवस्वते पुरे।
पीड़यन्ति न तं याम्याः पुरुषा भीषणाननाः॥
न घर्मेण न शीतेन बाध्यते स नरः क्वचित्।
अपि पापसमायुक्तः स्वर्गलोकं स गच्छति॥
विमानवरमारूढ़ः सेव्यमानोऽप्सरोगणैः।
आभूतसंप्लवंयावत्तिष्ठेत् पातकवर्जितः॥

शय्याप्रदानममलं तव पाण्डुपुत्र
संकीर्त्तितं सकलसौख्यबिधानभूतं।
यो वै ददाति विधिवत् स्वयमेव नाके

कल्पं विकल्परहितः स विभाति मर्त्त्यः ॥

अथ शिवशय्यादानं ।

शिवधर्म्मात् ।

हंसतूलीसमायुक्तां मृद्वीखट्वामलंकृतां ।
सर्व्वोपकरणोपेतां शिवशय्यां निवेदयेत् ।
शिवं देवीसमायुक्तं पौष्टं कृत्वा निवेदयेत् ॥

शिवदेवीरूपन्तु देवतादानप्रकरणस्थितउमामहेश्वरदाने-द्रष्टव्यं ।

शिवज्ञानार्थतत्त्वज्ञे आचार्य्ये च दयान्विते ।
संपूज्य गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रालङ्कारचामरैः ॥
भक्ष्यभोज्यैरशेषैश्च ततः शय्यां निवेदयेत् ।
तदूर्णातूलीवस्त्राणां परिसंख्या तु यावती ।
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥

अथ सूर्य्यशय्यादानं ।

भविष्यत् पुराणे ।

हंसतूलीसमायुक्तां मृदुखट्वां सुकल्पितां ।
सर्व्वोपकरणैर्युक्तां सूर्य्यशय्यां प्रकल्पयेत् ॥
राज्ञीदेवीसमायुक्तां ततः शय्यां निवेदयेत् ॥
सौरज्ञानार्थतत्त्वज्ञमाचार्य्यन्तु दयान्वितं ।

संपूज्य पुष्प-गन्धाद्यैर्वस्त्रा-लङ्कार-चामरैः।
भक्ष्यभोज्यैस्तथापेयैरनेकरससंयुतैः॥

राज्ञीरूपमुक्तं विश्वकर्म्मणा।

राज्ञी च द्विभुजा कार्य्या हरिणी च किरीटिनी।
वरदञ्च निजे पाणौ बिभ्रती पङ्कजस्थितेति॥
तद्र्णातूलवस्त्राणां परिसंख्या तु यावती।
तावद्युगसहस्राणि सूर्य्यलोके महीयते॥
सौरादि सर्व्वलोकेषु भुक्का भोगानशेषतः।
क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् राजा भवति भूतले॥

अथासनदानं।

लिङ्ग पुराणे।

आसनं शयनञ्चैव यो ददाति यशस्विने।
समं सर्वेषु भूतेषु तस्य दुःखं न विद्यते॥

स्कन्द पुराणे।

आसनं यः प्रयच्छेत सम्वीतं ब्राह्मणाय वै।
स्वाराज्यं स्थानमाप्नोति तेजस्वी विगतज्वरः॥

आदित्य पुराणे।

सुगन्धचित्राभरणोपशोभितं
यस्त्वासनं वेदविदे प्रदद्यात्।

ग्रामाधिपत्यं लभते स शीघ्रं
कुले महत्त्वं स लभेत्समग्रं॥

विष्णुः।

आसनं दानस्य स्थानमिति।

फलमिति शेषः।

अथ दर्पणदानं।

मार्कण्डेय पुराणे।

दर्पणं यो नरो दद्यात् निर्म्मलञ्च द्विजातये।
स चन्द्रलोकमासाद्य मोदते शरदां शतं॥

नन्दिप्रोक्ते।

शिवस्य पुरतो दद्याद्दर्पणं चारु निर्म्मलं।
पर्य्यन्तशोभितं कृत्वा श्वेतमाल्यैः सचन्दनैः॥
चन्द्रांशुनिर्म्मलः श्रीमान् सुभगः कामरूपधृक्।
कल्पायुतसहस्राणि रुद्रलोके महीयते॥

ब्रह्मपुराणे।

चन्द्रमण्डलसङ्काशं नक्षत्रे विष्णुदैवते।
द्वादश्यां पुण्यकाले वा विष्णुं सम्पूज्य भक्तितः॥
दर्पणं यो नरोदद्यात् स्रक्-चन्दन विभूषितं।
रूपवान् सुभगः श्रीमान् ज्ञानवान् जायते नरः॥

अथ व्यजनदानं ।

भविष्यत पुराणे ।

तालवृन्तं द्विजेभ्यस्तु यः प्रयच्छति भक्तितः ।
स दिव्यभोगसंयोगमरोगः सर्व्वदाश्नुते ॥
महातपपरिश्रान्तिघर्म्मनिर्म्मूलनक्षमं ।
न तालवृन्तपवनादपरं नृपरञ्जनम् ॥
परं रम्भोरुसम्भोगसम्भवं स्वेदमेदुरम् ।
हर्त्तुं श्रमं समर्थं न नान्यद्व्यजनवीजनात् ॥
अतःसदा मुदायुक्तस्तालवृन्तं द्विजातये ।
दद्यादवद्यनिर्म्मुक्तमुक्तिसंभुक्तिहेतवे ॥

महाभारते ।

यो ददाति द्विजाग्रेभ्यो व्यजनं जननन्दनम् ।
स नन्दनवनामोदमोदमानमना दिवि:* ।
वसेदशेषकल्पान्तपर्य्यन्तमपकल्मषः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

प्रदाय व्यजनं वांशं वंशे महति जायते ।
चार्म्मणं कर्म्मणां सिद्धिं दत्त्वा व्यजनमश्नुते ॥
तथैव दत्ते मायूरे नायुरेतस्य हीयते ।
पात्रेण पुत्रतामेति वास्त्रेण स्त्रैणवल्लभः ॥
व्यजनेनेह दत्तेन तस्मात्तं प्रतिपादयेत् ।

---

* स चन्दनवनामेदभाजलं मानवोदिरीति क्वचित्पाठः ।

अथ चामरदानं।

महाभारते॥

यस्तु भक्त्या द्विजाग्रेभ्यो दद्याच्चामरमुज्ज्वलं।
स भूपत्वमवाप्नोति निःशेषावनिमण्डले॥

वायुपुराणे।

चामरं चामरेशाय यःशिवाय निवेदयेत्।
स सर्व्वकामसम्पूर्णः स्वर्णशैलतले वसेत्॥
मायूरञ्चामरं योपि शिवाय विनिवेदयेत्।
स विमानवरारूढ़ो वीज्यतेऽप्सरसाङ्गणैः॥

पद्मपुराणे।

प्रदाय चामरवरं श्रद्धया विष्णवे नरः।
परम्पदमवाप्नोति यत्सुरैरपि दुर्लभम्।
एतत्सर्व्वोपचारेभ्यो देवदेवस्य वल्लभम्॥

अथ वितानदानम्।

कालिकापुराणे।

चन्द्रोदयं सुविस्तीर्णं वर्णकैश्चित्रितं तथा।
प्रलम्बिमुक्तास्तवकैः शोभितं रत्नसङ्कुलम्॥

सुरक्त पट्टसूत्रादिवस्त्रसम्बन्धवन्धुरम्।
सर्व्वतोभद्रमुख्यानां मण्डलानाम्बिभक्तिभिः॥
विराजितं तथा चित्रपत्रवल्लीसमाकुलम्।
यक्ष-राक्षस-गन्धर्व्व-किन्नरद्वन्द्वमूर्त्तिभिः॥
लिखिताभिश्च परितो महाविस्मयकारकम्।
एवम्बिधं वितानं यो विधायाथ द्विजन्मने॥
शिवाय विष्णवे वाथ पुण्येह्नि प्रतिपादयेत्।
स समुद्धरते नूनमात्मनः पूर्व्वपूरुषान्॥
स्वयं शिवपुरे रम्ये भोगान् भुक्त्वा मनोरमान्।
क्रमादागत्य लोकेऽस्मिन् सुखी ज्ञानी धनी भवेत्॥

पद्मपुराणे।

चन्द्रोदयन्तु यो भक्त्या प्रयच्छति स पुण्यधीः।
न तस्य श्रेयसामन्तः कदाचिदपि जायते॥

अथ गन्धदानं।

संवर्त्तः।

गन्धानाभरणाद्यञ्च यः प्रयच्छति धर्म्मवित्।
स सुगन्धामोदयुक्तो यत्र तत्रापि जायते॥

स्कन्दपुराणे।

नरः सुगन्धदेहत्वं गन्धदानादवाप्नुयात्।
भोगवान जायते नित्यं शरीरं नास्य नश्यति॥

पद्मपुराणे ।

अनुलेपनगन्धानां प्रदानेन हि मानवः ।
न कदाचिन्मनोदाहं देहे वा दाहमश्नुते ।
सुगन्धधूपदानेन लोकमप्सरसां व्रजेत् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

अनुलेपनदानेन रूपवानभिजायते ।
नरश्चन्दनदानेन सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
सौभाग्यकारकं प्रोक्तं प्रदानं कुङ्कुमस्य तु ।
तथा कर्पूरदानेन सर्व्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
मृगदर्पप्रदानेन यशसा भुवि राजते ।
यक्षकर्द्दमदानेन साम्राज्यं प्राज्यमश्नुते ॥

अथ ताम्बूलदानं ।

भविष्यत्पुराणे ।

ताम्बूलं यो नरो दद्यात् प्रत्यहं नियमान्वितः ।
देवेभ्योऽथ द्विजातिभ्यो महाभाग्यं* समश्नुते ॥
इह संसारिणां लोके मनुष्यत्वं सुदुर्लभं ।
ताम्बूलदानात्तन्नृणामनायासेन जायते ॥

ब्रह्माण्डपुराणे ।

ताम्बूलमुज्ज्वलं दद्याद्यो विप्रेभ्यः समाहितः ।

---

* सदाभाग्यं समश्नुते इति क्वचित् पाठः ।

शिवाय केशवायाथ नाकलोके स पूज्यते ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

ताम्बूलस्य प्रदानेन सौभाग्यमपि विन्दति।
दत्त्वा जातीफलं विप्राः सफलां विन्दति क्रियां॥
मुखवासप्रदानेन मुखसौगन्ध्यमाप्नुयात्।

अथ पुष्पदानं।

महाभारते।

मनो ह्लादयते यस्माच्छ्रियं चापि ददाति यः।
तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता नरैः सुकृतकर्म्मभिः॥
देवताभ्यः सुमनसो यो ददाति नरः शुचिः।
सर्व्वकामानवाप्नोति प्रेत्य स्वर्गे महीयते॥
तस्मात्सुमनसः प्रोक्ता यस्मात्तुष्यन्ति देवताः।
यं यमुद्दिश्य दीयेरन् देवे सुमनसः प्रभो।
मङ्गलार्थं स तेनास्य प्रीतो भवति दैत्यप॥

नन्दिपुराणे।

धूपदः सुरभिर्नित्यं पुष्पदः सुभगः सदा।
तस्माद्देवाय विप्राय दातव्यं तत् सुखार्थिभिः॥

लिङ्गपुराणे।

पुष्टिर्भवेत् सदाकालं* प्रदानाद्गन्ध-माल्ययोः।

* तुष्टिःपुष्टिर्भवेत् कालमिति क्वचित्पाठः।

यमः ।

देवतापुष्पदानेन जायते श्रीसमन्वितः ।
जर्द्धाङ्गतिमवाप्नोति यश्च धूपप्रदो नरः ॥

विश्वामित्रः ।

देयाः सुमनसो नित्यं नरैः पुण्यफलार्थिभिः ।
किमस्ति दैवतन्तादृक् यत् पुष्पैर्न हि तुष्यति ॥

अथ गीतादिदानं ।

नन्दिपुराणे ।

यो गीत-वाद्यं दद्यात्तु ब्राह्मणाय सुबुद्धिमान् ।
स गन्धर्व्वपुरे गच्छेद्वसेत् तत्र युगत्रयं ॥

स्कन्दपुराणे ।

गायन् याति पिबन् याति खादन् याति गृहं यथा ।
यो भोजनस्य वेलायां विप्राणां गेयमाचरेत् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

देवतायतने यस्तु ब्राह्मणानां गृहेषु वा ।
गायन् गीतं सुमधुरं गन्धर्व्वाणां पुरे वसेत् ॥
आतोद्यविद्यया राजन् प्रीणयन् द्विजदेवताः ।
स स्वर्गलोकमासाद्य देवताद्यैर्विनोद्यते ॥
देवताग्रे द्विजाग्रे वा यो नित्यं नृत्यमाचरेत् ।
विनोदयन्ति तं स्वर्गे नित्यमप्सरसाङ्गणाः ॥

यो गीत-वाद्य-नृत्यानि मूल्यं दत्त्वा तु कारयेत् ।
स शक्रभवने तिष्ठे द्यावदाहूतसंप्लवं ॥
यो वापि मुखवाद्येन विनोदयति देवतां ।
स धौतकल्मषमलः स्वर्गं याति न संशयः ॥
वचनेन प्रियेणाथ यः प्रीणाति च मानवान् ।
विमत्सरमना भूत्वा यः स्तौति गुणिनो गुणान् ॥
स्वीयैः परकृतैर्वापि यस्तोत्रैः स्तौति देवतां ।
तस्य पुण्यवतः पुण्यमगण्यं केन गण्यते ॥

अथ छत्रोपानहद्दानं ।

बृहस्पतिः ।

असिपत्रवनं मार्गं क्षुरधारासमन्वितं ।
तीक्ष्णातपञ्च तरति छत्रो-पानत्प्रदो नरः ॥

आदित्य पुराणे ।

निदाघकाले वर्षायां छत्रं यः सम्प्रयच्छति ।
नास्य कश्चिन्मनोदाहः कदाचिदपि जायते ॥

महाभारते ।

उपानहौ प्रयत्नाद्यो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
मर्दते कण्टकान् सर्वान् विषमान् सन्तरत्यपि ॥
शकटन्दम्यसंयुक्तं दत्तं भवति तेन वै ।
यानञ्चाश्वतरीयुक्तं तस्य स्वर्गे विधास्यते ।

उपतिष्ठन्ति कौन्तेय रौप्य-काञ्चनशोभनं ॥
ब्राह्मणाय सुशीलाय यो दद्यात् काष्ठपादुके ।
स वाहनेन दिव्येन दिवं गच्छति भोगवान् ॥

सूर्य्यकरसन्तप्तरेणुकादर्शनकोपितस्य जमदग्नेः सूर्य्येण सह सम्बादे

सूर्य्य उवाच ।

महर्षे शिरसस्त्राणं छत्रं मद्रश्मिवारणं ।
प्रतिगृह्णीष्व पद्भ्याञ्च त्राणं त्वं चर्म्मपादुके ॥
अद्य प्रभृति चैवैतल्लोकेषु प्रचरिष्यति ।
पुण्यकेषु च कालेषु परमक्षयमेव च ॥
उपानच्छत्रमेतद्वै भूर्य्येणेह प्रवर्त्तितुं ॥
पुण्यमेतत्तु विख्यातं त्रिषु लोकेषु भारत ।
तस्मात् प्रयच्छ विप्रेभ्यश्छत्रोपानह मुत्तमं ।
धर्म्मस्ते सुमहान् भावी न मे त्वास्ति विचारणा ॥
छत्रं हि पुरुषव्याघ्र यः प्रदद्याद्द्विजातये ।
शुभ्रं शतशलाकं वै स प्रेत्य सुखमेधते ।
शक्रलोके स वसते पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥
अप्सरोभिश्च सततं देवैश्च भरतर्षभ ।
दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ ॥
स्नातकाय महाबाहो संशिताय द्विजातये ।
सोपि लोकानवाप्नोति दैवतैरपि पूजितान् ॥
गोलोके वसते कल्पं प्रतिस्वर्गे तु भारत ।

एतत्ते भरतश्रेष्ठ मया कार्त्स्न्येन कीर्त्तितं॥
छत्रोपानहदानस्य फलं भरतसत्तम।

वह्निपुराणे।

घर्म्म-वर्षा-तपत्राणं छत्रं दद्याद्विजातये।
सर्व्वव्याधिविनिर्म्मुक्तः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति॥
विमानेन च दिव्येन किङ्किणीजाल मालिना।
महेन्द्रभवनं याति सेव्यमानोऽप्सरो गणैः॥
दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ।
न तस्य मनसोदाहः कदाचिदपि जायते॥
यानमश्वतरीयुक्तं तस्य हेममयं शुभं।
उपतिष्ठति विप्रर्षे सर्व्वरत्नविभूषितं॥

लिङ्गपुराणे।

वर्षासु छत्र दानेन तथा ग्रीष्मे च नारद।
सर्व्वाह्लादयुतास्ते स्युः सर्व्वकामैश्च संयुताः॥
पुत्रान् श्रियं च लभते यश्छत्रं संप्रयच्छति।
चक्षुर्व्याधिं न लभते यज्ञभागमथाश्नुते॥
कृच्छ्राच्च विषमाच्चैव स च मोक्षमवाप्नुयात्।
एवमाह महाभागः शाण्डिल्यो भगवानृषिः॥

कात्यायनः।

वात-वर्षा-तपत्राणं छत्रं दद्याद्विजातये।

स सर्व्वव्याधिरहितः श्रियं पुत्रांश्च विन्दति॥

देवलः।

छत्रदश्छायया याति यानेनोपानहप्रदः।

यमः।

छत्रदोगृहमाप्नोति गृहदोनगरं तथा।

जमदग्निः।

दह्यमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपानहौ।
स्नातकाय महाबाहो संश्रिताय द्विजातये॥
सोपि लोकानवाप्नोति दैवतैरपि पूज्यते।
गोलोके स मुदायुक्तो वसत्यपि हि भारत॥

अत्रिः।

श्राद्धकालेषु यो दद्याद्भोजनञ्च उपानहौ।
तस्य वै विपुलं पुण्यमश्वदानफलं लभेत्॥

स्कन्दपुराणे।

यः प्रयच्छेद्द्विजेन्द्राय उपानत्-काष्ठपादुके।
स वराश्वेन महता सुखं याति ममालयं॥

अथ पात्रदानं।

स्कन्दपुराणे।

भाजनं यः प्रयच्छेत्तु हैमं रत्नविभूषितं।

सोऽप्सरःशतसंकीर्णविमाने दिवि मोदते ॥
राजतं यः प्रयच्छेत्तु विप्रेभ्यो भाजनं शुभं।
स गन्धर्व्वपदं प्राप्य उर्व्वश्या सह मोदते ॥
ताम्रं यो भाजनं दद्यात् ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः।
स भवेत् यक्षराजस्य प्रभुर्व्वलसमन्वितः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

तैजसानि तु पात्राणि दत्वा सुनवणानि च।
पात्रमेति च कामानां लावण्यञ्चाप्नुयान्महत् ॥
तैजसानि तु पात्राणि सतैलानि प्रयच्छतः।
आरोग्यमुत्तमं प्रोक्तं लावण्यमपि चोत्तमं ॥
तैजसानि तु पात्राणि सघृतानि प्रयच्छतः।
आरोग्यमुत्तमं प्रोक्तं स्वर्गे वासस्तथा द्विजाः ॥
तैजसानितु पात्राणि समधूनि प्रयच्छतः।
लावण्य मुत्तमं प्रोक्तं सौभाग्यमपि चोत्तमं ॥

अथ रूक्मादिपात्रदानं।

कालिकापुराणे।

रौक्मं चीरान्वितं पात्रं दधिपूर्णञ्च राजतम्।
मौक्तिकानां शतं योथ वस्त्रयुग्मं निवेशयेत् ॥
ततः पुण्याहवाचेन जयशब्दादिमङ्गलैः।
हरिञ्चैवार्च्चयेत् यत्नात् स्थाप्य सौवर्णपङ्कजे।
विष्णुरूपमुक्तन्तु, तुला पुरुष दाने ॥

ततस्तत् पात्रमादाय वाद्यब्रह्मस्वनैः स्वयं।
कुर्य्यात् प्रदक्षिणं तस्मै विष्णवे प्रभविष्णवे॥
ततश्चामन्त्र्य विधिवत् पूजयेत्तु विशेषतः।
एवं विप्रन्तु संपूज्य प्रणम्य च क्षमापयेत्॥
ब्राह्मणानपरान् भोज्य दक्षयेच्चैव काञ्चनं।
ब्रतिनश्चान्नदानेन वस्त्राद्यैःपूज्य तर्पयेत्॥
दीना-न्ध-कृपणानाञ्च अनिवार्य्यौदनं ददेत्।
उपोष्यैकादशीं शुक्लां माघमासे तु पूर्णिमां॥
कुर्य्याद्विधिमिमं सम्यक् स हरेस्तु ब्रजेत्पदं।
उपहसन्ति यो देवान् ब्राह्मणांश्च तपस्विनः॥
पात्ररूपब्रतञ्चेदं न देयन्तेषु कर्हिचित्।
बुद्धि-रूपप्रदं चायुर्व्वर्द्धन-सौभाग्य-सम्पदा॥
पुत्रदं सुखदं चैव विधिना चरितन्त्विदम्।
ब्रतस्यास्य प्रवक्तारं शमयुक्तं गुणान्वितं॥
पूजयेद्भूतिकामार्थं पादुका-वस्त्र-काञ्चनैः।
रौक्ममाज्ययुतं चाथ पात्रं नीलमणीयुतं।
अभावे तु तथा हेम्नः कर्षार्द्धेनाम्बरार्च्चितं॥

नीलमणेरभावे कर्षार्द्धमात्रेण हेम्ना भूषितमध्यभागं विधेयं।

वस्त्रयुग्मं नवं सूक्ष्मं पुष्पप्रकरचर्च्चितं।
आनीय तत्र तत्पात्रं शुचौ देशे निवेशयेत्॥
ततो जागरणं कुर्य्याद्गीत-वाद्यादिमङ्गलैः।
प्रभाते तन्नयेत्पात्रं हरेरायतनं महत्॥

स्नाप्य क्षीरादिभिर्देवं विष्णुं सम्पूज्य चैव तु।
निवेदयेत्तु तत्पात्रं प्रीयतामित्युदीरयेत्॥
ततो नानाविधैर्भक्ष्यैः सुगन्धेनौदनेन च।
दधिखण्डाद्ययुक् दत्त्वा नैवेद्यञ्च वलिं हरेत्॥
ततो नत्वा गृहं गच्छेद्गत्वा च प्रणमेत् पुनः।
प्रणम्य भोजयेद्भक्त्या व्रतिनश्च द्विजैः सह॥
दीना-न्ध-कृपणानाञ्च सर्व्वेषामनिवारितं।
आचार्य्यं हेमवस्त्राद्यैर्दद्याद्विधिवत्तदा॥
यथा शक्त्या पराश्चैव दीर्घमायुर्जिजीविषुः।
एतत्पात्रव्रतं ज्ञेयं गुह्यं चात्मप्रकाशितं॥
न देयं दुष्टबुद्धीनां द्विषतां पापकर्म्मणां।
वैष्णवे शिवभक्ते तु सौरे भागवते सदा॥
देयमेतद्विधानेन आयुर्द्धनविवृद्धये।
ये द्विषन्ति नरा मूढा विष्णुं वाथ वृषध्वजं॥
ते नूनं विष्णुभक्तास्ते विष्णुं चैव हरन्ति ये।
अनेनापि व्रतेनैव प्राप्य तत्पदमुत्तमं।
मोदते सुचिरं कालमायुष्मान् धनवानिह॥

अथ भाण्डदानं।

वशिष्ठः।

दाता ताम्रस्य भाण्डानां रत्नानां भाजनं भवेत्।

लिङ्गपुराणे।

ताम्रा-यसानां भाण्डानां दाता यत्त्राधिपो भवेत्।
लभते च परं स्थानं युज्यते च महाश्रिया॥

ब्रह्मपुराणे।

औदुम्बराणि भाण्डानि यो दद्यादायसानि वा।
महतीमृद्धिमाप्नोति दुर्लभां त्रिदशैरपि॥

वायुपुराणे।

स्वर्णरूप्यमयं भाण्डं देवतार्थे ददाति यः।
कुवेरलोकमासाद्य मोदते बहुवत्सरान्॥

अथापाकदानं।

भविष्योत्तरात्-

युधिष्ठिर उवाच।

तन्मे कथय देवेश येन दत्तेन मानवाः।
बहुपुत्रो बहुधनो बहुभृत्यश्च जायते॥

श्रीभगवानुवाच।

पुरा भारतवर्षेऽस्मिन् राजासीद्बभ्रुवाहनः।
पितृपैतामहं तेन राज्यं प्राप्तमकण्टकम्॥
न तस्य देशे विद्वांसो न च वैरिभवं भयं।
शरीरोतथा महाव्याधिः न चैवान्तरदारुकः॥
तस्यैवं कुर्व्वतो राज्यं पूर्व्वकर्म्मार्जितं शुभं।

नास्ति भृत्यो भारसहः सर्व्वराज्यधुरन्धरः॥
न पुत्रः प्रियकृत् कश्चिन्न मन्त्री मधुराक्षरः।
न मित्रं कार्य्यकरणे समर्थो न सुहृत्तथा॥
न भोज्यसमये प्राप्ते भोजनं सार्व्वकामिकं।
न पत्रफलसंयुक्तं ताम्बूलं वसनं नच॥
न धनं जनसम्बन्धं कारितो रत्नसञ्चयः।
तस्यैवं कुर्व्वतो राज्यमव्याहतविचेष्टितं॥
अथैकस्मिन् दिने विप्रः पिप्पलादोऽति विश्रुतः।
आजगाम महायोगी राज्ञः पार्श्वं महामतिः॥
तमागतं मुनिं दृष्ट्वा राज्ञो राज्ञी शुभावती।
पाद्यार्घासनदानेन सर्व्वथा तमपूजयेत्॥
तत् कथान्ते च कस्मिंश्चित् तमुवाच शुभावती।
भगवन् राज्यमेतन्मे सर्व्वबाधाविवर्जितं॥
कस्मान्न भृत्याः पुत्रा वा मन्त्रि-मित्रादिकं द्विज।
भोगावाप्तिर्न च तथा सर्व्वकालातिसायिनी॥

पिप्पलाद उवाच।

यद्येन पूर्व्वविहितं तदसौ प्राप्नुते फलं।
कर्म्मभूमिरियं राज्ञि नातः शोचितुमर्हसि॥
न तत् कुर्व्वन्ति राजानो दायादा न च शत्रवः।
न बान्धवा न मित्राणि यद्येन च पुरा कृतं॥
तस्माद्भवद्भिर्यद्दत्तं प्राप्तं तद्राज्यमुत्तमं।
भृत्य-मित्रादि-सम्बन्धो न दत्तः प्राप्यते कुतः॥

शुभावत्युवाच ।

इदानीमपि विप्रर्षे कस्मात्त्वन्नोपदिश्यति ।
येन मे बहवः पुत्रा धनं भृत्या भवन्ति च ॥
मित्रं वा बन्धुयोगो वा व्रतं दानमुपोषितं ।
कथयस्वामलमते येन सम्पद्यते सुखं ॥
ततः स कथयामास पिप्पलादो द्विजोत्तमः ।
आपाकाख्यं महादानं सर्व्वसम्पत्प्रदायकं ॥
श्रद्धया कुरुशार्दूल नारी वाप्यथ वा पुमान् ।
येन दत्तेन भाग्यानां बहूनां भाजनं भवेत् ॥
ततः श्रुत्वा ददौ राजा आपाकं दानमुत्तमं ।
लभेत् पुत्रान् बहून् भृत्यान् मन्त्रिमित्रं सुहृज्जनं ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आपाकाख्यं महादानं कथयामि युधिष्ठिर ।
दत्तेन येन कामानां पुत्रा भवति भाजनं ॥
ग्रहताराबलं लब्ध्वा कुम्भकारञ्च पूजयेत् ।
वासोभिर्भूषणैश्चैव पुष्पैश्चागुरुचन्दनैः ॥
ब्रूयात्तथेदं सामान्यं यथा तुष्टोऽभिजायते ।
त्वं मे भाण्डानि चित्राणि गुरूणिच लघूनि च ॥
मणिकादीनि शुभ्राणि स्थाल्यश्च सुमनोहराः ।
घटकान् करकांश्चैव प्रणीताः कुण्डकानि च ॥
शरावादीनि पात्राणि भाण्डान्युच्चावचानि च ।
अलिञ्जराः प्रतिघटामम्यनीकटहानि च ॥

एवमन्यच्च यत्किञ्चिदुपभोग्यं भवेद्गृहे।
सम्पादय महाभाग विश्वकर्म्मा त्वमेव हि॥
भार्गवोपि प्रयत्नेन भाण्डौघैरन्वितं शुभं।
आपाकं कल्पयेदेवं विधिदृष्टेन कर्म्मणा॥
सहस्रमेकं भाण्डानां स्थापयित्वा विचक्षणः।
सन्ध्याकाले मथित्वा तु हुत्वावापि हुताशनं॥
रात्रौ जागरणं कुर्य्याद्गीतमङ्गलनिःस्वनैः।
ततः प्रभातेविमले ज्ञात्वा निर्व्वापितं शनैः॥
रक्तवस्त्रैः समासाद्य* पुष्पमालाभिरर्च्चयेत्।
यजमानस्ततः स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः॥
हैमरौप्यानि भाण्डानि ताम्रलोहमयानि च।
परितः स्थापयित्वा च स्वशक्त्या तानि षोडश॥
तानि चत्वारि चत्वारि न्यसेत्पूर्व्वादिदिक्क्रमात्।
पूजयित्वा प्रयत्नेन कृत्वा वापि प्रयत्नतः॥
नार्य्यश्चाविधवास्तत्र समानीय प्रपूजयेत्।
प्रदक्षिणं ततः कृत्वा मन्त्रेणानेन पूजयेत्॥
आपाकब्रह्मरूपोसि भाण्डानीमानि जन्तवः।
प्रजानां ते प्रजापुष्टिः स्वर्गश्चास्तु ममाक्षयः॥
भाण्डरूपाणि यान्यत्र कल्पितानि मया किल।
भूत्वा सत्वानुरूपाणि उपतिष्टन्तु तानि वः॥

दानमन्त्रः।

---

*समाच्छाद्येति पुस्तकान्तरे पाठः।

अत्रेदं दानवाक्यं।

ओं अद्य इममापाकं नानाभाण्डरचितं विष्णुदैवतं नाना-जनेभ्यः सौभाग्या-वैधव्य-सर्व्वगुणोपेतगृहप्राप्ति पुत्रपौत्रादिसन्त-ति स्वाम्ययोग्यसदासुखकामोऽहमुत्सृजामीति।

योह्यर्थी येन भाण्डेन तत्तस्य प्रतिपादयेत्।
स्वेच्छया चैव गृह्णन्तु न निवार्य्यस्तु कश्चन॥
अनेन विधिना यस्तु दानमेतत् प्रयच्छति।
विश्वकर्म्मा भवेत्तुष्टस्तस्य जन्मत्रयं नृप॥
नारी च दत्त्वा सौभाग्यमतुलं प्रतिपद्यते
गृहं सर्व्वगुणोपेतं भत्यमित्रजनैर्वृतं।
अवियोगं सदा भर्त्रा रूपञ्चानुत्तमं लभेत्॥
प्रदानमेतन्निर्दिष्टं प्रकारेण तवानघ।
भिद्यते बहुभिर्भेदैर्भूमिरेषा नरोत्तम॥
निष्पाद्य भाण्डनिचयप्रवरं प्रयत्ना-
दापाकदानमिह या कुरुते वरस्त्री।
सा पुत्र-पौत्र-पशुवृद्धि-सुखानिलब्ध्वा
प्रेत्याशु भर्तृसहिता सुखिनी सदास्ते॥

अथ स्थालीदानं।

भविष्योत्तरात्।

अथातः सर्व्वपापघ्नं शुभदं कथयामि ते।
दानं मानकरं पुंसां सर्व्वकामप्रदायकं॥

कृत्वा ताम्रमयीं स्थालीं पलानां पञ्चभिः शतैः।
अशक्तस्तु तदर्द्धेन चतुर्थांशेन वा पुनः॥
सर्व्वशक्ति विहीनस्तु मृण्मयीमपि कारयेत्।
सुगम्भीरोदरदरी दृढदण्डकडच्छुकां॥

दण्डकड़च्छुकशब्देन, दर्व्विरभिधीयते।

मृदुतण्डुलनिष्पन्नखिन्नक्षीरप्रपूरितां
उपदंशोदकयुतां घृतपात्रसमन्विताम्॥
कृतपार्श्वान्धौतवर्णां चर्च्चितां चन्दनेन च।
स्थाप्य मण्डलकैर्गन्धैः पुष्प-धूपैरथार्च्चयेत्॥
आदित्येऽहनि संक्रान्तौ चतुर्द्दश्यष्टमीषु च।
एकादश्यां तृतीयायां विप्राय प्रतिपादयेत्॥
ज्वलत्ज्वलनपार्श्वस्थैस्तन्दुलैः सजलैरपि।
न भवेद्भोज्यसंसिद्धिर्मूर्तानां पिठरीं विना॥
त्वं सिद्धिः सिद्धिकामानां त्वन्तुष्टिस्तुष्टिमिच्छतां।
अतस्त्वां प्रणतो याचे स त्वं कुरु वचो मम॥
ज्ञाति-बन्धु-सुहृद्वर्गविप्रेषु स्वजनैस्तथा।
अभुक्तवत्सु नाश्नीयां तथा भव वरप्रदा॥
इत्युच्चार्य्य प्रदातव्या हण्डिका द्विजपुङ्गवे।
तुष्टि-पुष्टिप्रदा पुंसां सर्व्वान् कामानभीप्सता॥
वशिष्ठवचनं श्रुत्वा सा चकार तथैव तत्।
प्रादात्स्थालीं ब्राह्मणानां बहूनां बहुदक्षिणाम्॥

स्थालीं विशालवदनां सकडच्छुकाञ्च
यच्छन्ति ये मधुरशुल्वमयीं द्विजेभ्यः।

तेषां सुहृत्स्वजनविप्रजनेन भोज्यं ।
संभुज्यमानमपि कृष्ण न याति नाशं ॥

अथाग्निष्टिकादानं ।

भविष्योत्तरात् ।

श्रीकृष्णउवाच ।

अग्निष्टिकामहं पार्थ कथयामि निबोध तां ।
यथा येन विधानेन सर्व्वसत्वसुखप्रदां ॥
आदौ मार्गशिरेमासि शोभने दिवसे शुभां ।
अग्निष्टिकां कारयित्वा सुखासनवतीं दृढां ॥
देवाङ्गणे मठे हट्टे विस्तीर्णे चत्वरे तथा ।
उभयोः सन्ध्ययोः कृत्वा सुशुष्कं काष्ठसञ्चयं ॥
ततः प्रज्वालयेदग्निं हुत्वा व्याहृतिभिः क्रमात् ।
ब्राह्मणान् भोजयेच्छक्त्या तेभ्यो दद्याच्च दक्षिणां ॥
अनेन विधिना कृत्वा प्रत्यहं ज्वालयेत्ततः ।
यदि वाञ्छित् क्षुधार्थी स्यात् भोज्यं तत्र प्रकल्पयेत् ॥

इदमिह दानवाक्यं ।

ओं अद्यादि हेमन्तशिशिराख्यं ऋतुद्वयं यावत् सर्व्वकालं वा यथासुखं सर्व्वसत्वप्रतापनार्थं इमामग्निष्टिकां विष्णुदैवतां अपरिमितकालभोग्यब्रह्मलोकप्राप्तिसर्व्वार्थसम्पन्नचतुर्व्वेदब्राह्मणत्वकामोऽह मुत्सृजामीति ।

सुखासीनोजनस्तत्र विशीतोविज्वरस्तथा ।

या करोति कथाः पार्थ न ताः शक्यामयोदितुं।
राजवार्त्ता धर्म्मवार्त्ता जनवार्त्ता यदृच्छया॥
वदेल्लोकः सुखासीनो न केनापि निवार्य्यते।
अनेन विधिना यस्तु दद्यादग्निष्टिकां नरः॥
तस्य पुण्यफलं राजन् कथ्यमानं निबोध मे।
विमानेनार्कसंकाशे समारूढो महावने॥
षष्टिर्व्वर्षसहस्राणि षष्टिर्व्वर्षशतानि च।
अर्च्चितोत्यन्तसन्तुष्टो ब्रह्मलोके महीयते॥
इह लोकेऽवतीर्णश्च चतुर्व्वेदो द्विजो भवेत्।
निरुजः सत्वयाजी च अग्नितेजःप्रभावतः॥
चैत्ये सुरालयसभावसथेषु भव्यां
येऽग्निष्टिकां प्रचुरकाष्टवतीं-प्रदद्युः।
हेमन्तशैशिरऋतौ सुखदां जनानां।
कायाग्निदीप्तिममलं वपुराप्नुवन्ति॥

कात्यायनः।

हेमन्ते शिशिरे चैव पुण्याग्निं यः प्रयच्छति।
सर्व्वलोकस्य तापार्थं स पुण्यां गतिमाप्नुयात्॥
यस्तापनार्थं काष्टानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति।
सर्व्वार्थास्तस्य सिद्ध्यन्ति तेजस्वी चाभिजायते॥

वह्निपुराणे।

य इन्धनानि काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति।

सर्व्वलोक प्रतापार्थं स पुण्याङ्कृतिमाप्नुयात् ॥

संवर्त्तः ।

दद्याच्च शिशिरे वह्निं बहुकाष्ठं प्रयत्नतः ।
कायाग्निदीप्तिं प्रज्ञाञ्च रूपसौभाग्यमाप्नुयात् ॥
इन्धनानि च योदद्याद्द्विजेभ्यः शिशिरागमे ।
नित्यं जयति संग्रामे श्रिया युक्तस्तु दीप्यते ॥

विष्णुः ।

इन्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति संग्रामे शिवमाप्नोति ।

यमः ।

इन्धनानां प्रदानेन दीप्ताग्निर्भुवि जायते ।

महाभारते ।

यश्चेन्धनार्थं काष्ठानि ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छति ।
प्रतापनार्थं राजेन्द्र प्रवृत्ते शिशिरे नरः ॥
सिद्धान्त्यर्थाः सदा तस्य कार्य्याणि विविधानि च ।
उपर्य्युपरिशत्रूणां वपुषा दीप्यते च सः ॥
भगवांश्चास्य सुप्रीतो वह्निर्भवतिनित्यशः ।
न तं त्यजन्ति पशवः संग्रामेषु जयत्यपि ॥

अथ दीपदानं ।

महाभारते ।

दीपप्रदाने वक्ष्यामि फलयोगमनुत्तमं।
यथा येन यदाचैव प्रदेया यादृशाश्च ये॥
ज्योतिस्तेजः प्रकाशं वाप्यूर्द्धगत्यापि वर्ण्यते।
प्रदाने तेजसस्तस्मात्ते जोवर्द्धयते नृणां॥
अन्धन्तमस्तमिस्रञ्च दक्षिणायनमेव च।
उत्तरायणमेतस्मिन् दीपदानं प्रशस्यते॥
यस्मादूर्द्धङ्गमे तत्तु तमसश्चै व भेषजं।
तस्मादूर्द्धगति दाता भवेत्तत्रेति निश्चयः॥
देवास्तेजस्विनो यस्मात् प्रभावन्तः प्रकाशकाः।
तामसा राजसाश्चेति तस्माद्दीपः प्रदीयते॥
आलोक्य दाना चक्षुष्मान् प्रभायुक्तो भवेन्नरः।
तं दत्त्वा नोपसेवेत न हरेन्नोपहिंसयेत्॥
दीपहर्त्ता भवेदन्धस्तमोगतिरथाशुभा।
दीपदः सर्व्वलोकेषु दीपमाली विराजते॥
गिरिप्रपाते गहने चैत्यस्थाने चतुष्पथे।
दीपदाता भवेन्नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः॥
कुलद्योतविशुद्धात्मा प्रकाशत्वं स गच्छति।
ज्योतिषां चैव सायोज्यं दीपदानरतः सदा॥

स्कान्दपुराणे।

शिवादिदेवतागारे यतीनामाश्रमेषु च।
अग्निहोत्रिगृहेचैव तथैव च प्रतिश्रये॥
सर्व्वत्र शङ्करः साक्षाद्वसतीति विचिन्त्य च।

सततं दीपकान् दद्यात् श्रोत्रियाणां गृहेषु च ॥

देवलः ।

दीपको द्योतकश्चद्राजा भवेन्मार्जनकृन्नरः ।

वेदव्यासः ।

यथा प्रशंसते दीपानस्मत्पितृहितेच्छया ।
तस्माद्दीपप्रदो नित्यं सन्तारयति वै पितृन् ॥
दातव्याः सततं दीपास्तस्माद्भरतसत्तम ।
देवतानां पितृणाञ्च चक्षुषा स्ते मताः प्रभो ।
दीपालोकप्रदानेन चक्षुष्मान् जायते नरः ॥

यमः ।

लोके प्रकाशो भवति चक्षुष्मानपि दीपतः ।

नन्दिपुराणे ।

दूर्वाक्षतैस्तु सलिलैर्दीप-धूप-मनोरमैः ।
दीपन्ददाति योमर्त्यो सुरब्राह्मणवेश्मसु ॥
स तु दिव्येन यानेन महाभानुप्रभासिना ।
गच्छति स्वर्ग मतुलं वसेत्तत्र समाः शतं ॥
याम्यन्तमोमयं घोरं वर्त्मदुर्गं महाभयं ।
व्रजन्ति तेन मुदिता ये केचिद्दीपदायिनः ॥

स्कान्द पुराणे ।

द्योतयन्तो दिशः सर्व्वा यान्ति दीपप्रदायिनः ।

चतुष्पथेषु चैत्येषु ब्राह्मणावसथेषु च ॥
वृक्षमालेषु गोष्ठेषु कान्तारगहनेषु च।
दीपदानाद्धि सर्व्वत्र महाफलमुपाश्नुते ॥
विप्रवेश्मनि योदद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकं।
अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
सन्ध्यादीपप्रदो यस्तु स गच्छेत् परमं पदं।

गारुडपुराणे।

नीलकण्ठस्य मोक्षेण गयायाञ्च तिलोदकैः।
वर्षासु दीपदानेन पितॄणामनृणोभवेत् ॥
यस्तु ब्राह्मणगेहेषु दीपमालां प्रयच्छति।
स निर्व्वर्त्य तमो घोरं ज्योतिषां लोकमाप्नुयात् ॥

सम्वर्त्तः।

देवागारे द्विजानां वा दीपन्दत्त्वा चतुष्पथे।
मेधावी ज्ञानसम्पन्नश्चक्षुष्मांश्च सदा भवेत् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरात्।

महावर्त्तिः सदा देया भूमिपालमहाफला।
कृष्णपक्षे विशेषेण तत्रापि च विशेषतः ॥
अमावास्या च निर्द्दिष्टा द्वादशी च महाफला।
आश्वयुज्यामतीतायां कृष्णपक्षस्य वा भवेत् ॥

अमावास्या तदा पुण्या द्वादशी च विशेषतः।
देवस्य दक्षिणे पार्श्वे देया तैलतुलान्विता॥
पलाष्टकयुता राजन् वर्त्तिन्तत्रैव दापयेत्।
महारजतरक्तेन समग्रेण तु वाससा॥
वामपार्श्वे च देवस्य देया घृततुला नृप।
पलाष्टकयुतां शुक्लां वर्त्तिं तत्रैव दापयेत्॥
वाससा तु समग्रेण सोपवासो जितेन्द्रियः।
महावर्त्तिद्वय मिदं सकृद्दत्त्वा महीपते॥
स्वर्लोकं सुचिरं भुक्त्वा जायते भूतले यदा।
तदा भवति लक्ष्मीवान् रूपसौभाग्यसंयुतः॥
राष्ट्रे च जायते यस्मिन् देशे च नगरे तथा।
कुले च राजशार्दूल तत्र स्यात् दीपवान् प्रभो॥
अत्युज्ज्वलश्च भवति युद्धेषु कलहेषु च।
ख्यातिं याति सदा लोके सज्जनानां च सद्गुणैः॥
एकामप्य थ योदद्यादभीष्टमनयोर्द्वयोः।
मानुष्ये सर्व्वमाप्नोति यदुक्तं ते मयानघ॥
स्वर्गे तथा समाप्नोति भोगं कालञ्च यादव।
सामान्यस्य तु दीपस्य राजन् दानं महाफलं॥
किं पुनर्म्महतो यस्य फलस्यान्तो न विद्यते।
दीपदानं परं पुण्यमन्यदेवेष्वपि ध्रुवं॥
किं पुन र्देवदेवस्य अनन्तस्य महात्मनः।
गिरिशृङ्गेषु दातव्या नदीनां पुलिनेषु च॥
चतुःष्पथेषु रथ्यासु ब्राह्मणानाञ्च वेश्मसु।

वृक्षमूलेषु गोष्ठेषु कान्तारे गहनेषु च॥
दीपदानेन सर्व्वत्र महत् फलमुपाश्नुते।
यावन्त्यक्षिनिमेषाणि दीपे प्रज्वलिते पुनः॥
तावन्त्येव स राजेन्द्र वर्षाणि दिवि मोदते।
दीपदानेन राजेन्द्र चक्षुष्मानिह जायते॥
रूप-सौभाग्य-युक्तश्च धनधान्य समन्वितः।
दीपमालां प्रयच्छन्ति ये नराः शार्ङ्गिणोगृहे॥
भवन्ति ते चन्द्रसमाः स्वर्गमासाद्य मानवाः।
केशवायतने दत्त्वा दीपवृक्षं मनोहरं॥
अतीव भ्राजते लक्ष्म्या दिवमासाद्य मानवः।
दीपदानं नरः कृत्वा कुण्डागारनिभं शुभं॥
केशवालय मासाद्य नाके भाति स शक्रवत्।
यथोज्ज्वलः सदा दीपो दीपदानाच्च मानवः॥
तथा नित्योज्ज्वलो लोके नाकपृष्ठेऽपि जायते।
सदीपे तु यथा देशे चक्षूंषि फलवन्ति हि॥
तथा दीपस्य दातारो भवन्ति सफलेक्षणाः।
यथैवोर्द्ध्वगतिर्नित्यं राजन् दीपशिखा पुनः॥
दीपदातुस्तथैवोर्द्ध्वं गति र्भवति शोभना।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन दीपा देया नरेश्वर॥
आश्वयुज्यामतीतायां यावद्राजेन्द्र कार्त्तिकी।
तावद्दीपप्रदस्योक्तं फलं राजन् विशेषतः॥
तावत् कालं प्रयच्छन्ति ये तु दीपं सदा निशि।
तुङ्गे देशे वह्निस्तेषां महत्पुण्यफलं लभेत्॥

यस्यान्धकारे गहने प्राकाश्यन्तु प्रजायते।
प्राकाश्यं यदुशार्दूल तेन यान्ति हि तत् सुखं॥
श्रावणे दीपकं दत्त्वा नदीद्वितयसङ्गमे।
तेजस्वी च यशस्वी च रूपवानभिजायते॥
दीपा नदीषु दातव्याः कार्त्तिक्यां च विशेषतः।
अश्वयुक्कृष्णपक्षस्य यावत् पञ्चदशी भवेत्॥
बिलद्वारेषु दातव्याः सदा दीपा यथाविधि।
अन्यत्रापि सदा दीपैर्म्महत्सुखफलं लभेत्॥
श्रवणद्वादशीयोगे कृष्णपक्षे विशेषतः।
घृतेन दीपा दातव्यास्तैलैर्व्वा यदुनन्दन॥
वसामज्जादिभिर्द्दीपा न तु देयाः कथञ्चन।
दत्त्वा दीपं न कर्त्तव्यं तेन कर्म्म विजानता॥
निर्वापणञ्च दीपस्य हिंसनञ्च विगर्हितं।
यः कुर्य्यात् कर्म्मणा तेन स्यादसौ पुष्पितेक्षणः॥
दीपहर्त्ता भवेदन्धः काणो निर्वापको भवेत्।
दीपदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति॥
दीपदानञ्च कर्त्तव्यं विप्रवेश्मसु पण्डितैः।
द्विजवेश्मनि यो दद्यात् कार्त्तिके मासि दीपकान्।
अग्निष्टोमफलं तस्य प्रवदन्ति मनीषिणः॥
प्राणिजां नीलरक्ताञ्च दीपवर्त्तिञ्च वर्जयेत्।
विशेषेण च कर्त्तव्या पद्मसूत्रभवा नृप॥
पद्मसूत्रोद्भवां वर्त्तिं गन्धतैलेन दीपकं।
विरोगः सुभगश्चैव दत्त्वा भवति मानवः॥

प्रज्वाल्य देवदेवेश कर्पूरेण च दीपकं।
अश्वमेधमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्धरेत्॥

एतन्मयोक्तं तव दीपदाने
फलं समग्रं यदुवंशचन्द्र।
श्रुत्वा यथावत्सततं हि देया
दीपास्त्वया विप्रसुरालयेषु॥

इति भोगदानानि समाप्तानि।

अथाभयदानं।

तत्र विष्णुः।

सर्व्वप्रदानाधिकाभयप्रदानं तत्प्रदानेनाभीष्टलोकमवाप्नोति।

संवर्त्तः।

भूताभयप्रदानेन सर्व्वान् कामानवाप्नुयात्।
दीर्घमायुश्च लभते सदा च सुखिनो भवेत्॥

नन्दिपुराणे।

मरुतां सूक्ष्मदेहानां तथा च व्याधितात्मनां।
हिंस्राणां सौम्यमूर्त्तीनां तथाद्यफलदाभयं॥
वरमेकस्य सत्त्वस्य जीविताभयरक्षणं।
नतु विप्रसहस्रस्य गोसहस्रं सदक्षिणं॥

मार्कण्डेयपुराणे।

धिक् तस्य जीवितं पुंसः शरणार्थिनमातुरं।
यो नार्त्तमनुगृह्णाति वैरपक्षमपि ध्रुवं॥
यज्ञ-दान-तपांसीह परत्र च न भूतये।
भवन्ति तस्य यस्यार्थपरित्राणे न मानसं॥

महाभारते।

लोभा-द्वेषा-द्भया-द्वापि यस्त्यजेच्छरणागतं।
ब्रह्महत्यासमन्तस्य पापमाहुर्मनीषिण॥
शास्त्रेषु निष्कृतिर्दृष्टा महापातकिनामपि।
शरणागतहन्तृणां न दृष्टा निष्कृतिः क्वचित्॥
महतामपि यज्ञानां कालेन क्षीयते फलं।
भीताभयप्रदानस्य क्षय एव न विद्यते॥

तथा।

प्राणिनं वध्यमानं हि यः शक्तः समुपेक्षते।
स याति नरकं घोरमिति प्राहुर्मनीषिणः॥
चतुःसागरपर्य्यन्तां यो दद्यात् पृथिवीमिमां।
सत्त्वेभ्योह्यभयं यश्च तयोरभयदोऽधिकः॥

रामायणे।

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तमपराधिनं।
न हन्याच्छरणं प्राप्तं सतां धर्म्ममनुस्मरन्।
आर्त्तो वा यदि वा त्रस्तः परेषां शरणागतः।
अपि प्राणान् परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना॥

नचेद्भयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वा तन्नु रक्षति।
स्वयं शक्त्या यथान्यायं तत्पापं लोकगर्हितं॥
विनष्टः पश्यतो यस्यारक्षितः शरणागतः।
आदाय सुकृतं तस्मात् सर्व्वं गच्छत्यरक्षितः॥
सुपर्य्याप्तनिसृष्टस्य नाश्वमेधस्य तत्फलं।
यत्फलं जातसन्त्रासे रक्षिते शरणागते॥

सुपर्य्याप्तनिसृष्टस्येति, सुपर्य्याप्तं सुसम्पूर्णं निसृष्टं दानं यस्य स तथा।

पद्मपुराणे।

सर्व्वेषामेव दानानामिदमेवैकमुत्तमं।
अभयं सर्व्वभूतानां नास्ति दानमतः परं॥
चराचराणां भूतानामभयं यः प्रयच्छति।
स सर्व्वभयनिर्म्मुक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति॥

वह्निपुराणात्।

शिबिरुवाच।

एकतः क्रतवः सर्व्वे समाप्तवरदक्षिणाः।
एकतोभयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणं॥
नातो गुरुतरो धर्म्मः कश्चिदन्योऽस्ति भूतले।
प्राणिनां भयभीतानामभयं यत् प्रदीयते॥
चरात्मकस्य सत्त्वस्य प्रदत्तं जीविताभयं।

न च विप्रसहस्रस्य गोसहस्रमलङ्कृतं ॥
हेमधेनुधरादीनां दातारः सुलभा भुवि ।
दुर्लभः पुरुषो लोके सर्व्वभूताभयप्रदः ॥
महतामपि यज्ञानां कालेन क्षीयते फलं ।
भीताभयप्रदानस्य क्षय एव न विद्यते ॥
अभयं सर्व्वसत्वेभ्यो यो ददाति दयापरः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य क्षयो नास्ति कुतश्चन ॥
दत्तमिष्टं तपस्तप्तन्तीर्थसेवाश्रयं तथा ।
सर्व्वाण्यभयदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशीं ॥
चतुःसागरपर्य्यन्तां यो दद्यात् पृथिवीमिमां ।
अभयं यस्य भूतेभ्यो यो ददाति ततोऽधिकं ॥
अपि त्यजे राज्यमहं शरीरं वापि दुस्त्यजं ।
नत्वेनं भयसन्त्रस्तन्त्यजे दीनं कपोतकं ॥
यन्ममास्ति शुभं किञ्चित्तेन जन्मनि जन्मनि ।
भवेत्राता महार्त्तानामार्त्तिनाशाय देहिनां ॥
नत्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं नापुनर्भवं ।
प्राणिनां दुःखतप्तानां कामये दुःखनाशनं ॥
यथात्र नानृतां वाणीमहमेतामुदाहरे ।
सत्येनानेन भगवान् प्रसीदतु महेश्वरः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

स एकः पुरुषो लोके सर्व्वधर्म्मभृतां वरः ।
वधभीतस्य यः कुर्य्यात्परित्राणं नरोत्तमः ।

शक्रलोके स्थितिस्तस्य यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
तमःप्रवेशभीतस्य परित्राणेन मानवः।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
तमःप्रवेशनं। चक्षुरुत्पाटादिना अन्धीकरणम्।
वधादपि परं पापं चक्षुषां तु वियोजनम्।
पार्थिवेन न तत्कार्य्यं कदाचिदपि कस्यचित् ॥
तमःप्रवेशनं कृत्वा परेषां पुरुषाधमः।
अन्धत्वं ध्रुवमाप्नोति यत्र यत्रापि जायते।
अपि कल्पसहस्राणि तमसा ह्यभियुज्यते ॥
अङ्गच्छेदनभीतस्य कृत्वा त्राणविनिर्म्मितम्।
रुद्रलोकमवाप्नोति कल्पाशेषमिति श्रुतिः।
कल्पादिसर्गे भवति ज्ञानयुक्तो नरस्ततः ॥
कृत्वा वन्धनभीतस्य परित्राणं नरोत्तमः।
सर्व्ववन्धविनिर्मुक्तो वायुलोके महीयते ॥
आसेधनादिभीतस्य त्राणं कृत्वा तथा नरः।
सर्व्वदुःखविनिर्म्मुक्तः साध्यानां लोकमाप्नुयात् ॥
ताड़नाद्यस्तु भीतस्य त्राणं तत्र समाचरेत्।
सर्व्वदुःखविनिर्म्मुक्तो भृगूणां लोकमश्नुते ॥
विवासनाच्च भीतस्य त्राणं कृत्वा तथा नरः।
सर्व्वलोकमवाप्नोति मानुष्ये स्थानमुत्तमम् ॥
धनापहारभीतस्य त्राणं कृत्वा नरोत्तमः।
दानपुण्यमवाप्नोति लोकं दानदमेवच ॥
अवमानाच्च भीतस्य त्राणं कृत्वा नरोत्तमः।

स्वर्गलोकमवाप्नोति पूजां देवगणात्तथा ॥
नरोऽकृतपरित्राणः पुण्यं किञ्चिद्यदाचरेत्।
भागी तस्यापरित्रातुः नरः पुण्यस्य कर्म्मणः ॥
पशूनाञ्च मृगाणाञ्च पक्षिणाञ्च तथा द्विजः।
तृण-द्रुम-लतानाञ्च त्राणाद्भवति नाकभाक्॥
वधकस्य गतं हस्ते पशुं हृत्वा नरोत्तमः।
नाकलोकमवाप्नोति सुखी सर्व्वत्र जायते॥
यावन्ति पशुरोमाणि तावद्वर्षाणि मानवः।
सर्व्वलोकमवाप्नोति यस्य त्राणं करोत्यसौ॥
अपि कीटपतङ्गस्य त्राणात् स्वर्गमुपाश्नुते।
बहून्यब्दसहस्राणि नात्र कार्य्या विचारणा॥
चौरग्रस्तं नृपग्रस्तं रिपुग्रस्तं विमोचयेत्।
व्यालग्रस्तं तथा विप्राः सोऽश्वमेधफलं लभेत्॥
व्याधितस्यौषधं कृत्वा प्राणदानफलं लभेत्॥
उपदेशं तथा कृत्वा भिषक्‌मूल्यं विना द्विजाः।
प्राणदानफलं प्राप्य नाकलोके महीयते॥

ये रक्षणायाभिरता मनुष्या
भीरून् गतास्ते त्रिदशेन्द्रलोकं।
अवन्ति नाद्यापि च ते नृवीराः
कालेऽपि तेषां च्यवनञ्च नास्ति॥

इत्यभयदानविधिः।

अथ पान्थशुश्रूषा।

गारूडपुराणे।

पान्थं परिचरेद्यस्तु शयना-सन-भोजनैः।
स स्वल्पेन प्रयासेन जयति क्रतुयाजिनाम्॥
प्रतिश्रयं सुनिर्व्वातं शुचिभूमितलं शुभं।
अध्वनीनाय सम्पाद्य सद्यो दहति पातकम्॥
वर्षायामुष्णतमे हेमन्ते शिशिरेषु च।
ग्रीष्मे च शीतलतले पान्थं विश्राम्य नाकभाक्॥
दत्त्वा वासो विवस्त्राय रोगिणे रुक्प्रतिक्रियाम्।
तृषार्त्ताय जलं स्वादु मृष्टमन्नं वुभुक्षवे।
पथिकाय यथा वित्तं सर्व्वं न्तरति दुष्कृतं॥
अध्वन्यमनुमान्यापि शाकमूलफलैर्जलैः।
सकृत् सत्कृत्य वाचापि श्रेयसो भाजनं भवेत्॥
अध्वगानां सुखार्थाय मार्गसत्कारकारिणः।
अगाधजलसञ्चारे तेषां नौकाधिकारिणः॥
प्रपामपांरसैर्दिव्यैः पूर्णां पथिकहेतवे।
ये कुर्वन्ति नरा राजन् सर्व्वे ते स्वर्गभागिनः॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

मार्गे सेतुं सुखं कृत्वा वह्निष्टोमफलं लभेत्।
जलप्रतरणे सेतुं यः करोति नरोत्तमः।
स तीर्णः सर्व्वदुःखेभ्यो नाकलोकं प्रपद्यते॥

तथा।

शर्करा-लोष्ट्र-पाषाण-कण्टकानि तथा नरः।
मार्गादपास्य यत्नेन गोदानफलमाप्नुयात्॥
श्रान्तसंवाहनं कृत्वा तदेव फलमश्नुते।
वीजयित्वा तथा पान्थं तालवृन्तेन मानवः।
स्कन्धेन श्रान्तमूह्यापि वाजपेयफलं लभेत्॥
वाहनेनाथ यानेन खेदश्रान्तं तथा वहन्।
साध्यानां लोकमासाद्य देवभोगानुपाश्नुते॥
श्रान्तस्य भोजनं दत्त्वा स्थानमाप्नोति शाश्वतं।
श्रान्ते तु तर्पिते तोयैः स्वस्तिमाप्नोति मानवः॥
उपानद्भ्याञ्च छत्रेण श्रान्तं संयोज्य मानवः।
संस्थाप्य शुभदेशेषु क्षणाद्बहुफलं लभेत्॥
भारश्रान्तात् तथा भारं गृहीत्वा वहते तु यः।
कर्म्मणा तेन विप्रेन्द्राः स्वर्गलोकमुपाश्नुते॥
मूल्येन वाहयित्वा यः परभारं विचक्षणः।
अश्वमेधस्य यज्ञस्य फलं दशगुणं लभेत्॥
रक्षणं पथितः कृत्वा पान्थानां मानवोत्तमः।
प्राप्य वृद्धिं परां लोके रुद्रलोके महीयते॥
चौरेभ्यो रक्षणं कृत्वा शक्रलोके महीयते।
नदीतीरेषु सन्तार्य्य पान्थान् पथि तथा नरः॥
शीघ्रन्तरति दुर्गाणि क्षुरधारांश्च पर्व्वतान्।
सर्व्वपोतं तथा नावं यः करोति नदीतटे॥

अश्वमेधफलं तस्य नरः प्राप्नोति कर्म्मणः ॥
सभास्थानानि रम्याणि यः करोति विचक्षणः ।
उद्यानानि विचित्राणि शक्रलोके महीयते ॥
प्रेक्षणीयप्रदानेन स्मृतिं मेधाञ्च विन्दति ।
पान्थानां हि दया कार्य्या कर्म्मणा येन केनचित् ।
कृपास्थानं परं पान्थः स्वगृहाद्योविनिःसृतः ॥
लिङ्गी वा यथवा वर्णी पान्थो पथिविचक्षणैः ।
उपाख्यानैश्च कर्त्तव्यः पान्थः पूज्यस्तु सर्व्वशः ॥

पान्थस्य पूजां पुरुषस्तु कृत्वा
स्थानं समासाद्य पुरन्दरस्य ।
प्राप्नोति पुण्यैर्दिवि देवभोगान्
पान्थास्ततः पूज्यतमा नृलोके ॥

इति नानोपचाराः ।

अथाभ्यङ्गदानं ।

स्कन्दपुराणे ।

तैलेन शुभगन्धेन दत्त्वाभ्यङ्गं द्विजातये ।
विरूक्ष्य शुभचूर्णेन स्नाप्य कोष्णेन वारिणा ।
प्राप्नोति चन्द्रसालोक्यं यावदाभूत संप्लवं ॥
यस्तु मार्गपरीक्षान्तं द्विजातिं ग्रामकर्षितं ।
तैलेनाभ्यञ्जयेत् प्राज्ञः स सुखी मोदते चिरं ॥

यश्च पक्वादितैलेन द्विजं वा केशवं शिवं ।
संस्नापयति पुण्यात्मा किं तस्य बहुभिर्मखैः ॥
यो द्वादशीदिने विष्णुमभ्यञ्जयति भक्तितः ।
शुभगन्धेन तैलेन शक्तितो गोघृतेन वा ।
तिलतैलेन वा लोके गन्धर्वाणां स मोदते ॥
सर्पिषा कपिलाधेनोरथवान्येन सर्पिषा ।
उत्तरायणमासाद्य योऽभ्यञ्जयति धूर्जटिं ॥
महापूजां घृतेनैव तस्मिन्नेव दिने शुभे ।
कृत्वा मनुष्यो लभते राज्यं निहतकण्टकं ॥
सर्प्पिः पलसहस्रेण गोविन्दस्य शिवस्य वा ।
महास्नानं नर कृत्वा ब्रह्महत्यां निरस्यति ॥

पद्मपुराणे ।

पर्व्वणि ब्रह्मकूर्च्चेन यः स्नापयति देवतां ।
तस्य पुण्यकृतो लोका न क्षीयन्ते कदाचन ॥
पञ्चामृतेन यो नित्यं पुण्यकालेषु वा पुनः ।
स्नपनं सर्व्वदेवानां महापातकनाशनं ॥
ब्रह्मकूर्चं पञ्चामृते परिभाषायां व्याख्याते ।

ब्रह्माण्डपुराणे ।

शिरोऽभ्यङ्गेन विप्राणां प्रोषितानां विशेषतः ।
सुरूपः सुभगः श्रीमांस्तेजस्वी जायते नरः ॥

अथ पादाभ्यङ्गदानं।

कात्यायनः।

पादाभ्यङ्गैः शिरोभ्यङ्गैर्दानमाना-र्च्चनादिभिः।
सृष्टवाक्यैर्विशेषेण पूजनीया द्विजोत्तमाः॥

नन्दिपुराणे।

पादाभ्यङ्गन्तु यो दद्यात् पान्थाय परिवेदिने।
स शुभाभरणैः पादैर्वन्दिभिर्नित्यवन्दितः।
भवेन्नृपो महाभागो मण्डले दशयोजने॥
संवाह्य तु परिश्रान्तं पादाभ्यङ्गादिना नरः।
धर्म्मस्य पुरमाप्नोति सर्व्वकामगुणोज्ज्वलम्॥
दत्त्वा वारि सुखस्पर्शं पादाभ्यङ्गं द्विजातये।
उच्छिष्टमार्ज्जनाच्चापि गोदानफलमाप्नुयात्॥

नारदीयपुराणे।

पादाभ्यङ्गं द्विजे दत्त्वा यतिभ्यो वापि यत्नतः।
सुरेन्द्रलोकमासाद्य मोदते विगतव्यथः॥
अध्वस्फुटितपादानां परिचर्य्यां करोति यः।
स सर्व्वभोगसम्पूर्णं विमानमधिरोहति॥

अथ यज्ञोपवीतदानं।

आह बौधायनः ।

यज्ञोपवीतदानेन जायते ब्रह्मवर्च्चसी ।
तस्मात्तानि प्रदेयानि ब्राह्मणेन विपश्चिता ॥
विना यज्ञोपवीतेन समस्ता निष्फलाः क्रियाः ।
विना यज्ञोपवीतेन ब्राह्मण्यादेव हीयते ।
अतः पुण्यतमं प्राहुस्तस्य दानं महर्षयः ॥

अत्रिः ।

क्षौमजं वाथ कार्पासं पट्टसूत्रमथापि वा ।
यज्ञोपवीतं यो दद्यात् घृतवर्णं सुशोभनं ।
यथा शक्त्या विधानेन अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥

नन्दिपुराणे ।

यजते मानवो धर्म्मी दशवर्षाण्यसंशयः ।
यज्ञोपवीतं दत्त्वा तु विधिपूर्व्वं द्विजातये ॥

तथा ।

यज्ञोपवीतदानेन सुरेभ्यो ब्राह्मणाय वा ।
भवेद्विप्रश्चतुर्व्वेदः शुद्धधीर्नात्र संशयः ॥
त्रिवृच्छुक्लं सुपीतं वा पट्टसूत्रादिनिर्म्मितं ।
दत्त्वोपवीतं रुद्राय भवेद्वेदान्तपारगः ॥

आदित्यपुराणे।

क्षौमजं वाथ कार्पासं पट्टसूत्रमथापि वा।
दद्याद्यज्ञोपवीतं यस्तं न हिंसन्ति वायसाः॥

वायुप्रोक्ते।

उपाकर्म्मणि विप्रेभ्यो दद्याद्यज्ञोपवीतकं।
आयुष्मान् जायते तेन कर्म्मणा मानवो भुवि॥

तथा।

श्रावणे शुक्लपक्षस्य प्रतिपत्प्रभृति क्रमात्।
पवित्रारोहणं कुर्य्याद्देवतानां यथाविधि॥
अग्नि-ब्रह्मा-म्बिके-भास्य-पन्नग-स्कन्द-भानवः।
दुर्गा-यमे-न्द्र-गोविन्द-कामे-शाः-पितरः स्मृताः॥
इत्येताभ्यो देवताभ्यः श्रावणेमलपक्षके।
पवित्रारोपणं कुर्व्वन् याति विष्णोः परं पदं॥

अथ शिरोरोगघ्नयज्ञोपवीतदानं।

वायुपुराणे।

उपवीतं हिरण्येन निर्मितं तु पलार्द्धतः।
तदर्द्धेन तदर्द्धेन यथाविभवतोपि वा॥
उत्तरीयं राजतञ्च तावत्या संख्यया कृतं।
ब्राह्मणाय ब्रह्मविदे श्रोत्रियायोपपादयेत्॥

मन्त्रेणानेन विधिवत् पूजितायाङ्गुलीयकैः ।
धाता विधाता जगतां परमात्मा चतुर्मुखः ।
विनाशयतु मे क्षिप्रं रोगवेगं शिरोगतं ॥

दानमन्त्रः ।

अथ गर्भस्रावघ्नयज्ञोपवीतदानं ।

यज्ञोपवीतं कुर्व्वीत काञ्चनं तु स्वशक्तितः ।
अत्यन्तवर्णयुक्तेन राजितञ्चोत्तरीयकं ॥
पलार्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धार्द्धेन वा पुनः ।
ग्रन्थिप्रदेशे देयन्तु मौक्तिकं वज्रमेव च ॥
प्रक्षाल्य पञ्चगव्येन गायत्र्या ताम्रभाजने ।
मानप्रमाणं तस्मिंस्तु निक्षिपेदाज्यमध्यतः ॥
आज्यस्योपरि संस्थाप्यमुपवीतं सुपूजितं ।
गन्ध-पुष्पा-क्षतै-र्धूपैर्नैवेद्यैरतिभक्तितः ॥
ततो ब्राह्मणमाहूय होमं तत्र च कारयेत् ।
तिलैराज्येन मधुना मिश्रैरष्टोत्तरं शतं ॥
तस्मै हुतवते देयं वस्त्राद्यैः पूजिताय तु ।
मन्त्रेणानेन विधिवत् प्राङ्मुखेनोपवीतकं ॥
उपवीतं परमिदं ब्रह्मणा विधृतं पुरा ।
च्यवनोक्तस्य दानेन गर्भं सन्धारये ह्यहं ॥

दानमन्त्रः ।

फलान्यपि ब्राह्मणेभ्यो यस्मिन् काले प्रदापयेत् ।

अनुव्रज्य तथाचार्य्यं प्रणिपत्य चमापयेत्।
गर्भस्रावभवाद्दोषादेवं कृत्वा विमुच्यते ॥

अथ यष्टिदानं।

नन्दिपुराणे।

यष्टिं वृद्धाय यो दद्यात् पुरुषस्तु दयापरः।
सदा श्रेयो भवेन्नित्यं गतभीः स्वर्गमाप्नुयात् ॥

आदित्यपुराणे।

यष्टिं ये तु प्रयच्छन्ति नेत्र हीनेऽथदुर्व्वले।
तेषान्तु विफलः पन्थाः फल-मूलोपशोभितः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते।

ये पङ्गुभ्यश्च पान्थेभ्यो दीनेभ्योऽपि दयालवः।
यष्टिदानं प्रकुर्व्वन्ति नीरोगास्ते न संशयः ॥
पङ्गोश्चरणकार्य्याणि यष्टिना कुरुते सदा।
गोसर्पादिनिवृत्तिश्च जायते यष्टिधारणात् ॥
भीतानां शरणं यष्टिर्गच्छतां निशि वा वने।
शङ्का-पङ्कादिदोषोत्थामियमेव निरस्यति।
अतः प्रविकलेभ्यश्च यष्टिं तुष्टिकरान्ददेत् ॥

स्कन्दपुराणे ॥

यतिभ्यो वैणवन्दण्डं द्विजेभ्योपि खनित्रकम् ।
प्रदाय परलोकेऽसौ यमदण्डं न गच्छति ॥
प्रददाति यथावर्णं यो दण्डं ब्रह्मचारिणे ।
स महाब्राह्मणो भूत्वा ब्रह्मवर्चसमश्नुते ॥

अथ यत्यादिवपनम् ।

आह यमः ।

ब्रह्मचारि-यतिभ्यश्च वपनं यस्तु कारयेत् ।
नखकर्म्माणि कुर्व्वीणश्चक्षुष्मान् जायते नरः ॥

विश्वामित्रः ।

यतिभ्यो ब्रह्मचारिभ्यः पथिकेभ्यस्तथैव च ।
अन्येषामपि दीनानां प्रकुर्व्वन् केशकृन्तनम् ॥
नखानां धावनं चैव कृत्वा रूपयुतो भवेत् ।
यस्तु सर्व्वजनार्थाय केश-श्मश्रु-नखादिकीम् ॥
क्रियां समुद्दिश्य भृतिं नापिताय प्रयच्छति ।
देवागारेषु तीर्थे वा श्रद्धया परया युतः ॥
स वसेदाखिने लोके वीतशोकः शतं समाः ।

अथपान्थशुश्रूषाप्रसङ्गेण
गोपरिचर्य्या निरूप्यते ।

तत्र ब्रह्मपुराणे ।

वन्दनीयाश्च पूज्याश्च गावःसेव्यास्तु नित्यशः ।

तथा।

गवाङ्गोष्ठे स्थितानान्तु यः करोति प्रदक्षिणं।
प्रदक्षिणी कृतं तेन जगत् सदसदात्मकम्॥

विष्णुः।

गावःपवित्रमाङ्गल्या गवि लोकाः प्रतिष्ठिताः।
गावो वितन्वते यज्ञान् गावः सर्व्वाघसूदनाः॥
गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना।
षड़ङ्गमेतत्परमं माङ्गल्यं सर्व्वदा गवां॥
शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्व्वाघविनिसूदनम्।
गवां कण्डूयनञ्चैव सर्व्वकल्मषनाशनम्।
गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते॥

पद्मपुराणे।

सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव॥
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च।
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च भूयो भूयो नमो नमः।
मन्त्रस्य स्मरणादेव गोदानफलमाप्नुयात्॥

आदित्यपुराणे।

लवणं च यथाशक्त्या गवां यो वै ददाति च।
तेषां पुण्यकृतां लोका गवां लोकं व्रजन्ति ते॥
योग्रं भक्त्या किञ्चिदप्राश्यदद्या-
द्गोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी।

शान्तो वृद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं
संवत्सरेणाप्नुयाद्धर्म्मशीलः ॥

देवीपुराणे।

गोपालको* गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत्।
मक्षिकालीननरके मक्षिकाभिः स भक्ष्यते ॥
मृतवत्सान्तु गां यस्तु दमित्वा पिबते नरः।
वाहितास्याश्चिरं तिष्ठेत् क्षुधार्त्तो वै नराधमः ॥

महाभारते।

गोकुलस्य तृषार्त्तस्य जलान्ते वसुधाधिप।
उत्पादयति यो विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकम् ॥
कृत्वा गवार्थं शरणं शीत-वात-क्षमं महत्।
आसप्तमन्तारयति कुलं भरतसत्तम ॥

ब्रह्मपुराणे।

सदोषा गौर्गृहे जाता परिपाल्या सदा स्वयं।
दुःशीलोपि द्विजः पूज्यो नतु शूद्रः सुसंयतः† ॥
अनाथानां गवां यत्नात्कार्य्यस्तु शिशिरे मठः।
पुण्यार्थं यत्र दीयन्ते तृण-तोये-न्धनानि च ॥

हारीतः।

द्वौ मासौ पाययेद्वत्सं तृतीये द्विस्तनन्दुहेत्।

---

* गोरूपानामिति क्वचित्पाठः।

† न शूद्रो विजितेन्द्रिय इयि क्वचित्पाठः।

चतुर्थं चिस्तनञ्चैव यथान्यायं यथावलं॥

ब्रह्मपुराणे।

आषाढ्यामाश्वयुज्याञ्च पौष्यां माघ्यां च सर्व्वदा।
न गृह्णीयाद्गवां चौरं सर्व्वं वत्साय निक्षिपेत्॥
न षण्डान्वाहयेच्चैव न गां भारेण पीडयेत्।
युगादिषु युगान्तेषु षड़शीतिमुखेषु च॥
दक्षिणो-त्तरगे सूर्य्ये तथा विषुवतोर्द्वयोः।
सङ्क्रान्तिषु च सर्व्वासु ग्रहणे चन्द्र-सूर्य्ययोः॥
पञ्चदश्याञ्चतुर्दश्यां द्वादश्यामष्टमीषु च।
उपचारो गवां कार्य्यो मासि मासि यथाक्रमं॥
लवणस्य तु चत्वारि पलान्यष्टौ घृतस्य च।
परकीयस्य दुग्धस्य तथा देयानि षोडश॥
द्वात्रिंशत् शीतलस्यापि जलस्य च पलानि च।
आदौ विचार्य्य पयसः परिमाणं वलं रुचि॥
आकस्मिकन्तु दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाह्निकं।
प्रभाते लवणं यत्र दीयते च ततो जलं॥
ततस्तृणानि भोज्यञ्च पोषणं मांसवर्जितं।
निशि दीपः सतन्त्रीको दिव्या पौराणिकी तथा॥
एवं कृते महीं पूर्णां रत्नैर्दत्त्वा भवेत् फलं।
गोप्रदानाय यत्पुण्यं गवां संरक्षणाद्भवेत्॥
मनुष्यैस्तृण-तोयाद्यैर्गावः पाल्याः प्रयत्नतः।
देयाः पूज्याश्च पोष्याश्च प्रतिपाल्याश्च सर्व्वदा॥

तथा।

तृणोदकाढ्येषु वनेषु मत्ताः
क्रीडन्तु गावः सवृषाः सवत्साः।
चीरं प्रमुञ्चन्तु सुखं स्वपन्तु
शीता-तप-व्याधि-भयैर्व्विमुक्ताः॥

इमं मन्त्रं स शुद्धात्मा जपेन्नित्यं समाहितः।
गच्छन् तिष्ठन् जपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रीडन् समुत्सृजेत्॥
महाभयेषु सर्व्वेषु समेषु विषमेषु च।
प्रयाणकाले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदं॥

तथा।

घास-ग्रासादिकं देयं निशि दीपः सुभास्वरः।
इतिहास-पुराणानां व्याख्यानं सोपवीणनं॥
अन्तस्तुष्टैर्यथा शक्त्या परिचर्य्या यथाक्रमं।
ताडना-क्रोश-खेदाश्च स्वप्नेऽपि न कदाचन॥
तासां मूत्र-पुरीषे तु नोद्वेगः क्रियते क्वचित्।
शोधनीयश्च गोवाटः शुष्कचारादिकैः सदा॥
ग्रीष्मे वृक्षाकुले वेश्म-शीततोये विकर्द्दमे।
वर्षासु चाथ शिशिरे सुखोष्णे वातवर्जिते॥
उच्छिष्टं मूत्र-विट्-श्लेष-मलं जह्यान्न तत्र च।
रजस्वला न प्रवेश्या नान्त्यजातिर्नपुंश्चली॥
न लङ्घयेद्वत्सतरीं न क्रीडेन्नोष्ठसन्निधौ।
न गन्तव्यं गवां मध्ये सोपानत्कैः सपादुकैः॥

हस्त्य-श्व-रथ-यानैश्च सवितानैः कदाचन।
दक्षिणोत्तरगैः प्रह्वैर्गन्तव्यञ्च पदातिभिः॥
गावः क्षुधातुराः पाल्याः श्रद्धया पितृ-मातृ-वत्।
गिरि-प्रपात-सिंह-र्क्ष-सीता-तप-भयातुराः*॥
महाकोलाहले घोरे दुर्द्दिने देशविप्लवे।
गवां तृणानि देयानि शीतलञ्च तथा जलं॥

विष्णुधर्म्मोत्तरात्।

पुष्कर उवाच।

गवां हि पालनं राज्ञा कर्त्तव्यं भृगुनन्दन।
गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः॥
गावो वितन्वते यज्ञं गावो विश्वस्य मातरः।
शकृन्मूत्रं परं तासामलक्ष्मीतापनं परं॥
तद्धि मेध्यं प्रयत्नेन तत्र लक्ष्मीः प्रतिष्ठिता।
उद्वेगश्च न गन्तव्यः शकृन्मूत्रं व्यजानता॥
गवां मूत्र-पुरीषे-तु ष्ठीवनाद्यं न संत्यजेत्।
गोरजः परमं पुण्यमलक्ष्मीविघ्ननाशनं॥
गवां कण्डूयनञ्चैव सर्व्वकल्मषनाशनं।
गवां शृङ्गोदकं राम जाह्नवीजलसन्निभं॥
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्प्पिः कुशोदकं।
पवित्रं परमं ज्ञेयं स्नाने पाने च भार्गव॥

* भयात्तथेति क्वचित्पाठः।

रक्षोघ्नमेतन्माङ्गल्यं कलिदुःखप्ननाशनं।
रोचना च तथा धन्या रक्षो-गद-गरापहा॥
यस्तु कल्यं समुत्थाय मुखमाज्ये निरीक्षते।
तस्यालक्ष्मीः क्षयं याति वर्द्धते नच किल्बिषं॥
गवां ग्रासप्रदानेन पुण्यं स महदश्नुते।
यावतीः शक्नुयाद्गावः सुखं धारयितुं गृहे।
धारयेत्तावतीर्नित्यं क्षुधितास्ता न धारयेत्॥
दुःखिता धेनवो यत्र वसन्ति द्विजमन्दिरे।
नरकं समवाप्नोति नात्र कार्या विचारणा॥
दत्त्वा परगवे ग्रासं पुण्यं स महदश्नुते॥
शिशिरं सकलं कालं ग्रासं परगवे यथा।
दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति संवत्सरशतानि षट्॥
अग्रभक्तं नरो दत्त्वा नित्यमेव तथा गवां।
समाष्टकेन लभते नाकलोकसमायुतं॥
सायं प्रातर्म्मनुष्याणामशनं वेदनिर्म्मितं।
तथैकमशनं दत्त्वा गवां नित्यमतन्द्रितः॥
द्वितीयं यः समश्नाति तेन संवत्सरान्नरः।
गवां लोकमवाप्नोति यावन्मन्वन्तरं द्विजः॥
शीतत्राणं गवां कृत्वा गृहे पुरुषसत्तम।
गवां प्रपाने* पानीयं कृत्वा पुरुषसत्तम।
वारुणं लोकमाप्नोति क्रीड़त्यप्सरसांगणैः† ॥

---

* प्रणामे इति क्वचित्पाठः।

† यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश इति क्वचित्पाठः।

गवां पानप्रवृत्तानां यस्तु विघ्नं समाचरेत् ।
ब्रह्महत्या कृता तेन घोरा भवति भार्गव ।
परां तृप्तिमवाप्नोति यत्र तत्राभिजायते ॥
गवां प्रचारभूमिन्तु वाहयित्वा हलादिना ।
नरकं महदाप्नोति यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
सिंह-व्याघ्र-भयत्रस्तां पङ्कलग्नां जले गतां ।
गामुद्धृत्य नरः स्वर्गे कल्पभोगानुपाश्नुते ॥
गवां लवणदानेन रूपवानभिजायते ।
सौभाग्यं महदाप्नोति लावण्यञ्च द्विजोत्तम ॥
औषधञ्च तथा दत्त्वा विरोगस्त्वभिजायते ।
औषधं लवणं तोयमाहारञ्च प्रयच्छति ॥
तासाञ्च दवदग्धानाञ्चरन्तीनां मिथो वने ।
यामुत्प्लुत्य वृको हन्यान्नपालस्तत्र किल्बिषी ॥
गोवधेन नरो याति नरकानेकविंशतिं ।
तस्मात्सर्व्वप्रयत्नेन कार्य्यं तासान्तु पालनं ॥
विक्रयाच्च गवां राम नरकं प्रतिपद्यते !
तासान्तु कीर्त्तनादेव नरः पापात् प्रमुच्यते ॥
तासां संस्पर्शनं धन्यं सर्व्वकल्मषनाशनं ।
दानेन च तथा तासां कुलान्यपि समुद्धरेत् ॥
उदक्या-सूतिकादोषो नैव तत्र गृहे भवेत् ।
भूमिदोषस्तथान्योऽपि यत्रैका वसते च गौः ॥
गवां निःश्वासवातेन परा शान्तिर्गृहे भवेत् ।
नीराजनं तत्परमं सर्व्वस्थानेषु कीर्त्त्यते ॥

गवां संस्पर्शनाद्राम कल्मषं चीयते नृणां ॥
गोमूत्रं गोमयं चीरं दधि सर्पिः कुशोदकं ।
एक रात्रोपवासश्च श्वपाकमपि शोधयेत् ।
पृथक् च प्रत्ययाभ्यस्तमिति सान्तपनं स्मृतं ॥
सर्व्वकामप्रदं राम सर्व्वाशुभविनाशनं ।
कृत्वातिकृच्छ्रं पयसा दिवसानेकविंशतिं ॥
निर्म्मलास्तेन चीर्णेन भवन्ति पुरुषोत्तमाः ॥
त्र्यहमुष्णं पिवेन्मूत्रं त्र्यहमुष्णं घृतं पिवेत् ।
त्र्यहमुष्णं पयः पीत्वा वायुभक्षः परं त्र्यहं ॥
तप्तकृच्छ्रमिदं प्रोक्तं सर्व्वाशुभविनाशनं ।
शीतकृच्छ्रस्तथैवैष क्रमाच्छीतैः प्रकीर्त्तितः ।
सर्व्वाशुभविनाशाय निर्म्मितो ब्रह्मणा स्वयं ॥
गोमूत्रेणाचरेत्स्नानं वृत्तिं कुर्य्याच्च गोरसैः ।
उत्थितासूत्थितस्तिष्ठेदुपविष्टासु च स्थितः ॥
अभुक्तवत्सु नाश्नीयादपीतासु च नो पिवेत् ।
त्राणं चैवात्मनः कार्य्यं भयार्त्ताश्च समुद्धरेत् ॥
आत्मानमपि सन्त्यज्य गोव्रतं तत् प्रकीर्त्तितम् ।
सर्व्वपापप्रशमनं मासेनैकेन भार्गव ॥
व्रतेनानेन पूर्णेन गोलोकं पुरुषो व्रजेत् ।
अभीष्टमथवा राम यावदिन्द्राश्चतुर्द्दश ॥
गवामाहारनिर्मुक्तानश्नन् प्रतिदिनं यवान् ।
मासेन तदवाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसेच्छति ॥
गोमतीञ्च तथा विद्यां सायं प्रातस्तथा जपेत् ।

गोलोकमाप्नोति नरोनात्र कार्य्या विचारणा ॥
उपर्य्युपरि सर्व्वेषां गवां लोकः प्रकीर्त्तितः।
न वसन्ति सदा यत्र गावस्त्वाकाशगा दिवि।
विमानेषु विचित्रेषु वृतेष्वप्सरसाङ्गणैः ॥
किङ्किणीजालचित्रेषु वीणासुरचनादिषु।
सदा कामफला नद्यः क्षीरपायसकर्द्दमाः ॥
शीतलामलपानीयाः सुवर्णसिकतास्तथा।
पुष्करिण्यः शुभास्तत्र वैदूर्य्यकमलोत्पलाः ॥
मानसी च तथा सिद्धिस्तत्र लोके भृगूत्तम।
तन्तु लोकं नरा यान्ति गवां भक्त्या न संशयः ॥
गोमतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्व्वपापप्रणाशिनीं।
तान्तु मे गदतो विप्र शृणुष्व सुसमाहितः ॥
गावः सुरभयो नित्यं गावो गुग्गुलगन्धिकाः।
गावः प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्त्ययनं परं ॥
अन्नमेव परं गावो देवानां हविरुत्तमं।
पावनं सर्व्वदेवानां रक्षन्ति च वहन्ति च ॥
हविषा मन्त्रपूतेन तर्पयन्त्यमरान् दिवि।
ऋषीणामग्निहोत्रेषु गावो होमनियोजिताः ॥
सर्व्वेषामेव भूतानां गावः शरणमुत्तमम्।
गावः पवित्रं परमं गावो मङ्गलमुत्तमम् ॥
गावः स्वर्गस्य सोपानं गावोधन्याः सनातनाः।
नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः सौरभेयीभ्य एव च।
नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नमः ॥

ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा कृतम्।
एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकत्र तिष्ठति* ॥
देव-ब्राह्मण-गो-साधु-साध्वीभिः सकलं जगत्।
धार्य्यते वै यदाकस्मात्सर्व्वे पूज्यतमा मताः ॥
यत्र तीर्थे सदा गावः पिबन्ति तृषिता जलम्।
उत्तरन्त्यथवा येन स्थिता तत्र सरस्वती ॥

गवां हि तीर्थं च सतीह गङ्गा
पुष्टिस्तथासां रजसि प्रवृद्धा।
लक्ष्मीः करीषे प्रणतौ च धर्म्म-
स्तासां प्रणामं सततञ्च कुर्य्यात् ॥

भविष्यत्पुराणे।

ब्रह्मोवाच।

गामालभ्य नमस्कृत्य कुर्य्याद्यस्तु प्रदक्षिणं।
प्रदक्षिणी कृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ॥
गवां हुङ्कारशब्देन दृष्टिपातेन सत्तम।
पापं प्रणश्यते यस्मात्तस्मात्पश्यन् स्पृशेच्च ताः ॥
कुतस्तस्य भवेत्पापं गृहं यस्य विभूषितम्।
सततं वालवत्साभिरर्जुनीभिरलङ्कृतं ॥
यावत्तीर्थानि मेदिन्यामासमुद्रसरांसि च।

---

* हविरन्यत्रतिष्ठतीति क्वचित् पाठः।

गवां शृङ्गोदकस्नानकलां नार्हन्ति षोडशीं ॥
गवामस्थि न लङ्घेत मृते गन्धं न वर्ज्जयेत् ।
यावदाघ्राति तद्गन्धं तावत्पुण्येन युज्यते* ॥
गवां कण्डूयनं धन्यं गोप्रदानफलप्रदं ।
तुल्यं गोशतदानस्य भय-रोगादि-पालनं ॥
तृणोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाह्निकं ।
कपिलाशतदानस्य फलं विद्यान्न संशयः ॥
पञ्चभूते शिवे पुण्ये पवित्रे सूर्य्यसम्भवे ।
प्रतीच्छेदं मया दत्तं सौरभेयि नमोऽस्तु ते ॥
बहुना च किमुक्तेन गावः पाल्याः प्रयत्नतः ।
गावोदेयास्तथा रक्ष्याः पूज्या ग्राह्याश्च सर्व्वशः ॥
गावो ये ताडयन्तीह सर्व्वलोकस्य मातरः ।
ते यान्ति रौरवं नाम नरकं नात्र संशयः ॥
ताडयेद्यस्तु वै मोहात् यो वा कश्चिन्नराधमः ।
स गच्छेन्नरकं घोरं सम्पीडकमिति श्रुतिः ॥
आयान्तीं हन्तुकामां यः सौरभेयीं विभावरीं ।
क्षम मातरिति ब्रूयात्सयाति परमं पदं ॥

वाराहपुराणे ।

यम उवाच ।

गावः पवित्रं माङ्गल्या देवानामपि देवताः ।

---

* तावद्गन्धेन युज्यते इति क्वचित्पाठः ।

यस्ताः शुश्रूषते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ।
यावज्जीवं कृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ॥
लाङ्गूलेनोद्धृतं तोयं मूर्द्ध्ना गृह्णाति यो नरः ।
शरत्सु ह्यपजातेभ्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्रस्रवे यो गवां स्नायात् रोहिण्यां मानवो भुवि ।
सर्व्वपापकृतान् दोषान् दहत्याशु न संशयः ॥
धेनोस्तनाद्विनिष्क्रान्तां धारां क्षीरस्य यो नरः ।
शिरसा प्रतिगृह्णीयात्स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

इति गोपरिचर्य्या ।

अथान्नदानं ।

महाभारते

शान्तिपर्व्वणि दानधर्म्मात् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

कानि दानानि लोकेऽस्मिन् दातुकामो महीपतिः ।
गुणाधिकेभ्यो विप्रेभ्यो दद्याद्भरतसत्तम ॥
केन तुष्यति ते सद्यस्तुष्टाः किं प्रदिशन्ति च ।
शंस चैतन्महाबाहो फलं पुण्यकृतं महत् ॥
किं दत्तं फलवद्राजन्निह लोके परत्र च ।
भवतः श्रोतुमिच्छामि तन्मे विस्तरतो वद ॥

भीष्म उवाच।

इममर्थं पुरा पृष्टो नारदो देवदर्शनः।
यदुक्तवानसौ तन्मे गदतः शृणु भारत॥

नारद उवाच।

अन्नमेव प्रशंसन्ति देवा ऋषि-गणा-सुराः।
लोकतन्त्रा हि संज्ञाश्च सर्वमन्ने प्रतिष्ठितं॥
अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति।
तस्मादन्नं विशेषेण दातुमिच्छन्ति मानवाः॥
अन्नमूर्जस्करं लोके प्राणाश्चान्ने प्रतिष्ठिताः।
अन्नेन धार्य्यते विश्वं सर्व्वं जगदिदं प्रभो॥
अन्नाद्गृहस्था लोकेऽस्मिन् भिक्षवस्तत एव च।
अन्नात्प्रभवति प्राणः प्रत्यक्षं नात्र संशयः॥
कुटुम्बं पीडयित्वापि ब्राह्मणाय महात्मने।
दातव्यं भिक्षवे चान्नमात्मनो भूतिमिच्छता॥
ब्राह्मणायाभिरूपाय यो दद्यादन्नमर्थिने।
विदधाति निधिं श्रेष्ठं परलोके किमात्मनः॥
आर्त्तमध्वनिवर्त्तन्तं वृद्धं द्विजमुपस्थितं।
अर्चयेद्भूतिमन्विच्छन् श्रोत्रियं गृहमागतं॥
क्रोधमुत्पतितं हित्वा सुशीलो वीतमत्सरः।
अन्नदः प्राप्नुते राजन् दिवि चेह च तत्सुखं॥
नावमन्येदभिगतं न प्रणुद्यात् कथञ्चन।
अपि श्वपाके शुनि वा न दानं विप्रणश्यति॥

यो दद्याद्परिक्लिष्टमन्नमध्वनि वर्त्तते ।
श्रान्तायादृष्टपूर्व्वाय स महाधर्म्ममाप्नुयात् ॥
पितॄन् देवांस्तथा विप्रांस्तीर्थानि च नराधिप ।
यो नरः प्रीणयत्यन्नैस्तस्य पुण्यफलं महत् ॥
कृत्वापि पातकं कर्म्म यो दद्यादन्नमर्थिने ।
ब्राह्मणाय विशेषेण न स पापेन युज्यते ॥
ब्राह्मणेष्वक्षयं दानमन्नं शूद्रे महत्फलं ।
अन्नदानं हि शूद्रे च ब्राह्मणेभ्यो विशिष्यते ॥
न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा ।
भिक्षिते ब्राह्मणे चेह दद्यादन्नं प्रयाति च ॥
अन्नदस्यान्नवृक्षाश्च सर्व्वकामफलान्विताः ।
भवन्तीहाथ चामुत्र नृपते नात्र संशयः ॥
आशंसते हि पितरः सुवृष्टिमिव कर्षकाः ।
अस्माकमपि पुत्रो वा पौत्रो वान्नं प्रदास्यति ॥
ब्राह्मणो हि महद्भूतं स्वयं देहीति याचते ।
अकामश्च सकामो वा दत्त्वा पुण्यमवाप्नुयात् ॥
ब्राह्मणः सर्व्वभूतानामतिथिः प्रभृताग्रभुक् ।
विप्रा यमभिगच्छन्ति भिक्षमाणा गृहं सदा ॥
सत्कृताश्च निवर्त्तन्ते तदतीव प्रवर्त्तते ।
महाभोगकुले जन्म प्रेत्य प्राप्नोति भारत ॥
दत्त्वा त्वन्नं नरो लोके तथा स्थानमनुत्तमं ।
इष्ट-मिष्टान्न-दायी च स्वर्गे वसति सत्कृतः ॥
अन्नं प्राणा नराणां हि सर्व्वमन्ने प्रतिष्ठितं ।

अन्नदः पशुमान् पुत्री धनवान् भोगवानपि॥
प्राणवांश्चापि भवति रूपवांश्च तथा नृप।
अन्नदः प्राणदो लोके सर्व्वदः प्रोच्यते स च॥
अन्नं हि दत्त्वातिथये ब्राह्मणाय यथाविधि।
प्रदाता सुखमाप्नोति देवैश्चापि प्रपूज्यते॥
ब्राह्मणो हि महद्भूतं चेत्रञ्चरति पादवत्।
उप्यते यत्र यद्वीजं तद्धि पुण्यफलं महत्॥
प्रत्यक्षप्रीतिजननं भोक्तॄणामन्नमेव च।
सर्व्वाणीहान्नदानानि परोक्षे फलवन्त्यतः॥
अन्नाद्धि प्रसवं विद्धि रति मन्नाच्च पार्थिव।
धर्म्मार्थावन्नतो विद्धि रोगनाशं तथान्नतः॥
अन्नं ह्यमृतमित्याहुः पुरा काले प्रजापतिः।
अन्नं विभर्त्ति लोकस्य शरीरं पाञ्चभौतिकं॥
अन्नं दिव्यं तु पुरुषं सर्व्वं ह्यन्ने प्रतिष्ठितं।
अन्नप्रणाशे भिद्यन्ते शरीरे पञ्चधातवः॥
बलं बलवतोपीह प्रणश्यत्यन्नहानितः।
आवहाश्च विवहाश्च यज्ञाश्चान्ते मृते तथा॥
न वर्त्तन्ते नरश्रेष्ठ ब्रह्मन् चान्नं प्रमीयते।
अन्नदः सर्व्वमेतद्धि यत्किञ्चित् स्थाणुजङ्गमं॥
त्रिषु लोकेषु धर्मार्थमन्नं देयमतो बुधैः।
अन्नदस्य मनुष्यस्य बल-मोजो-यशः सुखं॥
कीर्त्तिश्च वर्द्धते यस्य त्रिषु लोकेषु पार्थिव।
मेघेष्वदत्तं नैवैतत् प्राणिनां पतनं शिवः॥

नच मेघगतं वारि शक्रो वर्षति भारत ॥
आदत्ते च रसं भौममादित्यः स्वगभस्तिभिः ।
वायुरादित्यतस्तान्तस्तरो देवः* प्रजापतिः ॥
तद्यदा मेघतो वारि पतितं भवति क्षितौ ।
तदा वसुमती देवी स्निग्धा भवति भारत ॥
ततः सस्यानि रोहन्ति यैरेतद्वर्त्तते जगत् ।
मांस-मेदो-स्थि-शुक्राणां प्रादुर्भावस्ततः पुनः ॥
संभवन्ति ततः शुक्रात् प्राणिनः पृथिवीपते ।
अग्नीषोमौ हि तच्छुक्रं प्रजनं पुष्यतश्च ह ॥
एवमन्नञ्च सूर्य्यश्च पवनः सर्व्व एवच ।
एक एव स्मृतो राशिर्यतो भूतानि जज्ञिरे ॥
प्राणान् दधाति भूतानां प्रजाश्च भरतर्षभ ।
गृहमभ्यागतायाशु यो दद्यादन्नमर्थिने ॥

भीष्मउवाच ।

नारदेनैवमुक्तोऽहमदामन्नं सदा नृप ।
अन्नं सूर्य्यस्त्वमप्यन्नं तस्माद्देहि युधिष्ठिर ॥
दत्त्वान्नं विधिवद्राजन् द्विजेभ्यस्त्वमपि प्रभो ।
यथावदनुरूपेभ्यस्ततः स्वर्गमवाप्स्यसि ॥
अन्नदानाद्धि ये लोकास्तान् शृणुष्व नराधिप ॥
भवनानि प्रकाशन्ते दिवि तेषां महात्मनाम् ।
नानासंस्थानरूपाणि नानास्तम्भान्वितानि च ॥

---

* वायुरादित्य तस्ताश्च चरेद्देव इति क्वचित्पाठः ।

१२३

चन्द्रमण्डलशुभ्राणि किङ्किणीजालवन्ति च ।
तरुणादित्यवर्णानि स्थावराणि चराणि च ॥
अनेकशतभौमानि सान्तर्जलवनानि च ।
वैदूर्य्यार्कप्रकाशानि रूक्मरूप्यमयानि च ॥
सर्व्वकामफलाश्चापि वृक्षा भवनसंस्थिताः ।
वाप्यो वीथ्यः सभा प्रपा दीर्घिकाश्चैव सर्व्वतः ॥
घोषवन्ति च यानानि युक्तान्यथ सहस्रशः ।
भक्ष्यभोज्यमया शाला वासांस्याभरणानि च ॥
क्षीरं स्रवन्त्यः सरितस्तथाचैवान्नपर्व्वताः ।
प्रासादाः पाण्डुराभासाः शय्याश्च कनकोज्ज्वलाः ।
तानन्नदाः प्राप्नुवन्ति तस्मादन्नप्रदो भव ॥
एते लोकाः पुण्यकृतामन्नदानान्महात्मनां ।
तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं मानवैर्भुवि ॥

अग्निपुराणात् ।

अन्नदानस्य माहात्म्यं सर्व्वेभ्यो मुनिसत्तमैः ।
सुख-प्रीतिकरं प्रोक्तं कथयामि तवानघ ॥
ददस्वान्नं ददस्वान्नं ददस्वान्नं नृपोत्तम ।
...द्यस्तुष्टिकरं लोके किं दत्तेनापरेण ते ॥
...राकल्पे तु रामेण यदुक्तं विधिनानुग ।
...र्वेदाद्दे वदेवेन तथापि कथयामि ते ॥
...थिव्यामन्नपूर्णायां वयमन्नस्य काङ्क्षिणः ।
...ौमिते नूनमस्माभिर्न ब्राह्मणमुखे हुतं ॥

यदुप्यते स्वकेदारे तस्यावश्यं फलं नरैः।
प्राप्यते लक्ष्मणास्माभिर्न ब्राह्मणमुखे हुतं॥
यन्न प्राप्यन्न तत् प्राप्यं विद्यया पौरुषेण वा।
सत्यं लोके प्रवादोऽयं न दत्तमुपतिष्ठते॥
भक्षोपयोगादन्नस्य दानं श्रेयस्करं परं।
प्रकारान्तरभोज्यानि दानान्यन्यानि पार्थिव।
स्नातानामनुलिप्तानां भूषितानाञ्च भूषणैः।
न सुखं न च सन्तोषो भवेदन्नादृते नृणां॥
धर्म्मा-र्थ-काम-मोक्षाणामन्नं परमसाधनं।
अन्नं प्रजाप्रतिः साक्षादन्नं विष्णुस्तथा शिवः।
तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं मानवैर्भुवि॥

तत्र वृहस्पतिः।

अन्नदानं गुणकरं सर्व्वदानाधिकं नृणां।
अन्नाद्धि प्राणजननं नृणां वै जायते सदा॥
प्राणाप्यायनमात्रन्तु योविप्राय प्रयच्छति।
दुर्भिक्षेऽत्र विशेषेण दातव्यं मानवैर्भुवि॥

देवलः।

कृत्वा तु पातकं कर्म्म यो दद्यादन्नमीप्सितं।
ब्राह्मणानां विशेषेण स निहन्यात्मनस्तमः॥
आदरेण च भक्त्या च यदन्नमुपदीयते।
तत्प्रीणयति गात्राणि नामृतं मानवर्जितं॥

दुर्लभस्तु मुदा दाता भोक्तारश्च सुदुर्लभाः।
मुदा दाता च भोक्ता च तावुभौ स्वर्गवासिनौ॥
योऽन्नं बहुमतं भुङ्क्ते यश्चान्नं नावमन्यते।
यश्चान्नं प्रीतितो दद्यात्तस्यान्नमुपतिष्ठते॥
प्रीतितोऽन्नञ्च यो दद्याद्गृह्णीयाद्योऽभिपूज्य च।
प्रीतितोच्चयमश्नाति पूजितः स्वर्गमश्नुते॥
योदद्यादप्रियेणान्नं यश्चान्नं नाभिनन्दति।
तावुभौ नरके मग्नौ वसेतां शरदःशतं॥

स्कन्दपुराणे।

सर्व्वेषामेव दानानामन्नदानं परं स्मृतं।
सद्यः प्रीतिकरं दिव्यं बल-वृद्धिविवर्द्धनं॥
नान्नदानसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते।
अन्नाज्जवन्ति भूतानि म्रियन्ते तदभावतः॥
गर्भस्था जायमानाश्च बालवृद्धाश्च मध्यमाः।
आहारमभिकाङ्क्षन्ति देव-दानव-तापसाः॥
क्षुधा हि सर्व्वरोगाणां व्याधिः श्रेष्ठतमः स्मृतः।
तस्यान्नौषधलेपेन प्रतीकारः प्रकीर्त्तितः॥
अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्व्वदः।
तस्मादन्नप्रदानेन सर्व्वदानफलं लभेत्॥
धर्म्मा-र्थ-काम-मोक्षा णां देहः परमसाधनं।
स्थितिस्तस्यान्नपानाभ्यामतस्तत् सर्व्वसाधनं॥
अन्नं प्रजापतिः साक्षादन्नं विष्णुः शिवः स्वयं।

तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

हंस उवाच ।

सर्व्वेषामेव दानानामन्नदानं विशिष्यते ।
अन्नदानात्परं दानं न भूतं न भविष्यति ॥
नात्र पात्रपरीक्षा स्यान्न कालनियमस्तथा ।
न च देशः परीक्ष्योऽत्र देयमन्नं सदैव तत् ॥
श्वभ्यश्च श्वपचेभ्यश्च पतितेभ्यस्तथैव च ।
क्रमिकीटपतङ्गेभ्यो देयमन्नं सदैव हि ॥
अन्नं हि जीवितं लोके प्राणाश्चान्ननिवन्धनाः ।
अन्नदः प्राणदो लोके सर्व्वदश्च तथान्नदः ॥
भुक्ता तथा च यस्यान्नं सन्ततिः स्याद्द्विजोत्तम ।
ज्ञातव्यं ब्राह्मणश्रेष्ठ यस्यान्नं तस्य सन्ततिः ॥
दातव्यं सर्व्ववर्णेभ्यो भोक्तव्यं ब्राह्मणस्य तु ।
यस्यान्नेनोदरस्थेन ब्राह्मणो म्रियते द्विजाः ।
तान्तु योनिमवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
भक्ष्यदः स्वर्गमाप्नोति शक्रलोकन्तु भोज्यदः ।
लेह्यदोप्सरसां लोकं वसूनामपि चूष्यदः ॥
वारुणं लोकमाप्नोति तथा पानप्रदो नरः ।
पानकानि सुगन्धीनि शीतलानि प्रयच्छति ।
सर्व्वकामसमृद्धश्च नात्र कार्य्या विचारणा ॥

परमान्नप्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती।
पिपासया न म्रियते गवां लोके महीयते॥
गुड़प्रदस्तथारोग्यं सर्व्वान् कामान् मधुप्रदः।
घृतदो जीवितं दीर्घमारोग्यं तैलदस्तथा।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति लवणं यः प्रयच्छति॥
सक्तुदस्तृप्तिमाप्नोति सिकतादस्तथा श्रियं।
अकीर्त्तितानामन्येषां दानात् स्वर्गमवाप्नुयात्॥

अथ भगवतीपुराणे।

लवणञ्च घृतं तैलं गुड़ं हिङ्गुञ्च भारत।
कटुखण्डं जीरकञ्च पत्रं शाकञ्च शोभनम्॥

दत्त्वा सुखीस्यादिति शेषः।

पद्मपुराणे।

गुड़मिक्षुरसञ्चैव लवणं व्यञ्जनानि च।
सुरभीणि च पानानि दत्त्वात्यन्तं सुखी भवेत्॥

आह यमः।

गोरसानां प्रदानेन तृप्तिमाप्नोत्यनुत्तमां।
घृतप्रदानेन तथा दीर्घं विन्दति जीवितं॥

लिङ्गपुराणे।

लवणस्य च दातारस्तिलानां सर्पिषां तथा ।
तेजस्विनोऽभिजायन्ते भोगिनश्चिरजीविनः ॥

ब्रह्माण्ड पुराणे ।

रक्तं मांसं बसां शुक्रं क्रमादन्नात् प्रवर्त्तते ।
शुक्राद्भवन्ति भूतानि तस्मादन्नमयं जगत् ॥
हेम-रत्ना-श्वनागेन्द्र-चन्द्रस्रक्चन्दना-दिभिः ।
समस्तैरपि संप्राप्तै र्न रमन्ते वुभुक्षिताः ॥
नास्ति क्षुधासमं दुःखं नास्ति रोगः क्षुधा समः ।
नास्त्याहारसमं सौख्यं नास्ति क्रोधसमो रिपुः ॥
अत एव महत्पुण्यमन्नदानप्रदानतः ।
यतः क्षुधाग्निसन्तप्ता म्रियन्ते सर्व्वदेहिनः ॥
त्रैलोक्ये यानि रत्नानि भोग-स्त्री-वाहनानि च ।
अन्नदानप्रदः सर्व्वमिहामुत्र समश्नुते ॥
यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुरुते पुण्यसञ्चयं ।
अन्नप्रदातुस्तस्यार्द्धं कर्त्तुश्चार्द्धं न संशयः ॥

ब्रह्मवैवर्त्ते ।

यस्य ह्यन्नमुपाश्नन्ति ब्राह्मणानां शतं समाः ॥
हृष्टेन मनसा दत्तं न स तिर्य्यग्गतिर्भवेत् ।
ब्राह्मणानां सहस्राणि दश भोज्या नरर्षभ ।
नरोऽधर्म्मात् प्रमुच्येत पापेष्वपि रतः सदा ॥
भोजयित्वा दशशतं नरो ब्रह्मविदां नृप ।
न्यायविद्धर्म्मविदुषां स्मृतिभाष्यविदां तथा ॥

न याति नरकं घोरं संसारांश्च न सेवते ॥
यजेद्ब्राह्मणपूर्व्वन्तु भोक्तुमन्नं सदा गृही।
अवन्ध्यन्दिवसं कुर्य्यादन्नदानेन मानवः ॥
भैक्ष्येणान्नं समाहृत्य विप्रेभ्यो यः प्रयच्छति।
स्वाध्यायनिरतो विप्रो दत्त्वेह सुखमेधते ॥
सर्व्वावस्थं मनुष्येण न्यायेनान्नमुपार्जितं ॥
कार्य्यं पात्रगतं नित्यमन्नं हि परमा गतिः ॥

तथा।

कौमुदे शुक्लपक्षेतु योऽन्नदानं करोत्यतः ॥
स सन्तरति दुर्गाणि प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते।

नन्दिपुराणे।

अन्नाद्भूतानि जातानि देवा ह्यन्नाद्यकाङ्क्षिणः।
न तस्य पात्राद्विविधिर्व्विना श्राद्धं प्रकीर्त्तितं ॥

तथा।

अपि कीटपतङ्गानां शुनां चाण्डालयोनिनां।
दत्त्वान्नं लोकमाप्नोति प्राजापत्यं समासतः ॥
वान्धवेभ्योऽतिथिभ्योऽन्नं मित्रेभ्यश्च प्रयच्छतां।
दीनान्धक्षपणानां च स्वर्गः स्यादन्नदायिनां ॥
ग्रासमात्रं नरो दत्त्वा भूतानामन्नगृघ्नते।
स्वर्गं वसेत् समानां तु शतं भोगैर्म्मनोरमैः ॥
ग्रासे ग्रासे फलं ह्येतद्विधिवत्परिकीर्त्तितं।

एतद्देवाय ते प्रोक्तं द्विगुणं पुण्यगौरवं ॥
अन्नं विना कृशान्तस्य दत्त्वान्नं देशकालतः ।
फलं पञ्चगुणं प्रोक्तं सर्व्वभावसमन्वितं ॥

राजसादिभावसमन्वितमित्यर्थः ।

देवतानां तु यो दद्यादन्नाद्यं श्रद्धयान्वितः ।
सिक्थासिक्थाद्दसेत्तत्त्वं समानाममरैः सह ॥
एतद्दशगुणं पुण्यमन्ने व्यञ्जनसंयुते ।
यथेष्टदेवतादत्तादेतत्पुण्यं प्रकीर्त्तितं ॥
यो दद्याद्ब्राह्मणेऽन्नानि तस्य द्विगुणितं फलं ।
तस्माद्विष्णौ च दत्त्वान्नं द्विगुणं फलमश्नुते ॥
रुद्रायान्नप्रदानेन फलमेतच्चतुर्गुणं ।
श्रद्धा-कालसमायोगाद्व्यञ्जनानाञ्च योगतः ।
शतसंख्यं भवेत्पुण्यं सम्यगन्नप्रदायिनां ॥

लघुहारीतः ।

उपपन्नं यथाह्यन्नं भुङ्क्ते समुपस्थिते ।
आपीतरसमुच्छिष्टं न दद्यान्नैव होमयेत् ।

व्यासः ।

यस्त्वेकपंक्त्यां विषमं ददाति
स्नेहाद्भयाद्वा यदि वार्थहेतोः ।
देवैश्च दृष्टं मुनिभिश्च गीतं
तां ब्रह्महत्यां मुनयोवदन्ति ॥

अत्रिः

अव्रताश्च ह्यमन्त्राश्च यत्र भैक्षचरा द्विजाः।
तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः॥
अधीत्य चतुरो वेदान् सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्।
नरेन्द्रभवने भुक्त्वा विष्ठायां जायते कृमिः॥
राजान्नं हरतेतेजः शूद्रान्नं ब्रह्मवर्च्चसं।
स्वसुतान्नञ्च* यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथवीमलं†॥

देवलः।

अघृतं भोजयन् विप्रं स्वगृहे सति सर्पिषि।
परत्र निरयं घोरं गृहस्थः प्रतिपद्यते॥
मृष्टमन्नं स्वयं भुक्त्वा पश्चात् कदशनं लघु।
ब्राह्मणान् भोजयेन्मूर्खो निरये चिरमावसेत्॥
यो मृष्टमन्नं द्विजपुङ्गवानां
दद्यात् सुराणामथवातिथिभ्यः।
स पुत्रपौत्रैरभिवर्द्धमानः
समानतां वृत्ररिपोरुपैति॥

इति पक्वान्नदानविधिः।

अथामान्नदानं।

विष्णुधर्म्मोत्तरात्।

हंस उवाच।

---

* श्वशुरान्नञ्चेति च वङ्गपुस्तके पाठः।

† आयः, सुवर्णकारान्नं यशश्चर्मविकर्त्तिन इति मनुसंहितायां पाठः।

धान्यानामुत्तमं दानं कथितं द्विजपुङ्गवैः ।
धान्येभ्योऽपि परं धान्यं रक्तशालिः प्रकीर्त्तितः ॥
रक्तशालिं नरो दत्त्वा सूर्य्यलोके महीयते ।
दत्त्वा तथा सुगन्धांश्च गन्धर्व्वैः सह मोदते ॥
कलमानां प्रदानेन शक्रलोके महीयते ।
महाशालेः प्रदानेन वसूनां लोकमाप्नुयात् ॥
कृष्णशालिं तथा दत्त्वा अलकायां प्रमोदते ।
व्रीहीनां सस्यदानानां दानात् स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
यवप्रदानेन नरः शक्रलोके महीयते ।
तथा गोधूमदानेन वसूनां लोकमाप्नुयात् ॥
प्रियो भवति लोकस्य प्रियङ्गुं यः प्रयच्छति ।
ददाति यस्तु श्यामाकं प्रीयन्ते तस्य देवताः ॥
अन्येषां शूकधान्यानां प्रदाने नियतो नरः ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति नात्र कार्य्या विचारणा ॥
मुद्गदः शक्रलोकन्तु यमलोकन्तु माषदः ।
यथेष्टं लोकमाप्नोति तथा विप्रस्तिलप्रदः ॥
षष्टिकान्नप्रदानेन लोकं नैर्ऋतिकं लभेत् ।
सचीनचणकं दत्त्वा लोकं वारुणमाप्नुयात् ॥
वायव्यञ्च मसूराणि राजमाषाणि धानदं ।
अन्येषां शमीधान्यानां दानात्स्वर्गमवाप्नुयात् ।
इक्षुमृद्वीकयोर्दानात्परं सौभाग्यमाप्नुयात् ॥
पक्वान्नदानात् फलदं नृलोके
शुष्कान्नमुक्तं हि तदाम्निरस्मात् ।

यजन्ति यज्ञैर्हि ततो द्विजेन्द्रा-
स्तस्मात्तु तत् पुण्यतमं प्रदिष्टं ॥

इत्यामान्नदानविधिः।

अथोदकदानं।

तत्र मनुः।

सलिलं यः प्रयच्छेत जीवानां प्राणधारणं।
शीतलं ग्रीष्मकाले तु तस्य पुण्यफलं शृणु ॥
कपिलाकोटिदानस्य यत् पुण्यं हि विधीयते।
तत् पुण्यफलमाप्नोति पानीयं यः प्रयच्छति।
पूर्णचन्द्रप्रकाशेनश्चद्यां विमानेन रोहति ॥

सौरपुराणे।

पानीयदानं परमं सर्व्वदानाधिकं स्मृतं।
तस्मात्पानीयमानीय देयं धर्म्मविदा तथा॥

वेदव्यासः।

दुर्लभं सलिलं तात विशेषेण परत्र वै।
पानीयस्य प्रदानेन तृप्तिर्भवति शाश्वती ॥

भविष्यत्पुराणे।

पानीयं प्राणिनां प्राणा स्तत्र यत्नेन दीयतां*।
सर्व्वेषामेव दानानामितदेवाधिकं यतः ॥

---

* पानीयं पावनं मद्वदिति वा पाठः।

तथा ।

ग्रीष्मे चैव वसन्ते च पानीयं यः प्रयच्छति ।
वक्तुं जिह्वासहस्रेण तस्य पुण्यं न शक्यते ॥

पद्मपुराणे ।

सुगन्धाः शीतलाश्चापि रसैर्द्दिव्यैः समन्विताः ।
यः प्रयच्छति विप्रेभ्यस्तस्य दानफलं शृणु ॥
विमानं सूर्य्यसङ्काशमप्सरोगणसेवितं ।
सोऽधिरुह्य दिवं याति वरुणस्य सलोकतां ॥

नन्दिपुराणे ।

योऽपि कश्चित्तृषार्त्ताय जलपानं प्रयच्छति ।
स नित्यतृप्तो वसति स्वर्गे युगशतं नरः ॥

महाभारते ।

अन्नं हि सर्व्वदानानामधिकं मनुरब्रवीत् ।
अन्नाच्चापि प्रभवति पानीयं कुरुसत्तम ॥
नीरेण हि विना तात न किञ्चित् संप्रवर्त्तते ।
नीरजातश्च भगवान् सोमो-ग्रहगणेश्वरः ॥
अमृतं वसुधा चैव स्वाहा चाथ स्वधा तथा ।
अन्नौषध्यो महाराज वीरुधश्च जलोद्भवाः ।
अतः प्राणभृतां प्राणाः सम्भवन्ति विशाम्पते ॥
देवानाममृतं ह्यन्नं नागानाञ्च सुधा तथा ।

पितृणाञ्च स्वधा प्रोक्ता पशूनां चापि वीरुधः॥
अन्नमेव मनुष्याणां प्राणानाहुर्म्मनीषिणः।
तच्च सर्व्वं नरव्याघ्र पानीयात्संप्रवर्त्तते॥
तस्मात्पानीयदानाद्वै न परं विद्यते शिवं।
तच्च दद्यान्नरो नित्यं य इच्छेद्भूतिमात्मनः॥
धन्यं यशस्यमायुष्यं जलदानं विशाम्पते।
शक्रांश्चाष्टाधि* कौन्तेय स्वर्गे तिष्ठति तोयदः॥
सर्व्वान् कामानवाप्नोति कीर्त्तिमेवेह शाश्वतीं।
प्रेत्य चानन्त्यमाप्नोति पापेभ्यश्च प्रमुच्यते॥
तोयदो मनुजव्याघ्र स्वर्गं गत्वा महाद्युते।
अक्षयान् समवाप्नोति लोकानित्यब्रवीन्मनुः॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

पानीयमेव सफलं त्रैलोक्यं सचराचरं।
विकारः सलिलस्येदं स्थावरं जङ्गमं तथा।
पानीयेन विना वृत्तिर्लोके नास्तीह कर्हिचित्॥
कृमि-कीट-पतङ्गानां जलमेव परायणं।
यत्रोदकं तत्र सुराः सर्व्वएव प्रतिष्ठिताः॥
यत्रोदकं तत्र तथा ऋषयश्च महाव्रताः।
दुर्लभं तच्च लोकानां परलोके द्विजोत्तमाः॥

गारुडपुराणे।

मूल्येन क्रीत्वा धर्म्मान्नजलदानं प्रयच्छति।

* शक्रं चाष्टाधीति क्वचित्पाठः।

प्रयाति चन्द्रसालोक्यं शुभमाल्यांशुकावृतः॥
क्षीरकुल्यास्तमायान्ति तथा यान्ति मधुस्रवाः।
घृत-दध्यु-दकास्तस्य समुद्रा वशवर्त्तिनः॥
दिनानि बहु जीवन्ति अन्नेन रहिताः किल।
न हि तोयविहीनस्तु दिनमेकं हि जीवति॥
सर्व्वप्रदो नरव्याघ्र जलदानात् प्रकीर्त्तितः।
उदके सर्व्वबीजानि इत्येवं गौणिकी स्मृतिः।

स्कन्दपुराणे।

त्रयाणामपि लोकानामुदकं जीवनं स्मृतं।
पवित्रममृतं तस्मात्तद्देयं पुण्यमिच्छता॥

अथ करपत्रिकादिदानानि।

देवलः।

सतोयां पथिके विप्रे यो दद्यात् करपत्रिकां।
फलं स कूपखातस्य नूनमाप्नोति मानवः॥

महाभारते।

बृहस्पतेर्भगवतः पौष्णश्चैव भगस्य च।
अश्विनश्चैव वह्नेश्च प्रीतिर्भवति भारत॥
परमं भेषजं ह्येतुर्यज्ञानामेतदुत्तमं।
पिपासया न म्रियन्ते स्वोपच्छन्दश्च जायते॥
न प्राप्नुयाच्च व्यसनं करकान् यः प्रयच्छति।

प्रददेः ब्राह्मणाग्रेभ्यः करकान् श्रद्धयायुतः ।
उपस्पर्शनषड्भागं लभते पुरुषः सदा ॥

कात्यायनः ।

भोजयित्वा द्विजानन्नं करकान् यः प्रयच्छति ।
सुशीतसलिलोपेतान् सोऽपि सद्गतिमाप्नुयात् ॥

आदित्यपुराणे ।

योददाति घटीपात्रं कुण्डिकां करकांस्तथा ।
तृषार्त्तस्य तथा घर्म्मे लभते शीतलं जलं ॥

स्कन्द पुराणे ।

यो घटं पयसा पूर्णं हेमपात्रनियोजितं ।
संपूज्य वस्त्रयुग्मेन दद्यात् स्वर्गं व्रजेद्ध्रुवं ॥

अथ धर्म्मघटदानं ।

आह विष्णुः ।

शीतलेन सुगन्धेन वारिणा पूरितं घटं ।
शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामोपशोभितं ॥
दध्योदनयुतं कुर्य्याच्छरावं तस्य चोपरि ।
उपानच्छत्रसंयुक्तं धर्म्माख्यं कल्पयेद्घटं ॥
पुष्पाक्षतं गृहीत्वा तु इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
ओं नमो विष्णुरूपाय नमः सागरसम्भव ।
अपां पूर्णोद्धरास्मांस्त्वं दुःखसंसारसागरात् ॥

उदकुम्भो मया दत्तो ग्रीष्मे काले दिने दिने ।
उदकुम्भप्रदानेन प्रीयतां मधुसूदनः ॥

भविष्योत्तरे ।

प्रत्यहं धर्म्मघटको वस्त्रसंवेष्टिताननः ।
ब्राह्मणस्य गृहे नेयः शीतामलजलः शुचिः ॥
वसन्त-ग्रीष्मयोर्म्मध्ये यः पानीयं प्रयच्छति ।
पले पले सुवर्णस्य फलमाप्नोति मानवः ॥
मार्गशीर्षात्समारभ्य उदकुम्भन्तु यः क्षिपेत् ।
दिने दिने सहस्रस्य गवां पुण्यफलं लभेत् ॥
तस्यैवोद्यापनं कार्य्यं मासि मासि नरोत्तम ॥
मण्डकावेष्टकाभिश्च पक्वान्नैः सार्व्वकामिकैः ।
उद्दिश्य शङ्करं विष्णुं ब्रह्माणमथवा पितॄन् ॥
सतिलं प्रोक्षयित्वा तु मन्त्रेणानेन मानवः ॥
एष धर्म्मघटोदत्तो ब्रह्म-विष्णु-शिवात्मकः ।
अस्य प्रदानात्सततं* मम सन्तु मनोरथाः ॥
अनेन विधिना यस्तु धर्म्मकुम्भं प्रयच्छति ।
वसन्ते ग्रीष्मसमये प्रपादानफलं लभेत् ।
प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशयः ॥

अथाश्वत्थसेचनं ।

भविष्योत्तरे ।

* सफलादिति क्वचित् पाठः ।

उदकुम्भप्रदानेऽपि ह्यशक्तो यः पुमान् भवेत्।
तेनाश्वत्थतरोर्म्मूलं सेच्यं नित्यं जितात्मना* ॥
सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वदुःखप्रणाशनं।
सर्व्वरोगप्रशमनं नित्यं सन्ततिवर्द्धनं ॥
अश्वत्थरूपी भगवान् प्रीयतां मे जनार्द्दनः।
इत्युच्चार्य्य नमस्कृत्य प्रत्यहं पापनाशनं ॥
यः करोति तरोर्म्मूले सेकं मासचतुष्टयं।
सोऽपि तत्फलमाप्नोति श्रुतिरेषा सनातनी ॥

अथ गलन्तिकादानं।

तथा।

अथान्यदपि वक्ष्यामि जलदानविधिं परं।
वसन्तसमयं ज्ञात्वा गत्वा देवालयम्परं ॥
तत्र स्वायम्भुवं लिङ्गमार्षं वा देवपूजितं।
तस्य गर्भगृहान्तस्थं घटन्तोयेन सम्भृतं ॥
कुर्य्यात्सुरभिगन्धैश्च वासितं वस्त्रगालितं।
स्रवन्तञ्च दिवारात्रौ तज्जलं लिङ्गमूर्द्धनि ॥
एवं यः कारयेत् कुम्भं श्रद्धा-भक्तिसमन्वितः
शिवस्य विष्णोरर्कस्य इष्टदेवस्य वा पुनः ॥
स्रवन्तं कारयेत् कुम्भमच्छिन्नं देवमस्तके।
अनेन विधिना दत्त्वा नरोमासचतुष्टयं ॥
ततः कर्कटके प्राप्ते देवं पञ्चामृतेन तु।

---

* नित्यं सिञ्चन्ति मानवा इति क्वचित्पाठः।

संस्नाप्य पूजयेद्गन्धैर्नैवेद्यैश्च मनोरमैः।
प्रणिपत्य महेशानं मन्त्रमेतमुदीरयेत्॥
ओँ नमः शङ्करः शम्भुर्भवो धाता शिवोहरः।
प्रीयतां मे महादेव जलकुम्भप्रदानतः॥
एवं सङ्कल्प्य दाता च पश्चादागत्य वेश्मनि।
स शक्त्या शिवभक्तांश्च विप्रमुख्यांश्च भोजयेत्॥
एवं यः कुरुते ग्रीष्मे जलदानक्रियां हरे।
यावद्बिन्दूनि लिङ्गस्य पतितानि न संशयः।
स वसेच्छाङ्करे लोके तावत् कोट्यो नरेश्वर॥

अथ मणिकदानं।

तत्र देवलः।

ग्रीष्मप्रवेशे मणिकं ददाति द्विजसद्मनि।
योऽम्बुपूरितमाप्नोति स तड़ागकृतः फलं॥

भविष्योत्तरे।

युधिष्ठिर उवाच।

प्रपां दातुमशक्तेन विशेषं धर्म्ममीप्सता।
मणिकस्य कथं दानं कस्मिन् काले च दीयते।
किं फलन्तस्य दानेन तदाचक्ष्व जनार्द्दन॥

श्रीकृष्णउवाच।

प्रपां दातुमशक्तेन विशेषधर्म्ममीप्सता।
दानं तेन प्रकर्त्तव्यं मणिकस्य युधिष्ठिर॥
वैशाखस्य तृतीयायां पौर्णमास्यां विशेषतः।
वसन्ते ग्रीष्मकाले च मणिकं तत्र दीयते॥
चत्वारिंशत्घटैः श्रेष्ठं त्रिंशद्भिर्म्मध्यमं स्मृतं।
विंशत्या कन्यसं प्रोक्तमतोहीनं न कारयेत्॥
जलपूर्णं ततः कुर्य्यात्सहिरण्यं स्वशक्तितः।
शुक्लचन्दनदिग्धाङ्गं पुष्पदामोपशोभितं॥
वासोभिः सम्परिच्छाद्य सान्नभाण्डकृतोपरि।
तस्योपरि न्यसेद्देवं वरुणं हेमनिर्म्मितं।
सदक्षिणन्तु विप्राय दद्यात् संचिन्त्य केशवं॥
आपो नारा इति प्रोक्ता आदित्य-वरुणौ यमः।
मणिकं पृथिवीसर्व्वंदातुः शान्तिं प्रयच्छतु॥

पूजामन्त्रः।

ओं आपः पवित्रं लोकानामप्सु शेते जनार्द्दनः।
मणिकाप्सु प्रदानेन प्रीयतां जलशायकः॥

दान मन्त्रः।

अनेन विधिना दत्त्वा मणिकं द्विजपुङ्गवे।
दाता यत् फलमाप्नोति तच्छृणुष्व नरोत्तम॥
वियोगो नैव तस्यासीत् पुत्र-भातृ-धनेषु च।
गृहसंभारवैकल्यं न प्राप्नोति नरः क्वचित्॥
या स्त्री ददाति मणिकं तस्य पुण्यफलं शृणु।

अपुत्रा लभते पुत्रं दुर्भगा सुभगा भवेत् ॥
विधवा सप्तजन्मानि न जायेत मणिकदा ।
गृहदानफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥
आश्वयुज्यां नवम्याञ्च शुक्लायां भरतर्षभ ।
संरूढ़पुष्पके दिव्ये आखण्डलपुरे वसेत् ।

इति मणिकदानं ।

अथ प्रपादानं ।

महाभारते ।

प्रपाश्च कार्य्या दानार्थं नित्यन्तु द्विजसत्तम ।
भुक्तिभ्यश्च प्रदीयन्ते पानीयानि विशेषतः ॥
निदाघकाले पानीयं यस्य तिष्ठत्यवारितं ।
स दुर्गविषमं कृच्छ्रं न कदाचिदवाप्नुते ॥

यमः ।

कूपा-राम-प्रपा-कारी तथा वृक्षस्य रोपकः ।
कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंशयं ॥

यथा ।

येषां तड़ागानि प्रपाः शुभाश्चा-
रामाश्च कूपाश्च प्रतिश्रयाश्च ।
अन्नप्रदानं मधुरा च वाणी
तेषामयं चैव परश्च लोकः ॥

लिङ्गपुराणे।

सर्व्वात्मना च सवनं देयं पानीयमोदनं !
एतत् सुदुर्लभतरं परलोके नराधिप ॥
तस्मात् कूपाश्च वाप्यश्च तड़ागानि प्रपास्तथा।
कर्त्तव्यानि यथा शक्त्या नरैरात्महितैषिभिः ॥
ग्रामे वा नगरे वापि मार्गे वा तोयवर्जिते।
यः प्रपाङ्कारयेद्रम्यां स पुण्यां गतिमाप्नुयात् ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरात्।

प्रपां पथि शुभां कृत्वा नाकलोके महीयते।
प्रपास्थानं शुभं कृत्वा स्थानमाप्नोति शाश्वतं ॥
तस्य स्थानस्य संस्कारात् फलवृद्धिः प्रकीर्त्तिता।
तत्रोपलेपनं कृत्वा सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥
रज्जुं दत्त्वा प्रपास्थाने गोदो भवति मानवः।
वारिधानीं तथा दत्त्वा तदेव फलमाप्नुयात् ॥
कुम्भप्रदानाद्भवति सदा पूर्णमनोरथः ॥
प्रपायाञ्च तथा दत्त्वा पुरुषं परिचारकं।
सर्व्वकामसमृद्धस्य यज्ञस्य फलमश्नुते ॥
वर्द्धमानानि यो दद्यात् प्रपायां द्विजसत्तमाः।
त्रिविधां वृद्धिमाप्नोति तेजसा यशसा श्रिया ॥
लवणस्य प्रदानेन रसान् प्राप्नोति शाश्वतान्।
तत्र हरितदानेन गवां लोकमवाप्नुयात् ॥
फलप्रदानेन तथा वह्निष्टोमफलं लभेत्।

सक्तूनाञ्च प्रदानेन गोशतस्य फलं नरः।
गोरसानां प्रदानेन गोलोकं समवाप्नुयात्॥
शय्याश्च विविधाः कृत्वा प्रपायामासनानि च।
स्वर्गलोकमवाप्नोति वसूनां नात्र संशयः॥
तत्र वह्निं तथा कृत्वा शीतत्राणाय मानवः।
कायाग्निदीप्तिप्राकाश्यं सौभाग्यञ्च तथाप्नुयात्॥
इन्धनानां प्रदानेन रिपुभिर्नाभिभूयते।
तत्रोपयोगिभाण्डानां दानात् स्वर्गमवाप्नुयात्।
इन्द्रलोकमवाप्नोति ताम्बूलादिप्रदानतः॥

भविष्योत्तरे।

युधिष्ठिर उवाच।

प्रपादानस्य माहात्म्यं वद देवेश किञ्चन।
कथं देया कदा देया दानं तस्याश्च किं फलं॥

श्रीकृष्ण उवाच।

अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैव महोत्सवे।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते ग्रहचन्द्रबलान्विते॥
मण्डपं कारयेद्विद्वान् घनच्छायं मनोरमं।
पुरस्य मध्ये पथि वा चैत्यवृक्षतलेऽथवा॥
सुशीतलतलं रम्यं विचित्रासनसंयुतं।
तन्मध्ये स्थापयेद्दिव्यान् मणिकुम्भांश्च शोभनान्॥

आकालमूलान् करकान् वस्त्रै रावेष्टिताननान्।
ब्राह्मणे शीलसम्पन्ने भृतिं दत्त्वा यथोदितां।
प्रपापालः प्रकर्त्तव्यो वहुपुत्रपरिच्छदः॥
पानीयपानादश्रान्तान् यः कारयति मानवान्।
एवं विधां प्रपां कृत्वा शुभेऽह्नि विधिपूर्व्वकं॥
यथाशक्त्या नरश्रेष्ठ प्रारम्भे भोजयेद्द्विजान्।
ततश्चोत्सर्जयेद्विद्वान्मन्त्रेणानेन मानवः॥
प्रपेयं सर्व्वसामान्या भूतेभ्यः प्रतिपादिता।
अस्याः प्रदानात् पितरस्तृप्यन्तु च पितामहाः॥

इदमिह दानवाक्यं।

अद्यादि मासचतुष्टयंयावत् त्रीन् वा द्वौ वा एकमेकं वा इमां प्रपां पानीया-न्न-व्यञ्जनादि सहितां त्रिंशद्वर्षकोटिपरिमित-कालभोग्यइन्द्रलोकप्राप्तिकामो मर्त्त्यलोके चतुर्व्वेदब्राह्मणत्वकामः-सर्व्वभूतेभ्योऽहमुत्सृजामीति।

अनिवारितं ततो देयं जलं मासचतुष्टयं।
त्रिपक्षम्वा महाराज जीवानां जीवनं परं॥
गन्धाढ्यं सुरसं शीतं शोभने राजते स्थितं।
प्रदद्यादप्रतिहतं सुखञ्चानवलोकयन्।
प्रत्यहं कारयेत्तस्यां भोजनं शक्तितोद्विजान्॥
अनेन विधिना यस्तु ग्रीष्मे तापप्रणाशनं।
पानीयमुत्तमं दद्यात्तस्य पुण्यफलं शृणु॥
कपिलाशतदानस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलं।

तत्पुण्यफलमाप्नोति सर्व्वदेवैः सुपूजितः ॥
पूर्णचन्द्रप्रतीकाशं विमानमधिरुह्य सः ।
याति देवेन्द्रनगरं पूज्यमानोऽप्सरोगणैः ॥
त्रिंशत्कोटीर्हि वर्षाणां यक्ष-गन्धर्व्वसेवितं ।
पुण्यक्षयादिहागत्य चतुर्व्वेदो द्विजो भवेत् ।
ततः परं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभं ॥

सुस्वादुशीतसलिला क्लमनाशनी च
प्रान्ते पुरस्य पथि पार्थ सराजभूमौ ।
यस्य प्रपा भवति सर्व्वजनोपभोग्या
धर्म्मोत्तरः स खलु जीवति जीवलोके ॥

इति प्रपादानविधिः ।

अथ जलाशयनिर्म्माणं ।

तत्र कूपस्य तावदुच्यते ।

विष्णुधर्म्मोत्तरे ।

उदकेन विना वृत्तिर्नास्ति लोकद्वये सदा ।
तस्माज्जलाशयाः कार्य्याः पुरुषेण विपश्चिता ॥
अग्निष्टोमसमः कूपः सोऽश्वमेधसमो मरौ ।
कूपः प्रवृत्तपानीयः सर्व्वं हरति दुष्कृतं ॥
कूपकृत् स्वर्गमासाद्य सर्व्वान् भोगानुपाश्नुते ।
तत्रापि भोगनैपुण्यं स्थानाभ्यासात्प्रकीर्त्तितं ॥

स्कन्दपुराणे।

अवटं यो नरः कुर्य्यादपां पूर्णं सुशोभनं।
दद्यात् सुब्राह्मणेभ्यस्तम्भोजयित्वा यथाविधि॥
अष्टाभिः सुविचित्राभिः पताकाभिरलङ्कृतं।
पितृंस्तरेत पञ्चाशतं* दत्त्वा च नरोत्तम।
यात्यप्सरःसुगीतेन वरुणस्य सलोकतां॥

नन्दिपुराणे।

यो वापीमथवा कूपन्देशे तोयविवर्ज्जिते।
खानयेत् स नरो याति स्वर्गं प्रेत्य शतं समाः।
देवैरेकत्वमतुलं तृष्णाक्षुद्वर्जितः सदा॥

आदित्यपुराणे।

सेतुबन्धरता ये च तीर्थे शौचरताश्च ये।
तडागकूपकर्त्तारो मुच्यन्ते ते तृषाभयात्॥

विष्णुः।

अथ कूपकर्त्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतार्द्धं विनश्यति॥
तडागकृन्नित्यतृप्तो वारुणं लोक मश्नुते।
जलप्रदः सदा तृप्तो भवति।
तत् प्रवृत्ते, तस्मात् कूपात् प्रवृत्ते।

---

* पञ्चाशतमिति क्वचित्पाठः।

तथा।

कूपारामतडागेषु देवतायतनेषु च॥
पुनः संस्कारकर्त्ता च लभते मूलिकं फलं॥

देवीपुराणे।

कूपारामं यथा शस्तं कर्त्ता लोके प्रजायते।
तथा कुर्य्यात् सुरश्रेष्ठ यथा शोभायतं भवेत्॥
पूर्व्वमाश्रित्य कर्त्तव्यं तस्योत्तरपथेऽपि वा।
न पूर्व्वव्यत्ययं कुर्य्यान्नच देवालयाद्गृहात्॥
कृतं भयप्रदं लोके तथाचाग्निभयं जलं।
वायव्यं वापि देवस्य भयदं जायते कृतं॥

आह गर्गः।

कुर्य्यात् पञ्चकरादूर्द्ध्वं पञ्चविंशत्करावधि।
कूपं वृत्तायतं प्राज्ञः सर्व्वभूतसुखावहं॥

इति कूपनिर्म्माणविधिः।

अथ वापीनिर्म्माणं।

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

यमलोकं प्रपश्यन्ति न जलाशयकारिणः।
अतः कुर्य्यात् प्रयत्नेन सुरूपं भूप कूपकं।
कूदशपसमा वापी तथा च परिकीर्त्तिता॥

देवीपुराणे।

कूपः पञ्चकरादूर्द्धं यावद्वर्गस्तदुद्भवः।
वापी दण्डमयादूर्द्धं दशवर्गा नृपोत्तमैः॥
कर्त्तव्या सर्व्वतोत्तारा द्विचिश्चैकमथापि वा।
विज्ञा सम्भद्रकश्चान्ये वृत्ता वा चायया तथा॥
अस्रा वा चार्द्धचन्द्रा वा धेनोश्चक्रसमाकृतिः।
कर्त्तव्या द्रव्यसारेण गोपथा सर्व्वकामदा॥
वेदाष्टमध्यगोत्सारा करसार्द्धा यथा भवेत्।
कूपोवा शीलयष्टी वा देया नेमी यथा दृढा॥
भवने काष्ठपाषाणैरूर्द्धपीठसमुच्छ्रया।
सुवृत्ता तोरणोपेता गणनाथगृहाचिता॥
नागयक्षगृहैर्दिव्याभूषिता क्रीड़िताकुला।
वापी भद्रा सुरश्रेष्ठ सर्व्वकामप्रदा नृणां॥
भद्रा पद्मा शुभा कान्ता विजया मङ्गला तथा।
जया योक्ता भवेद्वापि नृपादीनां शुभावहा॥
वृत्तायता चतुरस्रा वाप्यः साधारणा मताः।
शेषा काम्याधिकारेण कूपोवृत्तः शुभावहः॥

नन्दिपुराणे।

यो वापीमग्निसान्निध्ये ण विधिवत् प्रतिपादयेत्।
कोणेषूदककुम्भस्थान् समुद्रानर्च्चय श्रद्धया॥
चतुरश्चतुरन्ता तु तेन दत्ता मही भवेत्।
तत्सन्निधौ द्विजानर्च्चेर विधिवत् पानभोजनैः।

स याति वारुणं लोकं दिव्यकामसमन्वितं ॥

अथ भद्रातड़ागनिर्म्माणं ।

तत्र यमः ।

तड़ागे यस्य पानीयं सततं खलु तिष्ठति ।
स्वर्गलोकगतिस्तस्य नात्र कार्य्या विचारणा ।
तड़ागकर्त्ता वसति स्वर्गे युगचतुष्टयं ॥
यत्र विप्रोऽथ गौरेका पायिनी सलिलं क्वचित् ।
तड़ागस्तादृशं कृत्वा स्वर्गे दशयुगान् वसेत् ॥

महाभारते ।

देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्व्वो-रग-राक्षसाः ।
स्थावराणि च भूतानि संश्रयन्ति जलाशयं ॥
कुलं सन्तारयेत् सर्व्वं यस्य खाते जलाशये ।
गावः पिवन्ति सलिलं साधवश्च नराः सदा ॥
तड़ागे यस्य गावस्तु पिवन्ति तृषिता जलं ।
मृग-पक्षि-मनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥
यत्पिवन्ति जलं तत्र स्नायन्ते विश्रमन्ति च ।
तड़ागदस्य तत्सर्व्वं प्रेत्यानन्त्याय कल्पते ॥

तथा ।

वर्षारात्रे तड़ागे तु सलिलं यस्य तिष्ठति ।
अग्निहोत्रफलं तस्येत्येवमाहुर्म्मनीषिणः ॥

वसन्तकाले पानीयं तड़ागे यस्य तिष्ठति।
अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं स समुपाश्नुते॥
निदाघकाले पानीयं तडागे यस्य तिष्ठति।
वाजपेयसमन्तस्य फलं महर्षयो विदुः॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

कृत्वा तडागञ्च तथा वारुणं लोकमश्नुते।
दशवर्षसहस्राणि कल्पमात्रं द्विजोत्तमः।
ततोऽपि पुण्यमाप्नोति तडागकरणात् पथि॥
मरौ तडागे पानीयं यस्य तिष्ठति वै द्विजाः।
विमानेनार्कवर्णेन ब्रह्मलोकं स गच्छति॥
प्रावृट्कालेऽपि पानीयं तड़ागे यस्य तिष्ठति।
अग्निष्टोमफलन्तस्य पुरुषस्य प्रकीर्त्तितं॥
द्वादशाहफलन्तस्य शिशिरे यस्य तिष्ठति॥
वाजपेयफलन्तस्य वसन्ते यस्य तिष्ठति।
अश्वमेधफलन्तस्य निदाघे यस्य तु द्विजाः॥
सस्यानां सेचनार्थाय नदीवाहे तथा कृते।
अन्नदः पानदश्चैव प्राणदश्च तथा भवेत्।
भागीरथस्य लोकानां समवाप्नोत्यसंशयः॥
पानीयशोधनं कृत्वा ह्रदे देवविनिर्म्मिते।
पुरुषः फलमाप्नोति दशगोदानजं द्विजाः॥
दारुपाषाणरचितं सुखसेव्यं जलाशयं।
पुराणं मानवः कृत्वा नाकलोके महीयते॥

प्रणालकरणात्तत्र तृप्तिमाप्नोत्यनुत्तमां।
महत्पुण्य मवाप्नोति नाकलोके महीयते॥
स्वबाहुखातं यः कुर्य्यात्तडागं मतिमान्नरः।
तत् फलमाप्नोति कर्त्ता राजसूया-श्वमेधयोः॥
परस्तु पुण्यं यः कुर्य्यात् किञ्चित्तस्य जलाशये।
पुण्यांशभागी भवति सोऽपि यस्य जलाशयः॥

प्राप्नोति तृप्तिं परमां मनुष्यो
लोकां स्तथा तान् सलिलाधिपस्य।
जलाशयेल्पेऽपि कृते द्विजेन्द्रा
तस्मात्तु लोकं सलिलं नृलोकं॥

अथ द्वारीवन्धः।

देवीपुराणे।

ब्रह्मोवाच।

देव्यः शस्ताः सुरश्रेष्ठ सर्व्वकामप्रसाधिकाः।
तासां समुपभोगार्थं जलपात्राणि कारयेत्॥
द्वारीवन्धादिकाः शक्र पुष्करिण्यो नगाः शुभाः।
तलखातं तडागं तु विपाली पौष्टिकी मता।
शोभाढ्या दीर्घिका प्रोक्ता चतुरस्रा तु वापिका॥
कूपाः पादविहीनाश्च सपादा तोरणान्विताः।
शक्रसावन्धकरणाभिरन्ती भिरिटिका मता॥
गिरेरन्तर्गता द्वारा सस्फोटं हरकान्तथा।
चक्रमर्द्दः सचलको अर्गला चितिमान्तिमः॥

वज्रनागमधोगामी न सिद्ध्यन्ति कदाचन ।
होलाख्या च तथा चक्र सुखसाध्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
उत्तमाधममध्या सा स्वल्पवृद्धा सुखग्रहः ।
दैर्घ्याच्च वन्धागाया तु साधमा परिकीर्त्तिता ॥
शतसहस्रपर्य्यन्ता द्विदण्डाष्टद्विदण्डिका ।
द्वारी श्रेष्ठाधमा तात वहुवन्धा च या भवेत् ॥
सिकतापङ्कसंच्छिद्रा संप्रजा परिवर्ज्जयेत् ।
शुभाहि दैर्घ्यात् विस्तारं मितावन्धं समाचरेत् ॥
त्रिपञ्चचाष्टपर्य्यन्तः श्रेष्ठो वन्धः प्रकीर्त्तितः ।
शतद्वयं शुभा पाली कराणां सप्तधाधमा ॥
विस्तारः कथितः शास्त्रे पालीवन्धस्य पण्डितैः ।
प्राकारकूटनलिका पुटकां पृष्ठसञ्चयं ॥
पृष्ठमार्गं भवेद्वन्धधर्म्मचन्द्रं सकम्वलं ।
भूजिह्वाललते शक्र स्वास्थानन्तोयसंयमः ॥
पाषाणघटितं वद्ममघटं विल्वकाष्ठजं ।
शिलास्तम्भ निवद्धन्तु पृथुविस्तीर्णसञ्चितं ॥
वज्रसन्धानसंयोगं समवाद्यान्तकम्परं ।
कथाकालसहं विद्वान् कुच्चिघातन्तु कारयेत् ॥
न मध्यहृदये खाते कम्वले वापि दापयेत् ।
महादोषकरं तत्तु द्वारीकर्त्तुर्भयप्रदं ॥
प्रयत्नः कुट्टने कार्य्यो मृत्तिका कूर्चनादिकं ।
नलिकासु प्रदातव्यं लोहं मुशलघट्टितं ॥
समाप्तिपर्य्ययं यावदुपलान् खातयेन्नृपः ।

अन्यथा न भवेद्गाढ़ा स्रवेद्दोषकरी भवेत् ॥
पालीन्तस्माद्दृढ़ां कुर्य्याद्गृहपृष्ठां न घट्टितां ।
कूर्म्मवृषभकस्यादिहेमघ्वादौ विनिक्षिपेत् ॥
प्रारम्भेस्या महापूजा श्येनकादिषु कारयेत् ।
वारुणं नागदेवन्तु यागमन्त्रजपं सदा ॥
आनिष्पत्ति तु कर्त्तव्यमन्यथा भयदं भवेत् ।
क्रतुराङ्गजने शक्र द्वारी च न दृढ़ा भवेत् ॥
दृष्टार्थं प्रतिरूपाणि तदा लिङ्गं विनायकं ।
शक्तिः पूर्व्वाणि कुर्व्वीत महालक्ष्मीर्यथा पुरे ॥
शुभदा भवने लोके नन्दातोयं शिवं तथा ।
आगमन्तोरणं वापी कूपस्वा समहोरगं ॥
द्वारीवन्धेषु कर्त्तव्यमुत्सर्गं गोप्रदानिकं ।
गोसहस्रं शुभं देयं महीं हेमञ्च दक्षिणां ॥
श्येनकं नागयज्ञञ्च द्वारीवन्धे सदा शुभं ।
चतुस्तोरणसंयुक्तं पताकादिविभूषितं ॥
उत्सर्गं विहितं द्वार्य्यामन्यथा न शुभोदकं ।
शकटेन वलिर्देयः पशुपातपुरःसरं ॥
स्फुरन्तं नागहृदयं मन्त्रं तत्र प्रयोजयेत् ।
संपूर्णं जायते सर्व्वं न्यूनाधिककृतञ्च यत् ॥
फलञ्च हयमेधस्य यत्कृतस्य भवेदिह ।
समग्रं लभतेतस्य द्वारीवन्धे कृते सति ॥
इह कीर्त्तिः शुभं सर्व्वं विप्रतुश्च भवेन्नृप ।
द्वारीवन्धप्रकर्त्तारो नन्दन्ति प्रजया सह ॥

तड़ागं नलकोपेतं परिदाहसमन्वितं।
देवतारामसंयुक्तं सर्व्वकामप्रदायकं॥
द्वारीबन्धे सुविस्तीर्णे परिदाहशुभः सदा।
अन्यथा न भवेच्छक्र दृढ़लं पालिबन्धनं॥
मध्ये पाल्याः सुविन्यासं जलमार्गं जलावहं।
शैलं पक्केष्टकं वापि कार्य्यं क्रीड़ार्थं भूभृतां॥
शीला चूरोपणे कुर्य्यान्नलकं शोभनं तथा।
सोपानपालिका कार्य्या विस्तीर्णा स्नान-भोजने॥
शोभाधिकेन संयुक्ता कूर्च्चे कार्य्या यथा विधि।
बन्धपृष्ठे दृढ़ोबन्धः कार्य्यः कालसहस्तथा॥
एवं पुण्यमवाप्नोति स्थैर्य्यकालवशात् क्रते।
वाजिमेधः क्रतुर्यद्वत् सोपि पुण्यप्रदो भवेत्॥
द्वारीबन्धस्तदा तात पुण्यदो जायते नृणां।
पुण्यात्म सिद्ध्यते तच्च नन्दादीनां निवेशयात्॥
जयन्त्यादितड़ागादि अष्टौ पापहराणि च।
तेषु द्वारी भवेच्छ्रेष्ठा देवा-रामसमन्विता॥
कूप-वापी-जलोपेता पुत्रायुःकीर्त्तिदा सदा।
सा परिग्रहसंस्थानं भूपतेर्म्मानकल्पिता॥
पुरपत्तनदेवानां सिद्ध्यर्थं जायते शुभा।
सरित्सिन्द्वालयैर्या न विष्णुक्रान्ता वसुन्धरा॥
सौभाग्यद्वारीबन्धस्य जलवेष्टाष्टकभ्रमा।
पितृदेवमनुष्याणां तज्जलं त्वभिनन्दितं॥
पावनञ्जायते शक्र अन्यथा निष्फलं मतं।

अनुत्सर्गितदारीषु अपेयं सलिलं भवेत् ।
तस्माद्योत्सर्गिकं पेयं वर्षामूत्सर्जनं शुभं ॥
तत्पूर्व्वा चोत्तरे संस्था ऐशान्यां पूर्व्वगापि वा
दक्षिणे चैव लिङ्गन्तु शिवाख्या शुभदा सदा ॥
पश्चिमे सुभगा नाम तां यथोत्तरतस्तथा ।
न कुर्य्युर्य्याम्ये नैर्ऋत्यामाग्नेय्यान्तु शुभार्थिनः ॥
प्रदक्षिणेन पूर्व्वस्यां रोपितव्यं शुभं सदा ।
अन्यथा कलहोद्वेगं मृत्युम्वा लभते कृती ॥
तस्माद्राज्यायुःशुभदं पुत्रसन्ततिवर्द्धनं ॥
पश्चिमोत्तरपूर्व्वेण आरामं जायते कृतं ॥
दारीवन्धशिरोपेतं शक्तिभिर्नायकैर्युतं ।
तदा कूपजला-रामभूषितं सर्व्वकामदं ॥
एवं विधं पुरोपेतं ब्रह्मसूर्य्यान्तकान्वितं ।
कुर्य्याद्यः सुरशार्दूल स लभेदीप्सितं फलं ॥
इह कीर्त्तिं शुभान् पुत्रान् परत्र परमाकृतिं ।
दारीवन्धात् फलं ब्रह्मन् हयमेधसमं भवेत् ॥
समस्तपातकोच्छित्तिःकृते भवति देववत् ।
तस्मान्नृपेण कर्त्तव्यं विधिना दारिगं जलं ॥
समन्त्रं शास्त्रदृष्टेण कर्म्मणा सफलं भवेत् ।
श्येनकादिस्तथापूजा नागाङ्कं हृदयं जपेत् ।
दारीवन्धप्रसिद्ध्यर्थं अन्यथा न लभेत् कृतं ॥
यतः पुण्यैस्तु सिद्ध्येत दारीवन्धः सुरोत्तम ।
अतः पुण्यविधिः कार्य्यो जपहोमव्रतादिकः ॥

देशरोगौकसङ्क्षार्थं शिवस्यादेशतः शुभं।
नागानां द्वारिसिद्धार्थं नन्दाकूपं भवेत् कृतं॥
तद्व्यपुण्या भवेद्वारी किन्तु संदेहसाधना।
कृता विशीर्यते कालात्तस्मात् कार्य्या सदा दृढ़ा॥
देशपश्चिमयाम्यस्थं तत्कर्तुर्मृत्युदं भवेत्।
जपं पश्चिमपूर्व्वेण रति-पुत्र-धनप्रदं।
याम्य-सौम्यगतं दण्डं पत्नीधनविनाशनं॥
यत्तवारुणगश्चन्द्र-शय्यायुःपुत्रदं गतं।
पूर्व्वोत्तरगतं देयं सुखदं धनदं मतं॥
पश्चिमे सङ्गतं नन्दं धनकोशविवर्द्धनं।
जलवायुगतां हैमां हेमदञ्च भवेद्धनं॥
रक्षोवायुगतं काकानुच्चाटं कुरुते धनं।
अग्निवारुणिकं दाहं दहनं कीर्त्तिवर्द्धनं॥
देशदाहगतं पापं धनतापकरं तथा।
वायुदाहगतं तेजो धनहेमगजापहं॥
एवं लक्षणमाश्रित्य कर्त्तव्या नाम वाटिकाः।
शुभावहा सदा कर्त्तूराज्यायुःसुतपत्तिकाः॥
वैरपत्ये सदा लोके धनं कर्त्तुश्मदावहं।
नृपराष्ट्रे जने दोषानहन्याद्विधिना शुभं॥
सरुद्रां कारयेद्वारीं गणनाथसमन्वितां।
जयञ्च विजयञ्चार्थे सुष्टुकुर्य्यात् सराष्ट्रकं॥
नागाख्यं हृदयं जप्त्वा प्रस्फुरत् स्थापने शुभं।
सेना विवाहदेव्यश्च तर्प्पितव्याः पयःव्रतैः॥

वस्त्रैर्नानाविधैर्गन्धैः फल-धूप-गणादिभिः ।
कार्य्यो महोत्सवो वाटग्रां पालीवन्धद्दढार्थिभिः ।
दानं देयं सदा शक्र नृपराष्ट्रसुखावहं ॥
गोदानं भूमिदानञ्च कन्यादानं सुरोत्तम ।
द्वारीवन्धे प्रदातव्यमेकं कोटिगुणं भवेत् ॥
गजा-श्व-रत्न-दानञ्च अन्नदानं प्रयत्नतः ।
द्वारीवन्धेषु दातव्यं सर्व्वं कोटिगुणं भवेत् ॥
गोमेधे नरमेधे च हयमेधे तथा मखे ।
पुण्यं यज्जायते शक्र द्वारीवन्धे ततोऽधिकं ॥
वापी-कूप-तड़ागानि देवता-यतनानि च ।
एतानि वृत्तिधर्म्मेषु शुभानि फलदानि च ॥
दीनान्धजड़भीरूणां दानं देयं यथाविधि ।
एकं कोटिगुणं पुण्यं जायते नात्र संशयः ॥
एतत्ते कथितं शक्र द्वारीवन्धस्य यत् फलं ।
प्रादुर्भावन्तु देवीनां चेपान्माहात्म्यं कीर्त्तितं ।
शिवदूत्यास्तथा सम्यक्प्रादुर्भावं समङ्गलं ।
यः शृणोति नरः सम्यक्सर्व्वं पुण्यफलं भवेत् ॥
कूपा-राम-तड़ागादि प्रपाद्यग्नि प्रतिश्रयं ।
सर्व्वं साधिष्ठितं वत्स अनन्तफलदायकं ॥
यः कुर्य्याद्द्वारिवन्धानां तड़ागानां शतं तथा ।
सर्वश्वरजलं स्नात्वा लभेत्पुण्यन्ततोऽधिकं ॥
शिव-सूर्य्य-हरि-ब्रह्म-संयुक्तं सर्व्वकामदं ।
आद्यामूर्त्तिः परा ह्येषा व्यापिनी मन्त्रमन्त्रगा ॥

सर्व्वेषां सर्व्वदेवत्यं ब्रह्माद्यैः परिवारितं।
स्थापितं जायते शक्र सर्वाघभयनाशनं॥

इति द्वारीवन्धविधिः।

अथ तड़ागादि प्रतिष्ठा।

मत्स्यपुराणे।

सूत उवाच।

जलाशयगतिं विष्णुमुवाच रविनन्दनं।
तड़ागा-राम-कूपानां वापीषु नलिनीषु च॥
विधिं पृच्छामि देवेश देवतायतनेषु च।
के तत्र ऋत्विजः कार्य्या वेदी वा कीदृशी भवेत्॥
दक्षिणावलयः कास्तु स्थानमाचार्य्यमेव च।
इत्यादिकानि शस्तानि सर्व्वमाचक्ष्व तत्त्वतः॥

मत्स्य उवाच।

शृणु राजन् महावाहो तड़ागादिषु यो विधिः।

वह्निपुराणे।

शुभे दिने शुभनक्षत्रे मुहूर्त्ते तु भवेद्यदा।
वापी-कूप-तड़ागानां तस्मिन् काले विधिः स्मृतः॥
संपूर्णे तु कृते कर्त्तुः संपूर्णा स्युर्मनोरथाः।
कर्कटे पुत्रलाभस्तु सौख्यन्तु मकरे भवेत्॥
मीने यशो-धनलाभस्तु कुम्भे च सुवर्द्धदकं।

वृषे च मिथुने वृद्धिर्वृश्चिके निर्जलं भवेत्।
पितृतृप्तिस्तु कन्यायान्तुलायां शाश्वती गतिः॥
सिंहो मेषोधनुर्नाशं जलस्य द्विज यच्छति।

मत्स्यपुराणे।

माघपक्षे शुभं शुक्लमतीते चोत्तरायणे।
पुण्येऽह्नि विप्रकथिते कृत्वा ब्राह्मणवाचनं॥
प्रागुदक्प्रवणे देशे तड़ागस्य समीपतः।
चतुर्हस्तां शुभां वेदीं चतुरस्रां चतुर्मुखीं॥
तथा षोड़शहस्तः स्यात् मण्डपश्च चतुर्मुखः।
वेद्याश्च परितो गर्त्ता रत्निमात्रा त्रिमेखला॥
नवसप्ताथवा पञ्च योनिर्व्वक्रा नृपात्मज।
वितस्तिमात्रा योनिः स्यात् षट् सप्ताङ्गुलविस्तृता॥
गर्त्ताश्च तत्र शस्ताः स्युः स्त्रपर्व्वोच्छ्रितमेखला।
सर्व्वतः सर्व्ववर्णाः स्युः पताकाध्वजसंयुता॥
अश्वत्थो-डुम्बर-प्लक्ष-वट-शाखाकृतानि तु।
मण्डपस्य प्रति दश द्वाराण्येतानि कारयेत्॥
शुभास्तत्राष्टहोतारो द्वारपालास्तथाष्ट वै।
अष्टौ तु जापकाः कार्य्या ब्राह्मणा वेदपारगाः॥
सर्व्वलक्षणसंपन्ना मन्त्रवन्तो जितेन्द्रियाः।
कुलशीलसमायुक्ताः स्थापकस्य द्विजोत्तमः॥
पुण्येऽह्नि शुभलग्नादौ ब्राह्मणानाञ्च वाचनं।

परिभाषायां द्रष्टव्यं:

तत्रोत्सर्गपूर्व्वदिवसे तडागाद्युत्सर्गं करिष्य इति विहित संकल्पो यजमानो वृद्धिश्राद्धमाभ्युदयिकं विधाय ब्राह्मणवाचनं कुर्य्यात्।

वास्तुपूजा चात्र कर्त्तव्या।

यतस्तदकरणे मत्स्यपुराणे दोषः श्रूयते।
वास्तुपूजामकुर्व्वाणस्तवाहारो भविष्यतीति॥
तत् प्रकारस्तु गृहदाने दर्शितः।
हस्तादिलक्षण मुक्तं परिभाषायां।

गर्त्ताः, कुण्डानि।

तानि च चतसृषु दिक्षु चत्वारि, ऐशान्यां पञ्चमं, आचार्य्य-कुण्डमिति पञ्च कुर्य्यात्।

पताकास्तु प्राच्यादिप्रदक्षिणदिग्विदिक्षु पीत-रक्त-कृष्ण-नीलाञ्जननिभशुक्ल-कृष्ण-हरित-सर्व्ववर्णाः कार्य्याः।

ध्वजस्तु किङ्किणीकालङ्कृतः।

आचार्य्यप्रमुखान् पञ्चविंशतिब्राह्मणान् अमुकोऽर्थयज्ञेनाहं यक्षे, तत्र मे त्वमृत्विग्भवेत्यादि दत्त्वा मधुपर्केणाभ्यर्च्चयेत्।

प्रतिगर्त्तेषु कलशौ यज्ञोपकरणानि च।
व्यजने चासने शुभ्रे ताम्रपात्रे सुविस्तरे॥
ततस्त्वनेकवर्णाः स्युर्वलयः प्रतिदैवतं।
आचार्यः प्रक्षिपेद्भूमावनुमन्त्र्य विचक्षणः॥
अरत्निमात्रो यूपः स्यात् क्षीरवृक्षविनिर्म्मितः।

यजमानप्रमाणो वा संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥
हेमालङ्कारिणः कार्य्याः पञ्चविंशतिर्ऋत्विजः ।
कुण्डलानि च हैमानि केयूर-कटकानि च ॥

तथा ।

अङ्गुलीयं पवित्राणि वासांसि विविधानि च ।
दद्याच्च समं सर्व्वान् आचार्य्ये द्विगुणं पुनः ॥
दद्याच्छयनसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् प्रियं ।
सौवर्णौ कूर्म्ममकरौ राजतौ मत्स्यडुण्डुभौ ॥
ताम्रौ कुलीरमण्डूकौ वायसः शिशुमारकः ।
एवमासाद्य तान् सर्व्वानादावेव विशांपते ॥
शुक्लमाल्याम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः ।
सर्व्वौषध्युदकस्नानस्नापितो वेदपुङ्गवैः ॥
यजमानः सपत्नीकः पुत्रपौत्रसमन्वितः ।
पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्यागमण्डपं ॥
ततो मङ्गलशब्देन भेरीणां निस्वनेन च ।

प्रतिगर्त्तेत्यादि, प्रतिकुण्डमासनद्वयं ताम्रपात्रद्वयं विष्टरद्वयं व्यजनं वस्त्रं स्रक्‌चन्दनादिभूषितं पञ्चरत्नगर्भकलशञ्च स्थापयेत् । यज्ञोपकरणानि, पवित्रच्छेदन-प्रोक्षणीपात्र-प्रणीतापात्र-स्थाली-स्रुक्-स्रुवे-ध्मबर्हिः-समिदाज्य-प्रभृतीनि तथा स्थापयिष्य-माण-देवतार्थबलीन् नानावर्णगन्धधूपदीपमाल्यानि क्षीरवृक्ष-निर्म्मितं यूपञ्चोपकल्पयेत् तञ्च यूपं-देवताबलिहरणानन्तरं पूर्व्व-कुण्डात् प्राच्यान्दिशि दर्भानक्षतानि चावटे प्रक्षिप्य निखनेत्,

कुम्भ-राजिल-कुलीर-कर्कटक-कूर्म्मादींश्च पञ्चरत्नगर्भायां सुवर्णपात्राणि निक्षिप्य स्थापयेत्*। एवमन्यदपि प्रकृतोपयोगिकर्म्मारम्भात् पूर्व्वमेवासादयेत्।

सर्वौषध्यः, परिभाषायां दर्शिताः।

रजसा मण्डलं कुर्य्यात् पञ्चवर्णेन तत्त्ववित्।
षोड़शारन्ततश्चक्रं पद्मगर्भं चतुर्म्मुखं॥
चतुरस्रञ्च परितो वृत्तं मध्ये सुशोभनं।
वेद्याश्चोपरितः कृत्वा ग्रहांल्लोकपतींस्तथा॥
विन्यसेन्मन्त्रतः सर्व्वान् प्रतिदिक्षु विचक्षणः।
ऋषादीन् स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितः॥
ब्रह्माणञ्च शिवं विष्णुं तत्रैव स्थापयेद्बुधः।
विनायकञ्च विन्यस्य कमलामम्बिकां तथा॥
शान्त्यर्थं सर्व्वलोकानां भूतग्रामं न्यसेत्ततः।
पुष्पभक्षफलैर्युक्तमेवं कृत्वाधिवासयेत्॥
कुम्भांश्च रत्नगर्भांस्तान् वासोभिरभिवेष्टय च।
गन्ध-पुष्पैरलङ्कृत्य द्वारपालान् समन्ततः॥
एतद्व्रसत तान् ब्रूयादाचार्य्यस्त्वभिपूजयेत्।
वह्वृचौ पूर्व्वतः स्थाप्यौ दक्षिणेन यजुर्व्विदौ॥
सामगौ पश्चिमे स्थाप्यौ उत्तरेण त्वथर्व्वणौ।
उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान उपाविशेत्॥

रजसेत्यादि, रजसा तण्डुलादिचूर्णेन।
तत्प्रकारस्तु परिभाषायां दर्शितः।

---

* कल्पयेदिति क्वचित् पाठः।

ग्रहान्, आदित्यादीन् अधिदेवता-प्रत्यधिदेवता-सहितान्। लोकप्रभृतीन, इन्द्रप्रभृतीन्।

तेषामावाहनादिविधिः तुलापुरुषे द्रष्टव्यः।

झषादीन्, मकरादीन्।

कमलां, लक्ष्मीं, अम्बिकां, दुर्गां।

तानिति, कुण्डसमीपस्थान् कलशान्।

पूर्व्वकुण्डे वह्वृचौ होतारौ स्थापयेत्।

दक्षिणादिकुण्डेषु यथावेदं होतॄनुपवेश्य जाप-दक्ष-द्वार-पालानामेष एव क्रमो वेदितव्यः।

यजध्वमिति तान् ब्रूयाद्धोतृकान् पुनरेव तु।
उत्कृष्टमन्त्रजप्येन तिष्ठध्वमिति जापकान्।
एवमादिश्य तान् सर्व्वान् प्रयुञ्ज्याग्निञ्च मन्त्रवत्॥
जुहुयाद्वारुणैर्म्मन्त्रै राज्यञ्च समिधं तथा।
ऋत्विग्भ्यश्चैव होतव्या वारुणैरेव सर्व्वशः॥
ग्रहेभ्योविधिवद्धुत्वा तथेन्द्रायेश्वराय च।
मरुद्भ्यो लोकपालेभ्यो विधिवद्विश्वकर्म्मणे।

जुहुयादाचार्य्य इतिशेषः।

वारुणमन्त्राः।

तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्द्यमान इति पञ्च।

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे।

इमं मे वरुण श्रुधीति च।

होमसंख्या तु समिदाज्ययोरष्टोत्तरशतं विधाय ग्रहादिभ्यस्तु प्रत्येकमष्टाविंशतिराहुतयो होतव्याः।

ग्रहादिमन्त्रास्तु, तुलापुरुषेऽभिहिताः।

विश्वकर्म्ममन्त्रः।

रौद्रसूक्तं इमारुद्रायेत्यादि, पावमानन्तु मङ्गलसूक्तं।

रात्रिसूक्तञ्च रौद्रञ्च पावमानन्तु मङ्गलं।
जपेरन् पौरुषं सूक्तं पूर्व्वतो जुहुयात् पृथक्॥

रात्रिसूक्तं, रात्रिवाख्य दायती इत्यादि।

कनिक्रदज्जनुषमित्यादि पुरुषसूक्तं प्रसिद्धं सूक्तं।

शक्रं रौद्रञ्च सौम्यञ्च कौषाण्डं जातवेदसं।
सूरसूक्तं जपेरंस्ते दक्षिणेन यजुर्व्विदः॥

शक्रं सूक्तं, इन्द्रनौ विश्वतस्य रीत्यनुवाकोदुधनुशक्रमिति लिङ्कं। रौद्रसूक्तं इमारुद्रा यःस्थिरधन्वन इभि षट् ऋचः, सौम्यसूक्तं सोमो धेनु मिति षट् ऋचः। कौषाण्डसूक्तं यद्देदादेवहेडनमिति चत्वारो अनुवाकाः, जातवेदससूक्तं यस्त्वाहृदाकीरिणेत्यनुवाकः सूरसूक्तं सूर्य्योदेवीमिति षट्।

ऋचः एतानि सूक्तानि तैत्तिरीयाणां प्रसिद्धानि।

वैराजं पौरुषं सूक्तं सौवर्णं रुद्रसंहिता।
शैशवं पञ्च निधनं गायत्रं ज्येष्ठसाम च॥
वामदेव्यं वृहत्सौम्यं रौरवं सौरथन्तरं।
गवां व्रतं विकर्णञ्च रक्षोघ्नञ्च यशस्तथा॥

गायेति सामगा राजन् पश्चिमद्वारमाश्रिताः।

वैराजं पिवासोममिन्द्रेत्यत्र प्रसिद्धं।

सौपर्णानि उत्स्येदभिद्युता मघमित्यत्र, त्रीणि, सामानि रुद्र संहिता।

आवीराजानमित्यादिप्रसिद्धं।

शैवं, उच्चाति जातमन्धस इति प्रसिद्धं।

पञ्च निधनं वा, वाम देव्यं कयानश्चित्रे त्यत्र प्रसिद्धं।

गायत्रन्तु प्रसिद्धं।

ज्येष्ठ सामानि त्रीख्याश्च दोहानि वामदेव्यं ग्रामे गेयं बृह-त्सामत्त्वामिह वामह इति प्रसिद्धं।

सौम्यं सोमव्रतं सन्ते पयांसीति प्रसिद्धं।

रौरवं पुनानः सोमेत्यत्र प्रसिद्धं।

रथन्तरं अभित्वा सूरनो नुम इति प्रसिद्धं।

गवां व्रतं त्वमन्यत प्रथम मितिद्वे सामनी, विकर्णं विभ्रा-डित्यत्र प्रसिद्धं।

रक्षोघ्नं, यशः समेवृहदिन्द्रायेत्यत्र प्रसिद्धं।

आथर्व्वण्याश्चोत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा।

जपेरन् मनसा देवान् आश्रिता वरुणं प्रभुं॥

पूर्व्वेद्युरभितो रात्रावेवं कृत्वाधिवासनं।

गजा-श्व-रथ्या-वल्मीक-सङ्गम-ह्रदगोकुलात्॥

मृदमानीयकुण्डेषु प्रक्षिपेच्चत्वरात्तथा।

रोचनाञ्च प्रसिद्धार्थान गन्धान् गुग्गुलमेवच।

स्नपनं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चभङ्गसमन्वितैः।
पूर्व्वं कर्त्तुर्महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः॥

रोचनां गोरोचनां।

सिद्धार्थाः, श्वेतसर्षपाः।

पञ्चभङ्गाः,

अश्वत्थो-डुम्बर-प्लक्ष-वट-चूत-स्य पल्लवाः।
अभिषेकमन्त्राः, तुलापुरुषे द्रष्टव्याः।
अभिषेकस्तु, द्वितीयदिवसे विधेयः।

शक्रादि देवताः, सर्व्वा ब्रह्म विष्णु महेश्वराः।
सुरास्त्वामभिषिञ्चन्तु प्रयच्छन्तु धनानि च।
नारायणो जगन्नाथस्तथा संकर्षणो विभुः॥
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च ऋद्धिं यच्छन्तु ते सदा।
आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुद्गणाः॥
गन्धर्व्वाः किन्नरा यक्षाः सिद्धा विद्याधरोरगाः।
अभिनन्दन्तु ते सर्व्वे नद्यः सागरपर्व्वताः॥
वेदशास्त्रपुराणानि मीमांसा-च्छन्द-आगमाः।
बृहत्कथादिका श्चान्याः कथाः सर्व्वाः शुभप्रदाः।
गायत्री चैव सावित्री शची लक्ष्मीः सरस्वती।
मृडानी मातरः सर्व्वा भवन्तु वरदाः सदा॥
आदित्यश्चन्द्रमा भौमो बुधो जीवः सितार्कजः*।
ग्रहास्त्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च तर्पिताः॥

---

* बुधजीवसितार्कजा इति पुस्तकान्तरे पाठः।

इन्द्रो वह्निर्य्यमश्चैव निर्ऋति-र्वरुणस्तथा।
वायुः कुवेर ईशानोदिक्पालाः पान्तु सर्व्वदा॥
संवत्सरा-यने मासास्तिथिर्व्वाराश्च नाडिकाः।
मुहूर्त्तान्यभिषिञ्चन्तु नक्षत्राणि दिवानिशं।
इत्येवं रुद्रकुम्भेन कर्त्तारमभिषिञ्चयेत्॥
एवं कृत्वा समिदाज्यविधियुक्तेन कर्म्मणा।
ततः प्रभाते विमले सञ्जाते वा गवां शतं॥
ब्राह्मणेभ्यः प्रदातव्यमष्टषष्ट्यथवा पुनः।
पञ्चाशदाथ षट्त्रिंशत् पञ्चविंशति वा पुनः॥

एता गावो दक्षिणा भवन्तः सम्पादिताः कर्म्माङ्गदेवताः प्रीयन्तामित्युदकपूर्व्वं दद्यात्।

ततः साम्वत्सरैः प्रोक्ते शुद्धे लग्ने सुशोभने।
वेदशास्त्रैः सगान्धर्व्वैर्वाद्यैश्च विविधैः शुभैः॥
कनकालङ्कृतां कृत्वा तत्र गामवतारयेत्।
सामगाय च ता देया ब्राह्मणाय विशाम्पते॥

अथश्चानुमन्त्रणमन्त्रः।

इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व।
शुद्धपूतो अमृतः सन्तु नित्यं।
मान्तारयन्ती कुरु तीर्थाभिषेकं।
लोकालोकान्तरते तार्य्यतेति॥

तत्पुच्छाग्रे यजमानः संलग्नस्तरेत्।
जलाशयञ्च विततां सूत्रेण परिवेष्टयेत्।

पात्रीमादाय सौवर्णीं पञ्चरत्नसमन्वितां॥
ततो निक्षिप्य मकरं मत्स्यादींस्तांश्च सर्व्वशः।
धृताश्चतुर्भिर्विप्रैश्च वेद-वेदाङ्गपारगैः॥
महानदीं जलोपेतां दध्य-चत-विभूषितां॥
उत्तराभिमुखीं-न्युब्जां जलमध्ये तु कारयेत्॥
आथर्व्वणेन साम्ना च पुनर्म्मामित्यृचेति च।
आपोहिष्टेति मन्त्रेण क्षिप्त्वागत्य च मण्डपं॥

आथर्व्वणं साम शन्नो देवीरभिष्टये इत्यत्र प्रसिद्धमरण्यगेयं तथाश्रयं, जलाशयः सर्व्वोपयोगित्वेन सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यो मयोत्सृज्यत इतित्यागं कुर्य्यात्।

पूजयित्वा सदस्यांस्तु वलिं दद्यात्समन्ततः।
पुनर्दिनानि होतव्यं चत्वारि मुनिसत्तमाः॥
चतुर्थीकर्म्म कर्त्तव्यं देया तत्रापि शक्तितः।
दक्षिणा राजशार्द्दूल वरुणं संस्मरंस्ततः॥
कृत्वा तु यज्ञपात्राणि यज्ञोपकरणानि च।
ऋत्विग्भ्यस्तु समन्दत्त्वा मण्डपं-विभजेत्पुनः॥
हेमपात्रीञ्च शय्याञ्च स्थापकाय निवेदयेत्।
ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतं तथा॥
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाथ विंशतिं।
एवमेव पुराणेषु तडागे विधिरुच्यते॥
कूप-वापीषु सर्व्वासु तथा पुष्करिणीषु च।
एष एव विधिर्द्दृष्टः प्रतिष्ठासु तथैव च॥
मन्त्रतस्तु विशेषःस्यात् प्रासादो-द्यानभूमिषु।

अयञ्च शक्तिवार्तेन विधिर्दृष्टः स्वयम्भुवा ।
स्वल्पेऽप्येकाग्निवत्कार्य्यं विस्तराऽउग्राहुते नृभिः ॥
प्रावृट्काले स्थितन्तोयमग्निष्टोमसमं स्मृतं ।
शरत्कालस्थितं यत्स्यात् तदुक्तफलदायकं ॥
वाजपेया-तिरात्राभ्यां हेमन्त-शिशिरस्थितं ।
अश्वमेधसमं प्राहुर्व्वसन्तसमये स्थितं ।
ग्रीष्मे च यत् स्थितन्तोयं राजसूयाद्विशिष्यते ॥

एतान्महाराज विशेषधर्म्मान्
करोति योऽर्थानथ शुद्धबुद्धिः ।
स याति रुद्रालयमाशु पूतः
कल्पाननेकान् दिवि मोदते च ॥
अनेन लोकांश्च महस्तपादीन्
भुक्त्वा परार्द्धद्वयमङ्गनाभिः ।
सहेति विष्णोः परमं पदं यत्
प्राप्नोति तद्योगवलेन भूयः ॥

एवमयं साधारणस्तडागादि प्रतिष्ठाविधिरुक्तः विशेषस्तु शाखाविभेदेन पुरस्ताद्वक्ष्यते ।

तत्राविरुद्धधर्म्माणामिकत्रोपसंहारेण प्रतिष्ठानुष्ठानमादरणीयं विरुद्धधर्म्मसम्बन्धे तु स्वशाखोक्तमनुष्ठेयमिति ।

अथ वह्निपुराणे ।

द्विज उवाच ।

वारुणेष्टिर्यथा वेदे प्रोक्ता यादृक् स्वयम्भुवा।
मोक्षो न जायते येन तत्सर्व्वं ब्रूहि मे विभो॥

यम उवाच।

सुदिने शुभनक्षत्रे प्राग्विप्रानुपवेशयेत्।
प्रोक्ष्यावाह्य च ऋग्वेदसंवत्सरोसि वै यजुः।
आवोराजेति सम्मानि अयं मेस्त्वीत्यथर्व्वणा॥
पूर्व्वं पाद्यन्तु वै दद्यादिदं विष्णुरितीत्यृचा।
आत्वावहन्तु हरय इत्यर्घं संप्रदापयेत्॥
ततश्चाचमनीयञ्च विष्टरोस्मीतिविष्टरं।
कांस्यपात्रां मधु चाज्यं कुकुरोसीतिमन्त्रितं॥
त्रिःसंप्राश्य तथाचात्मन्मन्त्रादापः पुनन्त्विति।
दद्यात् स्थपतये चैवं सदसस्पतिमित्यृचा॥
ततस्तं ब्राह्मणा ब्रूयुः कस्त्वायुनक्ति कर्म्मणः।
शाकुनेन ततो वश्यं स्थालीपाकं समारभेत्॥
लौकिकाग्निं पुरस्कृत्य लोकोहि बलवान् यतः॥
श्रोत्रिये गामनड्वाहं हन्यात् किन्न समाचरेत्।
चक्षुषी पूर्व्वतो हुत्वा व्याहृतीस्तदनन्तरं॥

चक्षुषी आज्यभागौ,

दद्यात् पूर्णाहुतीं पूर्णां गर्भाधानादिकं ततः।
कुर्य्यात्पश्चभिघातं च वरुणं वारिसादृश्यं।

ततः पूर्णाहुतिं दत्त्वा अग्निकुण्डं नयेत्पुरा ॥
अग्निं दूतं वृणीमह इत्यतो दक्षिणं नयेत् ।
वीतिहोत्रं स्वाकरेति अग्निं दूतञ्च पश्चिमे ॥
तं नो स्वामुत्तरं पश्चात् अग्नआयाहि वीतये ।
एवमुत्पाद्य तं वह्निं चक्षुषी व्याहृतीं हुनेत् ॥
वारुणैरेव मन्त्रैश्च पृथक्कुण्डे च पञ्चकं ।
वरुणः प्रावृताभुवमिमं मे वरुणं तथा ॥
उदुत्तममितिद्वाभ्यां ऋजुनीतीति वा ततः ।
सोमं राजानमित्याहुश्चरुं प्राच्यं हि वारुणं ॥
हुत्वा पूर्णाहुतिं दत्त्वा यूपं तद्वरुणं न्यसेत् ।
संपूज्य वारुणे कुम्भे शाकलं होममाचरेत् ॥
ब्रह्मणो ब्रह्मजज्ञानमतोदेवेति विष्णवे ।
शम्भवे सम्भवायेति त्रातारमिति जिष्णवे ॥
त्वमग्ने रोहिताश्वाय यमाय त्वेति मे द्विज ।
एष ते निर्ऋते चैव वरुणस्य यादःपतेः ॥
वातोवाद्यतिवाताय कुविदाङ्गमुदक्पतिः ।
ईशानमस्य ईशस्य ग्रहाणां शृणु साम्प्रतं ॥
आकृष्ण इति सूर्य्याय इमं देवेति इन्दवे ।
कुजायेत्यग्निमूर्द्धान्त उद्बुध्यस्वेन्द्रसूनवे ॥
गुरोर्बृहस्पतेत्याहुः शुक्रायान्नात्परिस्रुतः ।
शन्नोदेवी तु सौरेस्तु कयान इति राहवे ॥
केतुं कृण्वन्केतोस्तु विश्वायुर्विश्वकर्म्मणे ।
भूतायत्वेति भूतेभ्यो चेतस्येतिच भूपतेः ।

रक्षोघ्नांश्चैव मन्त्राणि हुत्वा तैः क्रमशोनृप ॥
शतं शतसहस्रम्वा तिलास्तत्र पृथक् पृथक्।
समिद्भिस्तु यवैर्व्वापि दत्त्वा पूर्णाहुतिं पुनः ॥
सर्व्वभोगोपकाराय शान्तिं कृत्वा द्विजोत्तमः।
चरुन्तु श्रपयेत् पक्वा वारुणं सर्व्वकामदं ॥
वारुणैरेव होतव्यं वरुणाय नियोजयेत्।
पूर्णाहुतिं ततो दत्त्वा कुण्डे कुण्डे यथाविधि ॥
वरुणञ्च नमेत्तत्र सयादोभिः समन्वितं।
उत्सृजेत्तत्र धेनूनां शतमेवार्द्धमेव वा ॥
बहूनामप्यभावे तु एकां रत्नै रलङ्कृतां।
देव-पितृ-मनुष्येभ्यः पुच्छे तस्यास्तिलोदकं ॥
दत्त्वा निवेदयेत्पश्चात् सर्व्वालङ्कारभूषितां।
ऋत्विग्भ्यो गुरवे पूर्व्वं त्रिगुणां दक्षिणां सदा ॥
स्नायादवभृथेनाथ पुत्र-भार्य्या-सुहृद्वृतः।
प्रदद्याद्दक्षिणान्तेभ्यो यथाशक्त्या तथा गवां ॥
एवं यः कुरुते राजन् वारुणेष्टिं प्रयत्नतः।
स पूर्व्वपितृभिर्युक्तः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
एषमेतन्मया ख्यातं यदुक्तं वह्निना पुरा ॥

इति वारुणेष्टिः।

बह्वृचपरिशिष्टात्।

अथातो वारुणविधिं वापीयज्ञं व्याख्यास्यामः

पुण्ये तिथिकरणे शुभे नक्षत्रे प्राचीं दिशमास्थाय प्राक्प्लवणे उदक्प्लवणे वा उदकसमोपेऽग्निमुपसमाधाय वारुणं चरुं श्रपयित्वा आज्यभागान्तं कृत्वा आज्याहुतीर्जुहुयात्। समुद्रज्येष्ठा इति प्रत्यृचं। ततो हविषा अष्टाहुतीर्जुहुयात् तत्त्वायामि ब्रह्मणा वन्दमान इति पञ्च, त्वं नोऽग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे, इमं मे वरुणः शुधीहवेति च स्विष्टिकृतं नवमं नव वै प्राणा प्राणा वा आपस्तस्मादानवभिर्जुहोति* मार्जनान्ते धेनुमवतारयेत्। अवतार्य्यमाणान्तामनुमन्त्रयेत् इदं सलिलं पवित्रं कुरुष्व शुद्धाः पूतो अमृतः सन्तु नित्यं भावयन्ती सर्व्वतीर्थाभिषिक्तं लोकालोकान्तरते तीर्थ्यतेचेत्यनेन पुच्छाग्रे यजमानः स्वयं लग्नः आचार्य्येणान्वारब्ध उत्तीर्य्य आपो अस्मान्मातरः शुन्धयन्त्वपराजितायां दिश्युत्थापयेत्।

सूयवसा भगवती भवतीह भूया इति, यदि सा हिं करोति तदा हिं कृण्वती वसुमती वसूनामिति जपेत्। तां सचेलकण्ठां काञ्चनशृङ्गीं ताम्रपृष्ठां वृषप्रजां रौप्यखुरां कांस्योपदोहां विप्राय सामगाय दद्यादितरा वा शक्त्या दक्षिणां आचार्य्याय देयेति ततः उत्सर्गं कुर्य्यात् देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तामित्युत्सृज्य इति आह शौनको यजमानो ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वस्त्ययनं वाचयेत्।

अथ वृक्षारोपणं।

तत्र महाभारते।

स्थावराणाञ्च भूतानां जातयः षट् प्रकीर्त्तिताः।
वृक्ष-गुल्म-लता-वल्ली-त्वक्-सारास्तृणजातयः॥
एतास्तु जात्या वृक्षाणां तदारोपे गुणोऽस्ति मे।

* नव वै प्राणा आपस्तस्मादानवभिर्जुहोतीति क्वचित् पाठः।

कीर्त्तिश्च मानुषे लोके प्रेत्य चैव शुभं फलं॥
अतीतानागतौ चोभौ पितृवंशौ च भारत।
तारयेद्वृक्षरोपी च तस्माद्वृक्षांश्च रोपयेत्॥
पुष्पैः सुरगणान् वृक्षाः फलैश्चापि तथा पितॄन्।
छायया चातिथीन्तात पूजयन्ति महीरुहाः॥
किन्नरो-रग-रक्षांसि देव-गन्धर्व्व-मानवाः।
तथा महर्षयश्चैव संश्रयन्ति महीरुहान्॥
पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान्।
वृक्षदं पुत्रवद्वृक्षास्तारयन्ति परत्र च।
तस्मात्तडागे रोप्या वै वृक्षाः श्रेयोर्थिभिःसदा॥
पुत्रवत्परिपाल्याश्च पुत्रास्ते धर्मतः शुभाः।

अथाह विष्णुः।

वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति।

वृक्षप्रदस्य वृक्षः प्रसूनैर्देवान् प्रीणयन्ति, फलैश्चातिथीन्, छाययाभ्यागतान्, देवे वर्षे उदकेन पितॄन्।

पद्मपुराणे।

अपुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा इह कुर्व्वते।
यच्छन्ति रोपकेभ्यस्ते सत्तीर्थ-तर्पणादिकं॥

सत्तीर्थ-पुत्रकृतं तर्पणादि तत्स्नानादिजन्यं फलं रोपकस्य प्रयच्छन्तीत्यर्थः।

यत्नेनापि च राजेन्द्र पिप्पलारोपणं कुरु।
स तु पुत्रसहस्राणामेकएव करिष्यति॥

पुत्रसहस्राणां कर्त्तव्यमिति शेषः

धनी वाश्वत्थवृक्षेण ह्यशोकः शोकनाशनः।
प्लक्षो यज्ञपतिः प्रोक्तस्त्विष्वा चायुःप्रदास्मृता॥
जम्बूकी कन्यदा प्रोक्ता भार्य्यादा दाड़िमी तथा।
अरलू रोगनाशाय पलाशो ब्रह्मदस्तथा॥
प्रेतत्वं जायते पुंसां रोपयेद्यो विभीतकं।
अङ्कुले कुलवृद्धिःस्यात् खदिरे चाप्यरोगता॥
निम्बप्ररोपको यस्तु तस्य तुष्टो दिवाकरः।
श्रीवृक्षे शङ्करो देवः पाटलायान्तु पार्व्वती॥
शिंशपायामप्सरसः कुन्दे गन्धर्व्वसत्तमाः।
तिन्तिड़ीके दासवर्गी वकुलो दस्युदस्तथा॥

श्रीवृक्षः, विल्वः।

तिन्तिडीकोवृक्षः, अम्लः।

पुण्यश्चोदायकश्चैव चन्दनः पनसस्तथा।
सौभाग्यदश्चम्पकश्च करीरः पारदारकः।
अपत्यनाशदस्तालो नादीशः कुलवर्द्धनः॥
वहुभार्य्यानारिकेली द्राक्षा सर्व्वाङ्गसुन्दरी।
रतिप्रदा तथा केली मोचको शत्रुनाशकः॥

मोचकः, शाल्मलिः।

इत्यादयस्तथा येऽन्ये येनोक्तास्तेऽपि दायकाः।
प्रतिष्ठान्ते गमिष्यन्ति ये नरा वृक्षरोपकाः॥

भविष्यत् पुराणे।

वरम्भूमिरुहाः पञ्च नतु कोष्ठरुहा दश।
पत्रैः-पुष्पैः फलैः मूलैः कुर्व्वन्ति पितृतर्पणं॥
वहुभिर्वत सञ्जातैः पुत्रैर्द्धर्म्मार्थवर्जितैः।
वरमेकः पथि तरुर्यत्र विश्रमते जनाः॥
प्राणिनः प्रीणयत्यस्माच्छाखा-वल्कल-पल्लवैः।
पुष्पच्छदा सुतनवः पुष्पैर्देवान् फलैः पितॄन्॥
पुष्प-पत्र-फल-च्छाया-मूल-वल्कल-दारुभिः।
धन्या महीरूहा येषां विफला यान्ति नार्थिनः॥
पुत्राः संवत्सरस्यान्ते श्राद्धं कुर्व्वन्ति मानवाः।
प्रत्यहं पादपाः पुष्टिं यथेष्टां जनयन्ति हि॥
न तत्करोत्यग्निहोत्रमसाध्यं योषितां सुतैः।
यत्करोति घनच्छायः पादपः पथि सेवितः॥
सुच्छाया च सुपुष्पाच सुफला पुष्पवाटिका।
कुलयोषेव भवति भर्त्तृलोके दयानुगा॥
अशोकपल्लवकरा तिलकालङ्कृताननां।
सर्व्वोपभोग्या वेश्येव वाटिका रतिदायका॥
सदास सत्त्रीभवति सदा दानं प्रयच्छति।
सदा यज्ञं स यजते यो रोपयति पादपं॥

अश्वत्थमेकं पिचुमर्द्दमेकं
न्यग्रोधमेकं दश चिञ्चिणीकं।
कपित्थ विल्वामलकीत्रिपञ्च
पञ्चाम्रवापी नरकं न पश्येत्*।

---

* अश्वत्थमेकं पिचुमर्द्दमेकं द्वौ चम्पकौ त्रीनथ केशरांश्च सप्ताथ तालान्नवनारिकेलान् पञ्चाम्रवापी नरकं न पश्येदिति पुस्तकान्तरे पाठः।

प्रतिश्रयाश्रान्तसमाश्रयित्वा-
द्दमौ च सत्त्वं फलदा बुभुक्षवे ।
अपत्यमिते परलोकहेतो-
र्विमृश्य तत् किं-तरवोन रोपिताः ॥

न खानिता पुष्करिण्यो रोपिता न महीरुहाः ।
मातुर्यौवनचोरेण तेन जातेन किं कृतं ॥
छायामन्यस्य कुर्व्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे ।
फलन्ति च परार्थेषु न स्वार्थैकपरा द्रुमाः ।
अतो द्रुमाः सदा रोप्याः सर्व्वकामसमृद्धये ॥

इति वृक्षारोपणफलं ।

अथ वृक्षदानं ।

स्कन्दपुराणे ।

यस्तु वृक्षं प्रकुरुते छाया-पुष्प-फलोपगं ।
पथि दिव्ये नरः पापात् सन्तारयति वै पितॄन् ।

नन्दिपुराणे ।

मार्गशीर्षे तु योदद्याच्छायाविटपसंकुलं ।
सकुल्यास्तरुखण्डेषु महेन्द्रोद्यानवेश्मसु ।
विनोद्यन्ते सरोवृन्दैर्देववच्च युगार्व्वुदं ॥
मार्गशीर्षे, अध्वमुखे ।
दद्यादित्यत्र वृक्षमितिशेषः ।

फलवृक्षञ्च यो दद्याद्धर्म्ममुद्दिश्य मानवः।
स सर्व्वकामतृप्तात्मा गच्छेद्वरुणमन्दिरं॥

महाभारते।

देवेभ्योऽथ द्विजातिभ्यो यो दद्यात् फलदं द्रुमं।
स पीयूषभुजां लोके सेव्यमानो वरोरुभिः॥
क्रीड़ते देववत् कालमनन्तं पूर्व्वजान्वितः।
सहकारद्रुमन्दत्वा किन्नरैः सह मोदते॥
याति दत्त्वा द्विजे जम्बूमम्बिकायाः सलोकतां।
वारुणं नारिकेलेण खर्ज्जूरेण च धानदं॥
पूगद्रुमप्रदानेन लोकं सारस्वतं व्रजेत्।
याति चन्द्रमसो लोकं दत्त्वा पनसभूरुहं॥
चिञ्चाप्रदानतो याति रुचिरं लोकमाश्विनं।
कपित्थ-दाड़िमा-म्रात-कदल्या-मलकीतरून्॥
दत्त्वा नक्षत्रलोकेषु सुखमश्नाति मानवः।
अन्येषामपि वृक्षाणां सुमनःफलशाखिनां।
प्रदानतो नरो याति परमैश्वर्य्यसम्पदं॥

तथा।

पुष्पोपगम्वाथ फलोपगम्वा
यः पादपं-स्पर्शयते द्विजाय।
स स्त्रीसमृद्धं वहुरत्नपूर्णं
प्राप्नोत्ययत्नोपनतं गृहं वै॥

अथ कदलीदानं ।

आह वौधायनः ।

कारयेत् कदलीं-दिव्यां पर्णैः सर्व्वत्र संवृतां ।
फलपूगेन संयुक्तां सुवर्णस्य फलेन तु ॥
यथाविभवतः कुर्य्याद्वस्त्रेणावेष्ट्य सूत्रकैः ।
ब्राह्मणान् भोजयेच्चापि भक्ष्यैर्नानाविधैः शुभैः ॥
होमञ्च कारयेत्तत्र पूर्व्ववद्ब्राह्मणेन च ।
हिरण्यगर्भइत्यादितल्लिङ्गैः प्राङ्मुखेन तु ॥
तस्मै तां कदलीन्दद्याद्वस्त्रा-लङ्कारपूर्व्विकां ।
पूजिताय दरिद्राय वृत्तिस्थायात्मवेदिने ।
धर्म्मज्ञाया-तिदान्ताय मन्त्रेणानेन तां व्रती ॥
हिरण्यगर्भपुरुष परात्पर जगन्मय ।
रम्भादानेन देवेश चयं चपय मे प्रभो ॥

दानमन्त्रः ।

पुण्याहवाचनं कार्य्यं ब्राह्मणैर्व्वेदपारगैः ।
शिष्टैरिष्टैर्व्वन्धुभिश्च सह भोजनमाचरेत् ॥

अथ न्यग्रोधदानं ।

तथा ।

व्रणाः शस्त्रेण येऽपि स्युर्व्विषदिग्धेन संयुगे ।
तेऽपि शुद्धाः प्ररोहन्ति यथा प्रोक्तान्तु वायुना ॥

सौवर्णं राजतं वापि ताम्रं कांस्यमथापि वा।
पलद्वयेन चैकेन तदर्द्धेनाथवा पुनः॥
न्यग्रोधवृक्षं कुर्व्वीत स्कन्धशाखाभिरन्वितं।
वस्त्रयुग्मेन संवेष्ट्य स्कन्धे स्कन्धे पृथक् पृथक्।
हरिद्रापुञ्जके स्थाप्य ब्राह्मणाय नियोजयेत्*॥
उत्तराशापते देव कुवेर नरवाहन।
नाडीव्रणं नाशयाशु न्यग्रोधस्य प्रदानतः॥

दानमन्त्रः।

अथाश्वत्थदानं।

वायुपुराणे।

भवेत् स्फुटितपादस्तु योऽभिहिंस्याद्वनस्पतीन्।
दानेन तत्प्रतीकारं प्रवक्ष्यामि यथोदितं॥
पलार्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथवा पुनः।
अश्वत्थवृक्षं कुर्व्वीत स्कन्धशाखासमन्वितं॥
माणिक्य-वज्र-वैदूर्य्यैः स्कन्धमध्ये स्वलङ्कृतं।
वस्त्रे णावेष्ट्य सर्व्वञ्च धान्यस्योपरि विन्यसेत्॥
आचार्य्यः सर्व्वशास्त्रज्ञो धर्म्मशास्त्रसुनिष्ठितः।
वेद-वेदाङ्ग-तत्त्वज्ञो यज्ञकर्म्मणि निष्ठितः।
पूजितो वस्त्रमाल्याद्यैरश्वत्थं पूजयेच्छुभं॥

---

* कल्प-येदिति पुस्तकान्तरे।

अश्वत्थे वो निषदनमितिमन्त्रेण संयुतः ।
उपचारैः षोडशभिर्होमं कुर्य्यादनन्तरं ॥
समिदाज्यतिलैर्मन्त्रैर्य्यदौषधयइत्यति ।
निर्ऋतिनामवतीभिस्तान्येव इति च त्रिभिः ॥
अश्वत्थ इति मन्त्रेण हुनेत् स्विष्टकृतं तथा ।
अष्टोत्तरशतं हुत्वा अष्टाविंशतिमेव वा ॥
सम्पाताज्येन पादौ द्वौ सक्तौ कुर्य्याच्च रोगिणः ।
सर्पत्वक् कुष्ठयुक्तेन निशाचूर्णेन चैव हि ॥
प्रयाताइति मन्त्रैश्च चतुर्द्दशभिरेव च ।
कुर्य्याच्च कलशैःस्नानं मन्त्रैरेभिः समाहितः ॥
इदं विष्णुः प्रतद्विष्णुर्विष्णोर्नुकमिति क्रमात् ।
तथाचौषधिसूक्तेन स्नातः शुक्लाम्बरः शुचिः ॥
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्च्य वृक्षं नारायणात्मकं ।
मन्त्रेणानेन भक्त्या तमाचार्य्याय निवेदयेत् ॥
पिप्पलोवृक्षराडेव ह्यग्निगर्भस्त्वमेव हि ।
प्रभुर्व्वनस्पतीनाञ्च पूर्व्वं जन्मनि यत् कृतं ॥
हिंसनं यत् कृतं यच्च वैरूप्यं पादयोर्म्मम ।
नाशयाशु च मे क्षिप्रं त्वं दानेनातितोषितः ॥

दानमन्त्रः ।

अश्वत्थमेवं दत्त्वा तं प्रणिपत्य विसर्ज्जयेत् ।
पुनः स्नात्वा तु भुञ्जीत ब्राह्मणैर्बन्धुभिः सह ॥

अथाह वृद्धगौतमः ।

वृक्षच्छेत्ता वृथा यस्तु स नाडीव्रणवान् भवेत्।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं सर्व्वलोकहिताय तु ॥
सौवर्णं कारयेद्वृक्षमश्वत्थं स्कन्धशोभितं ॥
पलार्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथवा पुनः।
कुर्य्याद्रूप्यमयं सूत्रं तेन तं परिवेष्टयेत् ॥
तण्डुलोपरि संस्थाप्य पूजयेदुपचारतः।
अश्वत्थे वो निषदनमिति मन्त्रेण चोदितः ॥
आचार्य्यो धर्म्मशास्त्रज्ञो वेदवेदाङ्गपारगः।
पुराणज्ञस्तथाशान्तो यज्ञविद्यासुनिष्ठितः ॥
तेनैव कारयेत् पूजामाहूय स्वयमेव हि।
होमञ्चापि प्रकुर्व्वीत समिदाज्यतिलैरपि।
अग्नेः संस्थापनं कार्य्यं मन्त्राध्यायोक्तमार्गतः ॥
यदहं वाजयन्नेष समिद्धोमे प्रकीर्त्तितः।
आज्येनाष्टादिको ग्राह्यो व्याहृतिभिस्तिलाहुतीः ॥
ईशानदेशे कलशस्थापनं शास्त्रतो भवेत्।
तेनाभिषेकं कुर्व्वीत आपोहिष्ठादिमन्त्रकैः ॥
ग्रहशान्तिश्च कर्त्तव्या ब्राह्मणैर्व्वेदपारगैः।
ततो नाडीव्रणी स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः ॥
उदङ्मुखः प्राङ्मुखाय आचार्य्याय निवेदयेत्।
मन्त्रेणानेन विधिवत् पूजितायाञ्जलीयकैः ॥
वनस्पतीनां प्रवरोविष्णुरूपोऽतिपूजितः।
तस्य प्रदक्षिणं सर्व्वे नमस्यः सर्व्वदेहिनां ॥
सर्व्वकामार्थदत्तो स प्रीतो भवतु दानतः।

वृथावृक्षच्छेदनेन नाडीव्रणं तदात्मनः।
सर्व्वं विनाशय चिप्रं वृक्षाणां प्रवरोह्यसि॥

दानमन्त्रः।

एवं दत्त्वा तु तद्दानं सुखी नाडीव्रणी भवेत्।
अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दद्याच्छक्त्या च दक्षिणां।
नमस्कृत्य तथाचार्य्यं शनैः शतपदं व्रजेत्॥
ततः स्नात्वातिहृष्टश्च ब्राह्मणानपि भोजयेत्।
शिष्टैरिष्टैर्व्वन्धुभिश्च स्वयम्भुञ्जीत वाग्यतः॥

अथाम्रतरुदानं।

आह वृद्धगौतमः।

विद्रधिः फलहर्त्ता स्यात् मनुष्यो ब्राह्मणस्य तु।
वक्ष्यामि तत्प्रतीकारं दानहोमादिभिः पुनः॥
पलार्द्धेन तदर्द्धेन तदर्द्धेनाथवा पुनः।
यथाविभववतो वापि कुर्य्यादाम्रतरुं शुभं॥
स्निग्धस्तथैव शाखाभिः सर्व्वतः संवृतं शुभं।
श्वेतवस्त्रेण संवेष्ठ्य फलैरपि सुकल्पितं॥
गन्धपुष्पैः समभ्यर्च्य तण्डुलोपरि वेष्टितं।
तण्डुलानां परीमाणं द्रोणानाञ्च चतुष्टयं॥
तदर्द्धमथवा ग्राह्यं तथाविभवतो नरैः।
आचार्य्योऽथ विनीतस्तु सर्व्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्॥

धर्म्मज्ञः सत्यवादी च कुलीनो लोकसम्मतः।
आहूय परया भक्त्या तेन पूजादि कारयेत्॥
वनस्पतेरश्नायेत्येतया पूजनादिकं।
आग्नेय्यां दिशि होमश्च समिदाज्यतिलैर्भवेत्॥
मन्त्राश्च शास्त्रतो दृष्टा जातावावतुमित्यपि।
तिलहोमो व्याहृतिभिरष्टोत्तरसहस्रकं॥
यदहंवायुमन्त्रेण आज्यहोमः प्रशस्यते।
ग्रहशान्तिश्च कर्त्तव्या स्वगृह्योक्तविधानतः॥
हुत्वा हुत्वा च सम्पातान् पात्रेऽन्यस्मिन्निधापयेत्।
तेन विद्रधिरोगं मे सम्यगाज्यप्रदानतः॥
अग्नेरुत्तरतो भागे कलशस्थापनं भवेत्।
भद्रासनोपविष्टस्य अभिषेकञ्च कारयेत्॥
ततः शुक्लाम्बरधरः शुक्लगन्धानुलेपनः।
सौवर्णमाम्रवृक्षन्तं प्रदद्यात् प्राङ्मुखाय तु॥
गन्धवस्त्रैः पूजिताय रोगी स्वयमुदङ्मुखः।
आम्र त्वं ब्रह्मणा सृष्टः सर्व्वप्राणिहिताय तु॥
वृक्षाणामादिभूतस्त्वं देवानां प्रीतिवर्द्धनः।
फलचौर्य्येण यत् प्राप्तं वैरूप्यं पूर्व्वजन्मनः।
सौवर्णवृक्षदानेन तुष्टा सर्व्वास देवताः॥
विद्रधीनां शरीरोत्थं वाह्यमभ्यन्तरं तथा।
विनाशयन्तु सकलं स्वास्थ्यं कुर्व्वन्तु मे सदा॥

दानमन्त्रः।

एवं दत्त्वा तु तद्दानं*माचार्य्यायातिभक्तितः।
शनैः शतपदं गत्वा प्रणिपत्य विसर्जयेत्॥
अन्येभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च दद्यात् शक्त्या च दक्षिणां।
ब्राह्मणान् भोजयित्वाथ स्वयम्भूञ्जीत बन्धुभिः॥

इति वृक्षदानविधिः।

नन्दिपुराणे।

क्रीड़ारामन्तु यः कुर्य्यादुद्यानं पुष्पसंकुलं।
तोयाश्रमसमायुक्तं गुप्तं फलसमृद्धिमत्।
स गच्छेच्छङ्करपुरं वासस्तत्र युगत्रयं॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे।

पुष्करउवाच।

उत्तरेण शुभः प्लक्षो वटः प्राग्भार्गवोत्तम।
उदुम्बरश्च याम्येन सौम्येनाश्वत्थएव च॥
एते कर्म्मणि नेष्यन्ते दक्षिणादिक्समुद्भवाः।
समीपजाताश्च तथा वर्ज्याः कण्टकिनो द्रुमाः॥
वामभागे तथोद्यानं कुर्य्याद्वासगृहाच्छुभं।
वायव्ये प्राक्किलांस्तत्र मृद्वीकान्तांश्च पुष्पितान॥
ततस्तु रोपयेद्वृक्षान् प्रयतः सुसमाहितः।
स्नातो द्रुममथाभ्यर्च्य ब्राह्मणांश्च शिवं तथा॥
ध्रुवानि पञ्च वायव्यं हस्तं पुष्यं सवैष्णवं।

---

* तत् सर्वमिति क्वचित् पाठः।

नक्षत्राणि तथामूलं शस्यन्ते द्रुमरोपणे ॥
उद्यानमजलं राम नाभिरामं यदा तदा।
प्रवेशयेन्नदीवाहान् पुष्करिण्यश्च कारयेत् ॥
संस्कार्य्यमुद्भिदन्तोयं कूपाः कार्य्याः प्रयत्नतः।
हस्तोमघा तथामैत्रमाप्यं पुष्यं सवासवं ॥
उत्तरात्रितयं राम तथापूर्व्वा सफाल्गुनी।
जलाशयसमारम्भे प्रशस्तं वारुणं तथा ॥
संपूज्य वरुणं देवं विष्णुं पर्जन्यमेव च।
कल्पयित्वा द्विजान् कामैस्तदारम्भपरोभवेत् ॥
अथोद्याने प्रवक्ष्यामि प्रशस्तान् पादपान् द्विज।
अरिष्टा-शोक-पुन्नाग-शिरीषाः-सप्रियङ्गवः ॥
पनसाशोककदलीजम्बूलकुचदाडिमाः।
मङ्गल्याः पूर्व्वतोराम रोपणीया गृहेषु वा ॥
कृत्वा वहुलमेतेषां रोप्याः सर्व्वे वनान्तरं।
शाल्मलिं कोविदारञ्च दर्जयित्वा बिभीतकं ॥
दमनं देवदारुञ्च पलाशं पुष्करन्तथा।
न विवर्ज्यस्तथा कश्चिद्दवोद्याने विजानता ॥
तत्रापि वहुला कार्य्या मङ्गल्यानां द्विजोत्तम।
सायं प्रातश्च घर्म्मान्ते शीतकाले दिनान्तरे ॥
वर्षाकाले भुवः शोषे सेक्तव्या रोपिता द्रुमाः।
उत्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमा षोड़शान्तरं ॥
स्थानात् स्थानान्तरं कार्य्यं वृक्षाणां द्वादशान्तरं।
अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः परस्परं।

अव्यक्तमिश्रसूक्ष्मत्वाद्भवन्ति सफला द्विज ॥
तेषां व्याधिसमुत्पत्तौ शृणु राम चिकित्सितं ।
आदौ संशोधनन्तेषां किञ्चिच्छस्त्रेण कारयेत् ॥
विडङ्गघृतपङ्काक्ताः सेचयेच्छीतवारिणा ।
फलनाशे कुलत्थैश्च माषैर्मुद्गैस्तिलैर्यवैः ।
घृतशीतपयःसेकः फलपुष्पाय सर्व्वदा ॥
आविका-ज-शकृच्चूर्णं यवचूर्णं तिलानि च ।
गोमांसमुदकं चेति सप्तरात्रान्निधापयेत् ॥
उत्सेकं सर्व्ववृक्षाणां फलपुष्पादिवृद्धिदं ।
रङ्गतोयोषितं बीजं रङ्गतोयाच्च सेचितं ॥
तद्रङ्गपुष्पं भवति यौवने मात्र संशयः ।
मत्स्याम्भसान्तु सेकेन वृद्धिर्भवति शाखिनां ।
अतः प्राधान्यतो वक्ष्ये द्रुमाणां दोहदान्यहं ॥
मत्स्योदकेन शीतेन आम्राणां सेकइष्यते ।
मृद्वीकानां तथाकार्य्यस्त्वनेन रिपुसूदन ॥
पक्वासिद्रुचिरं चैव दाड़िमानां प्रशस्यते ।
तुषो देयश्च भव्यानां मद्यञ्च वकुलद्रुमे ॥
विशेषात् कामिनीवक्त्रसंसर्गात्तु गुणश्च यत् ।
प्रशस्तश्चाथ शेकानां कामिनीपदताड़नं ॥
शृगालमांसतोयेन नारङ्गीत्थोदकैर्हितं ।
मधुयष्ट्यादकं चैव वदराणां प्रशस्यते ॥
गुड़ोदकं सगोमांसं करकाणां प्रशस्यते ।
क्षीरासवेन भवति सप्तपर्णोमनोहरः ॥

मांसप्लुतोवसामज्जासेकः कुरुवके हितः।
पूतिमत्स्याहितं पूतिकार्पासफलमेवच॥
अहिमेदस्य सेकोऽयं पाटलेषु च शस्यते।
शृगालमत्स्यमांसाभ्यां चम्पकेषु च दापयेत्॥
फले लतानां चीरेण रुधिरेण च शस्यते।
कपित्थविल्वयोः सेकं गुड़तोयेन कारयेत्॥
जातीनां मल्लिकायाश्च गन्धतोयं परं-हितं।
तथाकुष्यतजातीनां कूर्म्ममांसम्प्रशस्यते॥
खर्जूरनारिकेलानां वं-शस्य कदलस्य च।
लवणेन सतोयेन सेको वृद्धिकरः स्मृतः॥
विड़ङ्गतण्ड़लोपेतं मत्स्यमांसं नरोत्तम।
सर्व्वेषामविशेषेण दोहदं परिकल्पयेत्॥

एवं कृते चारुफलाः सुपुष्पाः
सुगन्धिनोव्याधिविवर्जिताश्च।
भवन्ति नित्यन्तरवः सुरम्या-
श्चिरायुषः स्वादुफलान्विताश्च॥

देवीपुराणे।

अनूपे सजले स्थाने पुमान् देवेऽथ वा जले।
आरामं-रोपयेत्प्राज्ञो विधिदृष्टेन कर्म्मणा॥

अनूपे, अतिस्निग्धे।
सजले जलाशयसहिते।

कालं देशं तथा पात्रं वीजं वीजक्रियाविधिः।

तथाफलसमं सृष्टमिवमारोपितं भवेत्॥
फलपुष्पविशुद्धस्य विशुद्धं सर्व्वसंस्कृतं।
धर्म्मकामार्थमोक्षादिसाधने ह्यन्यतेऽन्यथा॥
विधिव्यत्ययवोजादिभूषिते भूपरिग्रहे।
कुलादिभिः सुरश्रेष्ठ यजमानोविनश्यति॥

पाक्षं, वीजवापेयं। आर्येचार्यवीजक्रियाविधिः, अङ्कुरजननसमर्थवीजकरणप्रकारः।
विधिव्यत्ययो, विधेरन्यथाकरणं।

आरामं सहकारादेर्नशुद्धङ्कारयेत् क्वचित्।
चिताज्वलन संलग्ने चितिवल्मीकदूषिते।
सहकारवनं कृत्वा याति कर्त्ता यमालयं॥
गृहात्पुरोथवा तात स्थिते संरोपिते तथा।
प्रतिपक्षं भवेत्तत्र च्छिन्द्याद्वा हितमिच्छता॥
अश्वत्थवटप्लक्षादिश्रौदुम्बर्यौविदिक् स्थिताः।
जगतो भयदा यस्मात्तस्मात्तान् च्छेदयेन्म ने।
रोपयेद्विल्व-वीरा-म्रकपित्थ-कपिलार्जुनान्।
दाड़िमी वीजपूरश्च उदगाद्याद्रुमात्परे॥
प्लक्षाः प्राच्यां सदा रोप्याः सकासनसधन्वनाः।
कदम्बो वायवे तालो विल्वाशोकौ च सर्व्वगौ॥

वीरः, भल्लातकवृक्षः।

कपिला, शिंशपा।

असनः, वीजकः, वायव्ये, वायुदिग्भागे।

मयन्ती माधवी रम्भा क्रीड़ास्थाने निवेशयेत् ।
जाती-नेपालिका-कुन्द-तगरा-गन्धमल्लिका ।
शुभाय कथितास्तात व्यत्ययाद्भयदा यतः ॥
पूर्व्वेण सुसमारामन्तथाचोत्तरतोऽथवा ।
पश्चिमे धनदं प्रोक्तं वायव्यां कीर्त्तिवर्द्धनं ॥
न कुर्य्युर्याम्यनैर्ऋत्ये ये चाग्नेये शुभार्थिनः ।
अन्यथा कलहोद्वेगं मृत्युम्वा लभते कृती ॥
तस्माद्राज्यायुःशुभदं पुत्रसन्ततिवर्द्धनं ।
पश्चिमोत्तरपूर्व्वेण आरामञ्जायते कृतं ॥
अथवारामजान् दोषान् चामुण्डा शामयेत् कृतान् ।
महाभयं महालक्ष्मीर्ग्रहकृत्यं यथोत्थितं ॥

ग्रहकृत्यं ग्रहपीड़ा ।

पुष्प-पत्र-फलानाञ्च वीजरेणुसमाः समाः ।
कर्त्ता देवसभावासं विधौ ग्राह्यविधौ वधः ॥

तथा ।

एवं यथोदितां भूमिं शुद्धां प्लवसमाहितां ।
परिगृह्य यथादेवं वनमालं शिखिध्वजं ॥
सोमञ्च नागराजञ्च ततःकुर्य्यात्परिग्रहं ।
यद्वीजं मन्त्ररहितं गर्भाधानादिवर्जितं ॥
वासितं सहकारादि यद्वीजं मन्त्रवर्जितं ।
तज्जातं वापकाराय तथा जायेत वैकृतं* ॥
शङ्करायेतिमन्त्रेण इत्थंनु पञ्चमन्त्रवित् ।

* वैकृतुरिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

त्र्यम्बकेन तु राजेन्द्र बीजं भवति शोभनं ॥
अविधौ कूपवाप्यादिखननोत्सरणं च यत् ।
कुर्व्वन्ति सहकारादिरोपणन्तु नराधमाः ।
फलं तेषां लभेत्तेषामिह चान्ते अधोगतिः ॥
येऽशुद्धाः शुद्धविधिना कुर्व्वन्ति वनरोपणं ।
ते आत्मनृपलोकानां महासंशयकारकाः ॥
कूपा-राम-तड़ागादि-प्रपा-वापी-प्रतिश्रयं ।
सर्व्वेशाधिष्ठितं वत्स ह्यनन्तफलदायकं ।
वृक्षान् पञ्च समारोप्य शिवधाम प्रपद्यते ॥
ये च पापा दुराचाराः शीतवृक्षच्छेदकारिणः ।
तेऽथ पाश्चादिनरके पच्यन्ते ब्रह्मणोदिनं ।
मृतास्ते जीवमानास्तु ब्रह्मघ्नाःकीर्त्तिता भुवि ॥
तस्मिन् देशे भयं नित्यं राजानो न चिरायुषः ।
न च नन्दत्ययं लोको यत्र शीवृक्षच्छेदनं ॥

इत्यारामरोपणम् ।

अथ वृक्षप्रतिष्ठा ।

मत्स्यपुराणे ।

ऋषय ऊचुः ।

पादपानां विधिस्तत्र यथावद्विस्तराद्वद ।
विधिना केन कर्त्तव्यं पादपोद्यापनं बुधैः ।
ये च लोकाः स्मृतास्तेषां वा निदानं वदस्व नः ॥

सूतउवाच।

पादपानां विधिं वक्ष्ये तथैवोद्यानभूमिषु।
तड़ागविधिवत् सर्व्वमासाद्य जगतीश्वर॥
ऋत्विग्मण्डपसम्भारमाचार्य्यञ्चापि तादृशः।
पूजयेद्ब्राह्मणांस्तद्वद्धेमवस्त्रानुलेपनैः॥
सर्व्वौषध्युदकैः सिक्तान् पिष्टालक्तविभूषितान्।
वृक्षान्माल्यैरलङ्कृत्य वासाभिरभिवेष्टयेत्॥
सूच्या सौवर्णया कार्य्यं सर्व्वेषां कर्णवेधनं।
अञ्जनञ्चापि दातव्यं तद्वद्धेमशलाकया।
फलानि सप्त चाष्टौ वा कालधौतानि कारयेत्॥

कालधौतानि रूप्यमयानि।

प्रत्येकं सर्व्ववृक्षाणां वेद्यान्तानधिवासयेत्।
धूपोत्र गुग्गुलः श्रेष्ठस्ताम्रपात्रैरधिष्ठितान्॥
सर्व्वधान्यकृतान् कृत्वा वस्त्रगन्धानुलेपनैः।
कुम्भान् सर्व्वेषु सर्व्वेषु स्थापयित्वा नरेश्वर॥
सहिरण्यानशेषांस्तान् कृत्वा वलिनिवेदनं।
यथावल्लोकपालानामिन्द्रादीनां विधानतः॥
वनस्पतेश्च विद्वद्भिर्होमः कार्य्यो द्विजातिभिः॥
ततः शुक्लाम्बरधरां सौवर्णकृतभूषणां।
सकांस्यदोहां सौवर्णशृङ्गाभ्यामतिशालिनीं।
पयस्विनीं वृक्षमध्यादुत्सृज्य द्गामुदङ्मुखीं॥
ततोभिषेकमन्त्रेण वाद्यमङ्गलगीतकैः।

ऋग्यजुः साम-मन्त्रैश्च वारुणैरभितस्तदा।
तैरेव कुम्भैः स्नपनं कुर्य्युर्ब्राह्मणपुङ्गवाः॥
स्नातः शुक्लाम्बरधरो यजमानः प्रपूजयेत्।
गोभिर्व्विभवतः सर्व्वानृत्विजः सुसमाहितः॥
हेमसूत्रैः सकटकैरङ्गुलीयैः पवित्रकैः।
वासोभिः शयनैश्चैव तथोपस्करपादुकैः॥
चीराभिषेचनं दद्युर्य्यावद्दिनचतुष्टयं।
होमश्च सर्पिषा कार्य्यो यवकृष्णतिलैस्तथा॥
पलाशसमिधः शस्ताश्चतुर्थेऽह्नि तथोत्सवः।
दक्षिणा च पुनस्तद्वद्देया तत्रापि शक्तितः॥
यद्यदिष्टतमं किञ्चित्तत्तद्दद्यादमत्सरः।
आचार्य्ये द्विगुणं दत्त्वा प्रणिपत्य विसर्जयेत्॥
अनेन विधिना यस्तु कुर्य्याद्वृक्षोत्सवं बुधः।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति पदञ्चानन्त्य मश्नुते॥
यश्चैकमपि राजेन्द्र वृक्षं संस्थापयेन्नरः।
सोऽपि स्वर्गे वसेद्राजन् यावदिन्द्रायुतत्रयं॥
भूतान् भव्यांश्च मनुजांस्तारयेद्रागसंमितः।
परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरावृत्तिदुर्लभां॥

इति वृक्षप्रतिष्ठाविधिः।

अथ तरुपुत्रदानविधिः।

मत्स्यपुराणे।

दशकूपसमा वापी दशवापीसमो द्रुमः।
दशद्रुमसमः पुत्रो दशपुत्रसमो द्रुमः॥

नन्दिपुराणे।

तरुपुत्रं तु यः कुर्य्याद्विधिवद्वह्निसन्निधौ।
स महापातकैर्म्मुक्तः समुद्धृत्य कुलत्रयं।
नरकेभ्यो नरोयाति प्रजापतिपुरं शुभं॥

स्कान्दपुराणे।

इत्येवं रुद्रमहिषी भूमीरुहसुतस्तव।
श्रुत्वा पतिं त्रिलोकेशमिदमाह पतिव्रता॥
भगवन् केन विधिना विधीनां सारसागर।
पुत्रप्रतिकृतिर्वृक्षः क्रियते चन्द्रभूषण॥
सलीलामिति सर्व्वज्ञः पृच्छन्तीं विधिमुत्तमं।
महादेवो महादेवीमिदं वचन मब्रवीत्॥
देवि नागेन्द्रनासोरु नागेन्द्रगतिगामिनि।
शृणुष्व येन विधिना गृह्यतेऽवनिजः सुतः॥

अवनिजोद्वृक्षः।

स्वपुत्रार्थं भूमिरुहं ग्रहीष्यामीति पार्व्वती।
सोपवासा भवेन्नारी शुचिवस्त्रा शुचिव्रता॥
ततश्चैव सहस्रांशावस्तशृङ्गगते रवौ।
उदिते विमले चापि तथाद्राविन्दुसन्निभे॥
विप्रानामन्त्रयेद्रात्रौ पावनान् वेदवादिनः।

विप्रान्निमन्त्रयित्वा तु शुचिवस्त्रा शुचिव्रता ॥
शयीत सनमस्कारा सदर्भां भूमिमाश्रिता ।
गमयित्वा तथा रात्रिं सवितर्य्युदितेऽपि च ॥
भक्ष्यभोज्यं समादाय व्रजेद्यत्र भवेत्तरुः ।
ततस्तं स्नपयित्वा तु सातपत्रं सभूषणं ॥
तत्तरुन्तरुणीकृत्य ततश्छायानुगामिनं ।
यत्नोपपन्नमन्नान्तान् भोजयित्वा द्विजांस्ततः ।
पुण्याहं कारयित्वा तु ऋत्विजा चाथवात्मना ॥
तेषां ब्राह्मणानां वै चैतत्ते कृत्यमात्मनः ।
निवेद्य कृतमुद्दिश्य सद्भावेन परेण तु ॥
अपुत्रा भगवन्तोऽहं पुत्रप्रतिकृतिं तरुं ।
ग्रहीष्यामि ममानुज्ञां कर्त्तुमर्हथ सत्तमाः ॥
ततस्तैरभ्यनुज्ञातं तत्तरुन्तरुणाकृतिं ।
भूमिदेवसमक्षं वै गृह्णीयात्तनयं प्रिये ॥

भूमिदेवसमक्षं, ब्राह्मणाग्रतः ।

अनेन विधिना यस्तु गृहीततरुपुत्रकः ।
पितॄणां निरयस्थानां मधुधारां स वर्षति ॥
गृहीतो विधिनानेन शुभभूमिरुहात्मजः ।
शुभे सुखाय भवति विपरीतेन दुःखदः ॥
न पुत्राणां शतं वापि पीनश्रोणिपयोधरे ।
एकोभूमिरुहः श्रेष्ठः पुत्रत्वे कल्पितः सुतः ॥
इत्येवं तन्मयापृष्टमिष्टं दृष्टान्तपारिणि ।
यथाभूमिरुहः पुत्रोविशिष्टः कोष्ठजैः सुतैः ॥

ततः शोकापहा देवी तमशोकं विभाविनी।
अलङ्कार संहृष्टा ह्यलङ्कारैः पृथग्विधैः।
आतपत्रञ्च तस्याग्रे मुक्ताभवनभास्करं॥
उच्छ्रयामास गिरिजा मयूराङ्गरुहैः सह।
नानावर्णेन चाप्यस्य चन्दनेन सुगन्धिना॥
आमूलात् प्रददौ देवी करपङ्कानितस्ततः।
जाम्बूनदमयैश्चापि पट्टै रत्नविराजितैः॥
सर्व्वतोभूषयामास तमशोकतरुं प्रियं।
तस्य शाखाप्रशाखासु मुक्तादामानि पार्व्वती॥
आबबन्ध सतैर्भाति नक्षत्रैरिव भास्करः।
तथा वासोयुगेनापि तमशोकं गुहारणी॥
वासयामास लोकानां जननी पुत्रलालसा।
ततो नमेरुणा चारु गुग्गुलं घृतमेव च॥
समवाययुतं धूपञ्चामरं धूपनार्च्चितं।
ततः शङ्खनिनादेन देवतूर्य्यरवेण च॥
नन्दिनाथ समानीता ब्राह्मणा ब्रह्मणःसमाः।
वाचयामास पुण्याहं दत्त्वा गाः स्वर्णमेव च॥
ततः पुण्याहघोषान्ते आशीर्वादस्यचोभयोः।
अनुमान्य पतिं-देवीं मृषीं-श्चाप्रीणयंस्तदा॥

ब्रह्मवैवर्त्ते

श्रीभगवानुवाच।

अतःपरं प्रवक्ष्यामि वृक्षस्योद्यापने विधिं।

सर्व्वपापप्रशमनं सर्व्वाशुभविनाशनं ॥
अपुत्रया पुरा पार्थ पार्व्वत्या मन्दराचले ।
अशोकः शोकशमनः पुत्रत्वे परिकल्पितः ॥
जातकर्म्मादिकास्तस्य याः क्रियाः कुलवृद्धिमान् ॥
चकारात्रिपुराणोक्ताः शृणुष्वैव युधिष्ठिर ॥
स तु बालो वनदलस्तथैव मृदुपल्लवः ।
शीतवातातपसहः संस्कार्य्यस्तरुणस्तरुः ॥
स्त्रीनामा कण्टकी कुब्जः-कीटखातसकोटरः ।
नोद्याप्यः पादपः सर्व्वः शिष्टानां येन सम्मतः ॥
आलवाले सुविहिते शुभे वार्द्धचतुष्किके ।
शोधयित्वा तमुद्देशं सुलिप्तङ्कारयेत्ततः ॥
ततश्चोद्यापनं पार्थ पादपानां प्रशस्यते ।
शुभेऽह्नि विप्रकथिते ग्रहनक्षत्रसंयुगे ॥
पताकालङ्कृतं वृक्षं पूर्व्वेद्युरधिवासयेत् ।
रक्तवस्त्रैः समाच्छाद्य रक्तसूत्रेण वेष्टयेत् ॥
पिष्टाद्यैः स्नापितं स्वर्णसर्व्वौषध्या च पादपं ।
स्थापयेत् पूर्व्वकलशांश्चतुर्द्दिक्षु विचक्षणः ॥
पल्लवालङ्कृतमुखान् सितचन्दनचर्च्चितान् ।
सितवस्त्रयुगच्छन्नान् समाल्यान् रत्नगर्भिणः ॥
पताकालङ्कृताः सर्व्वे कार्य्यास्तत्सन्निधौ द्रुमाः ।
मूलविन्यस्तकलशा रक्तसूत्रैश्च वेष्टिताः ॥
रक्तपीतसितच्छेदचर्च्चिताः सुमनोरमाः ।
कलधौतमयान्यत्र फलानि दश पञ्च च ॥

ताम्रपात्रसबीजानि सरत्नान्यधिवासयेत्।
तूर्य्यमङ्गलघोषेण चतुर्द्दिक्षु क्षिपेद्बलीन्॥
इन्द्रादिलोकपालानां तन्मन्त्रैर्मन्त्रविद्गुरुः।
ततः प्रभाते विमले कुण्डं कृत्वा समेखलं।
ग्रहयज्ञविधानेन सर्व्वं कर्म्म समाचरेत्॥
सुवर्णालङ्कृतान् कृत्वा ब्राह्मणान् वेदपारगान्।
चतुरोऽष्टौ यथाशक्त्या वासोभिरभिपूजयेत्॥
तिलाज्येन च होमः स्यात्तुष्टिपुष्टिकरः सदा।
मातरः स्थापयित्वाग्रे पूजयेत् कुसुमाक्षतैः॥
श्रपयित्वा चरुं सम्यक् पयसा च परिप्लुतैः।
होमयेज्जातकर्मादि गोदानं यावदेव तु॥
पादपं स्नपयित्वा तु समन्त्रैस्तीर्थवारिभिः।
जातकं नामकरण-मन्नप्राशन-मेव च।
सुवर्णसूच्या कुर्व्वीत कर्णवेधं विधानतः॥
जातरूपक्षुरेणाथ चूड़ाकर्म्म यथाक्रमं।
वध्नीयान्मेखलां मौञ्जीं-वासश्च परिधापयेत्॥
कृत्वा वै तदशेषेण कुर्य्याद्गोदानमङ्गलं।
विवाहं केचिदिच्छन्ति माधवीलतया तरोः॥
मालत्या सह शल्लक्या जम्बूं-वा शाल्मलिं विदुः।
संस्कारैः संस्कृतस्यैव पादपस्य तथार्थवत्।
एषा प्रतिष्ठा नामेति मन्त्रेणाशीः प्रयोजयेत्॥
यजमानस्ततः स्नात्वा शुक्लाम्बरधरः शुचिः।
पुष्पाञ्जलिं समादाय मन्त्रमेतमुदीरयेत्॥

ये शाखिनः शिखरिणां शिरसां-विभूषा
ये नन्दनादिषु वनेषु कृतप्रतिष्ठाः।
ये कामदाःसुरनरोरगकिन्नराणां
तेऽनेन तस्य दुरितार्त्तिहरा भवन्तु॥
एते द्विजा विधिवदत्र हुता हुताशाः
पश्यत्यसावपि हिमद्दीधितिरन्तरस्थः।
त्वं वृक्ष पुत्रपरिकल्पनया धृतोऽसि
कार्य्यं सदैव भवता मम पुत्रकार्य्यं॥
इत्येव मुक्त्वा तं वृक्षं स्पर्शयित्वा पुनः पुनः।
घृतपात्रे स्ववदनं दृष्ट्वाशीः संप्रयोजयेत्॥
अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे।
आत्मा वै पुत्रानामासि स जीव शरदः शतं॥
ब्राह्मणानां ततो देया दक्षिणा हृष्टमानसैः।
स्थापकाय शुभां धेनुं दत्त्वा कुर्य्यान्महोत्सवं॥
दीनानाथजनानाञ्च भोजनञ्चानिवारितं।
इतरेषान्तु दातव्यं सन्तुष्टेन सुरासवं॥
ज्ञातिबन्धुजनैः सार्द्धं स्वयम्भुञ्जीत कामतः।
तथा कर्म्मकराः सर्व्वे भोजनीयाः स्वशक्तितः॥
एतत्ते कथितं-पार्थ वृक्षाणां सुमहोत्सवं।
सर्व्वान् कामानवाप्नोति इह लोके परत्र च॥
पुत्रैर्व्विना शुभफलं न भवेन्नराणां
दुष्पुत्रकैरपि तथोभयलोकनाशः।
एतद्विचार्य्य सुधिया परिपाल्य वृक्षान्

यत्नेन वेदविधिना परिकल्पनीयाः॥

इति तरुपुत्रविधिः।

पर्य्यवसितञ्च दानं करणाधिपो विजयते हेमाद्रिः।
आवारिनिधिक्षौणीमण्डलमण्डलित स्वयशोराशिः* ॥
चिन्तामणौ महाशास्त्रे तेन हेमाद्रिणा कृते।
दानखण्डावखण्डं च जगाम परिपूर्णतां॥
येषामगण्यत्वमवेक्ष्य कोपि
नान्यो मुनिभ्यः प्रभूतामुपैति।
दानानि तान्याचरितुं प्रवन्धो
हेमाद्रिदेवस्य जगाम पारं† ॥

इति श्रीमहाराजाधिराजश्रीमहादेवीय समस्त करणाधीश्वर
सकलविद्याविशारद श्रीहेमाद्रि विरचिते चतु-
र्व्वर्गचिन्तामणौ दानखण्डं सम्पूर्णं।

---

* पर्य्यवसितं चानन्तदाश्रीकरणाधिपो विजयते हेमाद्रिरषो विधिक्षौणीमण्डल मण्डलीकृतयाषा राशिः॥ १॥

† यद्गणनातिक्रमेति नान्योमुनिभ्यः प्रभूतामुपैति दानानि तान्याचरितुं प्रवक्ता हेमाद्रिदेवोष्टपार॥ २॥

पुस्तकान्तरे यद्गणाति क्रमेपि तान्याचरेत्तमिति पाठः।

आदर्शभूतग्रन्थद्वयस्थितं श्लोकद्वयमिवासंलग्नमिति बुद्ध्वा स्वबुद्ध्या संलग्नपाठं कृत्वा आवापोद्धारेण विरचय्य मुद्रितं तत्र यदि पुस्तकान्तरे प्रसिद्धपाठो मिलिष्यति तद्द्रष्टव्यं सुधीभिः श्लोकद्वयाभावे ग्रन्थहानिर्नास्तीति।

उपसंहारः।

चिन्तामणौ दानमहाप्रबन्धो
हेमाद्रिणाकारि सतां हिताय।
वाणाङ्कशैलेन्दुमिते सहस्रे
मुद्राङ्कितोऽसौ शकभूपवर्षे॥

महाराज्ञी जीव्यात् कृतयुगसमास्तोकसहिता
समाः साम्राज्यानि प्रचुरधनधान्यादिविभवैः।
प्रवर्द्धन्तां तस्याः प्रकृतिनिचयाः सन्तु हृषिताः
विपक्षाः सत्पक्षाः प्रकृतिगुणतः सन्तु च वशाः॥

वेदादिशास्त्राण्यखिलानि यानि
प्रायोविलुप्तानि धरातलेऽस्मिन्।
यैर्यत्नतस्तानि समुद्धृतानि
जीव्यासुरेते कृतिनश्चिराय॥

विद्वान्नामकिशोर आदिपुरुषस्तद्वत् सुतः शङ्करः
पुत्रोरामतनुर्ब्बभूव मतिमान् तस्यात्मवंशोचितः।
तत्पुत्रोभरतः सचेममतनोच्चिन्तामणिं मुद्रया
वाणाङ्काद्रिविधून्मिते शकनृपाब्देऽशोधयद्यत्नतः॥

श्रीभरतचन्द्रशर्म्मा।